

ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΙΣ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΠΙ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ

† Ὁ Λάμπης καὶ Σφακίων ΕΥΜΕΝΙΟΣ ΦΑΝΟΥ-
ΡΑΚΗΣ.— ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΛΑΤΩΝ.— ΜΕΝΕΛΑΟΣ
ΠΑΡΛΑΜΑΣ. — ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΤΑΥΡΙΝΙΑΗΣ. —
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΑΟΥΡΙΑΣ.

ΕΚΔΟΤΗΣ

ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΣ

ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ ΚΡΗΤΗΣ

ΕΤΟΣ Α΄. ★ ΜΑΪΟΣ-ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1947 ★ ΤΕΥΧΟΣ II

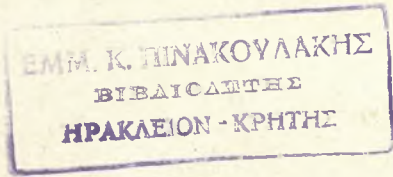
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ Β'. ΤΕΥΧΟΥΣ

- Ε. ΚΡΙΑΡΑ : Ζητήματα τῆς Θυσίας τοῦ Ἄβραάμ (Χρονολόγησι — Ὁ ποιητής). . . . . σ. 227
- ΝΙΚ. ΠΛΑΤΩΝΟΣ : Συμβολή εἰς τὸ τοπωνυμικόν, τὴν τοπογραφίαν καὶ τὴν ἱστορίαν τῶν πόλεων καὶ φρουριῶν τῆς Κρήτης (α' Τὰ τείχη τοῦ Χάνδακος κατὰ τὴν δευτέραν βυζαντινὴν περίοδον.—β' Συμπληρωματικά τινα εἰς τὰ περὶ τῆς προελεύσεως τοῦ ὀνόματος Χανιά) . . σ. 239
- † ΕΥΜΕΝΙΟΥ ΦΑΝΟΥΡΑΚΗ : Ἀνέκδοτα ἐκκλησιαστικά ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας ἀποκείμενα ἐν τῷ Μουσεῖῳ Ἡρακλείου σ. 256
- ΒΑΣ. ΛΑΟΥΡΔΑ : Ἡ Ἐπανάστασις τῶν Σφακιανῶν καὶ ὁ Δασκαλογιάννης κατὰ τὰ ἔγγραφα τοῦ Τουρκικοῦ Ἀρχείου Ἡρακλείου . . . . . σ. 275
- Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ : Ἡ «Ἐπιτομή τῆς Ἱεροκοσμικῆς Ἱστορίας» τοῦ Νεκταρίου Ἱεροσολύμων καὶ αἱ πηγαὶ αὐτῆς . . . . . σ. 291
- Μ. Γ. ΠΑΡΛΑΜΑ : Τὸ Ἡμερολόγιον τοῦ Κωνσταντίνου Κοζύρη ἀπὸ τὴν Κριτὰ (συνέχεια). . . . . σ. 333
- ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ : Π ἀνάγνωσις τῆς Κρητομυκηναϊκῆς γραφῆς ὑπὸ τοῦ Β. Ηροζην . . . . . σ. 377
- ΑΓΝΗΣ ΞΕΝΑΚΗ : Μινωικαὶ πινακίδες τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη . . σ. 391
- Ν. ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΟΥ : Ἀνδρέας Μπαρότης, ὁ προδότης τοῦ Μεγάλου Καστροῦ. . . . . σ. 393
- ΣΤΕΡΓ. ΣΠΑΝΑΚΗ : Δυὸ ἀναφορὰς τῶν Σφακιανῶν πρὸς Βενετοὺς Προβλεπτὰς (1593 καὶ 1594) . . . . σ. 431

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ — ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑΙ
ΧΡΟΝΙΚΑ

10 ΠΙΝΑΚΕΣ ΕΚΤΟΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

ΤΥΠΟΙΣ Ν. ΑΛΙΚΙΩΤΗ & ΥΙΩΝ - ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ

ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΙΣ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΠΙ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ

† *Ὁ Δάμλης καὶ Σφακίων ΕΥΜΕΝΙΟΣ ΦΑΝΟΥΡΑ-
ΚΗΣ. — ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΛΑΤΩΝ, Ἔφορος Ἀρχαιοτή-
των. — ΜΕΝΕΛΑΟΣ ΠΑΡΛΑΜΑΣ, φιλόλογος. — ΝΙΚΟ-
ΛΑΟΣ ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΗΣ, Διευθυντὴς Τουρκικοῦ Ἀρχείου
Ἡρακλείου. — ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΑΟΥΡΔΑΣ, φιλόλογος.*

ΕΚΔΟΤΗΣ

ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΣ

ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ ΚΡΗΤΗΣ

ΕΤΟΣ Α΄. ★ ΜΑΪΟΣ · ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1947 ★ ΤΕΥΧΟΣ ΙΙ·

Ο Ρ Ο Ι Σ Υ Ν Ε Ρ Γ Α Σ Ι Α Σ

Εἰς τὰ «Κρητικά Χρονικά» γίνονται δεκταὶ πρὸς δημοσίευσιν μελέται, κείμενα καὶ βιβλιοκρισίαι, ἐφ' ὅσον ἀνταποκρίνονται πρὸς τοὺς σκοποὺς τοῦ περιοδικοῦ, ὡς ἐκτίθενται οἱ τοὶ εἰς τὸ προλογικὸν σημείωμα τοῦ πρώτου τεύχους.— Πάντα τὰ δημοσιεύματα ὑπόκεινται εἰς τὴν κρίσιν τῆς Συντακτικῆς Ἐπιτροπῆς, ἣ ὅποια καθορίζει τὸν χρόνον τῆς δημοσίευσως ἀναλόγως τοῦ διαθεσίμου ἐκάστοτε χώρου καὶ ἀναλαμβάνει τὴν ἐνθύνην τῆς ἐπιμελοῦς ἐκδόσεως αὐτῶν.— Ὁ συγγραφεὺς δύναται αὐτοπροσώπως νὰ ἐπιμεληθῇ μιᾶς τῶν διορθώσεων τῶν τυπογραφικῶν δοκιμίων, ἐφ' ὅσον ἐξασφαλίζεται ἡ ταχέως ἐπιστροφή των. Εἰς περίπτωσιν καθυστερήσεως ἢ Ἐπιτροπῆ ἐπιφυλάσσει εἰς ἑαυτὴν τὸ δικαίωμα τῆς ἀμέσου ἐκτυπώσεως.— Δικαιοῦται ἐπίσης ὁ συγγραφεὺς νὰ ζητήσῃ τὴν ἔκδοσιν μέχρι τριάκοντα, κατ' ἀνώτατον ὄριον, ἀνατύπων ἐκάστης ἐργασίας αὐτοῦ. Ἡ παράδοσις τῶν ἀνατύπων συντελεῖται μετὰ παρέλευσιν διμήνου ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς κυκλοφορίας τοῦ ἀντιστοίχου τεύχους τοῦ περιοδικοῦ.— Δι' συννεργασίας δημοσιεύονται κατὰ σειρὰν λήψεως.— Τὰ δημοσιευόμενα χειρόγραφα δὲν ἐπιστρέφονται.

Χειρόγραφα καὶ ἐπιστολαὶ ἀφορῶσαι τὴν σύνταξιν τοῦ περιοδικοῦ δέου ν' ἀποστέλλωνται πρὸς τὸν κ. Ν. Πλάτωνα, Μουσεῖον Ἡρακλείου. Ἐμβάσματα καὶ ἐπιστολαὶ ἀφορῶσαι τὴν ἔκδοσιν (διορθώσεις δοκιμίων κλπ.) πρὸς τὸν κ. Ἀνδρέαν Γ. Καλοκαιρινόν, Ἡρακλείου—Κρήτης.

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΘΥΣΙΑΣ ΤΟΥ ΑΒΡΑΑΜ (ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ—Ο ΠΟΙΗΤΗΣ)

Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ κίνησε ὡς τώρα τὴν προσοχὴ πολλῶν μελετητῶν τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας. Ἔτσι ἔγινε προσπάθεια νὰ προωθηθοῦν κάπως ζητήματα ποὺ ἀναφέρονται στὴ σχέση τοῦ ποιητῆ τῆς Θυσίας μὲ τὸν ποιητὴ τοῦ Ἐρωτοκρίτου, τὸ Βιτζέντζο Κορνάρο, στὴ σχέση τοῦ ἴδιου τοῦ κειμένου τοῦ κρητικοῦ μυστηρίου μὲ τὸ κείμενο τοῦ Ἐρωτοκρίτου, στὴν ἀναζήτηση καὶ τελικὰ τὴν ἀνεύρεση τοῦ πραγματικοῦ προτύπου τῆς Θυσίας, στὴν κριτικὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου καὶ τὴν ἔκδοσή του, τὴ χρονολογικὴ τοποθέτηση τοῦ ἔργου σχετικὰ μὲ τὴ συγγραφὴ τοῦ Ἐρωτοκρίτου, τὸ χαρακτηριστὴρα τῆς γλώσσας καὶ τοῦ στίχου τῆς Θυσίας.

Δυστυχῶς ἡ σχετικὴ ἔρευνα δὲν ἀκολούθησε πάντα τὴ μέθοδο ποὺ χροιάζονταν· κι' αὐτό, γιατί στὸ πεδίο τῆς νεοελληνικῆς φιλολογικῆς ἔρευνας—παρθένο, μ' ὅλες τὶς ὡς τώρα φιλότιμες καὶ ἀξιόλογες συχνὰ προσπάθειες—δὲν παρουσιάστηκαν ἀκόμη πολλοὶ μελετητὲς ποὺ μὲ τὴ ζυγισμένη τους μέθοδο καὶ τὴ σύντονή τους ἀπασχόληση μὲ τὰ προβλήματα αὐτὰ νὰ μπορέσουν νὰ προωθήσουν αἰσθητὰ τὰ σχετικὰ ζητήματα. Μιὰ ἀπὸ τὶς λίγες ἀξιόλογες συμβολές—ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὴν προϋπόθεση γιὰ κάθε οὐσιαστικὴ μελλοντικὴ ἔρευνα—τὴν δφείλομε στὸ John Mavrogordato, τὸ γνωστὸ νεοελληνιστὴ τοῦ Λονδίνου, ποὺ μὲ μελέτη του ἀποκαλυπτικὴ¹ μᾶς ἔδειξε ὅτι τὸ πραγματικὸ πρότυπο τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ εἶναι τὸ θεατρικὸ ἔργο Isach τοῦ Ἰταλοῦ ποιητῆ Luigi Groto, ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ 1586. Συνέχεια τῆς σημαντικῆς αὐτῆς ἐργασίας ἀποτελεῖ ἡ τελευταία μελέτη τοῦ Γεωργίου Ζώρα μὲ τὸν τίτλο: «Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ» (Ἀθήνα 1945).

Ἡ μελέτη αὐτὴ τοῦ Ζώρα, καθὼς καὶ παλαιότερη ἐργασία τοῦ Γεωργίου Μέγα (κριτικὴ ἔκδοση τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ μὲ πλατεῖα εἰσαγωγή) ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1943, μοῦ δίνουν τὴν εὐκαιρία νὰ

¹) J. Mavrogordato, The greek Drama in Crete in the 17 Century. A Postscript (Journal of Hellenic Studies, τ. 48 [1928], σ. 75-96 καὶ 243-6).

ἀσχοληθῶ μὲ τὴν ἐξέταση ζητημάτων ἀπὸ κείνα ποὺ θίγονται καὶ συζητοῦνται στὰ δύο παραπάνω δημοσιεύματα.

1. Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ ΘΥΣΙΑΣ

Ὁ μακαρίτης Στέφανος Ξανθουδίδης, ποὺ τοῦ γνωστοῦν ἄπειρα οἱ σχετικῆς ἔρευνες, διατυπώνει τὴν ὑπόθεσιν² πὼς ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ εἶναι ἔργο τοῦ Βιτζέντζου Κορνάρου, τοῦ γνωστοῦ ποιητῆ τοῦ Ἐρωτοκρίτου, καὶ προσθέτει μάλιστα πὼς τὸ ἔργο αὐτὸ τὸ ἔγραψε ὁ ποιητὴς στὰ χρόνια τῆς νιότης του καὶ προτοῦ γράφῃ τὸν Ἐρωτόκριτο. Στὴν πραγματεία μου «Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τοῦ Ἐρωτοκρίτου» (Ἀθήνα 1938), σελ. 153, ξεκινῶντας ἐγὼ ἀπὸ τὸ ἀναμφισβήτητο γεγονός πὼς ὑπάρχουν κοινοὶ στίχοι στὴ Θυσία καὶ τὸν Ἐρωτόκριτο καὶ θέλοντας νὰ διαπιστώσω, ποῦ ἀπὸ τὰ δύο ἔργα χρησίμευσε σὰν πηγὴ στὸ ἄλλο, μελετῶ τὸ ζήτημα ποῖα ἢ χρονολογικὴ σχέση τῶν δύο ἔργων. Ἐχοντας ὡς βάση τὴν σχέση τοῦ Ἐρωτοκρίτου μὲ τὸ πρότυπό του, τὸ γαλλικὸ μυθιστόρημα «Paris et Vienne» (σχέση καθορισμένη λεπτομερειακὰ στὴν παραπάνω μελέτη μου) φτάνω νὰ διατυπώσω τὴν γνώμη τούτη: Ἐάν ὅταν γίνῃ λεπτομερειακὴ σύγκριση τῆς Θυσίας μὲ τὸ πρότυπό της, τὸν Isach τοῦ Grotto, (ἔργο ποὺ δημοσιεύτηκε, ὅπως εἶπαμε, τὸ 1586), πειστοῦμε πὼς σ τ ί χ ο ι κ ο ι ν ο ἰ τῆς Θυσίας καὶ τοῦ Ἐρωτοκρίτου ἀπαντοῦν μέσα στὸ ἰταλικὸ ἔργο τοῦ Grotto, στὴ Θυσία καὶ στὸν Ἐρωτόκριτο (ἢ τουλάχιστο βρεθοῦν στίχοι τοῦ Grotto ποὺ ἀ ν α μ φ ι σ β ῆ τ η τ α ἔδωσαν ἀφορμὴ νὰ γραφοῦν στίχοι τῆς Θυσίας, ποὺ μὲ τὴν σειρά τους στάθηκαν καὶ αὐτοὶ πρότυπο γιὰ στίχους τοῦ Ἐρωτοκρίτου), πρέπει τότε νὰ δεχιοῦμε πὼς ἡ Θυσία γράφτηκε πρὶν ἀπὸ τὸν Ἐρωτόκριτο. Ἐάν ἔξ ἄλλου, ἔλεγα, σ τ ί χ ο ι κ ο ι ν ο ἰ (ἢ ποὺ συνδέονται α ἰ τ ι ο κ ρ α τ ι κ ᾶ ἀναμεταξύ τους) τῆς Θυσίας καὶ τοῦ Ἐρωτοκρίτου ἀπαντοῦν στὸ γαλλικὸ πρότυπο τοῦ κρητικῶ ἔπους, αὐτὸ θὰ εἶναι μιὰ μαρτυρία γιὰ τὴν προτεραιότητα τοῦ Ἐρωτοκρίτου. Ἐχοντας στήριγμα ὅσα ὡς τότε κάτεχε ἡ ἔρευνα καὶ ἀκόμη τὸ ὅτι μερικοὶ στίχοι ἀπὸ κείνους ποὺ ἀπαντοῦν καὶ στὸν Ἐρωτόκριτο καὶ στὴ Θυσία (οἱ στίχοι Ἐρωτόκρ. Α 57-8—Θυσία 379-80, Ἐρωτόκρ. Δ 403—Θυσία 50-1, Ἐρωτόκρ. Ε 1392—Θυσία 968) ἔχουν τὴν πιθανώτατη πηγὴ τους στὸ γαλλικὸ μυθιστόρημα, διατύπωσα τὴν γνώμη ὅτι ὁ Ἐρωτόκριτος γράφτηκε πρὶν ἀπὸ τὴν Θυσία. Ὁ Samuel Baud-Bovy³ ξεκινῶντας ἀπὸ τὶς πα-

²) Σ τ ε φ. Ξ α ν θ ο υ δ ῖ δ ο υ, Ἐρωτόκριτος, σ. CXX.

³) S. Baud-Bovy, Sur l' auteur et la date du Sacrifice d' Abraham et de l' Erotokritos (Byzantion, τ. 13, σ. 743).

ραπάνω σκέψεις μου και ἔχοντας διαπιστώσει ἀπὸ δική του ἔρευνα, καθὼς γράφει (πὺν, ὅσο ξέρω, δὲν τὴν ἔδωσε ἀκόμα στὴ δημοσιότητα) πὼς κανένας ἀπὸ τοὺς κοινούς στίχους τῆς Θυσίας καὶ τοῦ Ἐρωτοκρίτου δὲ βρῖσκεται μέσα στὸν Isach τοῦ Grotto, δέχεται χωρὶς ἐπιφύλαξη τὴ γνώμη μου γιὰ τὴν προτεραιότητα τοῦ Ἐρωτοκρίτου. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ τὸ ἀποδέχεται καὶ ὁ Γεώργιος Μέγας⁴ σὺν πολὺ πιθανό.

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὁ Γεώργιος Ζώρας στὴν τελευταία μελέτη του γιὰ τὶς πηγές τῆς Θυσίας ξαναγυρίζει στὸ θέμα πύρνοντας ἀφαιρητῶς στὶς παρατηρήσεις του ἀπὸ τὴ δική μου ὑπόθεση γιὰ τὴν προτεραιότητα τοῦ Ἐρωτοκρίτου. Πρῶτα-πρῶτα δέχεται σὰ σωστὴ τὴν παραπάνω ἀρχὴ πὺν ἔθεσα καὶ πὺν τὴν ἐφάρμοσα καὶ ἐγὼ καὶ ὁ Baud-Bovy. Τὴν ἴδια ἀρχὴ τὴν ἐφαρμόζει στὴ μελέτη του (σελ. 97 κ.ἑξ.) καὶ ὁ Ζώρας καὶ νομίζει πὼς ἀποδείχνει ὅτι ἀρκετοὶ στίχοι πὺν ἵπαντοῦν στὸν Isach τοῦ Grotto βρῖσκονται καὶ στὴ Θυσία καὶ στὸν Ἐρωτοκρίτο, μεταβιβάστηκαν ἀπὸ τὸ πρῶτο ἔργο στὸ δεύτερο καὶ ὅτι ἐπομένως ἡ προτεραιότητα τῆς Θυσίας «καθίσταται σχεδὸν βεβαία».

Προτοῦ συζητήσω τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Ζώρα, θέλω νὰ τονίσω κάτι αὐτονόητο, πὺν μολαταῦτα μὲ μεγάλο κίνδυνο γιὰ τὰ συμπεράσματά του τὸ παραβλέπει ὁ Ζώρας: Ὅταν κάνουμε λόγο γιὰ στίχους κοινούς πὺν ἀπαντοῦν στὸν Ἰσαάκ, τὴ Θυσία καὶ τὸν Ἐρωτοκρίτο δὲν πρέπει νὰ ἐννοοῦμε — πρὸς Θεοῦ! — στίχους μὲ τὸ ἴδιο νόημα, μῆτε στίχους πὺν παρουσιάζουν κάποια ὁμοιότητα στὴ διατύπωση. Ἰδίως ἀνάμεσα στὴ Θυσία καὶ τὸν Ἐρωτοκρίτο εἶναι φυσικὸ νὰ ὑπάρχουν χτυπητὲς ὁμοιότητες καὶ στὴ φράση καὶ στὸ νόημα — ἀφοῦ δά, ὅπως δεχόμαστε, εἶναι πιθανὸ πὼς ἔχομε μπροστά μας ἕνα νὰ ποιητῆ, τὸν Κορνάρο, πὺν ἔγραψε καὶ τὰ δύο ἔργα. Ἀὲν πρέπει δηλ. νὰ χρησιμοποιήσουμε στὴν ἔρευνά μας κοινούς τόπους στὴ σκέψη καὶ στὴ διατύπωση, πὺν δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι πύμπολλοι καὶ στὴ Θυσία καὶ στὸν Ἐρωτοκρίτο, ἀλλὰ καὶ στὴν κρητικὴ λογοτεχνία γενικώτερα, κί ἀκόμη σὲ κάθε λογοτεχνία. Πρέπει νὰ βροῦμε στίχους ἢ ἀπόλυτα ὁμοίους (πραγματικὰ κοινούς) ἢ στίχους πὺν ἀναμφισβήτητα ἀνάμεσά τους ὑπάρχει μιὰ αἰτιώδης σχέση, στίχους πὺν δείχνουν ἐξάρτηση, ἀδιάφορο ἂν μοιάζουν πολὺ ἢ λίγο, γιὰτὶ καμμὶ φορὶ αἰτιώδης σχέση ὑπάρχει καὶ ἀνάμεσα σὲ στίχους πὺν δὲ μοιάζουν αἰσθητὰ ἀναμεταξύ τους. Αὐτοὺς τὸ αἰσθητήριο, τὸ λεπτὸ αἰσθητήριο τοῦ ἐρευνητῆ θὰ τοὺς ἀποκαλύψει. Βοήθηε τέτοιους στίχους Θυσίας καὶ Ἐρωτοκρίτου, στίχους μὲ ἀναμφισβήτητη αἰτιώδη σχέση

⁴ Γ. Μέγας, Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, σ. 43.

ἀναμεταξύ τους, στίχους πού νά προέρχωνται ἀπὸ τὸν Ἰσαὰκ τοῦ Γροτο ; Ἐπίσταχτα πιστεύω — καὶ ἀπὸ τὰ πρῶτα συμφωνεῖ, ὅπως εἶδαμε, μαζί μου ὁ Baud-Bovy — πὼς δὲ βροῆκε τοὺς στίχους αὐτοὺς πού ἀναζητοῦσε ὁ Ζώρας. Κι ὁ ἴδιος ἄλλωστε (σ. 97) μὴν πιστεύοντας ἀπόλυτα στὸ ἀποτέλεσμα τῶν σχετικῶν ἐρευνῶν του γράφει : « ἡ ἐξάρτησις δὲν εἶναι εἰς ὄλα [= τὰ παραδείγματα πού ἀναφέρει] ἐξ ἴσου καταφανῆς ἐκ πρώτης ὄψεως ». Ἀλλὰ μήπως εἶναι « καταφανῆς » ἡ ἐξάρτηση σὲ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ παραδείγματα τοῦ Ζώρα ; Καὶ πάλι ἀπαντῶ ἀπίσταχτα : ὄχι. Οἱ στίχοι τοῦ Ἐρωτοκρίτου πού φέρνει σὰν ἐπιχειρήματα ὁ Ζώρας εἶναι στίχοι πού ἀπλῶς περιέχουν ἐκφράσεις ἀγαπημένες στὸν ποιητὴ πού ἀπαντοῦν καὶ στὴ Θυσία. Κανείς, νομίζω δὲν μπορεῖ νά δεχτῆ ὅτι ἐκφράσεις : « ἐχλόμιανε καὶ ἔγινε σὰ νεκρός », « χάνεται ἡ δύναμη καὶ τὸ αἷμα πηγαίνει στὴν καρδιά », « τὸ παιδί εἶναι θάρος στὰ γερατειὰ τοῦ πατέρα », « δὲν ἔχω πόδια νά σταθῶ », « βύζαγμα τοῦ παιδιοῦ τρία χρόνια » (ὁ ἀριθμὸς τρία δὲν ἀπαντᾷ στὸ Γροτο), « ἡ χαρὰ φέρνει λιγοθυμιά ἢ θάνατο », κανείς δὲ θὰ δεχτῆ ὅτι ἐκφράσεις σὰν αὐτὲς μποροῦν νά δηλώνουν ἐξίχτηση ἑνὸς ποιητῆ ἀπὸ ἕναν ἄλλο. Ἐνας στίχος — καὶ μονάχα ἕως αὐτός — : Ἐρωτοκρίτος Δ 733 :

τὰ μάτια τῆς χαμήλωσε, χάμαι στὴ γῆς συντήρα
καὶ Θυσία 937 :

χαμήλωσε τὰ μάτια σου, χάμαι στὴ γῆς συντήρα
θὰ μᾶς ὀδηγοῦσε στὸ συμπέρασμα τοῦ Ζώρα, ἂν ὁ στίχος αὐτός ἀπαράλλαχτος ἀπαντοῦσε καὶ στὸ Γροτο, (ἀλλὰ ἐκεῖ ὁ στίχος ἀπαντᾷ ἔτσι :
tu china il capo in giù),

ἂν δηλαδὴ συνέβαινε στὰ χωρία αὐτὰ ὅ,τι συμβαίνει στὰ χωρία Ἐρωτοκρ. Α 57-8 — Θυσία 379-80, πού τὸ Ἐρωτοκρίτειο προέρχεται ἀναμφισβήτητα ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο χωρίο τοῦ προτύπου τοῦ Ἐρωτοκρίτου, ὅπου χρησιμοποιοῦνται οἱ ἴδιες λέξεις : Γιὰ μένα καὶ μόνη αὐτὴ ἡ καταπληκτικὴ ὁμοιότητα μεταξὺ τοῦ προτύπου τοῦ Ἐρωτοκρίτου, τοῦ ποιήματος τοῦ Κορνάρου καὶ τῆς Θυσίας εἶναι ἱκανὴ νά στηρίξη τουλάχιστο ὑπόθεση γιὰ τὴν προτεραιότητα τοῦ Ἐρωτοκρίτου. Ἄν ὁ Ζώρας μποροῦσε νά μᾶς φέρῃ ἕνα ἀντίστοιχης δυνάμεως ἐπιχειρήματα, τότε τὸ συμπέρασμα γιὰ τὴν προτεραιότητα θὰ παρουσιαζόταν διαφοροῦμενο. Τὴν ἀδυναμία του νά φέρῃ πειστικὰ ἐπιχειρήματα τὴν καταλαβαίνει κι ὁ ἴδιος ὁ Ζώρας, ἀφοῦ σὲ κάθε καινούργιο ἐπιχειρήματά του αὐθόρμητα ἐκφράζεται ἔτσι : « Ἀνάλογος εἶναι ἡ περιγραφή . . . », « Συγγενεῖς πρὸς τοὺς ἀνωτέρω εἶναι καὶ οἱ στίχοι τοῦ Ἐρωτοκρίτου . . . », « Ἀπὸ τοὺς στίχους τούτους τῆς Θυσίας φαίνεται ὅτι ἐνεπνεύσθη καὶ ὁ Κορνάρος . . . » κλπ.

Ὁ Ζώρας στηρίζει τὴν ὑπόθεσίν του γιὰ τὴν προτεραιότητα τῆς Θουσίας καὶ σὲ εἰκόνας μεταφορικές ποὺ ἀπαντοῦν στὸν Isachi, τὴ Θουσία καὶ τὸν Ἐρωτόκριτο : παρομοιάζεται λ.χ. ὁ ἄνθρωπος μὲ πύργου γιὰ τὴ δύναμή του (Isachi Δβ, Θυσ. 952, Ἐρωτόκρ. Β 2094). Ἀλλὰ ἡ λέξη *πύργος* χρησιμοποιεῖται στὴν ἴδια μεταφορική χρῆση καὶ στὴν Ἐρωφίλη (Γ' 217 :

σὺν πύργος στέκω ἀδυνατὸς καὶ τρέμω σὺν καλάμῃ).

Καὶ μετὰ λοιπὸν τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Ζώρα στὴν τελευταία μελέτη του ἐξακολουθῶ νὰ πιστεύω μὲ τὸ Baud-Bovy καὶ τὸ Μέγα τὴν πρώτη μου ὑπόθεση γιὰ τὴν προτεραιότητα τοῦ Ἐρωτοκρίτου. Θὰ ἤθελα μάλιστα νὰ ἔφερνα καὶ ἓνα πρόσθετο σχετικὸ ἐπιχείρημα—ποὺ ἔχει τὴ δύναμή του μόνο ἂν δεχτοῦμε τὴν ταύτιση τῶν ποιητῶν Θουσίας καὶ Ἐρωτοκρίτου : Ἐὰν ὁ Κορνάρος εἶχε γράψῃ στὰ νιάτα του τὴ Θουσία, μιλῶντας γιὰ τὸν ἑαυτό του, τὴ ζωὴ του καὶ τὸ ἔργου του στὸ τέλος τοῦ Ἐρωτοκρίτου θὰ παρῶλειπε νὰ ἀναφέρῃ ὅτι ἔγραψε καὶ τὴ Θουσία ;

Ἀλλὰ τώρα ἂς προσπαθήσωμε νὰ προχωρήσωμε πρὸ πέρα στὴν ἐξέταση τοῦ χρονολογικοῦ ζητήματος τῆς Θουσίας.

Τὸ βενετικὸ χειρόγραφο τοῦ κρητικοῦ μυστηρίου τελειώνει μὲ τοὺς στίχους :

*Στοὺς χίλιους ἑξακόσιους τριανταπέντε ἐγίνη
ἐν βέροσ ἀπό ἴνα Κρητικὸ εὐλάβεια γιὰ νὰ δίνῃ
ὄσοι κι' ἂν τὴ διαβάζουσι τὸν Κύριον νὰ ὑμνοῦσι,
ἀπὸ καρδιάς, ὡς εἶν' πρεπό, νὰ τὸν δοξολογοῦσι
σὺν τῷ Πατρὶ καὶ Πνεύματι μαζὶ μὲ τὴν Μαρίαν
τὴν Θεοτόκον τὴν Κερά, τοῦ κόσμου σωτηρίαν.*

Ἐχω τὴ γνώμη πὺς οἱ στίχοι αὗτοὶ δὲ βγήκιν ἀπὸ τὸ χεῖρι τοῦ ποιητῆ· δὲν ἀπαντοῦν ἄλλωστε καὶ στίς βενετικὰς ἐκδόσεις. Γράφτηκαν ἀναμφισβήτητα ἀπὸ τὸν ἀντιγραφέα, δὲ νομίζω ὅμως πὺς ἔχουν τὸ νόημα ποὺ συνήθως τοὺς δίνομε. Μὲ τοὺς δύο πρώτους στίχους θέλησε ὁ ἀντιγραφέας νὰ μᾶς δηλώσῃ τὸ χρόνο τῆς συγγραφῆς τοῦ ποιήματος καὶ ὅχι τῆς ἀντιγραφῆς του. Τὸ *ἐγίνη* δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἔχῃ ὑποκείμενο τὴ λέξη «Θουσία» (=τὸ ἴδιο τὸ κείμενο τῆς Θουσίας, ὅχι τὸ ἀντίγραφο). Καὶ παρακίτω ἄλλωστε διαβίζομε : *ὄσοι κι' ἂν τὴ διαβάζουσι*. Μὲ τὸ «ἀπό ἴνα Κρητικὸ» δὲν ὑποδηλώνεται ὁ ἀντιγραφέας, παρὰ ὁ ἴδιος ὁ ποιητής. Τὸ *ἐν βέροσ* τοῦ δευτέρου στίχου ἔχει τὴ σημασία ὅτι ὁ Κρητικὸς ποιητὴς ἔφερε σὲ στίχους, μὲ ποιητικὸ δηλαδὴ τρόπο ἐκμεταλλεύτηκε τὴν πολὺ γνωστὴν ὑπόθεσιν τοῦ γεγονότος τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, πράγμα πού, ὅπως μᾶς ἀφάνει νὰ ὑποθέσωμε, στὰ ἑλληνικὰ βέβαια, δὲν εἶχε γίνῃ ὡς τὴν ἐποχὴ του.

Ἀκόμη καὶ τὸ ἐνθάβεια γιὰ νὰ δίνη τοῦ δευτέρου στίχου ταιριάζει περισσότερο στὴν πρόθεση τοῦ ποιητῆ παρὰ στὴν ἐργασία τοῦ ἀντιγραφέα. Ἀλλὰ καὶ ἀλλιῶς θὰ ἦταν περίεργο ὁ ἀντιγραφέας νὰ μιλοῦσε γιὰ τὸν ἑαυτό του σὰ γιὰ ἓνα Κορητικὸ καὶ νὰ μὴν ἀνάφερε τὸ ὄνομά του, ὅπως ἦταν ἡ συνήθεια τῶν ἀντιγραφέων.

Ὁ Μέγας (ἔκδοση Θυσίας, σελ. 20) δὲ δέχεται πὼς οἱ παραπάνω στίχοι μιλοῦν γιὰ τὴ συγγραφή τοῦ ποιήματος καὶ φέρνει καὶ τοῦτον τὸν πρόσθετο λόγο: πὼς οἱ στίχοι αὐτοὶ ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις. Τίποτα ὅμως δὲ μᾶς ἀναγκάζει νὰ δεχτοῦμε ὅτι οἱ μεταγενέστεροι ἐκδότες τῆς Θυσίας τοὺς ἤξεραν τοὺς στίχους αὐτοὺς τοῦ χειρογράφου τῆς Βενετίας (ἢ παράδοση τῶν ἐκδόσεων πολὺ ἀπέχει ἀπὸ τὴν παράδοση τοῦ χειρογράφου τῆς Βενετίας), οὔτε κι' ἂν τοὺς ἐγνώριζαν πρέπει νὰ δεχτοῦμε πὼς ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ τοὺς τυπώσουν στὶς ἐκδόσεις τους, ἀφοῦ μάλιστα καὶ δὲν κατονόμαζαν τὸν ποιητὴ τοῦ ἔργου. Τὸ 1635 λοιπὸν εἶναι ὁ χρόνος ποὺ γράφτηκε τὸ ποίημα· δὲν ξέρω μάλιστα μήπως πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὁ ἀντιγραφέας τοῦ χειρογράφου εἶχε ὑπ' ὄψη του ἐκδοσὴ τοῦ ποιήματος μὲ χρονολογία 1635. Γιατὶ ἂν αὐτὸ πραγματικὰ συνέβαινε, τότε ἡ ἐσφαλμένη πληροφορία τοῦ Legrand (Bibliothèque grecque vulgaire, τόμ. I σ. XXV) γιὰ δῆθεν ἐκδοσὴ τοῦ 1535 θὰ προέρχεται ἀπὸ πραγματικὴ ἐκδοσὴ τοῦ 1635. Ἐδῶ ἄς σημειώσω πὼς ὁ Legrand (ὅ.π.) δὲ μᾶς δίνει τὸν τίτλο τῆς ἐκδοσης αὐτῆς παρὰ ἀντιγράφει ἀπὸ τὴν πίσω πλευρὰ τοῦ τελευταίου της φύλλου τὴν παρακάτω σημείωση: «Τὸ παρὸν βιβλίον ἐτυπώθη ἐν Βενετία κατὰ τὸ ἀφλε' σωτήριον ἔτος. Venetis 1535». Δέχομαι τὴ γνώμη τοῦ Μέγα (ἔκδ. Θυσίας, σελ. 13) πὼς τὸ σημείωμα αὐτὸ εἶναι γραμμένο μὲ τὸ χέρι, προσθέτω μάλιστα ξεκινώντας ἀπὸ τὴ γλωσσικὴ του διατύπωση πὼς εἶναι σημείωμα ἀνθρώπου ποὺ ζῆ σ' ἓναν ἀπὸ τοὺς τελευταίους αἰῶνες. Δέχομαι δηλαδὴ ἀκολουθώντας στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ Στέφανο Ξανθοῦδιδη (ἔκδ. Ἐρωτοκρίτου, σελ. CXIX) πὼς ἐδῶ βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ σφάλμα καὶ πὼς πρέπει τὸ 1535 νὰ διαβαστῆ 1635. Τὸ σφάλμα αὐτὸ κατὰ τὴ γνώμη μου ὀφείλεται ἢ σὲ ἀντιγραφικὴ παραδρομὴ τοῦ Legrand ἢ σὲ λάθος κείνου ποὺ ἔγραψε τὸ χειρόγραφο σημείωμα. Δὲν ἀποκλείω καὶ αὐτὸς νὰ ἤξερε τὸ 1635 σὰν τὸ χρόνο ποὺ γράφτηκε ἢ δημοσιεύτηκε ἡ Θυσία καὶ αὐτὸ νὰ θέλησε νὰ δηλώσῃ, ἀλλὰ γιὰ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο λόγο τὸ ἔγραψε μὲ κάποια ἀνακρίβεια.

Κατὰ τὴ γνώμη μου ὅπωςδήποτε τὸ μόνο βέβαιο συμπέρασμα εἶναι πὼς ἡ Θυσία γράφτηκε τὸ 1635 καὶ μένει ἀμφίβολο ἂν τυπώθηκε τὸν ἴδιο χρόνο. Εἴτε ποιητὴς τῆς Θυσίας θεωρηθῆ ὁ Κορνάρος, ὅπως ὑποστήριξαν μερικοὶ καὶ δέχτηκα κ' ἐγὼ μὲ κάποια ἐπιφύλαξη⁶, εἴτε

ἄλλος εἶναι ὁ δημιουργὸς τοῦ ποιήματος, ὅπως δὴποτε περιέργο φαίνεται γιατί δὲν ἀναγράφηκε τὸ ὄνομά του στὴν ὑποτιθέμενη ἔκδοση τοῦ 1635 ἢ καὶ στὶς ἐκδόσεις τῆς Θυσίας ποὺ ἀκολούθησαν. Ἀλλὰ μήπως εἶναι τὸ μοναδικὸ παράδειγμα λογοτεχνικοῦ ἔργου τῶν χρόνων αὐτῶν ποὺ τυπώθηκε χωρὶς ν' ἀναφέρεται ὁ συγγραφεὺς του :

Καὶ ἓνα συμπέρασμα γιὰ τὸ χρόνο τῆς συγγραφῆς τοῦ Ἐρωτοκρίτου : Ἀφοῦ διαπιστώσαμε ποιὸς εἶναι ὁ χρόνος ποὺ γράφτηκε ἡ Θυσία καὶ ἀφοῦ δεχόμαστε, ὅπως εἶδαμε, πὼς ἡ Θυσία γράφτηκε μετὰ τὸν Ἐρωτόκριτο, πρέπει νὰ δεχτοῦμε ἀνεπιφύλαχτα πὼς ὁ Ἐρωτόκριτος γράφτηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 1635.

2. Ο ΠΟΙΗΤΗΣ ΤΗΣ ΘΥΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΥ

Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ Στέφανος Ξανθουδίδης μὲ κάποιον δισταγμὸ ὑποστήριξε⁶ πὼς ποιητὴς καὶ τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ εἶναι ὁ Βιτζέντζος Κορνάρος, ὁ δημιουργὸς τοῦ Ἐρωτοκρίτου. Ἀπὸ τότε καὶ ἄλλοι μελετητὲς (Γ. Ζώρας⁷, S. Baud-Bovy⁸) καὶ ὁ συγγραφεὺς τούτης τῆς μελέτης⁹ ὑποστήριξαμε, ἄλλοι μὲ δισταγμὸ καὶ ἄλλοι ἀνεπιφύλαχτα, πὼς πρέπει νὰ ταυτιστοῦν οἱ ποιητὲς Ἐρωτοκρίτου καὶ Θυσίας. Στηρίζαμε τὴ γνώμη μας αὐτὴ προπάντων στὴ λεχτική καὶ φραστική ὁμοιότητα τῶν δύο ποιημάτων, καθὼς καὶ στὸ ὅτι κοινοὶ στίχοι ἀπαντοῦν καὶ στὰ δύο κείμενα. Οἱ λόγοι αὐτοὶ θὰ ἦταν ἀξιόλογες ἐνδείξεις γιὰ τὸν ταυτισμὸ τῶν δύο ποιητῶν, ἂν, ὅπως ἔγραφα¹⁰, μπορούσαμε νὰ στηρίζουμε τὶς σχετικὲς παρατηρήσεις καὶ τὰ συμπεράσματά μας στὸ γνήσιο κείμενο τῆς Θυσίας, στὴν κριτικὴ δηλαδὴ ἔκδοση τοῦ ποιήματος.

Ὅσο γιὰ τὸ ζήτημα τῶν κοινῶν στίχων, ὁ Γεώργιος Μέγας¹¹, καθὼς δὲ δέχεται τὴν τάση νὰ ταυτιστοῦν οἱ δύο ποιητὲς, συμφωνεῖ μὲ τὸ Φῶτο Πολίτη ποὺ ὑποστήριξε¹² πὼς ἡ παρουσία τῶν κοινῶν στίχων μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῆ ἀπὸ τὸ ὅτι οἱ στίχοι τοῦ πρώτου ποιητῆ ἔγιναν κτῆμα λαϊκὸ καὶ τοὺς ξαναπῆρε ὁ δεύτερος ποιητὴς ἀπὸ

⁶) Ε. Κ ρ ι α ρ ᾶ, Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τοῦ Ἐρωτοκρίτου, σ. 137 κέ.

⁷) Σ τ. Ξ α ν θ ο υ δ ῖ δ ο υ, Ἐρωτόκριτος, σ. CXVIII - CXX.

⁸) Γ. Ζ ὠ ρ α, Ἐρωτόκριτος καὶ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ (Νέα Ἑστία, ἔτος 11 [1937], τόμ. 22, σ. 1605-14).

⁹) S. B a u d - B o v y, Sur l' auteur et la date du Sacrifice d' Abraham (Byzantion, τ. 13, σ. 739-44).

¹⁰) Ε. Κ ρ ι α ρ ᾶ, Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τοῦ Ἐρωτοκρίτου, σ. 137 κέ.

¹¹) Ε. Κ ρ ι α ρ ᾶ, ὁ π., σ. 143.

¹²) Γ. Μ έ γ α, Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, σ. 39.

¹³) Ἐφημερ. «Πρωτῆ» τῆς 25 Μαρτίου 1933.

τὸ λαό. Στὴ γνώμην ὅμως αὐτῆ τοῦ Φώτου Πολίτη ἀντιπαρηγοῦμε τοῦτο : πὼς οἱ κοινοὶ στίχοι τῶν δύο ποιημάτων δὲ μοιάζουν μὲ τυπικές, παροιμιακὰς φράσεις ποὺ μποροῦσαν νὰ γίνουν κτῆμα τοῦ λαοῦ. Ἔτσι μένει μονάχα ἡ περίπτωση νὰ εἶχε ἐπίδραση ὁ π ρ ὠ τ ο ς ποιητῆς πάνω στὸ δ ε ὑ τ ε ρ ο , περίπτωση ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ τὴν ἀποκλείσωμε, ἂν κοινοὶ φραστικοὶ τρόποι ποὺ ἀπαντοῦν καὶ στὰ δύο ποιήματα δὲ μᾶς ὀδηγοῦν στὸν ταυτισμὸ τῶν δύο ποιητῶν.

Ὁ Μέγας ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παραπάνω γνώμη τοῦ Φ. Πολίτη διατυπώνει καὶ ἄλλα ἐπιχειρήματα κατὰ τοῦ ταυτισμοῦ. Ὑποστηρίζει πρῶτα-πρῶτα¹³ πὼς τὰ δύο ἔργα, ἡ Θυσία καὶ ὁ Ἐρωτόκριτος δὲν μποροῦν νὰ προσέρχονται ἀπὸ τὸν ἴδιο ποιητῆ, γιατί ἡ Θυσία εἶναι ἔργο μὲ θρησκευτικὸ χαραχτῆρα, ἐνῶ ὁ Ἐρωτόκριτος ἔργο μὲ χαραχτῆρα ἐρωτικό. Κι' ἀκόμη, γιατί ἐνῶ ἡ Θυσία προδίνει ποιητὴ θρησκο, δὲ συμβαίνει τὸ ἴδιο μὲ τὸν Ἐρωτόκριτο. Πρῶτα-πρῶτα πρέπει νὰ παρατηρήσω κάτι ποὺ ἀμέσως κάνει ἐντύπωση στὸ μελετητῆ : ὅτι ὁ ποιητῆς τοῦ Ἐρωτοκρίτου τοποθετεῖ τὴν ὑπόθεση τοῦ ἔπους του στὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ἐποχὴ ἦταν λοιπὸν φυσικὸ νὰ μὴ βροῦν θέση στὸ ποίημά του στοιχεῖα ὀλότελα ξένα γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Ὁποσδήποτε ὅμως δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε καὶ τοῦτο : πὼς ὁ Κορνάρος τοποθετῶντας τὴν ὑπόθεση τοῦ ἔπους του « ἔς τὰς περὶ ἀποκρίσεως καιροῦς ποὺ οἱ Ἕλληνες ὀρίζα » προσθέτει πὼς « δὲν εἶχε ἡ πίστις ντως θεμέλιο μηδὲ ρίζα ». Ὁ δεύτερος αὐτὸς στίχος φανερώνει τὴν ἀναμφισβήτητη χριστιανικότητα τοῦ ποιητῆ. Ἀλλὰ τίποτα δὲν ἀναγκάζει τὸ χριστιανό, τὸ θρησκο, ἂν θέλετε, ποιητῆ μίτε πάντοτε μίτε μὲ τὸν ἴδιο καλλιτεχνικὸ τρόπο νὰ δίνει ἔκφραση στὴ θρησκευτικότητά τῆς ψυχῆς του. Ἴσως μάλιστα τὴν ἐκδηλᾶ ἐρωτικὴν ὑπόθεση τοῦ Ἐρωτοκρίτου ἀπὸ εὐλάβεια καὶ εὐσέβεια νὰ μὴ θέλησε νὰ τὴ φέρῃ σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς του καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τοποθέτησε τὰ γεγονότα σὲ χρόνους προχριστιανικοῦς, πρωτοτυπῶντας σὲ τοῦτο, γιατί τὸ πρότυπο, τὸ γαλλικὸ μυθιστόρημα «Paris et Vienne» ἔχει χαραχτῆρα θρησκευτικὸ καὶ ἐρωτικὸ συνάμα. Προσθέτω ὅμως καὶ τὸ ἑξῆς : ἀφοῦ ἡ ἀνθρώπινη γενικὰ ψυχὴ κλείνει μέσα της ἀπὸ φυσικὸς τῆς ἀντιθέσεις, εἶναι φυσικὸ νὰ παρουσιάζονται περισσότερες στὸ λογοτέχνη καὶ τὸν καλλιτέχνη, ποὺ τὸν κινοῦν στὴ δημιουργία ποικίλα κατὰ καιροῦς ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ αἷτια. Γιὰ νὰ περιοριστῶ σὲ ἓνα μοναχικὸ παράδειγμα ποιητῆ, ἀναφέρω τὸ Luigi Groto, τὸν ποιητῆ τοῦ προτύπου τῆς Θυσίας, τοῦ Isachi, ποὺ καὶ αὐτονοῦ ὁ χαραχτῆρας εἶναι βέβαια ἀπόλυτα θρησκευτικός. Πῶς μπόρεσε ὁ Groto νὰ γράψῃ καὶ

¹³) Γ. Μέγας, Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, σ. 39-40.

ἄλλα ἔργα ὁλότελα διαφορετικά ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ Isachi, ὅχι μονάχα τὴν «Adriana» (ἔργο ποῦ παλιότερα θεωρήθηκε σὰν πιθανὸ πρότυπο τοῦ Ἑρωτοκρίτου¹⁴), ἀλλὰ καὶ τὴ Δαλιδὰ (1572), τραγωδίαν ὅπου, καθὼς πιστεύεται¹⁵, ἔδωσε τὴ μεγαλύτερη ἀπόδειξη γιὰ τὴν τάση καὶ τὴν ἀγάπη του στὸ φρικαλέο; Ἄλλὰ μήπως κι' αὐτὸς ὁ Τάσσος, ὁ συγγραφέας τοῦ ποιητικοῦ καὶ χαριτωμένου «Aminta», δὲν ἔγραψε μὲ μίμηση τοῦ παλιοῦ Οἰδίποδος Τυράννου τὸν «Torrismondo» του¹⁶;

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν παραπάνω λόγο ὁ Μέγας νομίζει (ὁ.π. σελ. 40) πὼς ἀντιμάχονται τὸν ταυτισμὸ τῶν ποιητῶν «αἱ διαφοραὶ περὶ τὴν διαμόρφωσιν τῆς στιχογραφίας καὶ τῆς ρίμας». Ἔτσι νομίζει (ὁ.π. σελ. 34) πὼς ἡ μετρικὴ μορφή τῆς Θουσίας δὲν εἶναι ὅσο τοῦ Ἑρωτοκρίτου ἄψογη. Ἔχει δηλ. ἡ Θουσία «διαστροφὰς τοῦ τονισμοῦ πρὸς ἐξοικονόμησιν τοῦ μέτρου οἷας ἐν τῷ Ἑρωτοκρίτῳ δὲν ἀπαντῶμεν». Λοιπὸν, ὅσο γιὰ τοὺς τύπους *θυσιά*, *θυσιές*, ποῦ τοὺς ἀναγράφει ὁ Μέγας σὰ δείγματα παρατονισμοῦ (!), δὲν πρέπει νὰ γίνουν καὶ δὲ γίνονται δεχτοὶ οὔτε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Μέγα στὸ κείμενο τῆς Θουσίας· ἀδύνατο λοιπὸν νὰ βαραίνουν τὸν ποιητὴ. Ὅσο πάλι γιὰ τοὺς τύπους *ἀταξιά* (στίχ. 792), *εὐλογία* (στ. 827) παρατηρῶ ὅτι, κι' ἂν τονιστοῦν ἔτσι, δὲν ἀποτελοῦν μετρικὸ σφάλμα, μὰ οὔτε καὶ γλωσσικὸ βιασμό. Ὁ ἴδιος ὁ Κορνάρος δὲν ἔγραψε (Ἑρωτόκρ. Α 1584) *φχαριστιά*; Οὔτε καὶ τὸ οὐσιαστικὸ *σφαχτής* (στ. 827). Ὁ ποιητὴς τοῦ Ἑρωτοκρίτου, πιστὸς στὴ λαϊκὴ χρῆση¹⁷, δὲν ἔγραψε *ἀνυφαντής* (Ἑρωτόκρ. Α 1237)· (Σήμερα δὲ λέγεται στὴν ἀνατολικὴ Κρήτη *χτιστής*·)

Οὔτε ὅμως καὶ οἱ ἐλαττωματικὲς ὁμοιοκαταληξίαι εἶναι περισσότερες στὴ Θουσία παρὰ στὸν Ἑρωτόκριτο. Ἄς σημειώσω ὅτι στὸ τελευταῖο αὐτὸ ποίημα ἀπαντοῦν περισσότερες ἀπ' ὅσες ὁ Ξανθουδίδης καταχώρισε στὴν ἔκδοσή του (σελ. CLXXXIV). Ἀλλὰ ὀπωσδήποτε στὸ δίστιχο 299-300 τῆς Θουσίας δὲν ἔχομε ἐλαττωματικὴ ρίμα, γιὰ τὸ *μ π ε ρ δ έ ψ η* τοῦ στίχου 300 πρέπει χωρὶς ἄλλο νὰ διορθωθῇ σὲ *μ π ε ρ δ έ σ η* (σύμφωνα μὲ τὸ κρητικὸ ἴδιωμα. Βλ. καὶ Ἑρωτόκρ. Α 287). Τὸ ἴδιο, ἂν ὁ στίχος 544 γραφῆ κατὰ τὸ χειρόγραφο (μὲ κάποια διορθωση): *μὰ δὲν τὸ κατεβαίνω* (ἀντί: *μὰ κάτω δὲ γιὰζέρονω*), δὲ δημιουργεῖ ἐλαττωματικὴ ρίμα. Ἐπίσης στὸ στίχο 641 πρέπει νὰ διορθώσωμε τὴν τελευταία λέξη *σφάξῃ* σὲ *πιάση* (ἀκολου-

¹⁴) J. Mavrogordato, *The Erotocritos*, σ. 58. Πβ. E. Κριαρᾶ, *Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τοῦ Ἑρωτοκρίτου*, σ. 23.

¹⁵) E. Bertana, *La Tragedia*, σ. 85-6.

¹⁶) E. Bertana, ὁ.π., σ. 101-4.

¹⁷) Βλ. Γ. Ν. Χατζιδάκι, *Μεσαιωνικὰ καὶ νέα ἑλληνικὰ*, τ. 2, σ. 436.

θώντας κι' ἔδω τὸ χειρόγραφο) κι' ἔτσι δὲ θὰ ἔχωμε ἀτελῆ ρίμα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μερὶὰ τὸ δίστιχο 927-8 ἀπαντᾷ μονάχα στὶς ἐκδόσεις· ἐπομένως ἢ παραδόσὶ του μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι ἀπόλυτα σωστή. Ἡ σφαιερὴ ὁμοιοκαταληξία διορθώνεται ἄλλωστε μὲ μικρὴ διόρθωση, ἂν τὴν τοιμήσωμε: στίχ. 927: *τὸν ἔχω ἀντὶ γιὰτ' εἶναι*. Τὴ ρίμα πάλι 127-8, ποὺ κι' αὐτὴν τὴν ἀναγράφει ὁ Μέγας γιὰ σφαιερὴ, δὲν τὴ δέχτηκε στὴν ἐκδόσὶ του. Ἐπίσης τὸ δίστιχο 273-4, ποὺ ἐκδίδεται:

*καὶ θεὸς νὰ κόψη τὸ σπαθὶ π' ἀκονισμένον ἔχω
εἶνα λαίμωρον ὅπ' ἀκριβὸν πλὴ παρὰ μέγα ἔχω*

πρέπει νὰ γραφτῆ κατὰ τὸ χειρόγραφο τῆς Βενετίας¹⁸:

*καὶ θεὸς νὰ κόψη τὸ σπαθὶ ποὺ ἔχω ἀκονισμένο
εἶνα λαίμωρον ὁμορφώτατο, πολλὰ κανακεμένο.*

Τὸ δίστιχο, ὡραιότατο κατὰ τὴν παράδοσιν τοῦ χειρογράφου, δὲ δημιουργεῖ καμμιὰν ἐλαττωματικὴν ρίμα.

Πολλὲς ἐπίσης χασμωδίαι βρῖσκει ὁ Μέγας στὴ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ. Ἀλλὰ ἀπὸ τὶς παραπομπὰς του σὲ δέκα στίχους τῆς Θυσίας πρέπει νὰ διαγραφοῦν οἱ παραπομπὰς στοὺς στίχους 32, 41, 857, 1028, 1108. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ στίχοι, ποὺ εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀποκατασταθοῦν κατὰ τὸ χειρόγραφο τῆς Βενετίας, δὲν παρουσιάζουν μετὰ τὴν ἀποκατάστασίν τους καμμιὰ χασμωδία.

Μὰ καὶ τὸ τρίτο ἐπιχείρημα τοῦ Μέγα κατὰ τοῦ ταυτισμοῦ τῶν ποιητῶν τῆς Θυσίας καὶ τοῦ Ἐρωτοκρίτου δὲν εἶναι πιὸ δυνατὸ ἀπὸ τὰ προηγούμενα. Ὅτι, σὰ νὰ ποῦμε, ὁ ποιητὴς τῆς Θυσίας ἔπρεπε νὰ φανέρωνε τὸν ἑαυτό του στὸν ἐπίλογο τοῦ ἔργου του ἢ νὰ ἔκανε λόγον στὸν ἐπίλογο τοῦ Ἐρωτοκρίτου γιὰ τὴν Θυσία σὰ γιὰ ἄλλο, δεῦτερον ἔργο του· αὐτὸ ὅμως, καθὼς παρατηρεῖ, δὲ συμβαίνει. Πρέπει νὰ ἀπορήσῃ ὅμως κανεὶς πῶς ὁ Μέγας ἀναφέρει κὰν τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ, μιὰ καὶ δέχεται ἀμέσως παρκατάω πῶς σὲ ἔργο θεατρικὸ δὲν μποροῦσε νὰ γίνῃ λόγος γιὰ τὸν ποιητὴ· κι' ἀκόμη ἀφοῦ δέχεται τὴν ὑπόθεσίν μου ὅτι ὁ Ἐρωτοκρίτος εἶναι προγενέστερος ἀπὸ τὴν Θυσία καὶ δὲν μποροῦσε ἐπομένως στὸν Ἐρωτοκρίτο νὰ γίνῃ λόγος γιὰ μεταγενέστερον ἔργο.

Δὲ νομίζω βέβαια πῶς ἡ ἀνατροπὴ τῶν ἐπιχειρημάτων αὐτῶν κατὰ τοῦ ταυτισμοῦ μᾶς ἀναγκάζει νὰ δεχθοῦμε τὴν ἄποψιν πῶς κοινὸς εἶναι ὁ ποιητὴς Θυσίας καὶ Ἐρωτοκρίτου. Τὸ ζήτημα θὰ ἐξεταστῆ πάλι, ὅταν θὰ ἔχωμε ἀποχτήσει τὸ ὀριστικὸν κείμενον τοῦ κρητικῆς μυστηρίου βασιμμένο σὲ μιὰ πλατύτερη χρησιμοποίησιν καὶ τοῦ χειρο-

¹⁸ Τὸ ἴδιον παρατηρεῖ καὶ ὁ Γ. Ζώρας (Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ, σ. 94).

γράφου τῆς Βενετίας, καθὼς ἔχω παρατηρήσει στὴν κριτικὴ μου γιὰ τὴν ἔκδοση τῆς Θουσίας ἀπὸ τὸ Μέγα («Πρωία» τῆς 3.6.1943). Μονάχα τότε θὰ μπορούσαμε νὰ βασίσουμε πάνω στὸ πραγματικὸ κείμενο τῆς Θουσίας παρατηρήσεις μας γιὰ τὴ γλῶσσα καὶ τὸ ὄφος τοῦ ποιήματος, πὸν θὰ φωτίσουν ἀσφαλῶς περισσότερο τὴ σχέση τοῦ θεατρικοῦ ἔργου μὲ τὸν Ἐρωτόκριτο, καθὼς καὶ τὸ ζήτημα τοῦ ταυτισμοῦ ἢ τοῦ διαχωρισμοῦ τῶν δύο ποιητῶν. Ἐν τῷ μεταξὺ πρέπει, νομίζω, νὰ εἴμαστε ἐπιφυλαχτικοί.

Ἴσως δὲν ξεφεύγουν ἀπὸ τὸ θέμα ὀρισμένες παρατηρήσεις σχετικὲς μὲ αὐτὸ τὸν Κορνάρο, τὸν ἀναμφισβήτητο ὀπωσδήποτε ποιητὴ τοῦ Ἐρωτοκρίτου. Ὁ Ξανθουδίδης¹⁹ βρίσκει μέσα στὸ 17ον αἰῶνα στὴ Σητεία τῆς Κρήτης τρεῖς Βιτζέντζους Κορνάρους καὶ νομίζει πὸς ἀπ' αὐτοὺς ὁ πρῶτος (πιθανώτατα Ἑλληνας, ἀλλὰ ἀναμφισβήτητα ἰταλομαθῆς), ὁ συμβολαιογράφος Βιτζέντζος Κορνάρος, πὸν ἀπαντᾷ τὸ 1619 καὶ ζῆ ὡς τὸ 1636, καθὼς καὶ ὁ δεῦτερος, ὁ παπᾶ Βικέντιος Κορνάρος, μάρτυρας σὲ συμβόλαια τοῦ 1620 καὶ τοῦ 1621, ἀποκλείεται (κατηγορηματικώτερα ὁ δεῦτερος) νὰ εἶναι ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτοκρίτου.

Ἐδῶ μπορούμε, νομίζω, νὰ διατυπώσουμε τὶς ἐξῆς ἀπορίες. Ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτοκρίτου δὲν ταίριαζε νὰ ἀσχολῆται μὲ τὸ ἔργο τοῦ συμβολαιογράφου, συμβολαιογράφου μάλιστα πὸν καὶ ἑλληνικὰ σύντασσε τὰ συμβόλαιά του καὶ ἰταλομαθῆς ἦταν, καθὼς ὁ ἴδιος ὁ Ξανθουδίδης διαπίστωσε; Ἡ χρονολογία πὸν πέθανε²⁰, κ' ἂν ἀκόμα δεχτοῦμε πὸς ἦταν καὶ τῆς Θουσίας ὁ ποιητὴς, δὲ μᾶς δημιουργεῖ κανένα πρόσκομμα. Ἄλλὰ οὔτε καὶ ὁ παπᾶ-Βικέντιος Κορνάρος τῶν συμβολαίων τοῦ 1620 καὶ 1621 νομίζω πὸς πρέπει νὰ παραμεριστῆ (ὅπως παραμερίζεται) μὲ τόση κατηγορηματικότητα. Γιατὶ δὲ δέχομαι πὸς πρέπει νὰ ἀποκλείσωμε πὸς μπορούσε ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτοκρίτου νὰ εἶναι ἱερωμένος. Εἶδαμε πιδ πάνω πὸς τὸ ὅτι ἔγραψε ἐρωτικὸ ἔπος καθόλου δὲν προϋποθέτει πὸς ἦταν ξένος στὴ θρησκευτικὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς του. Σημείωσα μάλιστα πὸς στὰ προχριστιανικὰ χρόνια, πὸν τὴ θρησκεία τοὺς καταδικάζει (Ἐρωτ. Α 2), τοποθετεῖ τὴν ἐρωτικὴ δράση τῶν ἡρώων του, ὅσο καὶ ἂν μὲ τοὺς γνωστοὺς ἀναχρονισμούς του δίνει στὸ ἔπος του χροῖμα κρητικὸ καὶ ἀτμόσφαιρα μεσαιωνικὴ ἱπποτικὴ. Ἀριστα ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος θὰ μπορούσε ὁ ἱερέας ποιητὴς τοῦ Ἐρωτοκρίτου νὰ γράφῃ καὶ τὸ θρησκευτικὸ δράμα, τὴ Θυ-

¹⁹) Στ. Ξανθουδίδου, Ἐρωτόκριτος, σ. I,XXI. Πβ. καὶ I,XX.

²⁰) Ἀκολουθῶ τὸν Ξανθουδίδη (δ. π. σ. I,XX), πὸν στηρίζεται στὰ συμβόλαιά του πὸν σώθηκαν καὶ πὸν ρητὰ ἀναφέρεται πὸς κατατέθηκαν τὸ 1636, μετὰ τὸ θάνατό του.

σία — ἂν δεχτοῦμε τελικὰ τὸν ταυτισμὸ τῶν ποιητῶν τῶν δύο ἔργων.

Ὁ Ξανθουδίδης ἀπορρίπτει τοὺς δύο πρώτους Βιτζέντζους Κορνάρους τοῦ 17ου αἰῶνα σὰν πιθανοὺς ποιητὲς τοῦ Ἑρωτοκρίτου καὶ δέχεται μὲ μεγαλύτερη πιθανότητα σὰν ποιητὴ τοῦ ἔπους τὸ Βιτζέντζο Κορνάρο ποὺ χάραξε τ' ὄνομά του στὸν ἐσωτερικὸ τοῖχο βενετικῆς ἐκκλησίας στὴν περιοχὴ τῆς Σητείας μὲ χρονολογία 1677. Ἐγὼ δυσκολεύομαι νὰ δεχθῶ γιὰ πιθανὴ τὴν ὑπόθεση πὼς ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὸν ποιητὴ Κορνάρο, γιατί τὸ 1677 ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ γράφτηκε ἡ Θυσία (ἂν δεχτοῦμε τὸν ταυτισμὸ τῶν δύο ποιητῶν) καὶ ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ γράφτηκε ὁ Ἑρωτόκριτος (ἂν δεχτοῦμε πὼς τὸ ἔπος γράφτηκε πρὶν ἀπὸ τὴ Θυσία).

Ἀθήνα, Δεκέμβριος 1945.

Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΕΙΣ ΤΟ ΤΟΠΩΝΥΜΙΚΟΝ,
ΤΗΝ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑΝ
ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΚΑΙ ΦΡΟΥΡΙΩΝ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Α'. ΤΑ ΤΕΙΧΗ ΤΟΥ ΧΑΝΔΑΚΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ
ΔΕΥΤΕΡΑΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟΝ

Οἱ κύριοι ἀσχοληθέντες μὲ τὴν ἱστορίαν τοῦ Χάνδακος ἐρευνηταὶ Ξανθουδίδης καὶ Γκερόλα παρεδέχθησαν, ὅτι κατὰ τὴν ἐπακολουθήσασαν εἰς τὴν ἄλωσιν τοῦ Χάνδακος καὶ τὴν ἀνάκτησιν τῆς Κρήτης ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκά β' Βυζαντινὴν Περίοδον ἢ ἀλωθεῖσα πόλις παρέμεινεν ἀτείχιστος, ὅτι τὰ δλοκληρωτικῶς καθαιρεθέντα ἀραβικὰ τεῖχη ὑπὸ τοῦ Βυζαντινοῦ στρατηλάτου ἐπλήρωσαν τὸν Χάνδακα ἰσοπεδωθέντος τοῦ χώρου καὶ τὴν θέσιν των δὲν κατέλαβον ἄλλα, παρὰ μόνον μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς νήσου ὑπὸ τοῦ Γενοῦάτου τυχοδιώκτου Πεσκατόρι καὶ τοῦτο παρὰ τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Χάνδαξ ἐγένετο ἐκ νέου πρωτεύουσα τοῦ Βυζαντινοῦ θέματος μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τοῦ Νικηφόρου νὰ μεταφέρῃ τὴν πόλιν εἰς τὸ δι' εὐρυτάτου περιβόλου τειχῶν ἀσφαλισθὲν Ἰέμενος¹. Ἡ ἀραβικὴ ὀνομασία τῆς πόλεως, Χάνδαξ καὶ Χάνδακας², διετηρήθη καθ' ὅλην τὴν β' Βυζαντινὴν Περίοδον μεταβιβασθεῖσα εἰς τὴν ἐπακολουθήσασαν Γενουατικὴν καὶ Ἐνετικὴν, ὅποτε βαρβαρικῶς μετεποιήθη εἰς *Candica* ἢ *Candiga* καὶ *Candia* ἢ, κατὰ συνειδητὴν καὶ ἴσως φιλοπαίγμονα μεταποίησιν, εἰς *Candida*, ὄνομα προσαρμοζόμενον εἰς τὴν λάμπουσαν ἢ λευκάζουσαν μὲ τὰ τεῖχη τῆς πόλιν³, ἀλλὰ ὁ Χάνδαξ δὲν ὑφίστατο πλέον. Ὁ Γκερόλα μάλιστα προσάγει μαρτυρίαν Ἐνετοῦ χρονογράφου ἀναφέροντος, ὅτι ἡ κατάληψις τῆς πόλεως ὑπὸ τοῦ Πεσκατόρι διηκολύνθη ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ πόλις «*nondum erat muribus circumdata*»⁴.

Τὴν νέαν τείχισιν ἀπέδωκεν ὁ Ἐνετὸς ἐρευνητὴς εἰς τοὺς Γενοῦά-

¹) Στεφ. Ξανθουδίδου, Χάνδαξ - Ἡράκλειον, ἐν Ἡρακλείῳ 1927, σ. 23.—Gius. Gerola, Monumenti Veneti dell'Isola di Creta, Venezia, Vol. I (1905), p. 105.

²) Στεφ. Ξανθουδίδου, Ἐπαρχίαι καὶ πόλεις Κρήτης, ΕΕΒΣ τομ. Γ', σ. 35.—Gius. Gerola, αὐτόθι σ. 7 καὶ 107.

³) Cr. Bondelmonti (in Cornelius, Creta Sacra I, 9) : *Candida civitas albescit in muris, quae a Graecis recte Candaca vocabatur.*

⁴) Gius. Gerola, αὐτόθι σ. 105, σημ. 2 : V.M.C. ms. Cicogna 2831 e 2113.

τας, ἂν καὶ δὲν εὐρίσκει ῥητὴν τοῦτου μαρτυρίαν, ἐπειδὴ κρίνει ὡς ἀπίθανον, ὅτι ὁ τολμηρὸς πειρατὴς θὰ ἄφηνεν ἀτείχιστον τὴν πόλιν, ἐνῶ ἀνέμενεν ὡς βεβαίαν τὴν ἀντίδρασιν τῶν Ἑνετῶν καὶ προέβαινεν εἰς οἰκοδόμησιν δεκατεσσάρων φρουρίων ἐν τῇ νήσῳ. Ὅτι ὅμως ἀμέσως μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν Ἑνετῶν ἔχει ἀρχίσει ἐργασία κατασκευῆς τειχῶν καὶ τάφρων τὸν φέρει νὰ πιστεύσῃ, ὅτι τὰ γενουατικὰ τεῖχη δὲν εἶχον ἀποπερατωθῆ⁵.

Πιστεύω ὅτι αἱ ὑπάρχουσαι ἐνδείξεις θέτουν τὰ πράγματα διαφόρως πως: Ἡ κατακρήμνισις πρῶτον τῶν ἀραβικῶν τειχῶν ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκά δὲν ὑπῆρξεν ὀλοσχερῆς: τοῦτο τοῦλάχιστον, φαίνεται, ὑποσημαίνει τὸ τοῦ Λέοντος Διακόνου, κυρίας πηγῆς τῶν τότε γεγονότων, «κατασκάπτειν διακελεύεται τοῦ δὲ πολλαχῆ κατερειπωθέντος...»⁶. Ἡ κατακρήμνισις τῶν τειχῶν τοῦ Χάνδακος καὶ ἡ ἐντολὴ εὐρυτάτης τειχίσεως ἐπὶ τοῦ ὀχυρωτάτου λόφου τοῦ ὀνομασθέντος Ἰέμενος βεβαίως ἐσήμαινε τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς ἀλωθείσης πόλεως ὡς μὴ ἀσφαλοῦς καὶ ὑποκειμένης εἰς ἐνδεχομένην νέαν ἐγκατάστασιν πειρατῶν, δημιουργίαν δὲ νέας ὀχυρᾶς πόλεως, ἡ ὁποία θὰ ἠδύνατο τελεσφόρως νὰ ἀποτρέψῃ τὸ ἐνδεχόμενον τοῦτο. Πρὸς τοῦτο δὲν ἦτο ἀναγκαία ἡ ὀλοκληρωτικὴ καθάρσις τοῦ συμπαγεστάτου ἄλλως καὶ δυσκατεδαφίστου ἀραβικοῦ τείχους⁷, ἀλλὰ ἡ ἀχρήστευσις του ὡς συνεχοῦς ὀχυρωματικῆς ζώνης. Τὸ σχέδιον τοῦ Νικηφόρου δὲν εὐδωδῶθη: νέος μὲν περίβολος τειχῶν τοῦ Ἰέμενος κατασκευάσθη πλήρης καὶ εὐρύτατος διὰ νὰ περιλάβῃ μεταφερομένην τὴν πόλιν, ἀλλὰ ἡ μεταφορὰ φαίνεται οὐδέποτε συντελεσθῆ, ἂν κρίνῃ τις ἐκ τῶν σωζομένων ἐντὸς τοῦ περιβόλου τοῦτου λειψάνων⁸: Ὁ πληθυσμὸς ἐπέμεινε νὰ κατοικῇ τὴν μὲ ἡμικατεδαφισμένα τεῖχη παραμείνασαν πόλιν τοῦ Χάνδακος. Νέα μάλιστα προῶ-

⁵) Gius. Gerola, αὐτόθι I, σ. 106.

⁶) Leonis Diaconi, Historiae (Corpus script. hist. byz. XXXII Bonnae (828).28.

⁷) Τοῦ ἀραβικοῦ τείχους δίδει περιγραφὴν ὁ Λέων ὁ Διάκονος (ἐνθ' ἀνωτέρω σ. 11): ἐπὶ λιθίνῃ ἰσοπέδου κρηπίδος ἐπιστεφομένης μὲ γείσον ἐθεμελιούτο τεῖχος συμπεπιλημένον ἐκ χώματος καὶ τριχῶν, ἔχον πλάτος ἰκανὸν διὰ διασταύρωσιν ἐπ' αὐτοῦ δύο ἀμαξῶν καὶ ὄχι μικρὸν ὕψος. Δύο εὐρεῖαι καὶ βαθεῖαι τάφροι τὸ περιέβαλλον. Ἡ διὰ τῶν κριῶν διάσπασις ἐγένετο κατὰ τὴν κρηπίδα, ὅπου αὕτη ἀπετελεῖτο ἐκ ψαμμολίθων: ὑποσκαφέντος οὕτω τοῦ συμπεπιλημένου τείχους καὶ κατακαέντων τῶν ξυλίνων ὑποστηρικμάτων κατεκρημνίσθησαν «δύο πύργοι ὁμοῦ τῶ διαμέσῳ τούτων δομήματι». Τὸ τελευταῖον τοῦτο στοιχεῖον δεικνύει τόσον τὸ συμπαγὲς τοῦ τείχους ὅσον καὶ τὴν καθολικὴν αὐτοῦ μὲ τοὺς κατὰ διαστήματα πύργους μορφῆν, μὴ διαφέρουσαν οὐσιωδῶς τῆς τῶν βυζαντινῶν τειχῶν.

⁸) Gius. Gerola, αὐτόθι I σ. 184.

στεια ἀνεπτύχθησαν κατὰ τὴν νοτιοδυτικὴν παρυφὴν εἰς σχετικῶς εὐρεῖαν ἀκτίνα περὶ τὸ σημερινὸν Καμαριάκι καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ νοτίου ἄκρου, ὅπου ἀργότερον κατεσκευάσθη ὁ προμαχῶν Ἑλευθερίου (Βιτούρη). Τὴν κατὰ προσέγγισιν ἔκτασιν καὶ πυκνότητα τῶν β ο υ ρ ω ν τούτων δυνάμεθα νὰ καθορίσωμεν βίσει τῆς διασπορᾶς τῶν πολυαριθμῶν κατὰ τὰς περιοχὰς τούτων ἐκκλησιδίων τῆς β' Βυζαντινῆς Περιόδου⁹. Ὄνόματά τινα τῶν ἐκκλησιῶν τούτων εἶναι ἐνδεικτικὰ τῶν χρόνων τῆς ἰδρύσεώς των καὶ οὕτω τῆς βαθμιαίας ἀναπτύξεως τῶν προαστείων. Μία ὁμάς, ἐντοπιζομένη κατὰ τὸν νότιον βοῦργον, φαίνεται συνδεομένη μὲ τὴν ἀνάκτησιν τῆς πόλεως καὶ τὴν κατὰ τὴν περιοχὴν ταύτην ἐγκατάστασιν ἴσως τῶν ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου ἐγκατασταθέντων πρὸς τόνωσιν τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἰδίως Ἀρμενίων: οὕτω εἰς ναὸς ἐτιμήθη ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἑλευθερίου, πολὺ πιθανὸν διὰ τούτου τιμωμένου τοῦ αὐτοκράτορος Ἑλευθερίου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐγένετο ἡ ἀνάκτησις, ἄλλος συνεδέθη μὲ τὸ ὄνομα Βάρδα, τῆς οἰκογενείας τῶν Φωκάδων, πιθανῶς δὲ καὶ μὲ τὸ ὄνομα τῶν Ἀρμενίων καὶ τῶν Λεόντων, τρίτος ἰδρύθη ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἑλευθερίου, πολὺ πιθανὸν διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς πόλεως, καὶ ἄλλοι ναοί, ὁ τῆς Περιβλέπτου, Θεοσκεπάστου, Ὁδηγητρίας, μετεφύτευσαν εἰς τὸν Χάνδακα πασιγνώστους μορφάς, προστάτιδας τοῦ Βυζαντίου, τῆς Θεομήτορος¹⁰. Τὰ προάστεια ἀκριβῶς ταῦτα ἀπετέλεσαν τοὺς πυρῆνας τῆς ἀναπτύξεως τῶν κατόπιν ἀποκληθέντων ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν *vecchi borghi*¹¹.

⁹) Λεπτομερῆς διερεύνησις τοῦ θέματος, ὅπου θὰ ἀναπτυχθοῦν τὰ ἐνταῦθα περιληπτικῶς περὶ τῶν ἐκκλησιῶν ἐκτιθέμενα μόνον καθ' ὅσον σχετίζονται μὲ τὴν βυζαντινὴν ὀχύρωσιν τῆς πόλεως καὶ ὅπου θὰ καθορισθῇ ἀκριβῶς ἡ θέσις καὶ θὰ περιγραφοῦν τὰ σήμερον σφζόμενα λείψανα, γίνεται ἐν τῇ προσεχῶς δημοσιευθησομένῃ μελέτῃ Ν. Π λ ά τ ω ν ο ς - Ν. Σ τ α υ ρ ι ν ῖ δ ο υ , Οἱ Χριστιανικοὶ ναοὶ τοῦ Χάνδακος.

¹⁰) Ὁ βοῦργος οὗτος πιθανῶς ἀνεπτύχθη εἰς ἡν θέσιν κατὰ τὴν πολιορκίαν ἤδρευε τὸ κύριον μέρος τοῦ στρατοπέδου.

¹¹) Ἡ διαστολὴ τῶν παλαιῶν προαστείων ἀπὸ τῶν νεωτέρων, χρησιμεύσασα εἰς τὸν διαχωρισμὸν τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ γνωστοῦ ὑπὸ τὸ ὄνομα *Catasticum ecclesiarum et monasteriorum communis* κώδικος τοῦ 1320 μ.Χ. ἀναφέρεται λόγῳ τοῦ σκοποῦ, δι' ὃν ὁ κώδιξ συνετάγη, εἰς τὴν πρὸ τοῦ 1266 κατάστασιν καὶ ἐπομένως τὰ παλαιὰ προάστεια δέον νὰ ἀναχθοῦν εἰς τὴν τελευταίαν βυζαντινὴν καὶ ἀρχομένην ἐνετικὴν περίοδον. Ἡ ἐνδειξις αὕτη εἶναι σημαντικὴ διὰ τὸν διαχωρισμὸν τῆς περιοχῆς τῶν προαστείων ἀπὸ τῆς τοῦ κυρίως Κάστρου, τοῦ ὁποίου αἱ ἐκκλησίαι δὲν περιελήφθησαν ἐν τοῖς καταλόγοις τοῦ καταστήτου. Περὶ τῶν *vecchi borghi* καὶ τοῦ Καταστήτου πβλ. *Gius. Gerola, Topografia delle chiese della città di Candia, «Bessarione» 1918 p. 4-5*, καὶ ἀκριβέστερον ἐν τῇ προσεχῶς δημοσιευθησομένῃ περὶ τῶν νιῶν τοῦ Χάνδακος πραγματείᾳ.

Οἱ βουργοὶ ἀντιδιεστέλλοντο σαφῶς ἀπὸ τὴν κυρίαν πόλιν, τὸ Κάστρον, καὶ τὸ τελευταῖον τοῦτο ὄνομα ἀποδεικνύει, ὅτι ἡ πόλις οὐχὶ πολὺν χρόνον μετὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς νήσου εἶχε χαρακτῆρα φρουρίου καὶ ἐπομένως δὲν ἦτο ἐστερημένη τειχῶν. Ἴσως μάλιστα ἤδη ἔκτοτε ἐχαρακτηρίζετο καὶ ἀπεκαλεῖτο Μεγάλο Κάστρο, ὄνομα βεβαίως ἐπικρατῆσαν παρὰ τῶ λαῶ κατὰ τὴν Ἑνετικὴν Περίοδον καὶ ἀκουόμενον ἐκ παραλλήλου μὲ τὸ Χάνδαξ¹². Ἀντιδιεστέλλετο οὕτω πρὸς τὰ ἄλλα Κάστρα τῆς ὑπαίθρου καὶ ἐτονίζετο μᾶλλον ὁ χαρακτήρ του ὡς φρουρίου. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὁ περίβολος τῶν τειχῶν μὲ βάσιν τὰ ὑπολείμματα τοῦ ἀραβικοῦ τείχους εἶχεν ἀποκατασταθῆ εἰς συνεχῆ ζώνην, βεβαίως ἀκολουθοῦσαν τὴν γραμμὴν τοῦ τελευταίου τούτου, γραμμὴν τὴν ὁποίαν ἠκολούθησε καὶ ὁ κατόπιν ἀρχαιότερος γενονατικὸς καὶ ἐνετικὸς περίβολος. Ὅτι οὕτως εἶχον τὰ πράγματα ἀποδεικνύει ἀκριβῶς ἡ ὀνομασία τοῦ ἔξω τῶν τειχῶν κατωκημένου χώρου τῶν προαστείων Ἐξώπορτον ἢ Ξώπορτο¹³, γενικωτέρα βεβαίως ἀλλὰ κατὰ τὰς ὑπαρχούσας ἐνδείξεις χρησιμοποιουμένη μᾶλλον διὰ τὰ δυτικὰ παλαιὰ προάστεια, καὶ ἡ κατανομὴ τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν μὲ τὴν ἐπωνυμίαν τοῦ Κάστρου ἢ σὲτὸ Κάστρο—Μανωλίτισσας, Ἄγ. Μαρίνας καὶ Ἄγ. Ἀντωνίου—καὶ ἄλλων μὲ τὴν προσωνομίαν σὲτὸ Ξώπορτο—ἐτέρας Μανωλίτισσας, Ἄγ. Φωτεινῆς, Ἄγ. Μάρκου, τοῦ ἐπικαλουμένου καὶ τῶν Ῥωμηῶν κατ' ἀντιδιαστολὴν τοῦ τῶν Φράγκων, Πανυμνήτου—ἢ τοῦ Βούργου—ὅπως προκειμένου περὶ τοῦ Ἄγ. Δημητρίου, τοῦ ἄλλως γνωστοῦ ὡς Ἄγ. Δημητρίου εἰς τὴν Πλαταίαν Στράταν. Ἄν δὲν ὑπῆρχον τείχη καὶ κυρία πύλη, ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ χώρου τῶν προαστείων ὡς Ἐξώπορτον θὰ ἦτο ἀκατάληπτος. Ὅτι αἱ ὀνομασίαι τῶν ἐν λόγῳ ἐκκλησιῶν εἶναι αἱ βυζαντιναὶ καὶ οὐχὶ ὑστερογενεῖς ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι περι-

¹²) Πβλ. Μ π ο υ ν ι α λ ῆ, Κρητικὸς Πόλεμος, 435: *Τὸ Μέγα Κάστρο τ' ὄμορφο, τὸ δυνατοκτισμένο.*

¹³) Περὶ τῆς σχέσεως τῶν ὄρων Ξώπορτο, Βούργοι, Προπύλαια τῆς ἔξω τῶν τειχῶν περιοχῆς τοῦ Χάνδακος, τῆς ἐκτάσεως καὶ τῶν ὁρίων τῶν προαστείων θὰ γίνῃ λόγος εἰς τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν προσεχῶς δημοσιευθησομένην μελέτην. Ἡ ὀνομασία Ἐξώπορτον, σημαίνουσα ἀρχὴ ὡς τὴν ἐξωτερικὴν πύλην πόλεως παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς, ἐσήμανεν εἰτα τὸν πρὸ τῆς πύλης ἢ θύρας χώρον ὑπὸ στενωτέρῳ καὶ εἰτα εὐρυτέρῳ ἔννοιαν: πβλ. D u C a n g e, Glossarium, Ἐξώπορτον: Porta exterior. *ξωπόρτης-ξωπόρτιον: αἱ πρὸ τῶν θυρῶν θεραπείαι ἢ δούλεισις, ὁποῦ ἐν εἰς τὸ ξωπόρτιον. ἀγνιεύς τὸ θυσιαστήριον ὁποῦ στέκει ὀμπρὸς τοῦ ξωπορτίου. ἀμπιουρον, πυλῶνα, ἐξώπορτον.* Ὑπὸ τὴν εὐρυτέρῳ ἔννοιαν, ἀνάλογον τοῦ ἐνταῦθα, ἐν Ἑπτανήσῳ: πβλ. ἐν τῷ Μαρκιανῶ κώδικι τοῦ Κρητὸς Γεωργίου Κλόντζα φ. 138 β: *καὶ ἀπὸ τῆς ἔκτασιν (ἢ ἀρμάδα ἐν Ζακύνθῳ) ἄλο τὸ ξ ὄ π ο ρ τ ο ν ἐμίσησε, «Νέος Ἑλληνομνημιών», IB' 41 κ.εξ.*

λαμβάνονται εἰς τοὺς παλαιότερους καταλόγους τῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησιῶν¹⁴ καὶ ὅτι διειρηγήθησαν ἀμετάβλητοι καθ' ὅλην τὴν Ἑνετικὴν, πολλαὶ δὲ καὶ κατὰ τὴν ἐπακολουθήσασαν Τουρκικὴν Περίοδον, ὡς ὀνομασίαι ἐνοριῶν τῆς πόλεως¹⁵. Ἀποδεικτικά δὲ ἐπίσης διὰ τὴν ὑπαρξίν τειχῶν κατὰ τὴν β' Βυζαντινὴν Περίοδον εἶναι αἱ ὀνομασίαι ἢ χαρακτηρισμοὶ ἄλλων βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν, ἄν, ὅπως φαίνεται, ἀνάγονται εἰς τὴν περίοδον ταύτην. Οὕτω μία παλαιὰ ἐκκλησία τοῦ προαστείου ἢ τοῦ ποταμοῦ Κατσαμπᾶ¹⁶ ἔκαλεῖτο Ἄγ. Παρασκευὴ *extra muros*, τοῦ λατινικοῦ προσδιορισμοῦ ἴσως ἀποδίδοντος τὸ ἐπίθετον Ἐξώτειχος, ὅπερ ἀπαντᾷ ὡς προσωνυμία κυρίου ὀνόματος ἐν βυζαντινῇ ἐπιγραφῇ, ἰδρυτικῇ ἐκκλησίας¹⁷. Πιθανῶς δὲ ἐκ τοπικοῦ προσδιορισμοῦ σχετιζομένου μὲ τὰ τείχη τῆς πόλεως προῆλθεν ἡ ἐπωνυμία τοῦ Ἄγ. Ἰωάννου Κοστομύρη, τοῦ ἄλλως λεγομένου *στὰ Μακελλιά* ἢ—κατὰ τὸ ἐνετικὸν ἰσοδύναμον—*στην Μπεκκαρία*, ἂν βεβαίως τὸ προσωνύμιον τοῦτο προῆλθεν ἐκ τοῦ *costa muros* (=παρὰ τὰ τείχη, ὅπου πράγματι ἔκειτο ἡ ἐκκλησία, ἰσοδύναμον λοιπὸν πρὸς βυζαντινὸν ἐπίθετον Παράτειχος) καὶ οὐχὶ ἐκ τοῦ ἐπιχωρίου κυρίου ὀνόματος Κοστομύρης, τὸ ὁποῖον φαίνεται μᾶλλον ἀναπτυχθῆν ἐκ τοῦ ἐπιθέτου τοῦ ἁγίου. Καὶ ἡ ἐκκλησία αὕτη τοῦ Ἄγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρομοῦ ἀνήγετο εἰς τὴν β' Βυζαντινὴν Περίοδον, εἰς τὴν ὁποίαν φαίνεται ἀναγομένη καὶ ἄλλη μικρὰ μὲ ἀνάλογον προσωνυμίαν, ἡ Παναγία Πισωτειχιώτισσα, ἡ ὁποία πράγματι ἔκειτο ὀπισθεν τῆς νοτιοανατολικῆς ἀπολήξεως τοῦ παλαιοῦ τείχους, ἀνήκουσα οὕτω εἰς τὸ Κάστρον καὶ ὄχι εἰς τοὺς βούργους. Ἡ ἐπωνυμία μάλιστα φαίνεται ὅτι δὲν εἶχεν ἔννοιαν μόνον το-

¹⁴) Πβλ. ἐν τῇ ἀνωτ. μνημονευθείσῃ μελέτῃ τοῦ Γκερόλα ἐν «Bessatione».

¹⁵) Τὰ ὀνόματα τῶν ἐνοριῶν διέσωσαν κατάλογοι ἀπογραφῶν ἢ φρουρῶν, οἳ οἱ τοῦ Καστροφύλακος. Πβλ. προχείρως ἐν Ἄγαθ. Ξηροχάκη, Ἡ Βενετοκρατούμενη Ἀνατολή, Κρήτη καὶ Ἑπτάνησος, Ἀθήναι 1934, σ. 58-61, 63.

¹⁶) Ἡ τοπωνυμία τόσον τοῦ ποταμοῦ, ὅσον καὶ τοῦ ἐκ τούτου ὀνομασθέντος προαστείου εἶναι παλαιὰ ἀπαντῶσα πρῶτως κατὰ τοὺς ἐνετικὸς χρόνους καὶ ἀσφαλῶς εἶναι ἀραβικῆ.

¹⁷) Τῆς Παναγίας στήν Χανουτιά παρὰ τὴν Γέφυρην Καινουρίου: πβλ. G. Gerola, M.V. IV p. 542 καὶ Στ. Ξανθοῦδίδου, Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ Κρήτης, «Ἀθηνά», τόμ. ΙΕ' (1903), σ. 143. Ἐκεῖ, ὡς χαρακτηρισμὸς ἱερέως, θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποδίδεται εἰς λειτουργὸν ἐκκλησίας κειμένης ἔξω τῶν τειχῶν. Ἡ Ἁγία Παρασκευὴ τοῦ Κατσαμπᾶ θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἔκειτο ἢ ἐν τῷ ὁμωνύμῳ συνοικισμῷ ἢ κατὰ τὴν περιοχὴν τοῦ ποταμοῦ, ἐξ οὗ ἔλαβε τὸ ὄνομα ὁ συνοικισμὸς: δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι ἢ κατὰ τὸ σημερινὸν Μετόχι Σελόπουλο παλαιὰ μὲ βυζαντινὴν διακόσμησιν ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς.

πικῷ προσδιορισμοῦ, ἀλλὰ ὑπεσήμεαινε καὶ τὴν προστατευτικὴν ἐπὶ τῶν τειχῶν μέριμναν τῆς Ὑπερμάχου Στρατηγοῦ, τῆς ὁποίας τὸ ὄνομα τόσον στενῶς ἐν τῷ βυζαντινῷ κόσμῳ συνεδέθη μὲ ἐπωνυμίας τειχῶν, κάστρων, πυλῶν¹⁸. Καὶ ἀκριβῶς μὲ μίαν τῶν πυλῶν τοῦ βυζαντινοῦ περιβόλου τῶν τειχῶν, τὴν Ὁραϊάν Πύλην ἢ Πόρταν, συνεδέθησαν διὰ τῆς ἐπωνυμίας δύο ἄλλαι ἐκκλησίαι, πολὺ πιθανὸν βυζαντιναί, καθ' ὅσον ἡ Ὁραία Πύλη ἔπαυσε προαίμως ὑπάρχουσα ἢ τοῦλάχιστον χρησιμοποιουμένη κατὰ τοὺς ἐνετικούς χρόνους: ὁ Ἁγ. Νικόλαος στήν Ὁραία Πόρτα καὶ ἡ Παναγία Ὁραιοπυλίτισσα¹⁹. Ἡ πύλη αὕτη εὐρίσκετο κατὰ τὴν πρὸς ἀνατολὰς ἀπόληξιν τοῦ νοτίου τείχους, ἐκεῖ ὅπου τοῦτο ἐκάμπτετο βαῖνον πρὸς τὴν γωνίαν, ὅπου, ὅχι πολὺ μετὰ τὴν ἐνετικὴν ἐγκατάστασιν, ἀνιδρῦθη ἡ μεγάλη Μονὴ τοῦ Ἁγ. Φραγκίσκου, καὶ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Πισωτειχιώτισσας, τὴν ἐπωνυμίαν δὲ Ὁραία ἔλαβε βεβαίως κατὰ τὴν τῆς γνωστῆς πύλης τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐπωνυμίαν τὴν ὁποίαν οἱ Ἐνετοὶ παρήλλαξαν ὁμοίως εἰς *Aurea*, πάλιν κατὰ τὸ ἀνάλογον τῆς Χρυσῆς Πύλης τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ καὶ κατ' ἄλλα ἀνάλογα τοῦ ἰδίου αὐτῶν κόσμου²⁰. Ἴσως ἐκ τῆς αὐτῆς πύλης ἔλαβε τὸ ὄνομα ὁ λατινικὸς ναὸς ἢ μᾶλλον παρεκκλήσιον τῆς *S. Maria Formosa*, ὡς θὰ ἠδύνατό τις νὰ εἰκάσῃ ἀπὸ τὸ παρωνύμιον *Eύμορφη*, μὲ τὸ ὅποῖον τὴν ἀπεκάλουν οἱ ὀρθόδοξοι²¹.

¹⁸) Οὔτω ἐτιμήθη ὡς Καστριτίσσα, Παλαιοκαστριτίσσα, Πορταίτισσα, Χρυσοκαστριτίσσα, Πυργιώτισσα, Τειχοσόστρα, καὶ μὲ ἄλλα ἀνάλογα ἐπίθετα

¹⁹) Ἐλέγετο καὶ Πυλίτισσα ἀπλῶς, ἐξ οὗ προήλθεν ἡ σύγχυσις πρὸς ἄλλο ἐπίθετον σχεδὸν ὁμόηχον: Πολίτισσα. Δυστυχῶς τὸ ἐπίθετον παρεδόθη εἰς τοὺς λατινικοὺς καταλόγους τῶν ἐκκλησιῶν παρεφθαρμένον· ἀλλὰ περὶ τούτου ἀλλαχοῦ διεξοδικώτερον.

²⁰) Πβλ. τὴν μελέτην τοῦ *G. Gerola*, *Porta Aurea, Porta Aureola*, «*Atti del R. Istituto Veneto*» 1929. Ἐκεῖ ἐπανορθώθη τὸ σφάλμα τῆς ἀρχικῆς τοποθετήσεως κατὰ τὴν *Sabbionera* (*M.V. I 113*), καθορισθείσης τῆς θέσεως ταύτης εἰς *Τρεῖς Καμάρες*.

²¹) Θὰ ἠδύνατο νὰ ὑποτεθῆ, ὅτι ἡ καθολικὴ ἐκκλησία ἰδρῦθη κατ' ἀναλογίαν τῆς ἐν Ἐνετίᾳ παλαιᾷ ἐκκλησίας τῆς *S. Maria Formosa*. Ἐν τούτοις ὁ *Cornelius* (*Cr. S. II, 21*) σαφῶς μαρτυρεῖ: «*In Cretam igitur ignoto mihi anno impulsus Jesuitae Ecclesiam Sanctae Mariae Formosae, quae de iure erat Patriarchalis Constantinopolitanae mensae, primum obtinuerunt...*» Ἡ ἐκκλησία λοιπὸν ἦτο παλαιὰ Βυζαντινὴ, ἐξηρητημένη ἐκ τοῦ Πατριαρχείου καὶ ἐχρησιμοποιήθη ἀπλῶς ὑπὸ τῶν Ἰησοῦιτῶν· οὔτω ἐμνηνεύεται ἡ ὀνομασία. *Eύμορφη*, πολὺ πιθανὸν προελθοῦσα ἐκ τῆς θέσεώς της παρὰ τὴν Ὁραϊάν Πύλην, ὀνομασία τὴν ὁποίαν οἱ Ἰησοῦίται μετέφρασαν εἰς *Formosa* κατὰ τὸ Ἐνετικὸν ἀνάλογον. Τὸ παρεκκλήσιον θὰ ἠδύνατο νὰ ἀναγνωρισθῆ εἰς τὰ ὑπάρχοντα λείψανα

Ἐάν ἡ Ὁραία Πύλη ἦτο ἡ αὐτὴ μετὰ τὴν ἀναφερομένην ἤδη εἰς παλαιὰ ἐνετικά ἔγγραφα μετὰ τὸ ἑλληνικὸν αὐτῆς ὄνομα *Porta Palea*, τῆς ὁποίας, ἀπὸ μακροῦ κλειστῆς οὐσῆς, ζητεῖται τὸ ἀνοίγμα κατὰ τὸν ΠΕ' αἰῶνα πρὸς καλυτέραν ἐξυπηρέτησιν τῆς μετὰ τῆς ὑπαίθρου ἐπικοινωνίας²², δὲν γνωρίζομεν. Χαρακτηριστικὸν ὅμως εἶναι τὸ ὄνομα, τὸ ὁποῖον θὰ προσηγορεύετο μᾶλλον πρὸς πύλην παλαιότερας ὀχυρώσεως, ἴσως βυζαντινῆς, παρὰ εἰς πύλην τῆς τότε ἀκόμῃ προσφατοῦ ἐνετικῆς ὀχυρώσεως.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται ὅτι ὁ χαρακτήρ τῆς πόλεως διετήρησε τὴν μορφήν κάστρου μετὰ τῶν ἐξωτερικῶν αὐτοῦ βούργων, διατηροῦντος, ἐν μέρει τοῦλάχιστον, περίβολον τειχῶν μετὰ πυλῶν, τῶν ὁποίων δύο ἢ τρεῖς — τὸ Ἐξώπορτον, ἡ Ὁραία Πύλη καὶ ἡ Πικρὴ Πόρτα, (αἱ δύο τελευταῖαι ἴσως ταυτιζόμεναι) — ἀναφέρονται ῥητῶς. Τὸ τελευταῖον τοῦτο σημεῖον δὲν φέρει ὡς πιθανὸν ὅτι οἱ χαρακτηρισμοὶ τῶν βούργων καὶ τοῦ κάστρου παρέμειναν ὑπάρχοντες καὶ μετὰ τὴν καθάραισιν τοῦ ἀραβικοῦ τείχους, τῶν τοπικῶν ὡς πρὸς τὰ τείχη προσδιορισμῶν διδομένων κατὰ τὰ παλαιότερα, ἤδη ὅμως ἐκλιπόντα, ὀροθέσια. Ἡ ὀνομασία Ὁραία Πύλη κατὰ τὴν πύλην τῆς Βασιλίδος τῶν πόλεων θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐδόθη κατὰ τὴν ἀραβοκρατίαν, πολὺ ὀλιγώτερον δὲ μετὰ ταύτην, ἂν ὁ περίβολος μετὰ τῶν τειχῶν εἶχε τελείως ἐκλείψει. Πολὺ πιθανώτερον παρουσιάζεται ὅτι μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τοῦ σχεδίου τοῦ Νικηφόρου διὰ τὴν μεταφορὴν τῆς πόλεως οἱ κάτοικοι ἔσπευσαν νὰ χρησιμοποιήσουν τὰ ὑπολείμματα τῶν ἀραβικῶν τειχῶν καὶ νὰ συμπληρώσουν, ὅσον ἦτο δυνατόν, τὸν περίβολον, ἀφοῦ μάλιστα ὁ κίνδυνος νέων ἀραβικῶν καὶ γενικώτερον πειρατικῶν ἐπιδρομῶν, ὡς ἦτο ἐκτεθειμένη ἡ πόλις παρὰ τὴν θάλασσαν, ἦτο καταφανής. Ὅταν τοσοῦτον ἰσχυρὸς περίβολος περιέβαλλε τὸ ἐκ φύσεως ὀχυρὸν Τέμενος, ὁ Χάνδαξ δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἔμενε ὅλως ἀνοχύρωτος. Ἐάν δὲν ὑπῆρχε μία τοιαύτη ὀχύρωσις, θὰ ἦτο ἀδύνατον διὰ τοὺς Γενουάτας, οἵτινες μόλις ἔτος ὑπῆρξαν κύριοι τῆς πόλεως, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἤδη τὸ 1207 ἐξεβλήθησαν πρὸς τὴν ὑπαίθρου ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν, νὰ οἰκοδομήσουν συνεχῆ ζώνην τειχῶν²³. Ἡ ὑπὸ τοῦ Γερόλα προσαγομένη

ὀπισθεν τοῦ παλαιοῦ τείχους, ἐντὸς τοῦ ἐνετικοῦ μεγάρου, ὅπου σήμερον ἡ ἰδιοκτησία Μαμαλάκη.

²²) H i p. N o i r e t, Documents inédits, σ. 399. Ἡ πύλη αὕτη εἶναι φαίνεται ἐκεῖνη, διὰ τὴν ὁποίαν δίδεται τὸ 1458 ἐντολὴ νὰ ἀνοιχθῇ ὑπὸ τὸν ὄρον τῆς συνεχοῦς φρουρήσεως.

²³) G. G e r o l a, M. V. I, 105. Ὁ ἐνετολόγος παραδέχεται τὴν ὑπὸ τοῦ γενοῦατοῦ πειρατοῦ ἔναρξιν τῆς ὀχυρώσεως τοῦ φρουρίου, διὰ τὴν ὁποίαν παρατηρεῖ ὅτι δὲν ὑπάρχουν φετικά ἀποδείξεις.

μαρτυρία τοῦ ἑνετοῦ χρονογράφου, τὴν ὁποίαν ἀνωτέρω παρεθέσαμεν, βεβαιοῦσα τὸ ἀτείχιστον τῆς πόλεως κατὰ τὴν ὑπὸ τῶν Γενοουατῶν κατάληψιν, καὶ ὑστερογενῆς εἶναι καὶ ἀναξιόπιστος: ὁ περιβόλος ἀποδεικνύεται ὑπάρχων κατὰ τὸ 1213 συνεχῆς, ὥστε νὰ μὴν ἐπιτρέπη τὴν ἐλευθέραν διάβασιν, καίτοι βεβαίως οὐχὶ σημαντικός, ἀφοῦ κατὰ τὸ πραξικόπημα τῆς καταλήψεως τῆς πόλεως ὑπὸ τοῦ Μάρκου Σανούτου ὁ πρῶτος δούκας Ἰάκωβος Τιέπολος ἠναγκάσθη, διὰ νὰ διαφύγῃ, νὰ κατέλθῃ ἐνδεδυμένος γυναικεῖα διὰ σχοινίου τὰ τείχη, καταφυγὼν δὲ εἰς τὸ Τέμενος ἠδυνήθη κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος νὰ γίνῃ ἐκ νέου κύριος τῆς πόλεως νύκτωρ ἀναρριχηθεὶς διὰ κλιμάκων εἰς τὰ τείχη²⁴, εἶναι δὲ ζήτημα ἂν οἱ ὀλιγάριθμοι Ἑνετοὶ ἄποικοι θὰ ἠδύναντο νὰ δημιουργήσουν τοιοῦτον περιβόλον ἐντὸς διετίας — διότι προηγουμένως ἀπὸ τοῦ 1207 ἕως τοῦ 1211 διατελοῦντες εἰς δεινὸν ἀγῶνα πρὸς τοὺς Γενοουάτας καὶ τοὺς ἐπιχωρίους, καὶ τῆς ὑπαίθρου δεσποζομένης εἰσέτι ὑπὸ τοῦ ἀντιπάλου, δὲν θὰ εἶχον τὴν τοιαύτην δυνατότητα — ὅταν εἶναι γνωστὸν πόσον μακρὸν διάστημα ἐχρειάσθησαν διὰ τὴν συμπλήρωσιν καὶ ἐνίσχυσιν τῶν τειχῶν τούτων. Ἡ μαρτυρία τοῦ χρονογράφου θὰ ἀφεῶρα μᾶλλον εἰς τὴν εὐχερῆ κατάληψιν τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Γενοουατῶν λόγῳ ἑλλείψεως σημαντικῆς ὀχυρώσεως. Βυζαντιναὶ ὅμως μαρτυρίαι²⁵ ἀποδίδουν τὴν εὐκόλον ἐπιτυχίαν εἰς ἄλλους λόγους καὶ μάλιστα εἰς τὸν δόλον.

Ὡς συμπέρασμα τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων θὰ ἠδύνατο νὰ συγκεφαλαιωθῆ ὡς ἑξῆς ἡ ἱστορία τῆς παλαιότερας ὀχυρώσεως τοῦ Χάνδακος. Ἡ κατακρήμνις τῶν ἀραβικῶν τειχῶν ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ δὲν ὑπῆρξεν ὀλοκληρωτικὴ καὶ προέβη μέχρις ἀχρηστεύσεώς των ὡς ὀχυρωματικῆς ζώνης. Μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τοῦ σχεδίου τῆς μεταφορᾶς τῆς πόλεως κατὰ τὴν β' Βυζαντινὴν Περίοδον ἡ ἀνάγκη ᾤθησεν εἰς τὴν πρόχειρον μὲν, ἀλλὰ ἀρκοῦσαν δι' ἄμεσον ἄμυναν τῆς πόλεως νέαν ὀχύρωσιν, χρησιμοποιοθηέντων ὡς πυρῆνων τῶν ὑπολειμμάτων τοῦ ἀραβικοῦ τείχους. Τὰ τείχη ταῦτα ἔλαβον οὐσιωδῶς τὴν μορφήν ἢ ὁποία διετηρήθη καὶ κατὰ τοὺς παλαιότερους ἐνετικὸς χρόνους, συνεχοῦς καμπυλομένης ζώνης ἐνίσχυομένης κατὰ πυκνὰ διαστήματα ὑπὸ τετραγώνων πυργίσκων, καὶ ἠκολούθησαν τὴν γραμμὴν τῶν ἀρα-

²⁴) De Monacis, Chronicon, 154.—Gerola, M.V. I, 105.

²⁵) Νικήτας Χωνιάτης, 843: "Ὅθεν πειραταὶ τινες Γενοῦται, περιμήματα ἀνδρῶν καὶ ἀμβλώματα, οὐ κατὰ τοῦτο μὲν τινος ὑπερφέροντες, κατὰ δ' ἐκεῖνο τὰ δεύτερα φέροντες, ἀλλ' ἀπανταχῆ πονηρῶς πράττοντες καὶ δυσδομιῶνως, στρογγύλων πέντε νηῶν εὐπορήσαντες καὶ σκάφη τρίκροτα κατηρηκότες πρὸς τοῖς εἰκοσι τέσσαρα ἐς τὴν Κρήτην διαπλωίζονται. Καὶ πλασάμενοι τοὺς ἐμπόρους, εἶτα ἐπιθέμενοι ὡς πολέμοι, τῆς νήσου ξυμπάσης κατὰ χρονα ἐδμαρξάταια.

βικῶν τειχῶν καὶ τοῦ χάνδακος. Ἡ ἐπικοινωνία μὲ τοὺς βουργους, οἱ ὅποιοι, ἀποτελοῦντες ἀρχικῶς δύο χωριστὰ συγκροτήματα, βαθμηδὸν συνηνώθησαν εἰς σχεδὸν συνεχῆ ζώνην περιλαμβάνουσαν ὀλόκληρον τὸ νότιον κράσπεδον τῆς πόλεως καὶ ἀργότερον ἐξαοικηρίζοντο ὡς παλαιοὶ βουργοὶ, ἐγένετο διὰ μιᾶς κυρίας πύλης, ἡ ὁποία προφανῶς ἔκειτο εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν, ὅπου ἀργότερον τὸ ἀποκαλούμενον *Volto ne*, καὶ ὀνομάζετο Ἐξώπορτον, ἂν κρινῆ δέ τις ἀπὸ πρῶϊμον μαρτυρίαν τοῦ 13ου αἰῶνος, καὶ Πόρτα τοῦ Κάστρου²⁶, δι' ἐτέρας πύλης κατὰ τὴν ΝΑ ἀπόληξιν τοῦ χερσαίου τείχους, ἀποκαλουμένης κατὰ τὴν γνωστὴν πύλην τῆς Κωνσταντινουπόλεως Ὁραϊάς²⁷, ἴσως αὐτῆς ἐκείνης τῆς ἀργότερον ὀνομαζομένης Παλαιᾶς, πιθανῶς δὲ καὶ διὰ τρίτης μικροτέρας καὶ δευτερευούσης κατὰ τὴν ΝΑ πλευρᾶν, ἴσως οὐχὶ διαφόρου ἐκείνης ἡ ὁποία εἰς ἔγγραφον τοῦ 1281 καλεῖται *Porta Parva*²⁸. Ἐν κατόπιν τούτων ἡ ὑπόθεσις, ὅτι ἡ παλαιοτάτη ἐνετικὴ ὀχύρωσις περιορίσθη κυρίως εἰς συμπλήρωσιν καὶ ἐνίσχυσιν τῆς ὑπαρχούσης βυζαντινῆς, δύναται νὰ στηριχθῆ, ἡ μνεῖα ἐν τῷ αὐτῷ παλαιῷ ἔγγραφῷ τοῦ XIII αἰ., τοῦ ὁποίου τὸ πρότυπον ἀνήγεται εἰς τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἐνετικῆς ἐγκαταστάσεως, τῆς *Porta Ripae Maris* θὰ προσέθετε μίαν ἀκόμη πύλην ἐπικοινωνίας μὲ τὸν λιμένα, βεβαίως ἐκείνην, ἡ ὁποία ἀκολούθως ἐξελιχθῆ εἰς τὴν Πόρτα τοῦ Μόλου.

Τῶν τειχῶν τούτων θὰ ἠδύναντο ἐπομένως νὰ ἀναζητηθοῦν λείψανα εἰς τὸ μέχρις ἡμῶν διασωθὲν παλαιὸν τείχος τῆς πόλεως, ἰδίως κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν αὐτοῦ πλευρᾶν, ὅπου αἱ ἀλληλοδιαδόχοι προσθῆκαι καὶ μεταποιήσεις δὲν τοῦ ἐξηφάνισαν τὴν ἀρχικὴν λίαν ἀρχαίικην ὕψιν. Δυστυχῶς σήμερον σφίζεται τῆς ἐσωτερικῆς ταύτης πλευρᾶς πολλὰ μι-

²⁶) G. Gerola, M.V. I, 105: Πρόκειται περὶ κρητικῷ καπιτουλαρίου, τοῦ ὁποίου ἀναγομένου εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ XIII αἰ. διεσώθη μεταποίησις τοῦ τέλους τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος (L. Gerland, *Das Archiv des Herzogs von Kandia*, Strassburg 1899, σ. 84).

²⁷) Ἡ Ὁραϊὰ Πύλη ἔκειτο, ὡς γνωστὸν, παρὰ τὸ Νεώριον κατὰ τὸ Χρυσοῦν Κέρας. Παρὰ ταύτην εὐρίσκετο ὁ πύργος ἀπὸ τὸν ὅποιον ἠρωϊκάτατα ἠμύνθη κατὰ τὴν ἄλωσιν τὸ πλήρωμα τοῦ κρητικῷ πλοίου: Ξανθοῦδίδου, Ἐνετοκρατία σ. 111.

²⁸) Βεβαίως δὲν δυνάμεθα νὰ εἴμεθα τελείως βέβαιοι, ὅτι ἡ *Porta Parva* ἦτο διάφορος τῆς ἀλλαγῷ ἀναφερομένης *Palea*. Ὑπὲρ τούτου θὰ ἦτο, ἂν ἡ τελευταία συνέπιπτε μὲ τὴν Ὁραϊάν Πύλην, τῆς ὁποίας τὸ ἐπικρατοῦν ὄνομα δὲν θὰ ἐπέφερετε παράλληλον χρησιμοποίησιν τοῦ ὀνόματος *Parva*, ἐκτὸς ἂν τοῦτο ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς ἀπλοῦς ἐπιθετικὸς προσδιορισμὸς. Τὸ ἔγγραφον ἐν *Catactico ecclesiarum et monasteriorum*. V.A.S: Archivio del Duca, busta V.b καὶ V.B.M: Lat. IX, 179.

κρὸν τμήμα, ὥστε νὰ μὴ εἶναι δυνατὸν νὰ μορφώσῃ τις ἀκριβῆ ἐπὶ τοῦ προκειμένου γνώμην.

Ὁ βυζαντινὸς περίβολος βεβαίως οὔτε ὑψηλὸς ἦτο, οὔτε σημαντικοῦ πάχους, ἀμφίβολον δὲ εἶναι ἂν ἦτο συνεχῆς ἢ προστατεύουσα τοῦτο τάφρος καὶ ἀναμφισβητήτως τὸ τεῖχος παρουσίαζε σοβαρὰ μειονεκτήματα λόγῳ τῶν ὁποίων, ἰδίως κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς βυζαντινῆς περιόδου, δὲν ὑπελογίζετο ὡς ἀποτελοῦν σοβαρὰν ἀμυναν τῆς πόλεως. Πιθανῶς τοῦτο νὰ ὑπεβोधήθησε τὴν κατάληπιν τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Γενουατῶν, συνδυαζομένου καὶ τοῦ δόλου. Οἱ τοιαύτην προσοχὴν εἰς τὴν θαλασσίαν ὀχύρωσιν τῆς νήσου δόντες Γενουᾶται ἀναμφίβολως ἐνίσχυσαν καὶ συνεπλήρωσαν τὰ τεῖχη, ἀλλὰ καὶ οὕτω ταῦτα ἐλλείψει χρόνου δὲν ἀπέκτησαν ἀξίαν λόγου ὀχυρωματικὴν ἀξίαν καὶ οἱ Ἐνετοὶ εὐθὺς ἅμα τῇ ἐγκαταστάσει των λαμβάνουν πρόνοιαν ἐκτελέσεως ἔργων ἐπισκευῆς καὶ μερικῆς οἰκοδομῆς τῶν τειχῶν, ἐκβαθύνσεως καὶ συμπληρώσεως τῶν τάφρων²⁹. Ἀλλὰ ἐπὶ πολλὰ εἰσέτι ἔτη τὰ τεῖχη τῆς πόλεως πᾶν ἄλλο εἶναι ἢ ἰσχυρὰ καὶ, συντελούντων τῶν σεισμῶν, ἐμφανίζουσιν χάσματα μέσῳ τῶν ὁποίων, ὡς ἀναφέρει ἔγγραφο τοῦ 1390, «*quilibet intrare poterat et exire ad libitum suum absque obstaculo alicuius*»³⁰.

Β'. ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΤΙΝΑ ΕΙΣ ΤΑ
ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΠΡΟΕΛΕΥΣΕΩΣ ΤΟΥ ΟΝΟΜΑΤΟΣ ΧΑΝΙΑ
(Πβλ. Ε.Ε.Κ.Σ. 1940. 227 κ.εξ.)

Εἰς ὅσα ἄλλοτε περὶ τῆς προελεύσεως τοῦ ὀνόματος τῆς πόλεως Χανιά ἔγραφα εἶναι ἀνάγκη νὰ προσθέσω τὰ ἀκόλουθα, τὰ ὁποῖα ἐνισχύουσιν ἔτι μᾶλλον τὴν τότε προταθεῖσαν ὑπόθεσιν. Ὑπεστηρίχθη ὅτι, ἐφ' ὅσον ὑπῆρχε μεμαρτυρημένον τοπωνύμιον Ἰαχάνια κώμη — ὁ τύπος οὗτος ἐπροτιμήθη δι' ὄρισμένους λόγους τοῦ ἐπίσης δυναμένου νὰ ἀποκατασταθῇ Ἰαχάνια κώμη — κατὰ τὴν περιοχὴν τῆς ἀρχαίας Κυδωνίας, ἢ ἐπιβίωσις τούτου εἰς τὸ σημερινὸν Χανιά, μεσολαβοῦντος τοῦ καθ' ὑπόθεσιν ὑπὸ τῶν Ἀράβων διαμορφωθέντος Al-hanīm ἐκ τοῦ ἀρχαίου τοπωνυμίου διὰ τὸ ἀραβοφανὲς τούτου, ἐνεφάνιζε πολὺ μεγαλυτέραν πιθανότητα ἀπὸ οἰανδήποτε ἄλλην προέλευσιν τοῦ ὀνόματος. Ἡ ἀπόδοσις τοῦ χωρισθέντος ὡς ἄρθρου α l διὰ τοῦ l a καὶ τὰ εἰς τοὺς τύπους L a C a n i a ἢ L a C a

²⁹) G. Gerola, M.V. I, 106.

³⁰) G. Gerola, αὐτόθι 107. V.A.S: Archivio del Duca, Atti antichi, II.

π e a καὶ τὰ Χ α ν ι ἄ φαίνεται ἐντελῶς φυσική³¹. Παρεδέχθη καθ' ὑπόθεσιν τὸν προελληνικὸν χαρακτῆρα τοῦ τύπου Ἀλχανία, συνδέσας τοῦτον μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἐν Κρήτῃ καὶ Κύπρῳ λατρευθέντος θεοῦ Βαλχανοῦ ἢ Βελχανοῦ, ἀλλὰ ἐλλείπει στοιχείων περιορισθῆναι νὰ τονίσω μόνον τὴν πιθανότητα τῆς ὑποθέσεως ταύτης ἐξ ἀναλόγων.

Διὰ τῶν ἀκολούθως προσαγομένων νεωτέρων στοιχείων, προελθόντων ἐξ ἐνετικῶν πηγῶν καὶ τῆς προσφίτου ἀρχαιολογικῆς ἐρεῖνης, ἐπιβεβαιούνται κυρίως ἀφ' ἑνὸς ἢ ὑπαρξίς κατὰ τὴν περιοχὴν ἀκριβῶς Χανίων-Σούδας ἀρχαίας πόλεως Βαλχανίας ἢ Βουλκανίας, σχετιζομένης κατὰ τὴν παράδοσιν μὲ τὸν Μίνωα καὶ τὴν λατρείαν τοῦ προελληνικοῦ θεοῦ Βελχανοῦ, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἢ κατὰ τὴν σημερινὴν πόλιν Χανιά ὑπαρξίς μινωικοῦ συνοικισμοῦ τοῦλάχιστον ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς μεσομινωϊκῆς περιόδου, συνοικισμοῦ εἰς τὸν ὅποιον θὰ ἔδει νὰ ἀποδοθῆ τὸ προελληνικῆς μορφῆς ὄνομα.

Ὅτι οἱ Ἐνετοὶ καὶ ἐπίσης ἄλλοι Ἴταλοὶ ἀντλοῦντες ἐκ πηγῶν ἀγνώστων ἡμῖν καὶ ἴσως διὰ παντὸς ἀπολεσθεῖσιν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ἐπιβιούσης ἔτι παραδόσεως, παρέδωσαν εἰς ἡμᾶς περὶ ἀρχαίων πόλεων ἄλλοθεν ἀγνώστων εἶναι γνωστόν. Οὕτω μᾶς παρεδόθησαν τὰ ὀνόματα Σφήκιον ἢ Σφηκία, Φελινοῦς, Ἀμύκλα, Κρηναία—ταυτιζομένη

³¹ Πιθανὸν κατὰ τὴν ἀραβοκρατίαν θὰ ἠκούετο παραλλήλως μὲ τὸν ἑξαραβισθέντα τύπον ὁ παλαιὸς Ἀλχανία ἢ ἤδη Ἀλχανιά ἢ ἴσως κεχωρισμένως Ἀλ Χανιά. Πολὺ ἐνδιαφέρουσα διὰ τὴν διατήρησιν τοῦ ἀρχαίου ὀνόματος καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Ἐνετοκρατίας εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ Thevet μνεία τύπου A l q u e n e e : βλ. P a s h l e y, Travels in Crete I p. 2, n. 2: «The old traveller Thevet, Cosmographie de Levant, fol. 28, ed. Anvers. 1556, calls the city A l q u e n e e, a name derived from the sound of a l l a Canea, which he may have heard uttered by Venetians». Φυσικὰ ἢ ἐρμηνεῖα τοῦ Pashley δὲν ἐμφανίζεται ὡς πιθανὴ μεθ' ὅσα ἐλέχθησαν σχετικῶς μὲ τὸ παλαιὸν ὄνομα Ἀλχανία. Οὕτω δυνάμεθα ὑποθετικῶς νὰ ἀποκαταστήσωμεν τὴν ἐξῆς σειρὰν διαδοχῆς τύπων: F^α λ χ α ν ο υ ἢ μᾶλλον F^α λ χ α ν ν α — κατὰ τὰ τόσα ἄλλα προελληνικά εἰς-ν α, βλ. Ρίθυμνα —, ὡς τὸ προελληνικὸν ὄνομα, F α λ χ α ν ἰ α καὶ εἶτα Ἀ λ χ α ν ἰ α κ ὶ μ η καὶ ἄπλως Ἀ λ χ α ν ἰ α, ὡς τὸ προελθὸν διὰ τοῦ ἐξελληνισμοῦ τῆς καταλήξεως καὶ σταθεροποιήσεως τοῦ ἡμιφώνου φθόγγου ὄνομα, ἀκολούθως τὸ ἑξαραβισθὲν A l h a n i m παραλλήλως μὲ τὸ ἐπιβιοῦν Ἀ λ χ α ν ἰ ἢ ἤδη Ἀ λ Χ α ν ἰ ἄ, διαμορφωθὲν διὰ διαχωρισμοῦ ὡς ἀραβικοῦ προθέματος τῆς πρώτης συλλαβῆς, καὶ μετὰ τοῦτο, διὰ μεταφράσεως τοῦ ἄρθρου, συντελούσης τῆς ἀποδοθείσης εἰς τὸ ἑξαραβισθὲν ὄνομα σημασίας, τ ἄ Χ α ν ἰ ἄ, συνεχισθὲν καὶ μέθρι σήμερον παραλλήλως μὲ τὸν ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν διὰ μεταφράσεως τοῦ ἄρθρου a l εἰς l a δημιουργηθέντα τύπον L a C a n i a (οὕτω ἀναφέρεται ἡ ἀπουκία τῶν Ἐνετῶν τοῦ 1252 ἐν Cronaca Veneziana' βλ. P a s h l e y, αὐτ. p. 4 n. 4) καὶ L, a C a n e a, ἐξ οὗ τὸ γαλλικὸν L, a C a n e e. Φυσικὰ δὲν ἐξενίξει ἡ ἐμφάνισις εἰς τὰ λατινικὰ κείμενα τῶν Ἐνετῶν τοῦ ἀνάρθρου τύπου **●●●** i a.

μὲ τὴν Συΐαν—Σίκανδρος, ὡς ἄλλο ὄνομα τῆς πόλεως Πυλωροῦ κ.ἄ.³³ Παραλλήλως ἐγένετο ὑπὸ τῶν λογίων Ἰταλῶν τοποθέτησις ἀρχαίων πόλεων εἰς τόπους ἐρειπίων καὶ εἰς περιπτώσεις ἐνίοτε, καθ' ὧς αἱ πηγαι τὰς ὁποίας διαθέτομεν σιγοῦν ἢ ἀόριστον μόνον παρέχουν ἐνδείξιν, τοποθέτησις ἀποδειχθεῖσα ἐνίοτε διὰ νεωστὶ προκυψασῶν ἀρχαιολογικῶν ἐνδείξεων, ἐπιγραφικῶν ἢ ἄλλων, ἐπιτυχής. Ταῦτα μᾶς φέρουν νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι ἤντιλουν ἐκ πηγῶν ἢ ἐστηρίζοντο ἐπὶ ἐνδείξεων ἔκτοτε ἀφανισθεισῶν ἢ λανθανουσῶν. Καὶ τοῦτο συνεπάγεται, ὅτι δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ κρίνωνται ἐκ τῶν προτέρων ὡς ἀναξιόπιστοι, καὶ μάλιστα ἀβασανίστως, ἐνετικάι μαρτυρίαί. Λίαν χαρακτηριστικὸν παράδειγμα εἶναι τὸ τῆς προκειμένης περιπτώσεως: ὁ ἐνετὸς χρονικογράφος τῆς ἀρχῆς τοῦ ΙΖ' αἰ. Ἄ ν θ ρ ε α ς Κ ό ρ ν ε ρ ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν ἑκατὸν πόλεων τῆς Κρήτης, τὸν ὁποῖον παρεισάγει, περιλαμβάνει πόλιν «*Wlcania, a Minos aedificatam in mare, in qua Wlcantium praecipuo cultu incolae venerabantur*»³⁴. Πόθεν ἠρόσθη τὴν πληροφορίαν ταύτην δὲν γνωρίζομεν, ἀλλὰ ἡ διατύπωσις φαίνεται ὅτι παρελήφθη ἀπὸ ἀξιόλογον ἀρχαίαν πηγὴν: διασφάζει τύπον ὄντως προελληνικὸν τοῦ ὀνόματος διατηροῦντα φωνητικὸν συμπλεγμα μὲ ἡμίφωνον μὴ δηλωθέντα φθόγγον, ὁ ὁποῖος πράγματι ὑπῆρχεν ἐν τῷ ὀνόματι Βελχανός-Βαλχανός-Vulcanus, ἔξ οὗ καὶ ἡ κινήτικη παραλλαγή τοῦ τύπου³⁴. Καὶ ὁ προελληνικὸς οὗτος τύπος διακαιολογεῖται πλήρως ἐκ τῆς μνείας τῆς ἰδρύσεως τῆς πόλεως ὑπὸ τοῦ Μίνως καὶ τῆς ἐν αὐτῇ λατρείας τοῦ σήμερον καθολικῶς ἀναγνωριζομένου ὡς προελληνικοῦ θεοῦ τοῦ αἰγαιακοῦ κύκλου³⁵.

³³) Ὁ Χριστόφορος Μποντελμόντι, ὁ Ἄνδρεας Κόρνερ, ὁ Κορονέλλι κ.ἄ. μᾶς παρέδωσαν τοιαῦτα ὀνόματα, περὶ τινῶν τῶν ὁποίων θὰ γίνῃ λόγος εἰς προσεχῆ δημοσιεύματα.

³⁴) F l a m. C o r n e l i u s, *Creta Sacra*, I, 117 κ.ἔξ. Ἡ πόλις ἐν σ. 124 (I,XXXIV).

³⁴) Διὰ τὴν σχέσιν τῶν τύπων *Βελχανός-Βαλχανός* ἐγένετο λόγος ἐν τῇ προμνησθείσῃ μελέτῃ μου (πβλ. *Φαλχάνιος*, G.D.I, 86). Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι τὸ συγγενὲς ὄνομα τυρρηνικοῦ θεοῦ *Velxans* ἐξευλίχθη εἰς τοὺς λατινικοὺς τύπους *Vulcanus* καὶ *Vulcanus*. Οἱ τύποι οὗτοι ἀποδεικνύουν τὸ κινήτικόν τοῦ ἡμίφωνου φθόγγου. Ἀλλὰ εἶναι ἀξιοσημείωτος ἡ παρὰ τῷ ἐνετῷ χρονικογράφῳ διατήρησις τοῦ δυσπροφέρετου συμπλέγματος *Wlc*, ἔξ ἧς καταφαίνεται ἡ ἀρχαία τοῦ τύπου τούτου παράδοσις. Διὰ τὴν προέλευσιν τοῦ *Vulcanus* ἐκ τοῦ *Velxans* πβλ. *W. Schulze, Zur Geschichte der lateinischen Eigennamen*, σ. 391.

³⁵) Πβλ. *M. Nilsson, Minoan and Mycenaean Religion*, Lund 1927, p. 481. Ὁ *Pauli* ἐν τῷ ἄρθρῳ του ἐν *Roscher's Lexicon d. Mythologie: Velxans*, ὑποστηρίζει τὸν πελασγικὸν χαρακτήρα τοῦ τυρρηνικοῦ θεοῦ καὶ τὰς σχέσεις του τόσον μὲ τὴν πρόσω Ἄσιαν, ὅσον καὶ μὲ τὴν Κρήτην, ὅπου

Τὰ ἀνωτέρω εἶναι ἀπολύτως σύμφωνα μὲ τὴν ἡμετέραν περὶ πόλεως Ἀλχανίας ὑπόθεσιν καὶ ὡς περαιτέρω ἐπικύρωσις ἔρχεται ἡ παρατήρησις, ὅτι ἡ πόλις *W l c a n i a* ἀναφέρεται ὡς κειμένη *a r m a n a r e* καὶ ὅτι, ὡς ἐκ τῆς σειρᾶς, τὴν ὁποίαν ἔχει ἐν τῷ καταλόγῳ ἡ πόλις, συνάγεται, συμπεριελαμβάνετο μεταξὺ τῶν δυτικῶν πόλεων τῆς νήσου⁸⁶. Ἐπὶ τοῦ καταλόγου τοῦ Κόρνερ ὁ κοσμογράφος *C o r o n e l l i* περιέλαβε τὴν πόλιν ταύτην, τῆς ὁποίας τὸ ὄνομα ἀναγράφει ὑπὸ τὸν τύπον *V u l c a n i a*, εἰς τὰς ὑπὸ τοποθέτησιν ἀρχαίας πόλεις, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα κατὰ τὴν αὐτὴν σειρὰν ἀνέγραψε κύκλῳ τοῦ χάρτου του, *grosso modo*, κατὰ τὴν περιοχὴν τῆς νήσου, ὅπου ἐπίστευεν ὅτι πάλαι ἔκειτο⁸⁷. Ἀναμφιβόλως δὲν ἠδύνατο νὰ προσδιορίσῃ ἀκριβῶς τὴν θέσιν ταύτης, διότι ἄλλως θὰ ἀνέγραφε τὸ ὄνομά της ἐπὶ τοῦ χάρτου, ἀλλὰ ἐκ τῆς θέσεως τοῦ ὀνόματος κύκλῳ φαίνεται μᾶλλον ὅτι εἶχε λόγους νὰ πιστεύῃ, ὅτι ἔκειτο κατὰ τὴν δυτικὴν Κρήτην καὶ μᾶλλον κατὰ τὴν περιοχὴν τοῦ Ἀποκορώνου. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἐπὶ τοῦ χάρτου τούτου ταύτισις τῆς *V u l c a n i a* μὲ τὸ *Χ α λ κ η τ ὄ ρ ι ο ν*, ὡς δυναμένη νὰ παράσχῃ ἔστω ἀσθενῆ πως ἔνδειξιν ἀκριβεστέρας τοποθετήσεως, ἔνδειξιν εὐπρόσδεκτον καθ' ὅσον ἐπικυροῖ πλήρως τὴν ἐξεχνεθεῖσαν ὑπόθεσιν.

Ἡ παρὰ Στεφάνῳ μνημονευομένη ἀρχαία πόλις Χαλκητόριον, τῆς ὁποίας οἱ κάτοικοι ἐκαλοῦντο Χαλκήτορες, δὲν τοποθετεῖται ἐπὶ τῆς

ἐμφανίζεται ὡς Βελχανός. Ἰδιαίτερος τονίζει τὴν ἐκ τοῦ *F e l x a n s* προέλευσιν τοῦ *V o l c a n u s* ἢ *V u l c a n u s*.

⁸⁶) Δέον νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἐν τῷ καταλόγῳ τοῦ Κόρνερ ἡ ἀκολουθουμένη σειρὰ τῶν πόλεων εἶναι ἢ ἐκ τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τῆς νήσου πρὸς τὸ δυτικόν, οὐχὶ ὅμως ἀπολύτως ἀστηρὰ καὶ, ἐννοεῖται, κατὰ τὴν ὑποθετικὴν θέσιν τὴν ὁποίαν δίδει ὁ Ἐνετὸς χρονικογράφος, ἐνίοτε μάλιστα διὰ λόγους πᾶν ἄλλο ἢ ἀποδεικτικούς, εἰς τὰς ἀρχαίας πόλεις. Ἀπὸ τοῦ ἀριθμοῦ *I,II* ἔχει ἤδη προχωρήσει εἰς τὴν περιοχὴν τῆς δυτικῆς Κρήτης, ὥστε ἡ *W l c a n i a* ὑπὸ ἀριθμὸν *LXXXIV* θὰ ἔπρεπε νὰ τοποθετῆται κατὰ τὸν νομὸν Χανίων. Δυστυχῶς τοῦτο δὲν δύναται νὰ κριθῇ ὡς ἀσφαλές, καθ' ὅσον εἰς τὸ τέλος τοῦ καταλόγου ἀνεγράφησαν αἱ πόλεις τῶν ὁποίων δὲν ἠδύνατο νὰ καθορισθῇ ἡ θέσις καὶ προφανῶς ἡ *W l c a n i a* ἀναγράφεται περίπου εἰς τὸ μεταίχμιον τῶν δύο, ἄλλως μὴ σαφῶς διαχωριζομένων, τμημάτων.

⁸⁷) Τὸν χάρτην ἰδὲ παρὰ *G e r o l a*, *M.V.* Vol. I. Αἱ δέλτοι τῶν πόλεων περιελήφθησαν μεταξὺ τοῦ φυλλώματος καὶ τῶν κλάδων ἐρπυζόντων βλαστῶν φρομένων ἐκ τοῦ κεντρικοῦ ὑπὸ τὴν Κρήτην οἰκισίμου τοῦ καρδινάλιου *d' E s t r e e s*, εἰς τὸν ὁποῖον ἀφαιροῦται ὁ χάρτης, καὶ κυκλούντων ἐκατέρωθεν τὴν ἡσσαν μέχρι συναντήσεως τῶν κορυφῶν των κατὰ τὸ μέσον. Τὰ ὀνόματα εἶναι κατὰ τὴν αὐτὴν σειρὰν τοῦ καταλόγου τοῦ Κόρνερ καὶ μὲ τὴν αὐτὴν ἀρίθμησην, ἡ ἀνατολικὴ δὲ ὁμάς τούτων χωρίζεται ἀπὸ τῆς δυτικῆς κατὰ τοὺς ἀριθμοὺς *L—L.I.*

Κρήτης ἀκριβέστερον³⁸, πολὺ πιθανὸν ὅμως θὰ ἔκειτο κατὰ τὴν φημιζομένην ὡς χαλκοπαραγωγὸν περιοχὴν τοῦ ὄρους Βερεκύνθου (σημ. ὄρη Μαλάξας, κατὰ τὸν μυχὸν τῆς Σοῦδας)³⁹. Ἡ τοποθέτησις αὕτη γίνεται μᾶλλον πιθανὴ ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι Χαλκήτορες ὀνομάζοντο καὶ οἱ κάτοικοι τῆς πόλεως Χαλκητόριον τοῦ ὄρους Γρίου οὐχὶ μακρὰν τῆς Μιλήτου, ἀκριβῶς κατὰ τὴν καλουμένην Βερεκυνθίαν περιοχὴν, ὅπου οἱ Βερεκύνθαι ἐφημίζοντο ὡς χαλκουργοί. Ἄξια σημειώσεως εἶναι ἡ παρουσία δύο κρητικῶν ὀνομάτων ἐν τῇ περιοχῇ τῆς κρητικῆς Μιλήτου, ἡ ὁποία ἀπωκίσθη κατὰ τὴν παράδοσιν ὑπὸ τῆς κρητικῆς Μιλιάτου, βεβαίως εἰς μινωϊκοὺς χρόνους, ὡς ἐπίσης ἡ σύνδεσις τῶν μὲ τὴν φρυγοκαρικὴν χαλκουργίαν καὶ τὸν φρυγικὸν κύκλον λατρείας⁴⁰. Ἡ παρὰ Coronelli σύνδεσις τοῦ Χαλκητορίου μὲ τὴν *V u l c a n i a*, ἐστηρίχθη ἄρα γε εἰς παλαιὰν παράδοσιν ἢ ἀπλῶς εἰς τὴν σχέσιν τοῦ θεοῦ *V u l c a n u s*, τοῦ προελθόντος ἐκ τοῦ τυρρηνικοῦ θεοῦ *F έ λ χ α ν ς*, μὲ τὸ πῦρ καὶ τὴν χαλκουργίαν;⁴¹ Θὰ ἦτο πολὺ δύσκολον νὰ ἀποφανθῇ τις κατηγορηματικῶς, ἀλλὰ τὸ πρῶτον ἐμφανίζεται ὡς πι-

³⁸) Περβ. *P a u l y - W i s s o w a*, Realenc: Chalketores, Chalketorion. Ἡ πηγὴ τοῦ Στεφάνου Βυζαντίου εἶναι τὸ τέταρτον βιβλίον τῶν Χρονικῶν τοῦ Ἄ π ο λ λ ο δ ῶ ρ ο υ καὶ ὡς πρὸς τὸ ἔθνικόν Χαλκήτορες ὁ *K ρ α τ ε ρ ὀ ς* ἐν τῷ «περὶ ψηφισμάτων». Ἡ διόρθωσις τοῦ: *K α ρ ί α ς* ἀντὶ *K ρ ή τ η ς* ἐστηρίχθη εἰς τὴν ὑπαρξίαν Χαλκητορίου ἐν τῇ κρητικῇ περιοχῇ, ἀλλὰ τοῦτο οὐδὲν ἐναντίον τῆς μαρτυρίας τοῦ Στεφάνου ἀποδεικνύει, διότι ἄλλως θὰ ἔδει νὰ θεωρηθῇ ὡς μὴ ὑπάρχων καὶ ὁ κρητὶ ὡς Βερέκυνθος, ἐπειδὴ ὑπῆρχεν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο περιοχὴ μεταξὺ Καρίας καὶ Λυδίας: πβλ. ἐν *P a u l y - W i s s o w a*³, Realenc: Berekynthes.

³⁹) Διὰ μεταλλικὰς φλέβας εἰς τὸ ὄρος Βερέκυνθος βλ. *P a s h l e y*, αὐτ. *Ι σ. 58*: τὰ κάτω στρώματα τοῦ ὄρους εἶναι γρανιτικά καὶ σχιστολιθικά.

⁴⁰) Ἡ Μεγάλῃ Μήτηρ ἐλατρεύετο μὲ τὴν ἐπίκλησιν Βερεκυνθία. Κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Διοδώρου διασωθεῖσαν παράδοσιν (*V, 64, 5*) «οἱ δ' οὖν κατὰ τὴν Κρήτην Ἴθαῖοι Λάκτυλοι παραδέδονται τὴν τε τοῦ πυρός χρήση καὶ τὴν τοῦ χαλκοῦ καὶ αἰθέρου φύσιν ἐξευρεῖν τῆς [ἔναντι] Ἀπτεραίων χώρας περὶ τὸν καλούμενον Βερέκυνθον καὶ τὴν ἐγρασῖαν δι' ἧς κατασκευάζεται». Ἐκεῖ λοιπὸν θὰ ἔδει νὰ ἀναζητηθῇ εὐλόγως καὶ τὸ Χαλκητόριον καὶ οἱ Χαλκήτορες, ἀφοῦ μάλιστα ἀπαντοῦν ἐν τῇ Βερεκυνθίᾳ χαλκοπαραγωγῇ περιοχῇ τῆς ὑπὸ τῶν Κρητῶν ἀποικισθείσης Καρίας.

⁴¹) Τῆς σχέσεως τοῦ τυρρηνικοῦ θεοῦ *F έ λ χ α ν ς* καὶ τοῦ ἐκ τούτου προελθόντος *V u l c a n u s* μετὰ τοῦ αἰγαιακοῦ Βελχανοῦ θεωρουμένης ὡς ἀποδεδειγμένης, ἡ ἀναγραφὴ τῆς πόλεως ὑπὸ τοῦ Coronelli ὑπὸ τὸν τύπον *V u l c a n i a*, γινώσκον ἐν Ἰταλίᾳ, φαίνεται φυσικὴ καὶ ἀναμενομένη, πολὺ δὲ πιθανὸν ἐστηρίχθη εἰς λατινικὴν ἀρχαίαν πηγὴν. Τὴν σχέσιν τοῦ *V e l χ α n u s* μὲ τὴν χαλκουργίαν, ἀντίστοιχον μὲ τὴν τοῦ *Σ ε θ l a n s*—ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο ἀπαντᾷ ὁ *V o l c a n u s* εἰς τοὺς Τυρρηνοὺς—μὲ τὴν σιδηρουργίαν, ἐτόνισεν ὁ *P a u l i* ἐν τῇ προμνησθείσῃ μελέτῃ, πιστεύων, ὅτι τὸ ὄνομα ἐσήμαινε πιθανῶς χαλκεὺς (*aerarius*), ὡς τὸ δεύτερον σιδηρουργὸς (*ferrarius*).

θανώτερον. Ὀπωσδήποτε ἡ ὑπαρξίς πόλεως προελληνικῆς, λατρευούσης τὸν θεὸν τοῦ φωτός καὶ τοῦ πυρός, πολὺ πιθανῶς καὶ τῆς χαλκοουργίας⁴², Βελχανὸν ἢ Βαλχανὸν, καὶ ἐκ τούτου ἔχουσα τὸ ὄνομά της κατὰ τὴν χαλκοπαραγωγὸν περιοχὴν τοῦ Βερεκύνθου καὶ Χαλκητορίου παρουσιάζεται ὡς κατ' ἐξοχὴν πιθανή. Λαμβανομένου δὲ ὑπ' ὄψει, ὅτι ἡ πόλις *Wicapia* χαρακτηρίζεται παράλιος, θὰ ἔδει τότε ἀναγκαίως νὰ κεῖται ἢ κατὰ τὸν μυθὸν τοῦ ὄρου τῆς Σούδας ἢ ἐπέκεινα τοῦ στενοῦ λαιμοῦ τοῦ Ἀκρωτηρίου κατὰ τὴν θέσιν τῶν σημερινῶν Χανίων. Οὕτω ἄλλην πορείαν ἀκολουθήσαντες κατελήξαμεν εἰς τὸ αὐτὸ περὶ τῆς πιθανῆς προελεύσεως τοῦ ὀνόματος τῆς σημερινῆς πόλεως καὶ τῆς κατὰ τὴν θέσιν τῆς ὑπάρξεώς ποτε μινωικοῦ συνοικισμοῦ συμπέρασμα.

Ἡ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἀποκάλυψις ἐνδιαφερόντων λειψάνων μινωικῆς ἐποχῆς, συγκεκριμένως ταφικῶν πίθων καὶ ἀγγείων ἐκ τῶν λεγομένων «*barbotine*» τῆς ἀρχομένης μεσομινωικῆς ἐποχῆς, προστεθεῖσα εἰς τὰ παλαιότερα γνωστά ἐξ ἐκτεταμένων νεκροταφείων λαξευτῶν τάφων ὑστερομινωικῶν χρόνων, πάντων ἐντὸς τῆς σημερινῆς πόλεως ἀνευρεθέντων⁴³, ἀποτελοῦν οὐχὶ ἀπλῆν ἔνδειξιν, ἀλλὰ ἀπόδειξιν τῆς τότε ἀκμῆς κατὰ τὴν περιοχὴν αὐτὴν μινωικοῦ συνοικισμοῦ, αὐ-

⁴²) Οἱ νομισματικοὶ τύποι τῆς Φαιστοῦ μετὰ τὸν θεὸν Βελχανὸν κρατοῦντα ἀλέκτορα ἀποδεικνύουν τὴν σχέσιν τούτου μετὰ τὸ φῶς. Ἄν ὁ ἥρωες Φαῖστος καὶ τὸ ὄνομα τῆς πόλεως Φαιστοῦ εἶχον ἐσωτερικὴν σχέσιν μετὰ τὸν Ἡφαίστον, οἱ δεσμοὶ τῆς πόλεως αὐτῆς μετὰ θεότητος τοῦ πυρός καὶ τῆς χαλκοουργίας, οἷος ὁ Βελχανός, θὰ ἦτο μάλλον ἀποδεδειγμένη (πβλ. *P a u l i*, αὐτόθι). Ἡ τοποθέτησις τῆς Ἀλχανίας κατὰ τὴν φημιζομένην ὡς χαλκοπαραγωγὸν περιοχὴν τοῦ Χαλκητορίου καὶ Βερεκύνθου θὰ ἀπέκτα οὕτω ὅπως ἰδιαιτέραν σημασίαν καὶ ἐτι μεγαλύτεραν συνδυαζομένη ἢ πληροφορία τοῦ *Π α ρ ῖ ο υ Χ ρ ο ν ῖ κ ο ὕ* (πβλ. *K a r l H e c k*, *Kreta*, I, 279), ἀποτελοῦσα παραλλαγὴν τῆς παρὰ *Δ ι ο δ ὶ ρ φ* παραδόσεως, τῆς συσχετιζούσης τὴν ἀνάπτυξιν τῆς μεταλλουργίας μετὰ τὴν περιοχὴν τοῦ Βερεκύνθου: «*ἀφ' οὗ Μίνως ὁ πρῶτος ἐβασίλευσε καὶ Κνιδωνίαν ᾤκησε καὶ σίδηρος εὐρέθη ἐν τῇ Ἰδη, εὐρόντων Ἰδαίων Δακτύλων Κέλμιος καὶ Δαμαμενέως, βασιλεύοντος Ἀθηῶν Πανδίωνος*». Ἡ μαρτυρία αὕτη φαίνεται ὅτι ἀποδίδει μετὰ διάφορον διατύπωσιν τὴν ἴδρυσιν τῆς μινωικῆς Ἀλχανίας λατρευούσης ἰδιαζόντως τὸν θεὸν τοῦ πυρός καὶ τῆς χαλκοουργίας Βελχανὸν κατὰ τὴν χαλκοπαραγωγὸν περιοχὴν τοῦ ὄρους Βερεκύνθου. Ἡ μινωικὴ ἄλλως παράδοσις φαίνεται ἔντονος καὶ εἰς εὐρύτεραν περιοχὴν συνδεομένη μετὰ τὴν ἴδρυσιν τῆς *Μ ι ν φ ἄ ς* κατὰ τὸν ὄρον τῆς Σούδας καὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς κυνηγετιδος μινωικῆς θεότητος Δικτύνης ἢ Βριτομάρτιδος κατὰ τὸ ἀκρωτήριον *Δ ι ζ τ υ ν ν ἰ ο ν*, ὅπου τὸ σημερινὸν ὄνομα Μένιος ἐνθυμίζει πάλιν τὸ ὄνομα τοῦ Μίνως.

⁴³) Πβλ. Β. Θ ε ο φ ἄ ν ε ἰ δ η, Πεπραγμένα ἀρχαιολ. Περιφερείας Δυτ. Κρήτης, ΕΕΚΣ, Γ' σ. 193.—J. *P e n d l e b u r y*, *The Archaeology of Crete*, London 1939, p. 260—261.

τοῦ ἐκείνου, ὁ ὁποῖος θὰ συνεδέετο μὲ τὸ ὄνομα τοῦ προελληνικοῦ θεοῦ.

Ποῦ ἀκριβῶς ἔκειτο ὁ μινωϊκὸς συνοικισμὸς, δὲν ἐξηκριβώθη μέχρι σήμερον, καὶ ἡ ἐξακριβώσις δὲν θὰ εἶναι εὐκόλος, ἀφοῦ οἱ χθαμαλοὶ λόφοι, παρὰ τοὺς ὁποίους ἀνευρέθησαν τὰ νεκροταφεῖα, ἐκαλύφθησαν ὑπὸ τῶν οἰκοδομῶν τῆς νέας πόλεως. Κατὰ τοὺς ἑλληνικοὺς χρόνους, φαίνεται, εἶχεν ἀναπτυχθῆ ἐκεῖ κόμη, πολὺ πιθανὸν διαστελλομένη ὡς Ἐλαγανία κόμη ἀπὸ τὴν κυρίαν πόλιν, τὴν Κυδωνίαν. Ἐπιπλέον καὶ περὶ τῆς τελευταίας ταύτης δυστυχῶς ἐλάχιστα γνωρίζομεν. Ἡ ἀνάπτυξις τῆς πόλεως ἤρχισε κυρίως ἀπὸ τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν φυγάδων Σαμίων τὸ 524 π.Χ., διακρινομένων ὡς ναυτικῶν καὶ ἐμπορῶν, ἀπὸ τούτων δὲ καὶ περιοχὴ τις τῆς πόλεως ὠνομάσθη Σαμία⁴⁴. Εἰς ποίαν ὁμως σχέσιν εὐρίσκετο ἡ περιοχὴ αὕτη, ἡ κυρίως Κυδωνία καὶ ἡ Ἐλαγανία κόμη, ἐλλείπει στοιχείων δὲν δυνάμεθα νὰ διαπιστώσωμεν.

Ἡ ἀρχαία Κυδωνία, ὅπως αἱ περισσότεραι τῶν ἀρχαίων πόλεων τῆς Κρήτης, εἶχεν ἤδη παρακμάσει πρὸ τῆς κατακτήσεως τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Ἀράβων καὶ ἡ ἐπισκοπὴ αὐτῆς εἶχε μετατοπισθῆ εἰς τὴν ἀπὸ ταύτης κληθεῖσαν Ἁγίαν (Ἐπισκοπὴν). Ἐπιπλέον ἡ πόλις καταληφθεῖσα ὑπὸ τῶν Ἀράβων ἀπετέλεσεν, ὅπως ὁ Χάνδαξ, κύριον κέντρον αὐτῶν καὶ ὡς τοιοῦτον τὴν ἀναφέρει ὁ Ἄραβ γεωγράφος Al E d r i s i⁴⁵. Οὕτω διεσώθη καὶ ἐπεκράτησε διὰ τὸ ἀραβοφανὲς τὸ πανάρχαιον τοπωνύμιον, ἐνῶ τὸ κύριον ὄνομα τῆς πόλεως Κυδωνία ἐλησμονήθη. Οὐδὲν ἀπολύτως γνωρίζομεν διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς πόλεως μετὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν, ἀλλὰ ἀναμφιβόλως ἡ πόλις δὲν ἔπαυσε νὰ ὑφίσταται, ἀφοῦ τὸ ὄνομα C a n i a κατὰ τὸ ἐγγράφον τῆς d i v i s i o n i s C r e t a e τῆς πρώτης ἐγκαταστάσεως τῶν Ἐνετῶν ἔφερον ἡ μία τῶν τεσσάρων τουρμῶν τῆς ἀκρας δυτικῆς Κρήτης⁴⁶. Πολὺ πιθανὸν, ὡς ἐν Χάνδακι, ὑπῆρχε κάστρον, ἀφοῦ, φαίνεται, τοιαῦτα κάστρα κατὰ τὸ πλεῖστον ὤρισαν οἱ Ἐνετοὶ ὡς ἔδρας τῶν τουρμῶν. Εἶναι ἀνακριβὲς ὅτι οἱ Ἐνετοὶ ἵδρυσαν κατὰ πρῶτον τὰ Χανιά, μὴ ὑφιστάμενα πλέον ὡς πόλις, κατὰ τὸν ἀποικισμὸν τοῦ 1252⁴⁷. Ἐν τῷ ἐγγράφῳ τοῦ καιθορισμοῦ τῶν συνόρων τῆς γῆς τοῦ Κοινοῦ (*terrae communis*) καὶ τῆς τῶν ἱπποτῶν, ἤδη τὸ

⁴⁴ Νικ. Σταυράκη, Στατιστικὴ Κρήτης, Ἀθῆναι 1890, σ. 79.—J. S v o r o n o s, Numismatique de la Crète ancienne, p. 96.

⁴⁵ Ψιλάκη, Ἱστορία Κρήτης, II σ. 52.

⁴⁶ C o r n e l i u s, Creta Sacra, II σ. 239.

⁴⁷ Οὕτω ὁ G e r o l a, M.V. I, 155.

1255 μ.Χ., ἀναφέρεται παλαιὸν ὑπάρχον καὶ ἴσως καταστραφέν νεώριον—*arsana* ἢ *arsena vetus*—ἀλλὰ καὶ τὰ λοιπὰ ἀναφερόμενα κτήρια τρία μόνον ἔτη μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν προϋποθέτουν τὴν προϋπαρξίν τῆς πόλεως⁴⁸. Τοῦτο ἄλλως ὑποσημαίνει καὶ ὁ ὄρος *civilitatem Canee rehedificare* ἐν τῷ ἐγγράφῳ τοῦ ἀποικισμοῦ⁴⁹.

Ἡ πόλις φαίνεται εἶχεν ὑποστῆ σχεδὸν ὀλοκληρωτικὴν καταστροφὴν, πιθανῶς ὑπὸ τῶν ἐπαναστατησάντων κατοίκων, ὥστε ἡ χαρακτηριστικὰ ἐκστρατείας ἢ στρατιωτικῆς ἀποικιακῆς ἐπιχειρήσεως προσλαβοῦσα νέα ἐγκατάστασις ἀποίκων νὰ θέτῃ τὸ πρόβλημα, ἂν θὰ ἔδει νὰ ἀνοικοδομηθῆ ἢ καταστραφεῖσα πόλις ἢ νὰ κτισθῆ εἰς νέον χῶρον περιοχῆς τῆς βορείου παραλίας, τῆς συμβατικῶς ἐν τῷ ἐγγράφῳ ἀποκαλουμένης *terra Puncte de Spata*.

N. ΠΛΑΤΩΝ

⁴⁸) Πβλ. Guido Scaffini, Notizie ai Primi Cento Anni della Dominazione Veneta in Creta, Alessandria 1907, ἐγγραφον XLII, p. 26 (liber divisionis). Πλὴν τοῦ *arsana vetus* ἀναφέρονται: *porta Canee, portus, via ampla pedibus viginti quinque, cantonum muraglie, balneum, congerie lapidum* κ.ά. Πολὺ πιθανὸν κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τῆς πόλεως ἐχρησιμοποίηθησαν συμπληρωθέντα ἢ μεταποιηθέντα κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπάρχοντα λείψανα παλαιότερας τειχίσεως καὶ ἄλλων δημοσίων οἰκοδομημάτων.

⁴⁹) C o r n e l i u s, Creta Sacra, II σ. 276.— Γ. Σ ή φ α κ α, Κρητικαὶ Μελέται Α'. 215 κ.έξ.

ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΕΓΓΡΑΦΑ
ΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ
ΑΠΟΚΕΙΜΕΝΑ ΕΝ ΤΩ ΜΟΥΣΕΙΩ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ
(Συνέχεια ἐκ τῆς σελίδος 155)

8.

Γράμμα συνοδικὸν τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Προκοπίου¹ πρὸς τὸν κλῆρον καὶ τὸ λοιπὸν χριστιανικὸν πλήρωμα Κρήτης, ἀγγελτήριοιον τῆς χειροτονίας καὶ καταστάσεως τοῦ Μητροπολίτου Μαξίμου², ἐξασφαλίζον καὶ τὰ καθιερωμένα ἐκκλησιαστικὰ δικαίωματα αὐτοῦ. (Σεπτέμβριος τοῦ 1786).

¹Αριθ. Χειρ. Μ. Π. 40. Ἐν πρωτοτύπῳ, ἐπὶ χάρτου διαστάσεων 0,62×0,49 μ. μὲ τμήσεις ὀρθογωνίας ἐκατέρωθεν τοῦ πατριαρχικοῦ τίτλου. Καλὴ κατάστασις διατηρήσεως. *Οπισθεν: Προκόπιος.

ῥ Προκόπιος ἐλέω θεοῦ Ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ῥώμης καὶ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης .: .

ῥ Θεοφιλέστατοι ἐπίσκοποι οἱ ὑποκείμενοι τῇ ἀγιωτάτῃ μ(η)τροπόλει κρήτης, ἐν ἀγίῳ πνεύματι ἀγαπητοὶ ἀδελφοὶ, καὶ συλλειτουργοὶ, καὶ ἐντιμότεροι κληρικοὶ τῆς ἀγιωτάτης μ(η)τροπόλεως ταύτης, ἐδλαβέστατοι Ἰε | ρεῖς, καὶ ὀσιώτατοι ἱερομόναχοι, οἱ ψάλλοντες ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τῆς ἐπαρχίας ταύτης, μετὰ πάντων τῶν ὑποκειμένων αὐτῇ κομποπόλεων, καὶ χωρίων καὶ χρήσιμοι γέροντες, καὶ προσεστώτες, καὶ | λοιποὶ πάντες ἐδλογημένοι χριστιανοί, τέκνα ἐν κ(υρί)ῳ ἀγαπητὰ τῆς ἡμῶν μετριότητος, χάρις εἴη ὑμῖν, καὶ εἰρήνη, καὶ ἔλεος παρὰ θεοῦ κυρίου παντοκράτορος, καὶ παρ' ἡμῶν, ἐν χῆ, ἐδλογία, | καὶ συγχώρησις. Ἐθνος ἀρχαῖον ἐκκλησιαστικὸν ἐπικρατεῖ ἀνέκαθεν, καὶ ἐνεργεῖται διαπαντὸς κατὰ πάντα τρόπον ἀνάγκης ἀπαραιτήτως, παρὰ τοῖς νεωστὶ χειροτονοῦμένοις ἀρχιερεῦσι, | καὶ προστασίαις ἐπαρχιῶν προβαλλομένοις, ὅπως δηλαδῆ, ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς χειροτονίας αὐτῶν, μετὰ τὸ ἀποκατασταθῆναι αὐτούς, εἰς τὴν θεόθεν λαχοῦσαν αὐτοῖς ἐπαρχίαν, ἔχουσι παραλαμ | βάνειν ἀρχιερατικὰ τινα εἰσοδήματα, καὶ δικαίωματα, συνήθη ὄντα, καὶ ἔθιμα, παρὰ τῶν, ὡς ἀληθῶς, αἰρουμένων ἐδαρεσθῆσαι θεῶ, ἐπαρχιωτῶν αὐτῶ χριστιανῶν, οὔτινες δι' οὐδενὸς πάντως | ἔνεστιν ἄλλου αὐτοῖς τοῦ ποθομένου ἐντεῦξασθαι, εἰμὴ διὰ Ἰησοῦ χριστοῦ τοῦ σωτῆρος ἡμῶν, τοῦ ἀκρον, φαιμέν, καὶ μεγάλου ἀρχιερέως, παρ' οὗ ἡ ἀρχὴ καὶ πηγὴ τῆς ἀρχιερατικῆς ἀξίας, καὶ μεγαλειότητος

αὐτοῖς | τούτοις τοῖς ἀρχιερεῦσιν ἀλληλοδιαδόχως, παρὰ τῶν θείων, καὶ ἱερῶν αὐτοῦ μαθητῶν, καὶ ἀποστόλων διαβάσα ἐγκεχειρίσται, πρὸς κυβέρνησιν, καὶ διοίκησιν τῶν συντροξάντων, καὶ ἐπακολουθησάντων | χρεῶν, καὶ ἐξόδων κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς χειροτονίας ἐκάστου τῶν ἀρχιερέων, καὶ ταῦτα τὰ εἰσοδήματα ἄνωθεν, καὶ ἐξ ἀρχῆς εἰσὶ διορισμένα ἀφεύκτως δίδοσθαι³ παρὰ μὲν δηλαδὴ τῶν ἱερέων | καὶ ἱερομονάχων, τῶν ἐχόντων, καὶ ἐπισκεπτομένων ἐκκλησίας, καὶ ἐνορίας τῆς ἐπαρχίας αὐτῶν, ἐμβατοίκια⁴ δόσιν τινὰ συνήθη ἀφ' ἐκάστης ἐκκλησίας, ὅπως λάβωσι τὴν ἄδειαν παρὰ | τοῦ γνησίου, καὶ κανονικοῦ αὐτῶν μ(ητ)ροπολίτου, καὶ ἀρχιερέως, τοῦ ἱερατεύειν θεῷ, ἀπλῶς δέ, καὶ παρὰ πάντων Ἱερομένων, καὶ λαϊκῶν ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν, ἄλλο εἰσόδημα, καὶ δικαίωμα, φιλότιμον | ὀνομαζόμενον, εἰς φιλοτιμίαν αὐτῷ παρεχόμενον, ὑπὸ τῶν ὑποκειμένων τῇ μ(ητ)ροπόλει αὐτοῦ, ἐπισκόπων τε, καὶ λοιπῶν χριστιανῶν. πρὸς τούτοις καὶ αἱ ζητῖαι⁵, καὶ τὰ συνοικέσια τῶν εἰς γάμου μελόντων | ἐλθεῖν κοινωνίαν, ὅπως λάβωσι τὴν παρὰ τοῦ ἀρχιερέως αὐτῶν ἄδειαν, καὶ εὐλογίαν. καὶ ταῦτα μὲν τὰ δικαιώματα ἀναγκαιῶς ὀφείλουσι διδόναι, καὶ ἀπαραιτήτως κατὰ πάντα δικαίου λόγον, | κατὰ τὴν παλαιὰν ἐκκλησιαστικὴν συνήθειαν, καὶ τάξιν πασῶν τῶν ἐπαρχιῶν προσεπιμετροῦνται δὲ τούτοις, καὶ τὰ ψυχομερίδια, ἐν δηλαδὴ μερίδιον κεχωρισμένον ὑπὲρ τῶν ἀποικοιμένων | συγγενῶν ἐκάστου τῶν χριστιανῶν, ἐνεκα μνημοσύνου, καὶ ψυχικῆς τοῦ τεθνηκότος σωτηρίας, οὐ περιττὸν δὲ καὶ τὸ μνημονεύεσθαι πεπαρῶδησιασμένως⁶ ἐπ' ἐκκλησίαις, καὶ ἐκφώνως ἐκάστου χρι | στιανοῦ τὸ ὄνομα, ὅπερ παρῶρησία ἀποκαλεῖται, καὶ λέγεται· τεσσαρακονταλλειτουργία⁷ δέ, καὶ προθέσεις, καὶ ἕτερα ἄλλα, οἷον ἁγιασμούς, καὶ προαιρέσεις, καὶ φιλοτιμίας ἰδίας, ταῦτα πάντα ὡς | γνωστὰ παραλείπωμεν ὡς ἀναγκαῖα ὄντα παρὰ πάντων τῶν χριστιανῶν τῷ ἀρχιερεῖ χωρηγεῖσθαι, καὶ παρέχεσθαι· καὶ γ(ὰ)ρ ἄλλοι ἐνόησαν ὁ ἀρχιερεὺς πόρον, καὶ χωρηγίαν οὐ προσδοκεῖ, | πρὸς διοίκησιν, καὶ κυβέρνησιν τῆς ἐπαρχίας αὐτοῦ, εἰ μὴ μόνον ἀπ' αὐτῶν τούτων τῶν δικαιωμάτων, καὶ τῆς τῶν χριστιανῶν βοθηθείας τὰ πάντα ἐλίξει ἐξοικονομησαί, καὶ διευθετῆσαι τὴν ζωάργειαν | αὐτοῦ· καὶ ἐξόδους, καὶ χρείας, καὶ τὰ ἐπιγεγονότα χρέη, ἐκ τῶν συνήθων περιστατικῶν τῶν συ[νε]πομένων τῇ ἀρχῇ τῆς χειροτονίας αὐτοῦ⁸. Ἐπειδὴ τοιγαροῦν καὶ τάνῶν χειροτονηταὶ νεωστὶ ἐπὶ τῆς | μ(ητ)ροπόλεως, καὶ ἐπαρχίας ταύτης νέος ἀρχιερεὺς ἡμῶν ὁ ἱερώτατος μ(ητ)ροπολίτης κρήτης, ὑπέριμος, καὶ ἔξαρχος πάσης εὐρώπης, ἐν ἀγίῳ πνεύματι ἀγαπητὸς ἡμῶν ἀδελφός, καὶ συλλειτουργός | κύρ Μάξιμος, κατὰ τοῦ θεοῦ κανόνας μετὰ τὸ παραιτηθῆναι οἰκειοθελῶς, τὸν πρὸ τῆς αὐτοῦ Ἱερότητας συναδελφὸν ἡμῶν κύρ ζαχαρίαν⁹, προτιμηθεὶς τῶν ἄλλων ἐν ταῖς κανονικαῖς ψήφοις, ὡς | ἄξιος, καὶ ἀρομόδιος τῆς

πνευματικῆς προσασίας διὰ τὸ παιδευθῆναι καλῶς τὰ πνευματικὰ μετὰ πάσης θεοσεβείας, δέον ἐστὶ παρασχεῖν αὐτῷ προθύμως καὶ πειθηνίως, πάντα ταῦτα τὰ ἀπη | ρηθμημένα· οἱ μὲν ἱερεῖς δηλαδὴ ἐμβατοίκια, οἱ δ' ἐπίσκοποι, καὶ ἀπλῶς οἱ χριστιανοὶ Ἱερωμένοι, καὶ λαϊκοί, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, φιλοτιμίας, ζητείας, σινοικέσια, ψυχομερίδια, ὑπὲρ | μνημοσύνου, καὶ ψυχικῆς σωτηρίας τῶν ἀποικοινομένων συγγενῶν, καὶ γονέων αὐτοῖς χριστιανῶν· παρῶν, τεσσαρακοινταλλέιτουργα, προθέσεις, ἀγιασμούς, καὶ ὅσα ἄλλα συνήθη τῷ | τόπῳ, δηλαδὴ γεννημάτων καρποὺς παντὸς εἶδους, καὶ ὕλης, καὶ τὴν συνθημισμένην φιλοδοξίαν προεπόντος, καὶ μάλα δικαίως, τοῦ λαδίου, τοῦ τυροῦ, καὶ τοῦ μαλίου, πρὸς εὐλογίαν, καὶ πληθυσμῶν | τῶν κινήτων, καὶ ἀκινήτων σὰς πραγμάτων, ὅπως ἔχη δυνάμειος διοικήσαι, καὶ κυβερνήσαι τὰ πλεῖστα ἔξοδα, τῆς εἶδη αὐτοῦ νέας χειροτονίας, καὶ τῶν ἐπακολουθησάντων ἐξόδων, καὶ ἅ | φενικτων δαπανημάτων ἐτησίως πρὸς τὴν καθ' ἡμᾶς τοῦ χριστοῦ μεγάλην ἐκκλησίαν¹⁰, καὶ εὐρεῖν αὐτῶν ἕνεσιν, εἰς τὸ ποιμᾶναι τὸ ἐμπιστευθὲν αὐτῷ λογικῶν τοῦ χριστοῦ ποιμνιον, μετὰ ἡσυχίας, καὶ καλῆς καταστάσεως, καὶ δέεσθαι τοῦ θεοῦ, ὑπὲρ πάντων ἡμῶν ζώντων τε καὶ τεθνεότων. Τούτου χάριν γράφοντες ἐν ἀγίῳ πνεύματι ἀποφαινόμεθα συνοδικῶς μετὰ τῶν περὶ | ἡμᾶς Ἱερωτάτων ἀρχιερέων, καὶ ὑπερτίμων τῶν ἐν ἀγίῳ πνεύματι ἀγαπητῶν ἡμῶν ἀδελφῶν, καὶ συλλειτουργῶν, πατρικῶς τε καὶ πνευματικῶς ἐντελλόμεθα πᾶσιν ὑμῖν τοῖς ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ | ταύτῃ χριστιανοῖς, ἵνα ἀποδεξάμενοι τὴν ἀρχιερωσύνην αὐτοῦ μετὰ τῆς προσηκούσης, καὶ ἀειλομένης φιλοφροσύνης, ἀγάπηστε, καὶ δεξιώσεως, παρῶσχητε αὐτῷ πάντα τὰ συνήθη, ὡς εἴρηται, | ἀρχιερατικὰ δικαιώματα, καὶ εἰσοδήματα, μετὰ πάσης ὑποταγῆς, καὶ εὐπειθίας, ἀπροφασίστως, καὶ ἀναντηρότητας· οἱ μὲν ἐπίσκοποι κατὰ πρόπτον ἀναλόγως ἕκαστος κατὰ τὴν εἰσροίαν αὐτοῦ | τὴν φιλοτιμίαν, περὶ τοῦ αἰοίου ἐρχομοῦ τῆς αὐτοῦ Ἱερότητος, οἱ δὲ Ἱερεῖς τὰ ἐμβατοίκια, καὶ ἀπλῶς οἱ χριστιανοὶ ἄνδρες, καὶ γυναῖκες, μικροί, καὶ μεγάλοι, Ἱερωμένοι, ἢ λαϊκοί, ἅπαντα τὰ ὁνητῶς | προρῶθῆντα, καὶ ἐπὶ πᾶσι τὴν καλὴν ἡμῶν συνήθειαν τῆς φιλοτιμίας τῶν γεννημάτων τοῖς καρποῖς παντὸς εἶδους, καὶ ὕλης, καὶ τοῦ λαδίου, καὶ τυροῦ, καὶ μαλίου, ἱκανῶς, καὶ ἀρκοῦντως μετὰ καλῆς | προαιρέσεως, καὶ γνώμης ἀγαθῆς, πρὸς τὸν ἀρχιερέα, καὶ γέροντα ἡμῶν, ὅπως ἐδουλοσηθῆις παρὰ πάντων ἡμῶν ποιμᾶνῃ ἡμᾶς μετὰ ἀνέσεως, καὶ ἡσυχίας, καὶ διάγῃ τοῦ λοιποῦ | μετ' ἡμῶν ἀπάντων φιλοστόργως, καὶ π(ατ)ρικῶς, καθὰ καὶ θεῶ, καὶ ἀν(θρώπ)οις ἐστὶν ἀρεστόν, δέεσθέτε, καὶ καθ' ἵκετεῖν θεῶ, ὑπὲρ ὑγείας, καὶ ψυχικῆς ἀπάντων ἡμῶν σωτηρίας, | εὐλογίης τε, καὶ ἐπιχορηγίας· διδόναι τοῦ ἄβραάμ, Ἰσαάκ, καὶ Ἰακώβ, καὶ ἀδξήσεως, καὶ πληθυσμοῦ τῶν προσόντων

ὁμῖν, καὶ κτημάτων, καὶ ὑπιορχόντων. οὕτω ποιήσατε, καὶ μὴ ἄλλως ἐξ | ἀποφάσεως τέκνα ἐν κ(υρί)ῳ ἡμῶν ἀγαπητά, ἵνα καὶ ἡ τοῦ θεοῦ χάρις, καὶ τὸ ἄπειρον ἔλεος, σὺν τῇ παρ' ἡμῶν, εὐχῇ, καὶ εὐλογία, εἴη μετὰ πάντων ὑμῶν .·· αππς .·· η

Ἐν μὴνὶ σεπτεμβρίῳ ἰνδ(ικτιῶν)ος εἰς: η

† ὁ Ἡρακλείας Μεθόδιος	† ὁ Θεσσαλονίκης Ἰάκωβος
† ὁ Κυζίκου Ἀγάπιος	† ὁ Τορνόβου Καλλίνικος
† ὁ Νικομηδείας Γεράσιμος	† ὁ Σερῶν Ματθαῖος (;)
† ὁ Χαλκηδόνος Πιρθέσιος	† ὁ Ναυπλίου Μελέτιος
† ὁ Δέρκων Ἀνανίας	

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1) Ὁ Π ρ ο κ ό π ι ο ς ὁ ἀπὸ Σιμόνης ἐπιτρούρχησεν ἀπὸ τοῦ 1785 μέχρι τοῦ 1789 (Γ ε δ ε ώ ν, Π.Π. σ. 669). Βλ. καὶ Σ ά ρ δ ε ω ν Γ ε ρ μ α ν ο ῦ, Πατριαρχικοὶ κατάλογοι Κων/πόλεως ἀπὸ τῆς ἀλώσεως καὶ ἐξῆς, «Ὁρθοδοξία» 1936 σ. 497 κ.ἑξ. ὅπου τὸ ὑπόμνημα ἐκλογῆς καὶ τὸ γράμμα παραίτησέος του.

2) Ὁ Μητροπολίτης Μ ά ξ ι μ ο ς Προγιαννακόπουλος ἀρχιεράτευσεν ἀπὸ τοῦ 1786 μέχρι τοῦ 1830 (Τ ω μ α δ ά κ η, αὐτ. σ. 125, Σ ά ρ δ ε ω ν, Ἐπισκ. Κατ. σ. 10, Κ ρ ι α ρ ά, «Ἑλληνικά» Η'. σ. 117 καὶ «Χριστ. Κρήτη» Β'. σ. 60-95, ὅπου διὰ τὰ κατὰ τὴν ἀνάρρησίν του κανονικὰ πεσκέσια). Τὸ Τ.Α.Η. παρῆγε μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰς ἀκολούθους περὶ αὐτοῦ πληροφορίας: Ἐν ἔτει 1791 διατάσσεται διὰ τὴν ἀποστολὴν 150 ναυτῶν εἰς τὸν αὐτοκρατορικὸν ναύσταθμον δαπάνῃ αὐτοῦ καὶ τῶν Ἐπισκόπων (Κῶδ. 44 σ. 111). Τὸ 1792 διατάσσεται διὰ τὴν ἀποστολὴν εἰς Κων/πολιν ἐπιτροπῆς ἐκ δημογερόντων πρὸς δίκαιον διακανονισμὸν τοῦ φόρου οἰνοπνευματωδῶν (Κῶδ. 123 σ. 17). Κατόπιν ἀναφορᾶς τοῦ Μητροπολίτου Μαξίμου καὶ τῶν Ἐπισκόπων καθηρέθη καὶ ἐστάλη ἐγκάθειρκτος εἰς τὸ Φρούριον Ἀμμοχώστου Κύπρου ἐν ἔτει 1794 ὁ γραμματικὸς τῆς Πόρτας Μιχάλης, ὡς κατατυρρανῶν τοὺς χριστιανοὺς (Κῶδ. 126 σ. 180), καὶ δι' ἄλλης ἀναφορᾶς τοῦ ἔτους 1799 (Κῶδ. 121 σ. 22) ἐξητήθη ὑπὸ τῶν αὐτῶν ὁ διορισμὸς τοῦ Κωστάκη, υἱοῦ Σπύρου, ἀντὶ τοῦ κατ'αίρεθέντος. Τῇ ὑποκινήσει του βεβαίως τὸ Πατριαρχεῖον ἀπέσπασε διαταγὴν κωλύουσαν τὰς περαιτέρω ὑπὸ στρατιωτικῶν καταπιέσεις τοῦ Μητροπολίτου, ὡς προβαίνοντος δῆθεν εἰς ἐπισκευὰς ἐκκλησιῶν ἄνευ τῆς ἀδείας τῶν τοπικῶν ἀρχῶν (Κῶδ. 121 τοῦ 1799, σ. 22). Διὰ τοῦ ὡς πληρεξουσίου του ὀρισθέντος Κόλογλανι Ἰμπραήμ Ἁγᾶ κατὰθέτει ἐνώπιον τοῦ Ἱεροδικείου δήλωσιν, ὅτι καθιστᾷ κληρονόμον τῆς περιουσίας του κατὰ τὸ 1/3 τὴν θυγατέρα τῆς ἀμφιθαλοῦς ἀδελφῆς του Εὐσεβίαν τοῦ Ἰωάννου (Κῶδ. 121 τοῦ 1799 σ. 2).

3) Τὸ «ἔθος ἀρχαῖον ἐκκλησιαστικόν» περὶ τὴν εἰσπραξίν ἀρχιερατικῶν τιμῶν εἰσοδημάτων «ἀνωθεν καὶ ἐξ ἀρχῆς διορισμένων ἀφ'εὐκτικῶς δίδοσθαι», ἔθος ἐπέχον θέσιν ἀγράφου νόμου, διεμορφώθη βεβαίως βάσει τῶν βιβλικῶν «ἄξις ἐργάτης τοῦ μισθοῦ αὐτοῦ» καὶ «ὁ ἐν τῷ ἱερῷ ἐργαζόμενος ἐμὲ τοῦ ἱεροῦ ἐσθιέτω». Τὰ εἰσοδήματα ταῦτα, ὡς ἀναλυτικῶς ἀναγράφονται ἐν τοῖς ἐπομένους—καὶ οὐχὶ ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 9 ἐγγράφῳ, ὡς ἐσημειώθη ἐκ λάθους ἀνωτέρω (σημ. 3 τοῦ ὑπ' ἀριθ. 2 ἐγγράφου)—διακρίνονται εἰς ὑποχρεωτικὰ καὶ προαιρετικὰ.

4) Διὰ τὰ ἐμβατικά ἢ ἐμπατικά ββλ. Du Cange, Glossarium Mediae

et Infimae Graecitatis, Lugduni 1688 (ἴπου ὡς ἰσοδύναμον τοῦ ἐνθρονοσικῶν, ἐκ τοῦ ἐμβραίνειν).

⁵⁾ Λί ζ η τ ε τ α ι ἦσαν εἰσφοραὶ ἐρανικαὶ ἐκτάκτως γινόμεναι, ἀλλὰ υποχρεωτικαὶ πρὸς κάλυψιν ἐξαιρετικῶν ἀναγκῶν.

⁶⁾ Ὅπερ κατωτέρω ὡς *παρορησία* ἀναγράφεται. Ἡ ἐκφώνησις ἐγένετο κατὰ τὴν Μεγάλην Εἴσοδον τῶν Τιμίων Δώρων, ὡς καὶ σήμερον. Τὰ *ψυχομερίδια* ἀποτελοῦν παροχήν μεριδίου ὑπὲρ μνημοσύνου (πβλ. κατωτέρω: *μερίς λοιπὸν καὶ αὐτὴ ἢ χορηγία*), ὅπερ γινόμενον ἐπὶ προθέσεως χαρακτηρίζεται μὲ τὸν εἰδικὸν ὄρον *πρόθεσις*. Σήμερον χρησιμοποιεῖται ὁ ὄρος *μερίδοςοχάρτια* διὰ τὰ πρὸς μνημόσυνον ἐφ' ἀπλοῦ χάριτος ἀναγραφόμενα ὀνόματα ζώντων καὶ νεκρῶν.

⁷⁾ Περὶ τούτων ἐκτεταμένος λόγος γίνεται ἐν τῷ ἀκολούθῳ ἐγγράφῳ.

⁸⁾ Διὰ τὸ μέγα πλήθος τῶν υποχρεώσεων εἰς κανονικὰ δῶρα (πεσκέσια) αὐτοῦ τούτου τοῦ μητροπολίτου Μαξίμου κατὰ τὸ μετὰ τὴν ἀνάρρησίν του ἔτος πβλ. τὴν δημοσίευσιν ὑπὸ Στεφ. Ξανθοῦ διδου τοῦ κώδικος τῶν πεσκειῶν ἐν «Χριστιανικῇ Κρήτῃ» Β' σ. 59 κ.ἑξ.

⁹⁾ Τὸ ἐγγραφον τῆς παρατήσεώς του βλ. Σά ρ δ ε ω ν, Ἐπισκ. Καταλ. σ. 18, ἐξ οὗ καταφαίνεται ἡ δυσχερὴς θέσις εἰς τὴν ὁποίαν, ἰδίᾳ λόγῳ καταδρομῶν καὶ χρεῶν, περιέστη οὗτος. Σχετικὸν ἐγγραφον, ὅπου διεκτραγωδεῖται καὶ ἡ μετὰ τὴν παραίτησίν του δεινὴ αὐτοῦ οἰκονομικὴ κατάστασις λόγῳ χρεῶν, δημοσιεύεται εὐθὺς κατωτέρω ὑπ' ἀριθ. 10.

¹⁰⁾ Ἡ ἐτήσια εἰσφορὰ πρὸς τὴν Μεγάλην Ἐκκλησίαν εἰς χρῆμα καὶ εἶδος κατεβάλλετο μέχρι τῆς ἐν ἔτει 1900 ἐφαρμογῆς τοῦ Καταστατικοῦ Χάρτου τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης.

9.

Γράμμα συνοδικὸν τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Προκοπίου πρὸς τὸν κληρὸν καὶ τὸ λοιπὸν χριστιανικὸν πλήρωμα Κρήτης, διὰ τοῦ ὁποίου συνιστᾶται ἡ ἐμπρόπουσα ὑποδοχὴ καὶ οἰκονομικὴ ἐνίσχυσις τοῦ κατασταθέντος Μητροπολίτου Μαξίμου. (Σεπτέμβριος τοῦ 1786).

Ἐριθ. Χειρ. Μ.Π. 39. Ἐν πρωτοτύπῳ, ἐπὶ χάριτος διαστάσεων 0,71×0,42 μ. μὲ τμήσεις ὀρθογωνίας ἐκατέρωθεν τοῦ πατριαρχικοῦ τίτλου καὶ κατὰ τὴν κάτω δεξιὰν γωνίαν. Καλὴ κατάστασις διατηρήσεως. Ὅπισθεν: Προκόπιος, 1786 καὶ Ἐσημειώθη κατὰ τὴν ἀνω παρυφήν: »διὰ σαραταλλῶ-
τουρογο.

† Προκόπιος ἐλέω θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ῥώμης καὶ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης . . . »

† Θεοφιλέστατοι ἐπίσκοποι οἱ ὑποκείμενοι τῇ μ(η)τροπόλει κρήτης, ἐν ἀγίῳ πνεύματι ἀγαπητοὶ ἀδελφοί, καὶ συλλειτουργοί, καὶ ἐντιμώτατοι κληρικοὶ τῆς ἀγιωτάτης μ(η)τροπόλεως ταύτης κρήτης, καὶ τῶν | ἐπισκοπῶν δσιώτατοι καθηγούμενοι τῶν ἐν τῇ νήσῳ ταύτῃ κρήτῃ κειμένων Ἱερωῶν, καὶ σεβασμίῳν μοναστηρίῳν, σταυροσηγιακῶν τε καὶ ἐνοριακῶν, ἐδλαβέστατοι Ἱερεῖς, μετὰ πάντων τῶν | ὑποκειμένων αὐτῇ χωρίῳν, καὶ

λοιποὶ ἀπαξίπαντες ἐδλογημένοι χριστιανοί, οἱ κατοικοῦντες ἐν τῇ νήσῳ ταύτῃ κρήτη. τέκνα ἐν κ(υρί)ῳ ἀγαπητὰ τῆς ἡμῶν μετριότητος, χάρις εἴη ὑμῖν, καὶ εὐλόγη, καὶ | ἔλεος παρὰ θεοῦ παντοκράτορος, καὶ κυρί(ου) ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ παρ' ἡμῶν εὐχή, ἐδλογία, καὶ συγχώρησις.

Ὅτι αἱ πρὸς θεὸν Ἱεροὶ μυσταγωγίαι τε, καὶ λατρεῖαι, καὶ αἱ ἀναίμακτοι θυσίαι, αἱ ἐκτελού | μεναι ὑπὲρ τῶν τοῦ λαοῦ ἀγνοημάτων τε, καὶ παραπτώματων ὑπὸ τῶν ἐκ τοῦ βήματος, καὶ τοῦ ἱερατικοῦ, καὶ ἀρχιερατικοῦ καταλόγου, καὶ ἐπαγγέλιματος, καὶ αἱ καθημεριναὶ αὐτῶν Ἱκετηρίαι, καὶ δεήσεις πρὸς | κύριον, εἶναι σωτήριοι, καὶ ψυχικῆς ὠφελείας πρόξενοι παντὶ τῷ εὐσεβοῦντι λαῷ, καὶ πληρώματι, καὶ ἐξιλεοῦσιν ὑπὲρ ἡμῶν τὴν τοῦ θεοῦ μακροθυμίαν, καὶ ἀγαθότητα, καὶ τοῖς μὲν ζῶσι διὰ τούτων χαρίζε(ται) ἄνωθεν | ἄφεις ἁμαρτιῶν, ὑγεία, καὶ ψυχικὴ σωτηρία, καὶ ὠφέλεια, καὶ ἐπὶ τὸ κρεῖττον προκοπή, καὶ ἐπίδοσις, καὶ πᾶσα ἄλλη ἀγαθοσύνη, καὶ χάρις, τοῖς δὲ ἀποικοιμένοις, καὶ ἐν μετανοίᾳ τελείᾳ, καὶ ἐξομολογήσει, | ἐπ' ἐλπίδι ζωῆς αἰωνί(ου) μεταστᾶσι, κεκοιμημένοις εὐσεβέσι, καὶ ὀρθοδόξοις χριστιανοῖς, διὰ τῶν αὐτῶν Ἱερῶν τελετῶν, καὶ ὑπὲρ ἐκείνων γινομένων παρὰ τῆς ἐκκλησίας μνημοσύνων τε καὶ δεή | σεων, ἐπιδαμιλεύεται ἀδυστάκτως ἄνεσις, ἀναψυχή, καὶ παραμυθία, καὶ τελευταῖον, ἀπὸ τῆς τοῦ ἁδου διακατοχῆς τελείᾳ, καὶ παντελῆς ἀπολύτρωσις, αὐτὸ τοῦτο, εἶναι δόξα τῆς ἁγίας τοῦ χριστοῦ ἐκκλησίας | ὀρθή, καὶ ἀποδεδειγμένη βεβαίως, καὶ παρὰ πάντων τῶν εὐσεβῶν, καὶ ὀρθοδόξων χριστιανῶν πιστευομένη ἀναμφιβόλως, καὶ ἀδυστάκτως, κατὰ τὸν ἱερὸν δαμασκηνὸν περὶ τῶν κεκοιμημένων λέγοντα, | ὅτι οἱ ζύμην τῆς ἀρετῆς κτησάμενοι, μὴ φθάσαντες δὲ κατορθῶσαι οὐ παρορῶνται παρὰ τοῦ δικαί(ου) κριτοῦ, ἀλλὰ θείᾳ εὐσπλαγγίᾳ διὰ τῶν ὑπὲρ ἐκείνων γινομένων, ἐλεημοσυνην τε, καὶ λειτουργιῶν ἔλεν | θεροῦνται ἀπὸ τοῦ ἁδου. ὑπὲρ ὧν καὶ ἡ τοῦ χριστοῦ ἐκκλησία χεῖρας αἰρεῖ ἰκέτιδας πρὸς θεόν, κατὰ τὸν μέγαν βασιλεῖον ἐν τῇ πεντηκοστῇ¹ λέγοντα. Δέξαι οὖν δέσποτα Ἰλασμοὺς ἰκεσίους, | ὑπὲρ τῶν κατεχομένων ἐν ἁδῇ καταξιώσας δέχεσθαι μέγας ἐλπίδας παρέχων ἡμῖν, ἄνεσιν τοῖς κατεχομένοις τῶν κατεχόντων αὐτοὺς ἁμαρτιῶν παρὰ σοῦ καταπέμπεσθαι ἡντινα ἄνεσιν, | παντελῆ ἐλευθερίαν εἶναι δοξάζομεν κατὰ τό, ἄνες, ἄφες, συγχώρησον ὁ θεὸς τὰ παραπτώματα αὐτῶν, πλουτοῦντες καὶ ἄλλα πάμπολλα τῶν σεπτῶν, καὶ θεηγόρων πατέρων ῥήματα περὶ τῆς | αὐτῆς ὀρθῆς δόξης, καὶ τοῦ εὐσεβοῦς φρονήματος τῆς ἀμωμήτου ἡμῶν πίστεως. ὅθεν καὶ ἡ τοῦ χριστοῦ ἐκκλησία περὶ τῆς τοιαύτης ψυχικῆς σωτηρίας, καὶ ὠφελείας τῶν ἀπανταχοῦ εὐσεβῶν, | καὶ ὀρθοδόξων χριστιανῶν ἐκ παντὸς τρόπου φροντίζουσα, καὶ πρόνοιαν ποιοῦσα οὐ τὴν τυχοῦσαν, διορίζει κατ' ἀρχαίαν συνήθειαν τοὺς ἀναδεχομένους κανονικῶς ἐπιστάσιαν λαοῦ, καὶ

ποι | μίου ἄρχιερεῖς, καὶ πνευματικοὺς ποιμένας, καὶ προστάτας ἐκάστης ἐπαρχίας, καὶ παροικίας, ὅπως κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους, ὁποῦ κατασταθῶσιν εἰς πνευματικὴν ποιμαντορίαν τοῦ ἐμπιστενο | μένου αὐτοῖς λογικοῦ τοῦ χριστοῦ ποιμνίου ἐκτελῶσι ἀρχιερατικῶς κοινὸν Ἱερὸν τεσσαρακονταλλείτουργον², καὶ μνημονεύωσιν ὅλους τοὺς ἐκεῖ εὐσεβεῖς, καὶ ὀρθοδόξους χριστιανούς, μικρούς, | καὶ μεγάλους, νέους, καὶ γέροντας, ζῶντας, καὶ τεθνεώτας, δεόμενοι πρὸς κύριον, ὑπὲρ ψυχικῆς αὐτῶν σωτηρίας, καὶ ὠφελείας, καὶ ἀρέτως τῶν ἁμαρτιῶν αὐτῶν, προσερχομένων ἀπάντων | μετ' εὐλαβείας, καὶ ὑποκλίσεως, διὰ τὰ καταγράψῃ τὰ ὀνόματα αὐτῶν, τῶντε ζῶντων δηλονότι, καὶ τεθνεότων, καὶ μετέπειτα τὰ ἐκτέλεσθαι μετὰ πίσης τῆς ἀρχιερατικῆς παρουσίας καὶ λαμπροῦ | τητος τὸ κοινὸν ἐκεῖνο τεσσαρακονταλλείτουργον διὰ τὴν ψυχικὴν σωτηρίαν, καὶ ὠφέλειαν τοῦ οἰκείου ποιμνί(ου) κατὰ χρέος ἀπαραίτητον, καὶ τὰ φιλοδοξηθῆ ἡ δαυιλῶς, ἀρθῶνως, καὶ πλουσιοπα | ρῶχος, διὰ τὸν τοιοῦτον κόπον αὐτοῦ παρὰ πάντων κατὰ ἀναλογίαν τῆς δυνάμεως ἐκάστου, καὶ καταστάσεως· ὁπερ καὶ πρόπον, καὶ εὐλογον, καὶ δικαιοσύνης ἀπάσης ἐστὶν ἐχόμενον |

» φοβοῦ γάρ, φησὶν ὁ σειράχ³, τὸν κύριον, καὶ δόξασον Ἱερέα, καὶ δός
 » τὴν μερίδα αὐτοῦ, καθὼς ἐνετείλατό σοι. μερὶς λοιπὸν καὶ αἴτη ἡ χορηγία, καὶ φιλοδοξία ἐκάστῳ νέῳ ἀρχιερεῖ | παρὰ τῶν ποιμαινομένων αὐτῷ παρεχομένη, καὶ διδομένη κατ' ἀρχαίων συνήθειαν. Ἐπειδὴ τοιγαροῦν, καὶ ἐν τῇ μητροπόλει, καὶ ἐπαρχία ταύτῃ ἀποκατέστη ἤδη νομίμως τε, καὶ κανονικῶς | γνήσιος ἀρχιερεὺς, καὶ πνευματικὸς ποιμὴν, καὶ προστάτης ἱερώτατος μ(η)τροπολίτης κοίτης ὑπέριμος καὶ ἔξαρχος εὐρώπης, ἐν ἀγίῳ πν(εύμα)τι ἀγαπητὸς ἡμῶν ἀδελφός, καὶ συλλειτουργὸς κύρ | Μάξιμος, προτιμηθεὶς τῶν ἄλλων ἐν τοῖς κανονικοῖς συμψιφίσμασιν, ὡς τίμιος τῷ ὄντι, καὶ ἄξιος, καὶ θεοσεβής, καὶ ἡθῶν κοσμιότητι πεπλουτισμένος, καὶ ταῖς ἄλλαις ἀπάσαις ἀρεταῖς, αἱ προσήκουσιν | ἀρχιερεῦσι κεκοσμημένοις καὶ πολυχρόνιον πεῖραν Ἰκαρὴν ἔχων τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων, καὶ ὑποθέσεων, καὶ κατὰ
 » πάντα δόκιμος, καὶ ἄξιος ποιμᾶναι, λαὸν περιούσιον, καὶ ἀπο | δεῖξαι
 » ζηλωτὴν καλῶν ἔργων, κατὰ τὸν θεῖον ἀπόστολον, καὶ ποδηγετῆσαι ὑμᾶς, τὸ λογικὸν αὐτοῦ ποιμνιον εἰς νομὰς σωτηρί(ου)ς τῆς εὐαγγελικῆς χάριτος, καὶ ἐπὶ πᾶσιν ὠφελῆσαι ὑμᾶς διὰ τῶν | ἐνότων αὐτῷ φυσικῶν, καὶ ἐπεισάκτων χριστιανικῶν προτερημάτων τε, καὶ πλεονεκτημάτων, ὡς τοῖς πᾶσι καθωμολόγηται. Ὅστις ἰδοὺ ἔρχεται αὐτόθι σὺν θεῷ σωματικῶς εἰς κοινὴν | ὑμῶν τῶν γνησίων αὐτοῦ πνευματικῶν τέκνων ἀπόλαυσιν, καὶ πνευματικὴν ἐπίσκεψιν· διὰ τοῦτο μετὰ τὴν γενομένην παρὰ πάντων ὑμῶν πρόπουσαν τῇ ἀρχιερατικῇ αὐτοῦ ἀξίᾳ | ὑποδοχὴν, καὶ δεξίωσιν ἐκτὸς τῆς συνήθους κατὰ πρῶτον χρόνον κοι-

νῆς δαφιλοῦς, καὶ γενναίας βοηθείας πρὸς τὴν ἀρχιερωσύνην αὐτοῦ, καὶ ἐκτὸς τοῦ παρὰ τῶν ἀριασμῶν εἰσοδήματος, καὶ δι | καιώματος, ἀπαιτεῖται ἀναγκαίως, καὶ κατὰ πάντα λόγον δικαί(ου), νὰ προσέλθῃτε ἐδλυβῶς ἅπαντες πρὸς τὴν αὐτοῦ Ἱερότητα, διὰ νὰ καταγραφῶσιν ὄλων ὑμῶν τὰ ὀνόματα εἰς ἐκτέλεσιν τοῦ ἁρ | χιερατικοῦ συνήθους τεσσαρακοριαλλειτούργου, καὶ νὰ φιλοδωρήσῃ ἕνεκα τούτου ὁ καθεὶς ἀπὸ λόγουσας τὴν αὐτοῦ Ἱερότητα δαφιλωῶς, ἀφθόνως, φιλοτίμως, καὶ πλουσιοπαρόχως, καὶ χωρὶς τινὸς γογγυμοῦ, | καὶ ἐναντιότητος. Ὁθεν γράφοντες διὰ τοῦ παρόντος συνοδικῶς μετὰ τῶν περὶ ἡμᾶς Ἱερωτάτων ἀρχιερέων, καὶ ὑπερτίμων τῶν ἐν ἀγίῳ πνεύματι ἀγαπητῶν ἡμῶν ἀδελφῶν, καὶ συλλεῖ | τουργῶν, εὐχόμεθα, καὶ ἐλλογοῦμεν ἀπὸ καρδίας ἡμᾶς ἀπαξάπαντας τοὺς ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ ταύτῃ χριστιανούς, Ἱερωμένους, καὶ λαϊκούς, μικρούς, καὶ μεγάλους νέους, καὶ γέροντας, καὶ πατρικῶς | προτροπέομεν, καὶ ρουθετοῦμεν, καὶ παρακινουμένους, ὅπως τὸν ὀνηθέντα ἀρχιερέα, καὶ γνήσιον ὑμῶν πνευματικὸν ὑμῶν ποιμένα, καὶ προστάτην, καὶ κηδεμόνα, καὶ φροντιστὴν τῆς ψυχικῆς | σωτηρίας εὐχόμενον σὺν θεῷ αὐτόθι εἰς κοινὴν ὑμῶν ἀπόλασιν, καὶ πνευματικὴν ἐπίσκεψιν, ἀφ' οὗ ὑποδεχθῆτε τὴν αὐτοῦ Ἱερότητα μετὰ τὴν προσήκουσαν τιμὴν, καὶ | ἀγάπην, καὶ εὐλάβειαν, καὶ δεξιώσιν, καὶ ὀφειλομένην ὑποταγὴν, καὶ εὐπέθειαν, νὰ συμπροθυμηθῆτε ὄλοι κοινῶς, καὶ μετὰ ζήλον προσήκοντος, εἰς τὸ νὰ προσέλθῃτε πρὸς αὐτὸν τὸν ἁρ | χιερέα σας, καὶ προστάτην κοινόν σας πνευματικόν, γνήσιον, καὶ νόμιμον, καὶ κανονικόν, Ἱερώτατον μ(ητ)ροπολίτην κρήτης, ὑπερτιμον, καὶ ἔξαρχον ἐδρόφης, ἐν ἀγίῳ πνεύματι | ἀγαπητὸν ἡμῶν ἀδελφόν, καὶ συλλειτουργόν τῆς ἡμῶν μετριότητος κῆρ μάξιμον, καὶ καταγραφομέν(ων) τῶν ὀνομάτων ὑμῶν, καὶ τῶν κεκοιμημέν(ων) πατέρων, καὶ ἀδελφῶν, καὶ λοιπῶν | συγγενῶν ὑμῶν παρὰ τῆς αὐτοῦ Ἱερότητος, νὰ φιλοδωρῆ ἕκαστος ὑμ(ῶν) ἐν ἀφθονίᾳ, καὶ δαφιλίᾳ τὴν ἀρχιερωσύνην αὐτοῦ, ἕνεκα τῆς ἐκτελέσεως τοῦ κοινοῦ ἀρχιερατικοῦ τεσσα | ρακοριαλλειτούργου, εἰς ψυχικὴν ὑμῶν ἀπάντων σωτηρίαν, καὶ ὀφέλειαν ὅπως διὰ τῆς τοιαύτης συνδρομῆς ὑμῶν, καὶ βοηθείας, καὶ δικαίας ταύτης, καὶ συνήθους φιλοδωρίας δυνηθῆ | καὶ ἡ Ἱερότης αὐτοῦ, νὰ ἀπαντήσῃ εἰς τὰ ἐπιχειρήματα τῆ μ(ητ)ροπόλει ταύτῃ κρήν βαρύτατα, καὶ νὰ θεραπεύσῃ, καὶ τὰς λοιπὰς ἀνάγκας, καὶ χρείαστον, καὶ ζῶν ἐν ἀνάσει, νὰ σᾶς ποιμαίνῃ θεοφιλῶς, | καὶ θεαρέστως, ἐν ὀσιότητι, καὶ δικαιοσύνῃ, εὐχόμενος ἐκτενέστερον πρὸς κύριον ὑπερ ὑγείας, καὶ ψυχικῆς ὑμῶν σωτηρίας, προκοπῆς, καὶ ἐπιδόσεως τοῦ ὀποίου τὰς δεήσεις ἀποδε | χόμενος ὁ φιλόγαθος θεός, ὡς θυμίαμα εὐῶδες ἐνώπιον αὐτοῦ, ἀντικαταπέμψαι ὑμῖν ἄνωθεν ἐκ τῶν ἀκένωτων αὐτοῦ θησαυρῶν πλοῦσια τὰ ἐλέη αὐτοῦ, καὶ δῶη ὑμῖν, | καὶ τοῖς τέκνοις ὑμῶν,

τὴν εὐλογίαν Ἀβραάμ, Ἰσαάκ, καὶ Ἰακώβ, καὶ εὐλογοῖ τοὺς κόπους σας, καὶ τὰ ἔργα τῶν χειρῶν σας, καὶ ἀξάνοι, καὶ πληθύνοι τὰ πλοῦτη, καὶ ὑπάρχοντα, | ὑμῶν, καὶ τέλος ἀξιῶσαι ἡμᾶς τῆς οὐρανί(ου) αὐτοῦ βασιλείας, καὶ αἰδίου μακαριότητος, οὕτω ποιήσατε, καὶ μὴ ἄλλως ἐξ ἀποφάσεως, ἣ δὲ τοῦ θεοῦ χάρις, καὶ τὸ ἄπειρον ἔλεος, σὺν τῇ παρ' ἡμῶν, εὐχῇ τε, καὶ εὐλογίᾳ εἴη με(τά) πάντων ὑμῶν : ἐν ἔτει σωτηρίῳ χιλιοστῷ ἑπτακοσιοστῷ ὀγδοηκοστῷ ἕκτῳ . . .

Ἐν μηνὶ Σεπτεμβρίῳ Ἰνδ(ικτιῶν)ος εἰς
 ὁ Ἡρακλείας Μεθόδιος   ὁ Θεσσαλονίκης Ἰακώβος
 ὁ Κυζίκου Ἀγάπιος   ὁ Τορνόβου Καλλίνικος
 ὁ Νικομηδείας Γεράσιμος   ὁ Σερρών Ματθαῖος (;)
 ὁ Χαλκηδόνος Παρθένιος   ὁ Ναυπλίου Μελέτιος
 ὁ Λέρκων Ἀνατίνας

Σ Η Μ Ε Ι Ω Ω Ε Ι Σ

¹⁾ Λί εὐχαὶ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, ἐξ ὧν τὸ παρατιθέμενον χωρίον, ἀναπέμπονται κατὰ τὴν Πεντηκοστήν, τοῦ πληρώματος ἐν γονυκλισίᾳ παρισταμένου, ὑπὲρ τῶν ἀπ' αἰῶνος κεκοιμημένων.

²⁾ Ἐνταῦθα τὸ κοινὸν «*τεσσαρακονταλείτουρον*», γινόμενον ὑπὸ τοῦ ἐνθρονιζομένου ἀρχιερέως ὑπὲρ ζώντων καὶ τεθνεώτων, παρίσταται ὡς τελούμενον «*κατ' ἀρχαίαν συνήθειαν*». Ἡ δι' ἐκδόσεως εἰδικοῦ ἐγγράφου ὅμως στήριξις τοῦ ἀρχαίου ἔθους, συνοδευομένη μὲ παράθεσιν ἱερῶν ῥήσεων, φαίνεται μᾶλλον ὑποδηλοῦσα, ὅτι τοῦτο εἶχεν ἀπονήσει. Διὰ τοῦ συνοδικοῦ ἄλλως ἐγγράφου τὸ προαιρετικῶς τελούμενον λαμβάνει χαρακτηριστὰ ὑποχρεωτικῆς πως τελετουργίας (κατωτέρω : *ἀπαιτεῖται ἀναγκαίως καὶ κατὰ πάντα λόγον δικαίου*) βεβαίως μὲ σκοπὸν τὴν ἐξασφάλισιν σημαντικοῦ εισοδήματος (πβλ. *τὰ φιλοδοξηθῆ*) *δαφιλῶς ἀφθόνως τε καὶ πλουσιοπαρόχος*) διὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τῆς δεινῆς οικονομικῆς καταστάσεως τοῦ ἐγκαθισταμένου Μητροπολίτου (κατωτέρω : *τὰ ἀπαντήσῃ εἰς τὰ ἐπικείμενα τῆ μητροπόλει ταύτῃ χροῆ βαρύτατα*). Κοινὰ «*σαμανταλείτουρα*» δὲν εἶναι σήμερον συνήθη, τὰ δὲ ἀτομικὰ τελοῦνται μόνον ὑπὸ ἱερέων καὶ ἰδίᾳ ὑπὲρ τῶν ψυχῶν τῶν κεκοιμημένων.

³⁾ Τὸ ἐν τῇ Μεταφράσει τῶν Ο' «*Σοφία Ἰησοῦ υἱοῦ Σειράχ*» ἐπιγραφόμενον βιβλίον (VII σ. 31).

10.

Γράμμα συνοδικὸν τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Νεοφίτου Ζ' ἠ' πρὸς τὸν Μητροπολίτην Κρήτης, ἐπιτίμιον κατὰ τῶν κληρονόμων τοῦ Ἐπισκόπου Κνωσοῦ Γερασίμου ὡς δυστροποίντων χρεωστῶν τοῦ πρόην Μητροπολίτου Ζαχαρίου. (Μαΐος τοῦ 1790). Ἄρ. Χειρ. Μ. Η. 42 Ἐν πρωτοτύπῳ, ἐπὶ χάρτου διαστάσεων 0, 50×0, 40 μ. μὲ τμήσιν ἐπιμήκους λωρίδος κατὰ τὴν κάτω παρυφήν. Κατάστασις διατηρήσεως σχετικῶς καλὴ, τινῶν γραμμάτων ἐξιτήλων γενομένων λόγῳ ὑγρασίας. Ὅπισθεν : 1790, *Νεόφντος καὶ πατρὸς ἐγρωσι* : (= πατριάρχης ἐγρωσμεν;).

Ἰ Νεόφυτος ἐλέω θεοῦ Ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ῥώμης καὶ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης.

Ἰ Ἐρωτάτε μητροπολίτα κρήτης², ὑπερίτε, καὶ ἔξαρχε εὐρώπης, ἐν ἀγίῳ πνεύματι ἀγαπητὲ ἀδελφέ, καὶ συλλειτουργέ, καὶ ἐντιμότητοι | κληρικοί, εὐλαβέστατοι Ἐρεῖς, καὶ χρήσιμοι γέροντες, καὶ προεστῶτες τῆς ἐπαρχίας ταύτης, χάρις εἴη ὑμῖν, καὶ εἰρήνη παρὰ θεοῦ. |

Ἰ Ἐπειδὴ οἱ κληρονόμοι τοῦ μακαρίτου κνωσοῦ γερασίου³ παραλαβόντες τὴν καταλειφθεῖσαν ἐκείνου περιουσίαν, οὐκ ἐβρόντισαν | πληρῶσαι καὶ ἀποδοῦναι τὰ ἴδια χρέη αὐτοῦ⁴, ἅτινα ὄφρηνεν ὁ μακαρίτης ἐκεῖνος δι' ἰδίων αὐτοῦ ἐνυπογράφων δύο χρεωστικῶν | ὁμολογιῶν, περὶ ὧν ἀπαιτηθεῖς, καὶ βιασθεῖς ὁ ἀνθρωπος τοῦ προκατόχου σου⁵ Ἐρωτάτου μητροπολίτου πρώην κρήτης συναδελφοῦ ἡμῶν | κύρ ζαχαρίου ἀπέδωκε καὶ ἀπεπληρώσεν (sic) ὑπὲρ αὐτοῦ περίπου τὰ ἐπιτακόσια [ἄνω μὲ διάφορον μελάνην: πενήντα] γρόσι(α) καὶ εἰσέτι ὑστερεῖται τούτων ἢ Ἐρότης αὐτοῦ ἃ | δικούμενος ὑπ' αὐτῶν, καὶ δεινῶς στενοχωρούμενος, ὡς τοσαύτη ἀνάγκη καὶ πενία ἐταξόμενος⁶.

ὁθεν κατὰ τῶν τοιούτων κληρο | νόμων ὡς κακοτρόπων, καὶ φιλαδίκων ἐδέησεν ἐκδοθῆναι τὸ παρὸν ἐκκλησιαστικὸν φρικτὸν ἐπιτίμιον. καὶ δὴ | γράφοντες ἀποφαινόμεθα συνοδικῶς μετ(ὰ) τῶν περὶ ἡμῶς Ἐρωτάτων ἀρχιερέων, καὶ ὑπερίμων τῶν ἐν ἀγίῳ πνεύματι ἃ | γαπητῶν ἡμῶν ἀδελφῶν, καὶ συλλειτουργῶν, ἵνα ὅσοι καὶ ὅποιοι κληρονόμοι τοῦ μακαρίτου ἐπισκόπου κνωσοῦ γερασίου(ου) ἄνδρες, ἢ | γυναῖκες, Ἐρωμένοι, ἢ λαϊκοὶ ἔλαβον ἀπὸ τῆς περιουσί(ας) ἐκείνου, ἐὰν μὴ ἅμα τῶ ἀκοῦσαι, καὶ Ἰδεῖν τὸ παρὸν τῆς τελευταίας ἐκ | κλησιαστικῆς ἀποφάσεως τοῦ δικαίου γράμμα παυσάμενοι πάσης διαστορφῆς, καὶ ἀκαίρου προράσεως, φροντίσωσι πληρῶνται, καὶ ἀποδοῦναι | σῶα, καὶ ἀνελλιπῆ τὰ εἰρημένα ἐπιτακόσια γρόσια [ὡς ἀνωτέρω: πενήντα] εἰς χεῖρας τῆς σῆς Ἐρότητας, καὶ μὴ ἐξοφλήσωσιν ἀναντιδρότως, καὶ ἀνελ | λιπῶς μετὰ πάσης προθυμίας, καὶ ἐγνωμοσύνης ἐπὶ τῷ ἔξαποστεῖλαι τὴν σὴν Ἐρότητα ἐνταῦθα κατ(ὰ) τάχος πρὸς τὸν προκατόχον | σου κύρ ζαχαρίαν, ὡς προαποδόντα, καὶ προπληρώσαντα τὴν αὐτοῦ Ἐρότητα ὑπὲρ αὐτῶν εἰς χρέη τοῦ συγγενοῦς αὐτῶν μακαρίτου | κνωσοῦ, καὶ μὴ ποιήσωσι τὴν ἐξόφλησιν αὐτῶν εὐχαρίστως, καὶ ἀνυπερθέτως, ἀλλὰ παρακούσαντες ἐπιμείνωσι τῇ φιλαδίκῳ αὐτῶν | γνώμῃ καὶ ἐάσωσι τὴν αὐτοῦ Ἐρότητα ἠδικημένον, καὶ ἐξημιωμένον, καὶ ἐν τοσαύτῃ πενία κατατρύχουμενον, ὡς αἰχροκερδεῖς, καὶ φιλάδι | κοι ἀφωρισμένοι εἴησαν ἀπὸ θεοῦ, καὶ κατηραμένοι, καὶ ἀσυγχώρητοι, καὶ μετ(ὰ) θάνατον ἄλυτοι, καὶ τυμπανιαῖοι, αἱ πέτραι, καὶ ὁ σίδηρος | λυθείησαν, αὐτοὶ δὲ μηδαμῶς, κληρονομῆσειαν τὴν λέπτραν τοῦ γιεζῆ, καὶ τὴν ἀγχόνην τοῦ Ἰούδα, καὶ εἴησαν στένοντες, καὶ | τρέ-

μοντες ἐπὶ τῆς γῆς, ὡς ὁ κáιν, ἡ ὀργὴ τοῦ θεοῦ εἶη ἐπὶ τὰς κεφαλὰς αὐτῶν, καὶ τὰ κήματα, καὶ ὑπάρχοντα [αὐτῶν] εἶησαν εἰς ἀπό | λειαν, καὶ ἡ μερὶς αὐτῶν μετὰ τοῦ προδότου Ἰούδα καὶ τῶν θεομάχων Ἰουδαίων, τῶν στυρωσάντων τὸν κύριον [ἡμῶν] καὶ προκοπὴν | μήποτε Ἰδοίεν ἐν οἷς δουλεύουσι καὶ ἐργάζονται καθ' ὅλην τὴν ζώην αὐτῶν, ἔχοντες καὶ τὰς ἀρὰς πάν[των τῶν ἀπ'] αἰῶνος ἀγί | ων, καὶ τῶν δαίων, καὶ θεοφόρων πατέρον, καὶ ἔξω τῆς τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησί(ας), καὶ μηδεὶς ἐκκλησιάση αὐτούς, [ἀγιάση] ἢ θυμαίση | ἢ ἀντίδωρον αὐτοῖς δῶ, ἢ συμφάγη, ἢ συμπίη, ἢ ὅλως συναναστραφῆ αὐτοῖς, καὶ χαιρετήση ἐν βάρει ἀργί(ας) καὶ [ἀλέτου] ἀφορισμοῦ ἐξ ἀποφάσε(ως) : σ , αμφ : σ

Ἐν μ η η ῖ μ α ῖ φ Ἰ ν δ (ι κ τ ι ῶ) ν ο ς η η ς σ

† ὁ Καισαρείας Γρηγόριος	† ὁ Τορνόβου Καλλίνικος
† ὁ Ἐφέσου Σαμουήλ	† ὁ Προύσης Ἄνθιμος ¹⁾
† ὁ Ἡρακλείας Μεθόδιος	† ὁ Λαρίσης Μελέτιος
† ὁ Κυζίκου Ἀγάπιος	† ὁ Βιδύνης Ἰερεμίας (;)
† ὁ Νικομηδείας Γεράσιμος	† ὁ Ξάνθης Ναθαναήλ
† ὁ Δέρκων Ἀνανίας	

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

¹⁾ Ὁ ἀπὸ Μαρωνείας Νεόφυτος ὁ Ζ' ἐπατριάρχευσε τὸ πρῶτον ἀπὸ τοῦ 1789 μέχρι τοῦ 1794 (Γ ε δ ε ῶ ν, Π.Π. σ. 671). Τὸ ὑπόμνημα ἐκλογῆς καὶ τὸ γράμμα τῆς παραίτησεως (τὸ α') βλ. Σ ά ρ δ ε ω ν, «Ὀρθοξία» ΙΒ' σ. 24-28.

²⁾ Ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Μάξιμον, περὶ οὗ ἰδὲ ἀνωτέρω.

³⁾ Περὶ τούτου βλ. Τ ω μ α δ ά κ η, αὐτ. σ. 135. Πρόκειται περὶ τοῦ προκατόχου τοῦ Φιλοθέου, περὶ τοῦ ὁποῖου τὸ ὑπ' ἀριθ. 5 ἐγγράφον.

⁴⁾ Ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Γερασίμου—οὐχὶ πολὺ πρὸ τοῦ Ἀπριλίου 1781—εἶχον ἤδη παρέλθει ἐννέα καὶ πλέον ἔτη, ἐπομένως τὸ χρέος εἶναι ἤδη παλαιὸν καὶ ἡ κακοπιστία τῶν κληρονόμων τοῦ Γερασίμου καταφανής.

⁵⁾ Ὁ ἐκπροσωπῶν τὸν μητροπολίτην Ζαχαριάν μετὰ τὴν εἰς Κωνσταντινούπολιν ἀποδημίαν του,—τὸ 1785 ὑπογράφει ὡς συνοδικὸς τὸ ὑπόμνημα ἐκλογῆς τοῦ Πατρ. Προκοπίου—ἐνθα εὐρισκόμενος παρητήθη τοῦ μητροπολιτικοῦ θρόνου τὸ 1786, ἐξηναγκάσθη εἰς τὴν καταβολὴν μέρους τοῦ χρέους, προφανῶς διότι ὁ Ζαχαρίας ἦτο ἀλληλέγγυος ἢ καὶ ἐγγυητὴς τοῦ Γερασίμου.

⁶⁾ Πβλ. σημ. 9 τοῦ ὑπ' ἀριθ. 8 ἐγγράφου. Εἶναι φανερὸν ὅτι τὸ ἐγγράφον προεκλήθη ὑπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ Ζαχαρίου ἐν Κωνσταντινουπόλει διαμένοντος μετὰ τὴν παραίτησίν του (κατωτέρω: ἐξαποστεῖλαι... ἐπισθῆ). Ἐταξόμενος : δοκιμαζόμενος, κατατρυχόμενος.

⁷⁾ Ἐκ τῆς ἀντιπαραβολῆς τῆς οὕτω βεβαιωθείσης ὑπογραφῆς τοῦ ἱεράρχου πρὸς τὴν τοῦ Προύσης τῶν ὑπ' ἀριθ. 5 καὶ 6 ἐγγράφων ἐξάγεται ἀσφαλῶς, ὅτι τὸ ὄνομα δεόν νά διορθωθῆ ἐκεῖ εἰς Ἄνθιμος (ἀντὶ Θεόφιλος ἢ Φιλόθεος). Βεβαιοῦται ἐπίσης ἡ ἀνάγνωσις τῆς ὑπογραφῆς τοῦ Τορνόβου Καλλίνικου εἰς τὰ ὑπ' ἀριθ. 5, 6 καὶ 7 ἐγγράφα.

11.

Ἐπιστολή συνοδική τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Νεοφύτου Ζ' πρὸς τὸν μητροπολίτην Κρήτης Μάξιμον, δι' ἧς παραγγέλλεται νὰ ἀνακρίνη καὶ ἀναφέρῃ σχετικῶς μὲ τὴν ὑπάρχουσαν διαφορὰν μεταξὺ τοῦ Ἐπισκόπου Ἀβλοποτάμου καὶ τῶν μονῶν Βοσάκου καὶ Χαλέπας. (Μάρτιος τοῦ 1793).

Ἀριθ. Χειρ. Μ.Π. 102. Ἐν πρωτοτύπῳ, ἐπὶ λεπτοῦ χάριτος μεθ' ὕδατινων γραμμῶν καὶ θυροῦ. Φθοραὶ κατὰ τὰ σημεῖα πύξεως καὶ ἀλλαχού ἐκ σιτῶν. Αἱ ὑπογραφαὶ συνεχίζονται καὶ ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὄψεως τοῦ φύλλου. Ἀρχικῶς δύο φύλλα, ὧν τὸ δεύτερον ἀπεκόπη.

Ἰ. Νεόφυτος ἐλέω θεοῦ Ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ῥώμης καὶ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης.

Ἰ. Ἐρωτάτε μητροπολίτα κρήτης, ὑπέριτε, καὶ ἔξαρχε ἐρώτης, ἐν ἀγίῳ πνεύματι ἀγαπητὲ | ἀδελφὲ καὶ συλλειτουργὲ τῆς ἡμῶν με-
 τριότητος κύριε μάξιμε, χάρις εἴη σοι, καὶ εἰρήνη παρὰ | θεοῦ. δια-
 φοραὶ καὶ διενέξεις συνεχεῖς συμβαίνουσι μεταξὺ τοῦ θεοφιλεστάτου
 ἐπισκό- | που σου ἀβλοποτάμου¹, καὶ τῶν πατέρων τῶν ἱερῶν καὶ σε-
 βασιμῶν ἡμετέρων πατριαρχικῶν καὶ | σταυροπηγιακῶν μοναστηρίων
 βόσακος καὶ χαλέπα² ἐπιλεγόμενων [τῶν] ἐν τῇ ἐπισκοπῇ | ἐκείνου
 διατελούντων, καὶ οὐ πάντως ἡ ἐκείνου θεοφιλία ἀπὸ τοῦ νὰ συγρο-
 γράφῃ ἐνταῦθα | προσκλαιόμενος καὶ καταμαρτυρῶν κατὰ τῶν πατέ-
 ρων, ὡσαύτως καὶ οἱ πατέρες ὀδυρόμε | νοὶ γράφουσιν, ὅτι θλίβονται
 παρὰ τῆς ἐκείνου θεοφιλίας, καὶ μὲ ὄλον ὅπου ἐγένοντο πατριαρχ- | κικὰ
 ἡμῶν καὶ συνοδικὰ γράμματα³, καὶ ἀπεστάλησαν καὶ πρὸς τοὺς πατέ-
 ρας, καὶ πρὸς τὴν | ἐκείνου θεοφιλίαν διὰ τὰ ἐφησυχάζωσιν, ἀκούμε-
 νοὶ εἰς τὸν παρὰ τῆς ἐκκλησίας διορι | σμόν, ἀλλ' ὅμως αὐτοὶ οὐκ
 ἐπαύσαντο διαφερόμενοι πρὸς ἀλλήλους, καὶ ἀγνοεῖται ἡ | ἀλήθεια τῶν
 γραφομένων⁴, καὶ ἡ αἰτία τοῦ σκανδάλου, καὶ τῆς συγχίσεως αὐτῶν,
 διὰ τοῦτο | γνώμῃ κοινῇ γράρομεν διὰ τῆς παρουσίας ἡμετέρας πατρι-
 αρχικῆς καὶ συνοδικῆς | ἐπιστολῆς, καὶ ἐντελλόμεθα καὶ παραγγέλομεν
 τῇ ἱερότητίσου, ὅπως ἅμα τῷ ἔργει | σθῆναι αὐτὴν μετὰ πειστικῆς
 ποιήσεως τὸν εἰρημένον ἐπίσκοπόν σου⁵ ἀβλοποτά | μου, ὡσαύτως καὶ
 τοὺς πατέρας τῶν εἰρημένων πατριαρχικῶν ἡμῶν καὶ σταυροπηγι | α-
 κῶν μοναστηρίων, καὶ μετὰ πάσης σου ἐπιμελείας νὰ ἀ[ντι]ρευνήσῃς εἰς
 βάθος, καὶ νὰ ἐ | ξετάσῃς τὰς αἰτίας δι' ἃς διαφέρονται, καὶ τὸ σκάν-
 δαλον [παρὰ] τίνος προέρχεται, καὶ | πόιος τῶν δύο μερῶν ἔχει τὸ δί-
 καιον, πρὸς τοῦτοις νὰ ἐξετάσῃς καὶ ἀποφῇ νὰ εἰδῆς | ἐὰν ἡ θεοφι-
 λία του ὑπέγραψεν ἐν τοῖς προεκδοθεῖσι πατριαρχικοῖς καὶ συνοδικοῖς
 ἡμῶν | σιγγιλίοις γράμμασι⁶, καὶ ἂν ἠρκέσθη εἰς τὸν παρὰ τῆς ἐκ-
 κλησίας διορισμόν ὑπὲρ | αὐτοῦ γεγονότα, πεισθεὶς ταῖς ἐκκλησιαστι-

καὶς ἐπιταγαῖς, ὡσαύτως καὶ οἱ πατέρες εἶγε | ἐποίησαν καθὼς αὐτοῖς
 γράφαντες ἐπετάξαμεν, ταῦτα οὖν πάντα ἐν φόβῳ θεοῦ ἅ | νιγενύσας,
 καὶ βεβαιωθεὶς νὰ γράψῃς καὶ νὰ φανερώσῃς πρὸς τὴν ἐκκλησίαν ἐν |
 βάρει τῆς συνειδήσεώς σου ὅλην τὴν ἀλήθειαν χωρὶς τινος φιλοπροσω-
 πίας ἢ χάριτος, καὶ | περιμένομεν πληροφορηθῆναι, καὶ πιστωποιηθῆ-
 ναι ἐν τάχει δι' ἀρχιερατικοῦ σου γράμ | ματος, ποιήσον τοῖνυν καθὼς
 σοι γράφομεν ἐξ ἀποφάσεως, ἵνα καὶ τοῦ Ἰησοῦ χάρις εἶη μετὰ σοῦ.
 ,αψκρω μαρτίου ιζ'.

† ὁ Κ(ων)σ(τα)ντινουπόλεως καὶ ἐν χ(ριστ)ῶ ἀδελγός: -
 † ὁ Καισαρείας Γρηγόριος » » » »
 † ὁ Ἐφέσου Σαμουήλ » » » »
 † ὁ Ἡρακλείας Μεθόδιος » » » »
 † ὁ Κυζίκου Ἀγάπιος » » » »
 † ὁ Νικομηδείας Ἀθανάσιος » » » »
 † ὁ Χαλκηδόνος Ἱερεμίας » » » »
 † ὁ Λέρον Γεράσιμος » » » »
 † ὁ Προύσης Ἀνθιμος » » » »
 † ὁ Ἄρτης Μακάριος » » » »
 † ὁ Ἀγχιάλου Ἰωακείμ » » » »
 † ὁ Βάργης Φιλόθεος » » » »

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1) Πολὺ πιθανὸν τοῦ Παρθενίου, ὅστις ἀναφέρεται εἰς τὸ σιγίλλιον—ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ὑστέρων ὑπογράφει—τοῦ Σεπτεμβρίου 1791, διὰ τοῦ ὁποίου ἐπικυροῦται ἡ σταυροπηγιακὴ ἀξία τῆς Μονῆς Χαλέπας Αὐλοποτάμου (τοῦτο βλ. «Ἑλληνικά» ΣΤ' σ. 121, ἀριθ. 71). Ἐὰν ὁ Ἐπίσκοπος οὗτος εἶναι ὁ αὐτὸς μετὸν Παρθένιον, τὸν προκάτοχον τοῦ Καλλινίκου (ἀρχιερατεύσας τὸ β' βλ. σημ. 2 τοῦ ὑπ' ἀριθ. 7 ἐγγράφου) δὲν δύναται τις μετ' ἀσφαλείας νὰ ἀποφανθῇ.

2) Εἰς τὰς σήμερον διαλελυμένας μονὰς Βοσάκου καὶ Χαλέπας ἀφορᾷ σιγίλλιον τοῦ 1676 ἐπὶ Πατριάρχου Παρθενίου Δ' (πβλ. Κ ρ ι α ρ ᾱ, αὐτ. σ. 118), ὅπου ἡ δευτέρα χαρακτηρίζεται ὡς μετόχιον (τοῦ Βοσάκου βεβαίως).

3) Τὰ κατωτέρω σιγίλλια γράμματα ἀποκαλούμενα.

Ἐκ τοῦ ἀνωτέρω μνημονευομένου σιγιλίου τοῦ 1791 καταφαίνεται, ὅτι ἡ μεταξὺ Ἐπισκόπου καὶ Πατέρων διαφορὰ ἦτο παλαιὰ καὶ ἀέρρεεν ἐκ τῆς διαμφισβητήσεως τῆς σταυροπηγιακῆς αὐτοῦ ἀξίας ὑπὸ τοῦ πρώτου. Παρὰ τὸ γεγονός ὅτι τὸ Πατριαρχεῖον ἔλυσεν ὀριστικῶς τὸ ζήτημα διὰ τῆς ἐκδόσεως τοῦ ἐπικυρωτικοῦ τῆς ἀξίας σιγιλίου εἰς ἀντικατάστασιν τῶν ἐξαφανισθέντων παλαιότερων σιγιλίων γραμμάτων, αἱ διενέξεις ἐξηκολούθησαν καὶ ἐκ τούτου κατέστη ἀναγκαῖα καὶ αὐθις ἡ πατριαρχικὴ ἐπέμβασις.

4) Ἡ διαφορὰ εἶχε προφανῶς μετατοπισθῆ καὶ δὲν ἐστρέφετο πλέον περὶ τὴν ἀμφισβήτησιν τῆς σταυροπηγιακῆς ἀξίας ἐκ τούτου τὸ Πατριαρχεῖον ἀγνοεῖ τὰ πραγματικὰ αἷτια ταύτης. Παρομοίαν διένεξιν μεταξὺ τοῦ Ἐπισκόπου Κυθωνίας καὶ τῆς Μονῆς Ἁγ. Ἐλευθερίου βλ. ἐν «Χριστιανικῇ Κρήτῃ» Β' σ. 218.

β) Ἡ σχέσης μεταξύ Μητροπολίτου καὶ Ἐπισκόπων ἦτο διάφορος τῆς σήμερον καὶ ἀπὸ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ Καταστατικοῦ Χάρτου τῆς ἐν Κρήτῃ Ἐκκλησίας (1900) κρατούσης, τῶν Ἐπισκόπων ἐχόντων πρὶν ἀμειωτέραν ἐξάρτησιν ἀπὸ τοῦ Μητροπολίτου.

γ) Τὸ σιγίλλιον τοῦ 1791 ὑπογράφουν, ὡς παρατηρεῖ ὁ ἐκδίδων Ζακυθηνός, μεταγενεστέρως ὁ Αὐλοποτάμου Παρθένιος καὶ ὁ Κρήτης Μάξιμος. Ἴσως αἱ ὑπογραφαὶ νὰ ἐτέθησαν μετὰ τὴν ἀποστολὴν τοῦ προκειμένου ἐγγράφου: τὰ *σιγίλλια γράμματα* εἶναι ἀναμφιβόλως τὰ ἐπικυροῦντα τὴν σταυροπηγιακὴν ἀξίαν τῶν Μονῶν Βοσάκου καὶ Χαλέπας, τῶν ὁποίων τὸ δεύτερον εἶναι τὸ ὑπὸ Ζακυθινοῦ δημοσιευθέν.

12.

Ἐπιστολὴ συνοδικὴ τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Γερασίμου Γ' ἄ πρὸς τὸν Μητροπολίτην Μάξιμον, δι' ἧς οὗτος ἐπιτιμᾶται διὰ τὴν ἀμέλειάν του νὰ ἀναφέρῃ τὰ κατὰ τὴν δολοφονίαν τοῦ Ἐπισκόπου Λάμπης Μεθοδίου καὶ εἰδοποιεῖται περὶ τῆς ἀποστολῆς πατριαρχικοῦ Ἐξάρχου διὰ τὴν παραλαβὴν τῆς περιουσίας τοῦ δολοφονηθέντος καὶ διὰ τὴν τιμωρίαν τῶν φονέων. (Σεπτέμβριος τοῦ 1795).

Ἀριθ. Χειρ. Μ.Η. 163. Ἐν πρωτοτύπῳ, ἐπὶ ὁμοίου ὡς ἐν τῷ ἀνωτέρῳ ἐγγράφῳ χάρτου, γεγραμμένον ἐπὶ δύο φύλλων, ὧν τὸ δεύτερον μὲ ἐντομὴν πρὸς σχηματισμὸν φακέλλου. Αἱ ὑπογραφαὶ συνεχίζονται καὶ ἐπὶ τῆς τρίτης σελίδος. Ἰκανὴ καὶ εὐρεῖα φθορὰ κατὰ τὸ μέσον σημεῖον πτύξεως. Ὅπισθεν, ἐπὶ τῆς τελευταίας σελίδος: *1795 γεράσιμος*, καὶ δι' ὁμοίας πρὸς τὴν τοῦ κειμένου γραφὴν: *Τῷ Ἱερωτάτῳ μητροπολίτῃ κρήτης, ὑπερίτω καὶ ἐξάρχῳ ἐθρώπης, ἐν ἀγίῳ πνεύματι ἀγαπητῷ ἀδελφῷ καὶ συλλειτουργῷ τῆς ἡμῶν μετριότητος κύρ Μάξιμῳ*. Σφραγίς μὲ θυρεὸν φέροντα στέμμα καὶ δικέφαλον ἀετὸν ἐφ' ἰσπανικοῦ κηροῦ.

† *Γεράσιμος ἔλέω θεοῦ Ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ῥώμης καὶ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης.*

† *Ἱερώτατε μητροπολίτα κρήτης, ὑπέριτε καὶ ἔξαρχε ἐθρώπης, ἐν ἀγίῳ πνεύματι ἀγαπητῆ | ἀδελφῆ καὶ συλλειτουργῆ τῆς ἡμῶν μετριότητος κύρ μάξιμε, χάρις εἴη σου τῇ Ἱερότητι, καὶ εἰρή | νη παρὰ θεοῦ.*

ἀπορία καὶ θανατασμῶ συνεχόμεθα διὰ τὴν ἀμεριμνίαν (sic) καὶ ἀμέλειάν σου | διότι συνέβη ἐν τοιοῦτον ἀξιοδάκρυτον, καὶ ἀπενκαῖον εἰς τὸν ἐπίσκοπόν σου λάμπης μακαρίτην | μεθόδιον² νὰ θανατωθῆ ἀναίτιως, καὶ ἡ Ἱερότης σου ἄκρα σιγῇ ἐμμένων καὶ ἀδιαφορία οὐκ εἰ | φανέρωσας, πρὸς τὴν ἐκκλησίαν, ἀλλὰ μέχρι τοῦδε ἀπεισιώπησας³ εἰς τόσον ὅπου ἐνταῦθα διερημί | σθη παρὰ πολλῶν τὸ τοιοῦτον ἀπενκαῖον συμβάν, καὶ ἡ ἐκκλησία ἔμαθε καὶ ἐπληροφορήθη | παρ' ἄλλων, καὶ οὐχὶ παρὰ τῆς Ἱερότητός σου, τὸ ὅποιον ἐλύπησε μὲν ἡμᾶς καιρῶως, προξένησε | δὲ καὶ τῇ Ἱερότητί σου διὰ τὴν ἀδιαφορίαν σου ταύτην καὶ ἀμέλειαν μέμψιν μεγάλην, καὶ κα | τηγορίαν παρὰ πάντων,

ἐπειδὴ ὄφειλες ὡς κυριάρχης τῆς ἐπαρχίας ταύτης νὰ ἀναγγείλῃς | ἀ-
μέσως τῇ ἐκκλησίᾳ, ἢ τουλάχιστον νὰ δηλώσῃς πρὸς τὸν ἐνταῦθα ἐπι-
στάτην καὶ ἔφορον τῶν | ὑποθέσεών σου⁴, ὅπου δι' αὐτοῦ νὰ πληρο-
φορηθῶμεν εἰς πλάτος τὸ τοιοῦτον ἀπενκταῖον συμβάν, | πῶς, καὶ πότε
καὶ διατι ἀγγρέθῃ ὁ μακαρίτης ἐκεῖνος⁵, ἀλλ' ὅμως μαθόντες, ὡς εἴ-
ρηται, | παρ' ἄλλων, καὶ πρόνοιαν ποιούμενοι ὅπου νὰ μὴ συναπολε-
σθῇ καὶ ἡ περιουσία τοῦ μακαρίτου | [ἐκεῖνου καὶ νὰ μὴ] διαρπαγῇ
ὑπὸ τῶν τυχόντων, ἐξελεξάμεθα ἄνδρα ἄξιον, καὶ εἰδήμονα, καὶ ἐπι-
πει | [ρον καὶ κρίσιν] ἔχοντα, καὶ προᾶξιν περὶ τὰς τοιαύτας ὑποθέσεις
τὸν ἐντιμότερον μέγαν σακελ | λάριον⁶ τῆς καθ' ἡμῶς τοῦ χριστοῦ με-
γάλης ἐκκλησίας προεσβύτερον κύριον δημήτριον, ἡμέτερον | κατὰ πνεῦμα
εὐδὸν ἀγαπητόν, καὶ τοῦτον γνώμη κοινῇ καὶ συνοδικῇ διωρισάμεθα
ἐξαρχον, | κατὰ τὰ ἀνὰ χεῖρας αὐτοῦ πατριαρχικά ἡμῶν, καὶ συνοδικὰ
γράμματα μεθ' ὑψηλοῦ βασιλικοῦ | προσκνητοῦ σφοδροῦ ὀρισμοῦ,
διὰ νὰ ἔλθῃ εἰς τὰ αὐτόθι ἐξαρχικῶς, καὶ διενεργῶν ἐλευθέρως | ὡς τὰ
ἄπερ συνεπιφέρεται ἐκκλησιαστικὰ ἡμῶν γράμματα, νὰ ἐπιστατήσῃ
ὄλαις δυνάμει | καὶ νὰ παραλάβῃ πᾶσαν τὴν καταληφθεῖσαν περιου-
σίαν χρηματικὴν τε, καὶ ὁυζικὴν, καὶ | τὰ λοιπὰ τῶν παντοίων εἰδῶν
ἐκεῖνου πράγματα, καὶ νὰ τὰ ἀποκομίσῃ διὰ καθαροῦ καταστί | χον,
ἔχοντος καὶ τὴν ἐπιβεβαίωσιν τῆς Ἱερότητός σου καὶ τὰς μαρτυρικὰς
ὑπογραφὰς τῶν πλησιοχώ | ρων, καὶ παρευρεθέντων ἐπισκόπων σου,
ἐνταῦθα εἰς τὸ κοινόν τῆς καθ' ἡμῶς τοῦ χριστοῦ μεγάλης | ἐκκλησίας⁷
μετὰ πάσης ἀσφαλείας, καὶ ταχυτήτος. τοῦτου χάριν καὶ γράφον-
τες διὰ τῆς παρούσης | ἡμετέρας πατριαρχικῆς καὶ συνοδικῆς ἐπιστο-
λῆς, ἐντελλόμεθα καὶ παραγγέλλομεν σφοδρῶς | τῇ Ἱερότητί σου, ὅπου
ἐρχόμενον τὸν δηθέντα πατριαρχικὸν ἡμῶν ἐξαρχον νὰ ὑποδεχθῇς | φι-
λοφρόνως, καὶ νὰ περιποιηθῇς κατὰ τὸ πρόπον καὶ δίκαιον, ὡς ἀπο-
στελλόμενον παρὰ τῆς | ἐκκλησίας, καὶ παρευθὺς τὰ ἀνὰ χεῖρας αὐτοῦ
ἐκκλησιαστικὰ γράμματα ὑπογράφας ἀρχιε | ρατικῶς⁸ νὰ συναγωνι-
σθῇς μετὰ τῆς αὐτοῦ ἐντιμότητος εἰς τὸ νὰ ἐνεργηθῶσιν ἅπαντα, καὶ
νὰ | καταβάλῃς μετ' αὐτοῦ μεγάλην τὴν ἐπιμέλειαν εἰς τὸ νὰ φανερω-
θῇ ἅπασα ἡ καταλειφθεῖσα ἐκεῖνου | τοῦ μακαρίτου περιουσία μέχρι
καὶ αὐτοῦ τοῦ λεπτοῦ, καὶ ὅσοι χρεωστοῦσιν ἐκεῖνον δι' ὁμολογιῶν, καὶ
χωρὶς ὁμολογιῶν, | ἐφ' οἵαδήτιν αἰτία νὰ ἀποδώσῃσι τὸ χρέος αὐτῶν
ἀνυπερθέτως τε καὶ ἀνελλιπῶς, καὶ ταῦτα πάντα παρα | λαβῶν ὁ δη-
θεὶς πατριαρχικὸς ἡμῶν ἐξαρχος σῶα, καὶ ἀνελλιπῇ διὰ καθαροῦ, ὡς
εἴρηται, καταστίχον νὰ τὰ ἀ | ποκομίσῃ ἀσφαλῶς, καὶ ταχέως ἐνταῦθα
εἰς τὸ κοινόν, κατὰ τὴν περίληψιν τοῦ ἀνὰ χεῖρας αὐτοῦ ὑψηλοῦ | βα-
σιλικοῦ προσκνητοῦ ὀρισμοῦ, καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἡμῶν γραμμά-
των ἢ δὲ Ἱερότης σου ὡς κυριάρχου | χης τῆς ἐπαρχίας ταύτης ὀφείλεις

νὰ ἐπιμεληθῆς ὁλαῖς δυνάμεσιν εἰς τὸ νὰ μὴ γένηται ἔλλειψις καὶ τοῦ
 σμι | χροτάτου πράγματος τόσον κινητοῦ, ὅσον ἀκινήτου ἀπὸ τῆς πε-
 ριοουσίας τοῦ μακαρίτου ἐκείνου, ἀλλὰ τῇ | συνεπιστασίᾳ σου νὰ φανε-
 ρωθῶσιν ὅπ' ὄψιν ἅπαντα, καὶ νὰ ἐγχειρισθῶσι πρὸς τὸν πατριαρχι-
 κὸν ἡμῶν | τοῦτον ἔξαρχον, ὅστις ἔχει πᾶσαν ἄδειαν παρὰ τῆς ἐκκλη-
 σίας εἰς τὸ νὰ ἐξετάσῃ ἀκριβῶς, καὶ νὰ ἁ | νερευνήσῃ ἐπιμελῶς περὶ
 τῆς οἰασδήποτε περιοουσίας ἐκείνου· ἔχει δὲ νὰ ἐνεργήσῃ καὶ τὰ | ἅπερ
 συνεπιφέρεται ἐκκλησιαστικὰ ἡμῶν γράμματα ἐλευθέρως ὅπου δεῖ εἰς
 τὰ αὐτόθι πρὸς τιμωρί(αν) | καὶ ἐσχάτην ἐκκλησιαστικὴν ποινὴν τῶν
 πρωταιτίων τοῦ ἀπενκταίου τούτου συμβάντος, καὶ κατὰ τὰς περιλή-
 ψεις αὐτῶν θέλεις προθυμηθῆ εἰς τὸ νὰ μὴ λάβωσι πρόσσωπον οἱ πο-
 ρηροὶ ἐκεῖνοι, καὶ κακοῦργοι, καὶ εἰς τὸ ἐξῆς | νὰ μὴ δυνηθῶσι νὰ
 ἐμμείνωσι μίτε εἰς τὸ μοναστήριον τοῦ προέβελῃ, μίτε εἰς ἄλλο μέρος
 τῆς ἐπαρχίας σου, | μίτε τῶν ἐπισκόπων σου, ἀλλὰ νὰ καταδιώκονται,
 καὶ νὰ ἀποστρέφονται [. . . . . ὑπὸ] πάντων, ὡς | ἀπηλλοτριω-
 μένοι διὰ τὰς κακοουρίας αὐτῶν οὐ μόνον ἀπὸ τῆς χορείας [τῶν ἱερω-
 μένων], ἀλλὰ καὶ ἁ | πλῶς ἀπὸ τῆς χριστιανικῆς ὁμηγύρεως⁹, καὶ
 ἔστω σοι τοῦτο σκοπός, καὶ ἄγρυπνος ἐπιμέλεια, καὶ προσοχὴ | μεγί-
 στη, καὶ πρόσχευε καλῶς, Ἵνα μὴ φωραθῆς καὶ αὐθις παραμελών, καὶ
 μόνον τοῦ Ἰδίου φροντίζων | ὅτι ἐπίκειται σοι ὁ τῆς ἐκκλησίας ὀφθαλ-
 μός, καὶ οὐ δυνήσῃ ποτὲ λαθεῖν, καὶ διὰ νὰ μὴ συμβῆ ἔκ τῆς | ἀμε-
 λείας σου ἀπενκταίου, καὶ ἕτερον τοιοῦτον¹⁰, ἄγρυπνος ἔσο, καὶ προ-
 σεκτικός, καὶ τελευταῖον διὰ νὰ μὴ | ἀποδοκιμασθῆς παρὰ τῆς ἐκκλη-
 σίας, ποιήσον καθὼς σοὶ διακελευόμεθα μεθ' ὅσης πλείστης σου εὐπει-
 θεΐ(ας) | καὶ ἐτοιμότητος, ὅτι περιμένομεν τὴν αἰσίαν ἐκβασιν τῶν ἐκ-
 κλησιαστικῶς σοι γραφομένων πληροφορο | ρηθῆναι καὶ ἀπὸ Ἰδίου ἀρ-
 χιερατικοῦ σου γράμματος ἐξ ἀποφάσεως. Ἡ δὲ τοῦ θεοῦ χάρις εἴη
 μετὰ σοῦ. | ,αψκε Σεπτεμβρίου εη .

ῥ' ὁ Κ(ων)στ(αν)τινουπόλεως καὶ ἐν χ(ριστ)ῶ ἀδελφός :-
 ῥ' ὁ Καισαρείας Γρηγόριος » » » »
 ῥ' ὁ Ἐφέσου Σαμουήλ » » » »
 ῥ' ὁ Νικομηδείας Ἀθανάσιος » » » »
 ῥ' ὁ Νικαίας Καλλίνικος » » » »
 ῥ' ὁ Χαλκηδόνος Ἱερεμίας » » » »
 ῥ' ὁ Λέρκων Μακάριος » » » »
 ῥ' ὁ Θεσσαλονίκης Γεράσιμος » » » »
 ῥ' ὁ Προύσης Ἀνθιμος » » » »
 ῥ' ὁ Σμύρνης Γρηγόριος » » » »
 ῥ' ὁ Βάρνης Φιλόθεος » » » »

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

¹⁾ Ὁ ἀπὸ Δέρκων Γεράσιμος Γ' ἐπατριάρχευσεν ἀπὸ τοῦ 1794 μέχρι τοῦ 1797 (Γεωργίου, Π.Π. σ. 573). Τὸ ὑπόμνημα τῆς ἐκλογῆς καὶ τὸ γράμμα τῆς παραίτησως βλ. Σάραδεων, «Ὁρθοδοξία» ΙΒ' (1937) σ. 92 κ.ἑξ.

²⁾ Τὴν μαρτυρίαν Βερνάρδου τοῦ Κρητῆς περὶ τοῦ φόνου τοῦ ἐκ μητρὸς θεοῦ Μεθοδίου Σιλιγάρδου, τῆς ταφῆς του ἐν τῇ μονῇ Ἀσωμάτων Ἀμαρίου καὶ τοῦ ἐπὶ τοῦ τάφου του ὑπ' αὐτοῦ τούτου συντεθέντος ἐπιγράμματος βλ. Τομαδάκης, αὐτ. σ. 142. Ὁ Βερνάρδος (Ἱστορία τῆς Κρήτης, 1846, σ. 226 ὑποσ. β) διηγείται ὅτι παρευρέθη εἰς τὸ ἐγκλήμα 16ετιῆς ὧν καὶ μόλις διέφυγε τὸν θάνατον «ἀρπαγὴς ὑπὸ μᾶς γυναικὸς οἰκοκυρίας ἐν χωρίῳ Πανάκῳ Ἀμάρι εἰς τὴν ἐπαρχίαν τῆς αὐτοῦ ἐπισκοπῆς». Οὕτω ἡ μαρτυρία του, ὅτι τρεῖς Ὀθωμανοὶ κατεκρεοῦργησαν τὸν Ἐπίσκοπον εἶναι τελείως ἀξίπιστος, συμπίπτει δὲ ἀπολύτως μὲ τὰ στοιχεῖα τὰ παρεχόμενα ὑπὸ τοῦ δημόδου ἱστορικοῦ ἄσματος, τοῦ δημοσιευθέντος ὑπὸ Π. Βλαστοῦ, Ὁ Γάμος ἐν Κρήτῃ, Ἀθήναι 1893, σ. 112.

³⁾ Ἀπὸ τῆς ἡμέρας τοῦ φόνου, 9 Ἰουλίου τοῦ 1793—οὐχί, ὡς παρὰ Ψιλᾶκη Γ' σ. 315, τοῦ 1794: βλ. καὶ τὴν ἐν τῷ βραβείῳ τῆς Μονῆς Ἀσωμάτων ἀναγραφὴν: *Μεθόδιος 1793* (ΕΕΚΣ Α' σ. 21)—μέχρι τῆς ἀποστολῆς τοῦ παρόντος ἐγγράφου εἶχον παρέλθει ὑπὲρ τὰ δύο ἔτη, ἐκ τούτου δὲ ἡ αὐστηρότης τῆς ἐπιτιμῆσως.

⁴⁾ Ἀποκρισαίριους ἢ καπουκεχαγιάδες, ἢ, ὡς ἐνταῦθα καλοῦνται, ἐπιστάτας καὶ ἐφόρους ἐδικαιοῦντο κατὰ παλαιὸν Συνοδικὸν Τόμον νὰ ἔχωσι μόνον οἱ Μητροπολίται καὶ οὐχί οἱ Ἐπίσκοποι (πβλ. ἀπαγορευτικὴν ἐπιστολὴν τοῦ Πατριάρχου Γερασίμου Γ' τοῦ 1796 ἐν Γεωργίου, Καν. Διατ. Α' σ. 300). Οἱ τοιοῦτοι ἔφοροι ὠρίζοντο ἐκ τῶν ἐνδημούντων ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀρχιερέων (αὐτ. σ. 302, σημ.). Δὲν ἐξηκρίβωσα τὸ ὄνομα τοῦ ἐνταῦθα ἀναφερομένου ἐφόρου.

⁵⁾ Τὸ Πατριαρχεῖον εἶχεν πληροφορηθῆ ἤδη, ὡς φαίνεται ἐξ αὐτοῦ τοῦ ἐγγράφου, οὐχὶ μόνον ἀορίστως περὶ τοῦ φόνου τοῦ Ἐπισκόπου, ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν συνθηκῶν τῆς τελέσεως τοῦ ἐγκλήματος καὶ τῶν ἐπακολουθησάντων γεγονότων. Οὕτω ἦτο ἤδη γνωστὸν ὅτι οἱ δράσται ἦσαν ὀθωμανοὶ καὶ διὰ τοῦτο ὁ ἀποσταλεὶς πατριαρχὸς ἐξαρχος ἐφωδιάσθη διὰ «ὑψηλοῦ βασιλικοῦ προσκυνητοῦ σφοδροῦ ὀρισμοῦ» (βλ. κατωτέρω). Τὸ δημῶδες ἄσμα ἀναφέρει τὰ ὀνόματα τῶν φονέων καὶ οὗτοι ἦσαν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς γνωστοὶ (πβλ. καὶ Ἐμ. Γενεράλι, Ἡ Ἱερά Μονὴ τῶν Ἀσωμάτων Ἀμαρίου Κρήτης, ΕΕΚΣ Δ' σ. 22). Ἦτο ἐπίσης γνωστὸν ὅτι «πρωταίτιοι» (καταδότηι, ἢ ἄλλως πως ἠθικοὶ αὐτουργοί), ἦσαν ἱερωμένοι καὶ μάλιστα τοῦ μοναχικοῦ τάγματος: πβλ. κατωτέρω «πρὸς τιμωρίαν καὶ ἐσχάτην ἐκκλησιαστικὴν ποινὴν τῶν πρωταίτιων» «καὶ εἰς τὸ ἐξῆς νὰ μὴ δυνηθῶσι νὰ ἐμμείνωσι μήτε εἰς τὸ μοναστήριον τοῦ πρέβελι . . .» «ὡς ἀπληλοισμένοι . . . οὐ μόνον ἀπὸ τῆς χορείας [τῶν ἱερωμένων], ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῆς χριστιανικῆς οὐμνήσεως». Τὸ δημῶδες ἄσμα πράγματι μᾶς πληροφορεῖ:

Κι' ἕνας Φαράντος γούμενος ἔγινεν καταδότης
πάνω ἀπὸ τὴν Καλόιδενα, Ἰουδας ὁ προδότης,

ἀποδίδον τὴν προδοσίαν εἰς ἐκδίκησιν κατὰ τοῦ Ἐπισκόπου, ἀρνούμενον νὰ μεταθέσῃ αὐτὸν ἐκ τῆς παρακαμαζούσης μονῆς Καλόειδαινας εἰς τὴν πλουσίαν τῶν Ἀσωμάτων. Ὁ ἔξαρχος εἶναι ἐπιτετραμμένος διὰ τὴν διάσωσιν καὶ παραλαβὴν τῆς περιουσίας τοῦ φονευθέντος, ἵνα κατατεθῆ «εἰς τὸ κοινὸν τῆς καθ'

ἡμᾶς τοῦ χριστοῦ μεγάλης ἐκκλησίας», καὶ τοῦτο ὑποδεικνύει ὅτι τὸ Πατριαρχεῖον ἐγνώριζεν εἰς ποίας χεῖρας, ὀθωμανικὰς βεβαίως—πβλ. τὰ ἀνωτέρω περὶ τοῦ προκληθέντος βασιλικοῦ ὀρισμοῦ—, εἶχε περιέλθει ἢ περιουσία ἐκεῖνου. Ἡ διαρπαγὴ ἐκκλησιαστικῶν περιουσιῶν ἄλλως ὑπῆρξε καὶ τὸ αἷτιον τοῦ φόνου.

*Μὰ οἱ Τοῦρκοι τοῦ ὠχθρεύοντο καὶ τ' ἀποδρακανίζα,
γιατὶ τὰ Μοναστήρια του ἐκλέφταν κι' ἀφανίζα,
χωράγια μοναστηριακὰ καὶ ληόφρυτα ἐπέγρα,
κι' ὅποιος δὲ δίδει μὲ καλὸ μὴ μπάλλα τοῦ ἐπέμπα.*

Ἀπὸ τὸν Μητροπολίτην Μάξιμον ἀναμένεται νῦν ὅχι πλέον ἢ ἐνημέρωσις, ἀλλὰ ἡ παροχὴ ἐνεργοῦ συνδρομῆς εἰς τὸν Ἐξάρχον διὰ νὰ ἐπιτύχη ἡ ἀποστολὴ του.

⁶⁾ Ὁ ἄλλοτε εἰδικὴν δικαιοδοσίαν ἐπὶ μοναστηριακῶν καὶ δικαστικῶν ἐκκλησιαστικῶν ὑποθέσεων ἔχων μέγας Σακελλάριος ἢ Σακελλίων φέρει σήμερον τὸν τίτλον τιμητικῶς.

⁷⁾ Ἡ περιουσία ἀποβιούντων ἱεραρχῶν δὲν ἀνῆκε πλέον εἰς τοὺς κληρονόμους—καὶ τοιοῦτους εἶχεν ὁ Μεθόδιος, ὡς τὸν ἀνεψιὸν Βερνάρδον—ἀλλὰ εἰς τὸ κοινὸν τῆς Μεγ. Ἐκκλησίας. Ἐπιτρέπετο ἢ διὰ διαθήκης διάθεσις τοῦ Ἰ³ εἰς στενοὺς συγγενεῖς (τὸ λεγόμενον sülüs).

⁸⁾ Τὸ παρὸν ἔγγραφο δὲν φέρει βεβαιωτικὴν ὑπογραφήν τοῦ Μαξίμου καὶ πιθανῶς τὰ ἀναφερόμενα ὡς ἀνὰ χεῖρας τοῦ Ἐξάρχου γράμματα εἶναι τὰ ἐντελλόμενα τούτῳ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἀποφασισθέντων.

⁹⁾ Ἀνάλογος ἦτο ἡ ἀρὰ τοῦ ψυχorroαγούντος Ἐπισκόπου :

*«Ἀφίνω καὶ παραγγελιὰ γιὰ τὸν Καλοειδονιώτη,
μηδ' ἀγιοσύνη νὰ τοῦ λέν μηδὲ πανσιότιη».*

Ἡ «ἐσχάτη ἐκκλησιαστικὴ ποιηὴ» βεβαίως δὲν εἶχεν ἄμεσον σχέσιν μὲ τὸ οἰκτρὸν τέλος τοῦ καταδότου :

*Καὶ τὸ Φαράντο μὲ καιρὸ ἀπὸ ψηλὰ γκορεμῆσα,
κ' οἱ σκάρες τὸ κορμί ἴφαγαν καὶ τὴ ψυχὴ του ἢ πίσσα.*

Ἴσως ὁμοως ἡ ἐκκλησιαστικὴ καταδίκη ἐμμέσως συνετέλεσεν εἰς τοῦτο.

¹⁰⁾ Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἐνταῦθα ἡ δήλωσις τῆς εὐθύνης τοῦ κυριάρχου Μητροπολίτου ἐπὶ τῆς ἐπαρχίας του (Κρήτης) διὰ τὰ δυνάμενα νὰ συμβῶσι παρόμοια ἀπεικταῖα.

13.

Ἀντίγραφον τοῦ συνοδικοῦ Τόμου περὶ ἀπαγορεύσεως τῶν παρ' ἑνορίας καὶ ἠλικίαν χειροτονιῶν καὶ τῆς παραστάσεως τῶν ἱερωμένων ὡς ἀναδόχων καὶ παρανύμφων. (Ἰούλιος τοῦ 1796) ¹.

Ἀριθ. Χειρ. Μ.Η. 45. Ἐν ἀντιγράφῳ, ἐπὶ μεγάλου φύλλου χάρτου διαστάσεων 0,65 × 0,50 μ. γεγραμμένου ἐπὶ μιᾷ ὄψεως, ἄνευ τμήσεων. Φθοραὶ κατὰ τὰ σημεῖα πτύξεως καὶ κηλίδες ἐκ τῆς ὑγρασίας. Ὅπισθεν: 1796 καὶ κρήτης Μάξιμος.

Γεράσιμος ἐπιβεβαίωσ' ὅτι ἴσον : *ω*

† Ἴσον ἀπαράλλακτον τοῦ συνοδικοῦ τόμου περὶ χειροτονιῶν, καὶ

*περὶ τοῦ μὴ γίνεσθαι τοὺς ἐκ τοῦ Ἱεροῦ βήματος συντέκνους καὶ κοιμ-
πάρους.*

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1) Ὁ Συνοδικὸς Τόμος εὐρηταὶ ἐκδεδομένος παρὰ Μ. Γεδεών, Κανον. Διατάξεις Α' σ. 295 κ.έξ. ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 7 πατριαρχικοῦ κώδικος. Ἀρχοῦ-
μεθα ὅθεν ἐνταῦθα εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ ἀντιγράφου καὶ εἰς τὴν παράθε-
σιν τῆς περιλήψεως τοῦ Τόμου, ἥτις προηγεῖται τοῦ «ἴσου ἀπαλλάκτου» καὶ
ἡ ὁποία εἶναι διάφορος τοῦ πατρ. κώδικος. Ἐπίσης παρατίθενται ἐνταῦθα αἱ
σημαντικώτεροι τῶν παραλλαγῶν μεταξὺ τοῦ δημοσιευθέντος κειμένου καὶ τοῦ
ἐν τῷ Μουσειῷ χειρογράφου.

ΠΑΡΑΛΛΑΓΑΙ: Κανονιστικαὶ Διατάξεις σελ. 296, στίχ. 10 ἐκ τῶν ἄνω :
κέντρον λόγον X.M.H.: *κέντρον τόπον*.—Κ.Δ. αὐτ. στ. 15: *ἀντίστασιν* X.
M.H.: *ἀνθίστασιν*.—Κ.Δ. αὐτ. στ. 23: *ἐδραία καὶ ἀσφαλῆς ἀνέστηκε* X.M.
H.: *ἐδρατος καὶ ἀσφαλῆς ἐνέστηκεν*.—Κ.Δ. αὐτ. στ. 26: *διατηρήσωμεν* X.M.H.:
τηρήσωμεν.—Κ.Δ. σελ. 297 στ. 7: *συγκροτηθείσης* X.M.H.: *συναθροισθείσης*.—
Κ.Δ. αὐτ. στ. 20: *μὴ ἐλ' ἐκκλησίαις* X.M.H.: *μηδ' ἐπ' ἐ*.—Κ.Δ. αὐτ. σ. 24: *στε-
φάνους* X.M.H.: *στεφάνους*.—Κ.Δ. σελ. 298, στ. 10: *ἐτῶν* X.M.H.: *χρόνων*.—
Κ.Δ. αὐτ. στ. 17: *μὴ ἔξω τῶν ἑαυτῶν ὁρίων* X.M.H.: *καὶ ἔξω τῶν ἑαυτῶν
ὄρων*.—Κ.Δ. αὐτ. στ. 19: *παραλείπεται μετὰ τὸ διανοίᾳ τὸ καὶ τοῦτο* τοῦ X.M.
H.—Κ.Δ. αὐτ. στ. 23: *ἐκδίδοται* X.M.H.: *ἐκδέδοται*.—Κ.Δ. σελ. 299, στ. 5:
καθ' ἕπουορίαν, ἐκείνη κοσμητή.—Κ.Δ. αὐτ. στ. 20: *παραλείπεται μετὰ τὸ κοινωνοὶ τὸ ἄλλοτρίων* τοῦ X.M.H.—X.M.H.
παραλείπει τὸ: θείων καὶ πρὸ τοῦ Ἱερῶν νόμων τοῦ στ. 32 τῶν Κ.Δ. αὐτ.—Κ.
Δ. σελ. 300, στ. 11: *παραλείπεται ἢ εἰς τὸ τέλος χρονολογία μυστικῆ*, ἥτις
ὑπάρχει ἐν τῷ X.M.H.

† Ο ΛΑΜΠΗΣ ΚΑΙ ΣΦΑΚΙΩΝ
ΕΥΜΕΝΙΟΣ ΦΑΝΟΥΡΑΚΗΣ

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΤΩΝ ΣΦΑΚΙΑΝΩΝ ΚΑΙ Ο ΔΑΣΚΑΛΟΓΙΑΝΝΗΣ

ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ ΤΟΥ ΤΟΥΡΚΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Πηγές για την επανάσταση των Σφακιανών στα 1770 κατά της 'Οθωμανικής Αυτοκρατορίας γνωρίζαμε έως τώρα δύο μονάχα: τὸ τραγούδι τοῦ Μάρμπα-Παντζελιού για τὸν Δασκαλογιάννη καὶ τὶς γραπτὲς ἢ προφορικὲς παραδόσεις ποὺ χρησιμοποίησε στὴν «Ἱστορία τῶν Σφακίων» ὁ Γρηγόριος Παπαδοπετράκης. Οἱ πηγές ὅμως αὐτὲς ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση τους δὲν μπορούσαν νὰ παράσχουν ὀλοκληρωμένη τὴν εἰκόνα τῶν ἱστορικῶν ἐκείνων περιστατικῶν: τὸ τραγούδι τοῦ Μάρμπα-Παντζελιού ἔχει συντεθεῖ ἀπὸ ἓνα Σφακιανὸ ποὺ νοιάστηκε περισσότερο γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Δασκαλογιάννη καὶ γιὰ τὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις παρὰ γιὰ τὶς συνυφασμένες μὲ τὰ περιστατικὰ αὐτὰ πολιτικὲς ἢ διπλωματικὲς ἐνέργειες τῶν ἀντίμαχων καὶ τῶν βοηθῶν τους. Ὁ Μάρμπα-Παντζελιὸς ἦταν ἓνας ἀπλοῦκος μιτατάρης ποὺ τραγούδησε μονάχα ὅσα εἶδε καὶ ἔζησε. Ἡ Ἱστορία, ἔξ ἄλλου, τοῦ Παπαδοπετράκη παρέχει βέβαια ἄφθονο ὕλικό, ὄχι ὅμως πάντοτε ὑπεύθυνο καὶ γνήσιο· τὰ τρία ἔγγραφα π.χ. ποὺ δημοσιεύονται στὶς σελ. 140-142, συμφωνία μεταξὺ Δασκαλογιάννη καὶ Πασᾶ, διάγγελμα τοῦ Δασκαλογιάννη πρὸς τοὺς Σφακιανούς καὶ ἔγγραφο τοῦ Ἰ. Μόρου ποὺ ὑπογράφουν οἱ ὀπλαρχηγοὶ τῶν Σφακίων, πιθανῶς δὲν εἶναι γνήσια, παρὰ τὴν βεβαίωση τοῦ Παπαδοπετράκη ὅτι τὰ πῆρε ἀπὸ τὸν Ἰ. Πολιουδάκη, μιὰ καὶ ἡ γλῶσσα τους εἶναι ἡ ἴδια ἢ γλῶσσα τῆς «Ἱστορίας τῶν Σφακίων» τοῦ Παπαδοπετράκη. Τὸ ἴδιο ὑποπτὴ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ καὶ ἡ λεπτομερειακὴ ἀπόδοση τῆς συζητήσεως Δασκαλογιάννη καὶ Πασᾶ (σελ. 137 κ.ἑ.), μιὰ καὶ δὲν ἦταν δυνατόν νὰ βρισκεται μπροστὰ ὁ Παπαδοπετράκης.

Παράλληλα μὲ τὶς δύο αὐτὲς πηγές κυκλοφοροῦν ἀκόμη καὶ τώρα στὰ Σφακιά, ἴδιως στὴν περιοχὴ τῆς Ἀνωπόλεως, πλῆθος ἄλλες προφορικὲς παραδόσεις, ποὺ δὲν μπορούσιν ὅμως νὰ χρησιμοποιηθοῦν χωρὶς κριτικὴ, γιὰτὶ καὶ διαφορετικὲς εἶναι ἢ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀλλὰ καὶ ἀνυπεύθυνες.

Στὸ Τουρκικὸ Ἀρχεῖο Ἡρακλείου (Κῶδιξ 110ς, παλ. ἀριθμησις) βρίσκονται τὰ ἀκόλουθα ἔξι ἔγγραφα ποὺ εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ μοῦ τὰ ὑποδείξει καὶ νὰ τὰ μεταφράσει ὁ κ. Ν. Σταυρινίδης. Τὰ ἔγγραφα

αὐτὰ εἶναι δύο Αὐτοκρατορικὰ Φιρμάνια, τρεῖς ἀναφορὲς τοῦ Γραμματέως τοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος τῶν Τούρκων στὰ Σφακιά πρὸς τὸν Πασᾶ τοῦ Χάνδακος καὶ μιὰ Διαταγὴ τοῦ Πασᾶ. Ἡ ἀξία τους συνίσταται στὸ ὅτι 1) εἶναι ἐπίσημα κείμενα καὶ ὄχι, ὅπως τὸ τραγούδι τοῦ Μπάρμπα - Παντζελιοῦ ἢ ἡ Ἱστορία τοῦ Παπαδοπετράκη, προσωπικὲς ἀφηγήσεις ἢ ὑποκειμενικὲς συνθέσεις, 2) παρουσιάζουν τὴν ἐπανάσταση ἀπὸ τὴν, ἄγνωστη ὡς τώρα, πλευρὰ τῆς Τουρκικῆς Διοικήσεως, καὶ 3) διαλευκαίνουν, ἀποκαθιστοῦν ἢ συμπληρώνουν πολλὰ ἀπὸ ὅσα γνωρίζαμε ὡς τώρα. Ἰδιαιτέρως πολύτιμα εἶναι ἡ πρώτη ἀναφορὰ τοῦ Γραμματέως μετὰ τὴν ὑπερήφανη ἀπάντησιν τοῦ Δασκαλογιάννη (2^ο ἔγγραφο), ἡ τρίτη ἀναφορὰ του, πὸν παρουσιάζει ἐντελῶς διαφοροτικὰ ἀπὸ ὅ,τι ἐγνωρίζαμε ὡς τώρα τὴ συμμετοχὴ τοῦ Πρωτόπαπα στὴν ἐπανάστασιν (4^ο ἔγγραφο), καὶ ἡ Διαταγὴ τοῦ Πασᾶ μετὰ τοὺς ὄρους πὸν ἐπεβλήθησαν, ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἀνακομῆν, στοὺς Σφακιανούς (6^ο ἔγγραφο). Ἡ ἐκδοσὴ τους θὰ βοηθήσῃ πολὺ τὴν προσπάθειαν μιᾶς νέας μελέτης γιὰ τὴν ἐπανάστασιν τῶν Σφακιανῶν. Ἡ ἐπανάστασις ἄλλωστε τοῦτη δὲν ἦταν μεμονωμένο, ὅσο καὶ ἂν σημαντικόν, περιστατικόν, ἀλλὰ τμηματὸν τοῦ καθολικοῦ ἀγῶνος τῶν Ἑλλήνων, νὰ ἐπιτύχουν τὴν ἀνεξαρτησίαν τους μετὰ τὴς δυνατότητες πὸν φαινόταν πὸς τοὺς ἔδιναν ὁ σύγχρονος μετὰ τὴν ἐπανάστασίν τους μεγάλος Ρωσσοτουρκικὸς πόλεμος καὶ ὁ ἑλληνοφρανῆς ζῆλος τοῦ Ὁρλώφ.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ : Μ π ἄ ρ μ π α - Π α ν τ ζ ε λ ι ο ῦ = Μ π ἄ ρ μ π α Π α ν τ ζ ε λ ι ο ῦ , Τὸ τραγούδι τοῦ Δασκαλογιάννη. Εἰσαγωγή, σχόλια Βασ. Λαούδα, χαρτογραφία Κωνστ. Λασηθιωτάκη, Ἡράκλειον Κρήτης 1947. Π α π α δ ο π ε τ ρ ἄ κ η ς = Π α π α δ ο π ε τ ρ ἄ κ η Γ ρ η γ ο ρ ῖ ο υ , Ἱστορία τῶν Σφακιῶν, Ἀθήναι 1888. Ψ ι λ ἄ κ η ς = Ψ ι λ ἄ κ η Β α σ ι λ ε ῖ ο υ , Ἱστορία τῆς Κρήτης, Τόμος Γ', Χανιά 1909.

1.

Αὐτοκρατορικὸν Φιρμάνιον (Χατ - Χουμαγιούν) πρὸς τὰς Ὀθωμανικὰς ἀρχὰς ἐν Κρήτῃ, ὑποδεικνύον τὴν μέθοδον ἀντιμετωπίσεως τῶν πρώτων ἐπαναστατικῶν ἐνεργειῶν τῶν Σφακιανῶν, μετὰ ἀντιγράφου τοῦ ἱεροῦ Φετβᾶ (7 Μαΐου 1770).

Κῶδ. Τ.Α.Η. 11, σ. 49.

Ἐπειδὴ οἱ κάτοικοι τῆς Νήσου μοι ἐγνωστοποίησαν δι' ἀναφορᾶς των ὅτι ἡ ὑποκυρπτομένη εἰς τὴν ψυχὴν τῶν πάντοτε μετὰ στάσεις καὶ θαδιοργίας ἀσχολουμένων θαγιαδων τῆς ἐπαρχίας Σφακιῶν ἔφρεις δι' ἀποστασίαν ἀνεφάνη πάλιν ἐσχάτως καὶ ὅτι οὗτοι ἐπὶ τῷ σκοπῷ διαρπαγῆς καὶ λεηλασίας τῶν ὑπαρχόντων τῶν Μουσουλμάνων ὑπεσχέθησαν βοήθειαν εἰς τὸν ἄπιστον Μόσκοβον, ὁ ὁποῖος ἀπέστειλεν εἰς

αὐτοὺς διὰ τῶν πλοίων του πολεμοφόδια καὶ λοιπὰ χρήσιμα πολεμικὰ εἶδη ἐπὶ τῷ σκοπῷ, ὅπως διὰ τῆς συνδρομῆς των ἐπιφέρουν ζημίας καὶ βλάβας τόσον εἰς τοὺς Μουσουλιμάνους τῆς Μάνης ὅσον καὶ εἰς τοὺτους τῆς Κρήτης¹, καὶ ἐπειδὴ, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῶν ἐορτῶν τοῦ Πάσχα², ἀναχωρήσαντες οἱ Σφακιανοὶ οὗτοι κρυφίως ἐκ τῶν φρουρίων καὶ ἐκ τῶν χωρίων, εἰς τὰ ὁποῖα διέμενον, συγκεντρώθησαν ἅπαντες εἰς τὴν ἐπαρχίαν Σφακιῶν, ὅπου ἐπεδόθησαν εἰς τὴν ὀχύρωσιν τῶν πέριξ τῆς ἐπαρχίας ταύτης εὐρισκομένων φαράγγων καὶ προέβησαν εἰς τὴν ἀποθήκευσιν τροφίμων καὶ πολεμοφοδίων καὶ ἔλαβον θέσεις πρὸς μάχην καὶ πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις³, ἠγναντιώθησαν δὲ οὗτοι εἰς τὴν πληρωμὴν τοῦ κεφαλικοῦ φόρου τοῦ παρελθόντος ἔτους καὶ ἐξεδίωξαν ἐκ τῆς ἐπαρχίας των τὸν εἰσπράκτορα τοῦ παρόντος ἔτους⁴, καὶ ὅτι, ἐὰν ἄρεθῶσιν οὗτοι νὰ προβαίνουν εἰς τὰς πράξεις των ταύτας ἄνευ τῆς ἐπιβολῆς εἰς αὐτοὺς τῆς προσηκούσης τιμωρίας καὶ ἐπιπλήξεως πρὸς σωφρονισμόν, θὰ ἀποπλανήσωσι καὶ θὰ παρασύρωσι ὅλους τοὺς ῥαγιαδες τῆς Κρήτης⁵, ὅποτε θὰ δημιουργηθῇ ὀλεθρία κατάστασις εἰς τὴν Νήσον, ἐγνωστοποιήσατε δὲ σεῖς οἱ Ἱεροδίκαί Χανίων καὶ Ῥεθύμνης δι' ἀποφάσεώς σας πάντα ταῦτα πρὸς τὸν Διοικητὴν Χάνδακος⁶, ὅστις, ὡς μοὶ ἀναφέρει, ἐρωτήσας πρὸς ἐξακριβώσιν τῆς ἀληθείας των τὸν πληθυσμὸν τῆς Νήσου ἔλαβε τὴν ἀπάντησιν ὅτι πράγματι ἡ ὑπόθεσις ἔχει ὡς ἀναφέρεται ἀνωτέρω καὶ ὅτι οὐδεμίαν ἐμπιστοσύνην πλέον τρέφουσιν οἱ κάτοικοι τῆς Νήσου πρὸς τοὺς φυγάδας τούτους, μοὶ ἀνέφερες δὲ πάντα ταῦτα δι' ἀποφάσεώς σου καὶ σὺ ὁ Ἱεροδίκης Χάνδακος⁷, ὡς ἐκ τούτου: ἐὰν ὁ ἐξοχώτατος Βεζύρης μου, οἱ στρατιωτικοὶ ἀρχηγοί, οἱ ὀυλεμάδες, οἱ ἀξιωματικοὶ τῶν Γιαντισάρων, οἱ μουρτιῆδες, καὶ πάντες οἱ λοιποὶ ἐν τοῖς πράγμασιν ἐν πλήρει ὁμοιοῖα συσχεπτόμενοι καὶ ἀνταλλάσσοντες σκέψεις ἐπὶ τῆς ὑποθέσεως αὐτῆς τῶν εἰρημένων ῥαγιαδῶν ἐξακριβώσητε ὅτι πράγματι οὗτοι τυγχάνουσιν ἐπανατίταται καὶ στασιασταί, ἐνισχύουν δὲ τοὺς ἐχθροὺς τῆς πίστεώς μας καὶ προβαίνουν εἰς πράξεις ἀνατροπικὰς καὶ προδοτικὰς πρὸς τὴν Ἀδιοκρατορίαν μου καὶ πρὸς τοὺς Μουσουλιμάνους καὶ ἐπιβάλληται συνεπῶς συμφώνως τῷ Ἱεροῦ Νόμου ὁ ἀφανισμὸς καὶ ἡ σφαγὴ αὐτῶν, τότε πάντες ἡμεῖς ἐν ὁμοφωνίᾳ καὶ μιᾷ γνώμῃ ἐκστρατεύσατε ἐναντίον των καὶ, συνωδᾶ τῇ ἐκδοθείσῃ ἐπὶ τούτοις ἱερονομολογικῇ ῥήτρᾳ⁸, προσβῆτε εἰς τὴν σφαγὴν καὶ τὸν ἀφανισμόν αὐτῶν διὰ τοῦ καθαροῦ ξίφους τοῦ Ἱεροῦ Νόμου, ἀποκαθαίροντες καὶ ἐξυγιάνοντες τὸν νομὸν ἀπὸ τὰ πτώματα τῶν ληστῶν τούτων, ἵνα ἀποκατασταθῇ οὕτως ἡ τάξις καὶ ἡ ἀσφάλεια καὶ ἡ ἐμπιστοσύνη εἰς τὰς ψυχὰς τοῦ πληθυσμοῦ. Ἐπὶ τούτοις ἐξεδόθη καὶ ἀπεστάλη ἡ παροῦσα ἱερὰ διαταγὴ μου. Ἐντέλλομαι δὲ ὅπως, καθ' ἣ ἐν αὐτῇ ἀναφέρεται, ἐὰν συσχεπτόμενοι καὶ ἀνταλλάσ-

σοντες σκέψεις ἐπὶ τῆς ὑποθέσεως ταύτης τῶν εἰρημένων ἑαγιάδων πεισθῆτε ἀναμφισβητήτως καὶ ἐξακριβώσητε πλήρως ὅτι οὗτοι προβαίνουν εἰς ἀνατρεπτικὰς καὶ προδοτικὰς πράξεις κατὰ τῆς Αὐτοκρατορίας μου καὶ κατὰ τῶν Μουσουλμάνων καὶ κριθῆ ἐπιβεβλημένη συμφώνως τῷ Ἱεροῦ Νόμου ἢ σφαγῇ καὶ ὁ ἀφανισμὸς αὐτῶν, τότε, συνωδὰ τῷ ἐκδοθέντι Ἱεροῦ Φετβᾶ, προβῆτε ἐν ὁμοφωνίᾳ καὶ συμπράξει εἰς τὴν σφαγὴν καὶ τὸν ἀφανισμὸν αὐτῶν, ἀποκαθαίροντες καὶ ἐξυγιαίνοντες τὸν νομὸν ἀπὸ τὰ εἰδεχθῆ πτώματα τῶν ἀνθρώπων τούτων καὶ ἀποκαταστήσατε τὴν τάξιν καὶ ἀσφάλειαν καὶ ἐμπιστοσύνην τοῦ λαοῦ, ἐπὶ τῷ τέλει ὅπως ἀπόσχητε πάσης ἐνεργείας ἀντιτιθεμένης πρὸς τὸν Ἱερὸν Νόμον. Ἐξεδόθη τὸ παρὸν Φιρμάνιον μου καὶ ἐντέλλομαι ἅμα τῇ λήψει του νὰ ἐνεργήσητε συμφώνως πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς Ἱερᾶς μου ταύτης αὐτοκρατορικῆς διαταγῆς. Ὅθτω γινώσχετε καὶ εἰς τὸ Ἱερὸν μου σύμβολον πιστεύετε. Ἐγράφη κατὰ τὰ τέλη τοῦ μηνὸς Ζηλιτζέ τοῦ ἔτους 1183^ο.

Ἐκ τῆς ἔδρας τῆς περιφρουρήτου Ἰσταμπούλ.

Ἐλήφθη τῇ 22^α Μονχαρέμ 1184^{1ο}.

Ἀντίγραφον τοῦ Ἱεροῦ Φετβᾶ.

Ἐ ρ ὠ τ η σ ι ς : Ἐὰν οἱ φόρου ὑποτελεῖς ὠρισμένων χωρίων, γενομένοι ἐπίορκοι καὶ παράσπονδοι, ἀροῦνται τὴν καταβολὴν τοῦ κεφαλικοῦ των φόρου καὶ συνενούμενοι μετὰ τῶν πολεμίων ἐχθρῶν ἀναδειχθῶσιν νικηταὶ καὶ καταλάβωσι διὰ τῆς βίας ὠρισμένας πόλεις, καὶ ἐὰν, ἐθρισκόμενοι οὗτοι εἰς ἐμπόλεμον κατάστασιν μετὰ τῶν Μουσουλμάνων, αἰχμαλωτίζωσιν πολλοὺς ἐξ αὐτῶν¹¹, ἐπιβάλλεται ἐκ τοῦ Ἱεροῦ Νόμου νὰ προσβληθῶσιν αἱ περιοχαὶ τῶν φόρου ὑποτελῶν τούτων καὶ νὰ σφαγῶσιν καὶ ἐξανδραποδισθῶσιν οὗτοι ;

Ἀ π ά ν τ η σ ι ς : Μάλιστα, ἐπιβάλλεται.

Ὁ ταπεινὸς δοῦλος καὶ γραφεὺς τοῦ παρόντος

Ἐσσεῖτ Μεχμέτ.

Κύριε ἰλάσθητι τούτου¹².

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1) Κατὰ τὸν Μ π ά ρ μ π α - Π α ν τ ζ ε λ ι ό ν, 7-8, 39 κ.ἔ., ὁ Δασκαλογιάννης εἶχε προετοιμάσει τὴν ἐπανάσταση συνεννοημένος μετὰ τὸν ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας, τὸν Μπέη τῆς Μάνης καὶ Ρώσσους ἀντιπροσώπους. Προφανῶς ὁμως συγγέει τὸν ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας μετὰ τὸν Ὁρλώφ. Γιὰ τὶς ἐνεργείες τῶν Ρώσων, ἰδὲς Σ ά θ α, Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς, 490 κ.ἔ. Ἡ πληροφορία τοῦ Φιρμάνιου, πὼς οἱ Ρῶσοι ἔστειλαν ὅπλα στοὺς Σφακιανούς, δὲν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ἄλλη πηγὴ.

2) 4 Ἀπριλίου, κατὰ τὸν Π α π α δ ο π ε τ ρ ά κ η, 121, στήν Κράτη. Προηγούμενος εἶχε γίνεи σύσκεψις στὸν Ὁμπροσγιαλὸ: Μ π ά ρ μ π α - Π α ν τ ζ ε λ ι ό ς, 89 κ.ἔ. Π α π α δ ο π ε τ ρ ά κ η ς, 117 κ.ἔ.

³⁾ Στὸν Μ π ά ρ μ π α - Π α ν τ ζ ε λ ι ό ν, 179 καὶ 202, ἀναφέρεται πὼς οἱ Σφακιανοὶ ἐφρτιαζαν ὀχυρώσεις καὶ πῆραν θέσεις πολεμικῆς ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἐκκίνηση τῶν Τουρκικῶν στρατευμάτων ἐναντίον τους καὶ ὄχι προηγουμένως.

⁴⁾ Ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι πιστεύεται κοινῶς καὶ ἀπὸ ὅ,τι ἀναφέρει ὁ Μ π ά ρ μ π α - Π α ν τ ζ ε λ ι ό ς, 22, 715, 975, οἱ Σφακιανοὶ ἐπλήρωσαν καὶ τὸν βακούφιζο καὶ τὴν δεκάτη καὶ τὸν κεφαλικὸ. Συνοπτικὴ ἐκθεση τῶν στοιχείων γιὰ τὰ φορολογικὰ τῶν Σφακιῶν δίνει ὁ Ν. Σ τ α υ ρ ι ν ί δ η ς, ἐφ. «Δρασίς» Ἡρακλείου 1939, ἔτος 8, φ. 2251-2257, 30|11-3|12.

⁵⁾ Δὲν ἐπρόκειτο λοιπὸν γιὰ μιὰ περιορισμένη τοπικὰ ἐξέγερση, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἀρχὴ μιᾶς γενικῆς ἀπελευθερωτικῆς κινήσεως σὲ ὅλο τὸ νησί. Ἰδὲς καὶ Μ π ά ρ μ π α - Π α ν τ ζ ε λ ι ό ν, 753 κ.ἔ. Ἡ Τουρκικὴ Διοίκησης ἀνησύχησε πολὺ, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ ἄλλα δυὸ ἔγγραφα τοῦ Τ.Α.Η. (Κῶδ. 11, σελ. 58, Ἰουνίος 177), διαταγὴ τοῦ Πασᾶ πρὸς τὶς ἀρχὰς καὶ τοὺς κατοίκους τοῦ Χάνδακος: Ἀπαγορεύονται αὐστηρότατα οἱ πυροβολισμοὶ τὴν νύχτα, ἐπιβάλλεται ἰδιαίτερη ἐνδυμασία στοὺς Χριστιανοὺς, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, ὀρίζεται διακριτικὸ σῆμα πάνω ἀπὸ τὶς πόρτες τῶν χριστιανικῶν σπιτιῶν, ἀπαγορεύεται νὰ χρησιμοποιοῦν οἱ Μουσουλμανίδες καὶ οἱ Ἑλληνίδες τὰ ἴδια χαμάμια. Σὲ ἄλλο ἔγγραφο (Τ.Α.Η. Κῶδ. 11, σελ. 72) ἀπαγορεύεται ἀστυρότατα ἡ πώλησις μπαρουτιοῦ καὶ σφαιρῶν στὶς ἐπαρχίαι.

⁶⁾ Τὸν Χουσεῖν Πασᾶ. Ἱεροδίκης ἦταν ὁ Μεβλᾶνα Ἰμπραχίμ Ἐφένδης καὶ Καδῆς γιὰ τὶς δικαστικὰς καὶ στρατιωτικὰς ὑποθέσεις ὁ Μεβλᾶνα Ἰσμαήλ. Τ.Α.Η. Κῶδ. 11, σελ. 48.

⁷⁾ Τὴν ἐξέγερση τῶν Σφακιανῶν τὴν ἔμαθαν πρῶτοι οἱ ἱεροδίκαι Χανίων καὶ Ρεθύμνης, πού βρισκόνταν κοντὰ στὰ Σφακιά. Ἀπὸ ἀναφορὰ τους τὴν ἔμαθε ὁ Πασᾶς Χάνδακος καὶ ἀπὸ αὐτὸν ἔπειτα ὁ Σουλτάνος. Κατὰ τὸν Μ π ά ρ μ π α - Π α ν τ ζ ε λ ι ό ν ὁμως, 119, ὁ Σουλτάνος πρωτόμαθε τὴν ἐξέγερση ἀπὸ «γραφὴ» πού τοῦ ἔστειλε ὁ ἴδιος ὁ Δασκαλογιάννης.

⁸⁾ Πρόκειται γιὰ τὸν Φειβᾶ πού συνοδεύει τὸ Φιρμάνι.

⁹⁾ Μεταξὺ 10-15 Ἀπριλίου τοῦ 1770. Ἐπειδὴ ὁμως ἡ ἐπανάστασις ἄρχισε ἐπίσημα στὶς 4 Ἀπριλίου, εἶναι προφανές πὼς ὁ Σουλτάνος θὰ εἶχε ἤδη μάθει τὴν σύσκεψη στὸν Ὀμπροσγιαλὸ, πού εἶνε στὰ τέλη Μαρτίου ἢ θὰ εἶχε πληροφορηθεῖ τὰ σχέδια τῶν Σφακιανῶν ἀπὸ κατασκόπου του.

¹⁰⁾ 7 Μαΐου 1770. Ἡ μετατροπὴ τῶν χρονολογιῶν ἐγινε μὲ τὸ παλαιὸ ἡμερολόγιο, γιὰ νὰ νὰ μὴ παραλλάξουν ἀπὸ τὶς χρονολογίαις πού δίνουν οἱ ἄλλες πηγές.

¹¹⁾ Ἡ διατύπωσις εἶναι γενικὴ, μπορεῖ ὁμως καὶ νὰ ἀναφέρεται στὶς πρῶτες ἐπιδρομὰς πού ἔκαναν οἱ Σφακιανοὶ στὰ «κάτω μέρη» μὲ τὸ περίφημο «σῶμα τῶν δαιμόνων», σεῖταν τακιμί, ὅπως τὸ ἔλεγαν οἱ Τοῦρκοι, καὶ μὲ ἀρχηγὸ τὸν Γεωργομάρο. Μ π ά ρ μ π α - Π α ν τ ζ ε λ ι ό ς, 151 κ.ἔ. Π α π α δ ο π ε τ ρ ά κ η ς, 122. Ψ ι λ ά κ η ς, 108.

¹²⁾ Ἐπάνω στὸ ἔγγραφο ὑπάρχει τὸ ἰδιόχειρο σημεῖωμα τοῦ Σουλτάνου: *Γεῖσθω συμφά.*

2.

²⁾ Ἀναφορὰ τοῦ Γραμματέως παρὰ τῶ ἀρχηγῶ τοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος ἐναντίον τῶν Σφακιῶν πρὸς τὸν Διοικητὴν Χάνδακος, περὶ ἀποστολῆς προσβείας εἰς τὰ Σφακιά (28 Μαΐου 1770).

Κωδ. Τ.Α.Η. 11, σ. 58.

Πρὸς τὴν αὐτοῦ ἐξοχότητα τὸν Διοικητὴν Χάνδακος.

Κατόπιν τῆς ληφθείσης ἀποφάσεως, ὅπως ὁ νικηφόρος στρατός μας βαδίσῃ κατὰ τῆς ἐπαρχίας τῶν Σφρακίων, καὶ ἀφοῦ κατεσκήνωσεν οὗτος εἰς τὰ περὶχωρα τῆς ἐπαρχίας ταύτης¹, συνῆλθον πάντες οἱ ἀγάδες καὶ ἀρχηγοὶ εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ διορισθέντος ἐκ μέρους σας διὰ τὴν ἐπιχείρησιν ταύτην ἐκλαμπροτάτου καὶ ἐντιμοτάτου Κετχουντᾶ τῆς ἡμετέρας ἐξοχότητος², ὅπως συσκεφθῶσι καὶ λάβωσιν ἀποφάσεις ἐπὶ τῶν ζητημάτων τῆς ἀποστολῆς αὐτῆς. Κατὰ τὴν σύσκεψιν ταύτην ἐλήφθη ἐν πλήρει ὁμοφωνίᾳ ἡ ἀπόφασις, ὅπως ἀποσταλῶσιν εἰς τὴν ἐπαρχίαν αὐτὴν, πρὸς λήψιν πληροφοριῶν καὶ ἀνακοίνωσιν εἰς τοὺς κατοίκους τῆς δημιουργηθείσης καταστάσεως³, οἱ ἐπίσκοποι τῆς Μοῆς Πρέβελη καὶ τοῦ χωρίου Τυμπακίου⁴. Ἀφοῦ δὲ μετέβησαν οὗτοι ἐπὶ τόπου καὶ ἐγένοντο ἐνήμεροι τῆς καταστάσεως τῶν εἰρημένων ἀπίστων κατοίκων τῆς ἐπαρχίας καὶ συνωμίλησαν μετ' αὐτῶν, ὁ Λασκαλογιάννης ἔδωκεν εἰς αὐτοὺς τὴν ἐξῆς ἀπάντησιν: «Κατ' οὐδένα τρόπον ἡσυχάζομεν. Ἐἵμεθα ἔτοιμοι διὰ τὸν πόλεμον καὶ προπαρασκευασμένοι διὰ τὴν μάχην. Κατ' οὐδένα τρόπον ὑποτασσόμεθα». Ἐπαρελθόντες οἱ εἰρημένοι κληρικοὶ ἀνεκοίνωσαν ἐπὶ παρουσίᾳ πάντων ἡμῶν τὴν ἀπορροπιτικὴν ταύτην ἀπάντησιν τοῦ Λασκαλογιάννη. Ἐπὶ τούτοις ἀναφέρομεν τῇ ὑψηλότητι ἡμῶν ταῦτα διὰ τὰ περαιτέρω.

Τῇ ὁμοφώνῳ συναινέσει πάντων τῶν ἐνταῦθα ἀρχηγῶν.

Ἐργάφη τῇ 13 Σαφῆρ 1184⁵.

Ὁ ταπεινὸς εὐχέτης

Ἐσσεῖτ Χαφιζ Χασάν, ἐντεταλιμένος πρὸς τοῦτο.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

¹) Κατὰ τὸν Μ π ά ρ μ π α - Π α ν τ ζ ε λ ι ό ν, 197 κ.ἔ., τὸ ἐκστρατευτικὸ σῶμα συγκεντρώθηκε στὶς Καλύβες καὶ ἀπὸ ἐκεῖ, περνώντας ἀπὸ τὶς Βρύσες, προχώρησε καὶ βγήκε στὴν Κράτη.

²) Συνεπῶς δὲν ἦταν ἀρχιστράτηγος ὁ ἴδιος ὁ Πασάς, ὅπως ἀναφέρεται στὸν Μ π ά ρ μ π α - Π α ν τ ζ ε λ ι ό ν, 182, καὶ ἀπὸ αὐτὸν στοὺς Π α π α δ ο π ε τ ρ ά κ η, 125, καὶ Ψ ι λ ά κ η, 111. Ἐπειδὴ δὲ στὸ Αὐτοκρατορικὸ Φιρμάνι δὲν γίνεται λόγος γιὰ ἀποστολὴ ἐνισχύσεων ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ὅλες οἱ πληροφορίες γιὰ «πέντε πασάδες» καὶ γιὰ αὐτοκρατορικὰ στρατεύματα ποὺ ἀναφέρει ὁ Μ π ά ρ μ π α - Π α ν τ ζ ε λ ι ό ς, 162 κ.ἔ., καὶ ἀπὸ αὐτὸν οἱ Π α π α δ ο π ε τ ρ ά κ η ς, 124, καὶ Ψ ι λ ά κ η ς, 110 κ.ἔ., εἶναι ἀνακριβεῖς.

³) Σύμφωνα καὶ μὲ τὴν ὑπόδειξη τοῦ Σουλτάνου στὸ Αὐτοκρατορικὸ Φιρμάνι: «Ἐξακριβώσητε ὅτι πράγματι οὗτοι τυγχάνουσιν ἐπαναστάται... ἐὰν ἀποδειχθῇ ἀναμφισβητήτως καὶ ἐξακριβωθῇ πλήρως ὅτι οὗτοι προβαίνουν εἰς ἀνταρτικὰς καὶ προδοτικὰς πράξεις...».

⁴) «Ἐπίσκοποι τῆς μοῆς Πρέβελη καὶ τοῦ χωρίου Τυμπακίου» δὲν θπῆρξαν

ποτέ. Ὡς ἐπίσκοπος τῆς μονῆς Πρέβελη ἴσως ἐννοεῖται ἐδῶ ὁ ἐπίσκοπος Λάμπης, πού ἐνδεχομένως θὰ εἶχε τὴν ἐδρα τοῦ ἢ θὰ βρισκόταν τότε στὴ μονὴ Πρέβελη. Τὸ ὄνομά του μᾶς εἶναι ἀγνωστο. Ὁ Μανασῆς, πού συνυπογράφει σὲ ἔγγραφο τοῦ 1777, ἦταν τὸ 1768 ἡγούμενος τῆς μονῆς Ἀσωμάτων. Ἰδές : Τ ω μ α δ α κ η Ν. Β., "Ἐλεγχος τῶν ἐν Κρήτῃ ἀρχιερατευσάντων ἐπὶ Τουρκοκρατίας (1645-1898), ΕΕΚΣ Γ' 1940, 141. Δὲν ἀποκλείεται ὁμως ὡς Ἐπίσκοπος τῆς μονῆς Πρέβελη νὰ ἐννοεῖται ἐδῶ ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς Πρέβελη Ἐφραίμ, πού εἶχε φιλικὲς σχέσεις μὲ τοὺς Τούρκους, ἀλλὰ ὑπεστήριξε πολὺ καὶ τοὺς Σφακιανούς. Ἰδές : Π ρ ε β ε λ α κ η Μ ι χ α ή λ, Ἡ ἱερά μονὴ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἢ ἐπιλεγομένη «Πρέβελη», ΕΕΚΣ, Α' 1938, 262-292. Ἐπίσκοπος τοῦ χωρίου Τυμπακίου προφανῶς εἶναι ὁ Ἐπίσκοπος Ἄρχαδίας ἢ ὁ ἔξαρχός του στὸ Τυμνάκι. Στὸν Τ ω μ α δ α κ η, ἐνθ. ἀν. 136, ἀναφέρονται οἱ Γαβριήλ τὸ 1757 καὶ Νεόφυτος τὸ 1812. Ἄγνωστο ἂν εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς δύο αὐτοὺς ἢ ἄλλος τρίτος. Ἐπειδὴ πάντως δὲν φαίνεται δικαιολογημένο, νὰ σταλοῦν ἐκ μέρους τῶν Τουρκικῶν στρατευμάτων, πού εἶχαν συγκεντρωθεῖ στὶς Βρύσες, οἱ ἐπίσκοποι Λάμπης καὶ Σφακιῶν, θὰ τολμοῦσα τὴν ὑπόθεσι, πὼς ὡς «ἐπίσκοποι τῆς μονῆς Πρέβελη καὶ τοῦ χωρίου Τυμπακίου» ἐννοοῦνται ἐδῶ ὁ Διοπόλεως, ἔξαρχος τοῦ μητροπολίτου στὶς ἐπαρχίες τῆς Μεσαρᾶς καὶ ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς Πρέβελη ἢ ἄλλος ἔξαρχος τοῦ μητροπολίτου στὰ Σφακιά μὲ ἐδρα του τὴ μονὴ Πρέβελη. Προσπάθειες τοῦ Πασᾶ νὰ ἐπικουρωθῆσι μὲ τοὺς ἐπαναστάτες ὁ Μπάρμπα-Παντζελιὸς ἀναφέρει δύο, 279 κ.ἔ. καὶ 553 κ.ἔ., ἀφοῦ εἶχαν ἀρχίσει ἤδη οἱ μάχες. Γιὰ «ἐπίσκοπους» δὲν γίνεται λόγος καθόλου.

ᾠ) 28 Μαΐου 1770. Τὸ ἔγγραφο αὐτὸ φαίνεται νὰ ἔχει γραφεῖ προτοῦ ἀρχίσουν ἀκόμη οἱ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις ἐνῶ τὸ ἐπόμενο, γραμμένο ἐπτὰ ἡμέρες ἀργότερα, ἀναγγέλλει σημαντικὲς ἐπιτυχίες. Ἀλλά, ἂν «τὰ περὶχωρα τῆς ἐπαρχίας ταύτης», ὅπου κατασκήνωσε ἀρχικὰ ὁ Τουρκικὸς στρατός, εἶναι ὁ Ἀποκόρωνας, κατὰ τὸν Μ π ᾶ ρ μ π α - Π α ν τ ζ ε λ ι ὄ ν, 197 κ.ἔ., δὲν εἶναι πιθανὸ πὼς μέσα σὲ ἐπτὰ ἡμέρες εἶχαν κι' ὅλα σημαντικὲς ἐπιτυχίες καὶ μάλιστ' ὡς τὸν Πασιανό. Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ συμπεράνομε πὼς ἡ ἀποστολὴ τῶν ἐπισκόπων, πού πῆγαν στὰ Σφακιά προτοῦ ἀρχίσουν οἱ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις, ἔγινε πολὺ νωρίτερα.

Κατὰ τὸν Μ π ᾶ ρ μ π α - Π α ν τ ζ ε λ ι ὄ ν, 239 κ.ἔ., οἱ Τοῦρκοι μῆχαν στὰ Σφακιά στὶς 26—ἢ 25 κατὰ τὴν παραλλαγὴ Φαφουτάκη—Ἀπριλίου. Στὸ Τ.Α.Η., Κῶδιξ 11, σελ. 50, σώζεται ἡ διαθήκη ἐνὸς Τούρκου στρατιώτη πού πρόκειται νὰ σταλεῖ στὰ Σφακιά. Ἡμερομηνία εἶναι ἡ 20 Μαΐου. Στὸ ἴδιο Τ.Α.Η., Κῶδ. 11, σελ. 47, ἀναφέρεται πὼς ἡ πρώτη ἐξαγωγή σιταριοῦ, προωρισμένου γιὰ παξιμάδια τοῦ στρατοῦ πού θὰ σταλεῖ στὰ Σφακιά, ἔγινε στὶς ἀρχὲς Μαΐου. Κατὰ τὸν Μ π ᾶ ρ μ π α - Π α ν τ ζ ε λ ι ὄ ν, 187, οἱ Καστρινοὶ ἐνώθησαν μὲ τοὺς Χανιωτὲς καὶ τοὺς Ρεθεμνιωτὲς Τούρκους καὶ ἔπειτα ξεκίνησαν ὅλοι μαζί. Τὸ συμπέρασμα τῶν στοιχείων αὐτῶν εἶναι ὅτι ὁ Μπάρμπα-Παντζελιὸς δὲν εἶναι ἀκριβὴς ὅταν λέει πὼς οἱ Τοῦρκοι μῆχαν στὰ Σφακιά τὰ τέλη Ἀπριλίου. Γιατὶ ἀπὸ τὰ ἔγγραφα τοῦ Τ.Α.Η. προκύπτει πὼς τὰ Καστριναὶ στρατεύματα πού, κατὰ τὸν ἴδιο Μπάρμπα-Παντζελιόν, ξεκίνησαν μὲ ὅλους τοὺς Τούρκους μαζί, ἐτοιμάζονται ἀκόμη τὸν Μάιο.

3.

Ἐναφορὰ τοῦ Γραμματέως παρὰ τῷ ἀρχηγῷ τοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος ἐναντίον τῶν Σφακιῶν πρὸς τὸν Διοικητὴν Χάνδακος, περὶ καταθέσεων αἰχμαλώτων (6 Ἰουνίου 1770).

Κῶδ. Τ.Α.Η. 11, σ. 57.

Πρὸς τὸν ἐξοχώτατον Διοικητὴν Χάνδακος.

Συνφθὰ τῇ ὑψηλῇ αὐτογράφῳ αὐτοκρατορικῇ διαταγῇ καὶ τῷ ἐκδοθέντι ἐκ μέρους ὑμῶν μπουγιουρντί¹, ὁ ἀναχωρήσας νικηφόρος στρατός μας ἔφθασεν αἰσίως εἰς τὴν ἐπαρχίαν Σφακιῶν καὶ, ἀφοῦ οἱ ἐνόησαν ὑπερασπισταὶ τῆς θρησκείας μας ἐπετέθησαν κατὰ τῶν ληστῶν τῆς ἐπαρχίας ταύτης, κατέλαβε τὰ ὄρη καὶ τοὺς λόφους αὐτῆς καὶ, χρησιμοποιοῦντας ὀρισμένον ἀριθμὸν τηλεβόλων, τουφεκιῶν καὶ λοιπῶν πολεμικῶν ὀργάνων, ἤρξατο τῆς μάχης κατασφάζας καὶ ἐξολοθρεύσας τοὺς συλλαμβανομένους ληστές.

Κατὰ τὴν βαθμιαίαν κἀνοδοὺν ἐκ τῶν ὄρεων εἰς μέρη κείμενα πλησίον τῶν χωρίων τῶν καὶ τὴν ἐπίθεσιν διὰ γυμνοῦ ξίφους ἐναντίον αὐτῶν, συνελήφθη εἰς ἱερεὺς ἐκ τῶν ἀνηκόντων εἰς τὰς ἐκκλησίας αὐτῶν², ὅστις ἐρωτηθεὶς ἐν τῷ συγκροτηθέντι συμβουλίῳ ἐπὶ παρουσίᾳ πάντων ἀπήντησεν ὅτι πράγματι ὁ ἄπιστος Μόσκοβος ἔγραψεν ὅτι θὰ ἤρξατο εἰς τὰ μέρη ταῦτα κατὰ τὰς 15 Αὐγούστου.

Μετὰ τρεῖς ἡμέρας οἱ ἐκ τῶν κατοίκων τοῦ χωρίου Παπανός³ τῆς ἐπαρχίας ταύτης Πέτρος, Νικολάκης καὶ Γεωργάκης, δημογέροντες, δέσαντες προσόψια εἰς τὸν λαιμὸν τῶν καὶ φωνάζοντες: «ὑποτελεία καὶ ἔλεος!» μᾶς εἶπον ὅτι «ἡμεῖς εἴμεθα φόρον ὑποτελεῖς καὶ πάντοτε ὑπάκουοι καὶ ὑποτεταγμένοι» καὶ ὅτι «δὲν ἔχομεν δυνάμεις νὰ διεξαγάγωμεν πόλεμον καὶ ἀλληλοκτονίαν» καὶ ὅτι «εἴμεθα πρόθυμοι νὰ ὑποστῶμεν ὅ,τι διατάξητε». Δεχθέντες τούτους τοὺς ἠρωτήσαμεν ἐπὶ τῆς καταστάσεως. Αἱ καταθέσεις τῶν ἦσαν ὅμοιαι πρὸς ὅσα μᾶς ἀνεκοίνωσεν ὁ ὡς ἄνω ἀναφερόμενος ἱερεὺς.

Ἐπὶ τούτοις εἰς ὑμᾶς, ἐξοχώτατε, ἀπόκειται νὰ διατάξητε.

Τῆρ 20 Σαφῆρ 1184⁴.

Ὁ ταπεινὸς εὐχέτης καὶ γραφεὺς τοῦ παρόντος
Χαροῦζ Χαράν.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

¹) Δὲν σώζεται.

²) Ἴσως ὁ Πρωτόπαπας. Ἴδὲς σχετικὰ τὸ ἐπόμενο ἔγγραφο. Οἱ καταθέσεις ὅμως διαφέρουν ὡς πρὸς τὴν χρονολογία τοῦ ἐρχομοῦ τῶν Ρώσων.

³) Προφανῶς ἀπὸ τὸν Πατσανό.

⁴) 6 Ἰουνίου 1770.

4.

Ἐναφορὰ τοῦ Γραμματέως παρὰ τῷ ἀρχηγῷ τοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος ἐναντίον τῶν Σφακιῶν πρὸς τὸν Διοικητὴν Χάνδακος, περὶ τῆς καταθέσεως τοῦ Προτόπαπα (9 Ἰουνίου 1770).

Κῶδ. Τ.Α.Η. 11, σ. 56.

Πρὸς τὴν αὐτοῦ ἐξοχότητα τὸν Διοικητὴν Χάνδακος.

Συμφώνως τῷ ἐκδοθέντι βυηλῷ Αὐτοκρατορικῷ Φιρμανίῳ¹ καὶ τῷ ἐκδοθέντι ἐπὶ τούτοις ὑμετέρῳ μπουγιουρλντί² ὁ διὰ τὴν ἐπαρχίαν Σφακιῶν προορισθεὶς ἰσλαμικὸς στρατὸς ἀφικθεὶς εἰς ταύτην συνέλαβε τὸν ἐκ τοῦ χωρίου Ἀνώπολις τῆς εἰρημένης ἐπαρχίας Προτόπαπαν, θεῖον τοῦ Δασκαλογιάννη³, ὅστις προσαχθεὶς ἐνώπιον τοῦ ἱεροδικαστηρίου καὶ ἐρωτηθεὶς ἀπήντησεν ἐπὶ παρουσίᾳ πάντων ἡμῶν τὰ ἀκόλουθα :

«Πράγματι οἱ ἄπιστοι Δασκαλογιάννης καὶ Σγουρομάλλης⁴ ἀποπλήσαντες πάντας ἐπέτυχον τὴν σύμπραξιν αὐτῶν καὶ ἀπέστειλαν ἑκτακτον ἀντιπρόσωπον πρὸς τὸν ἄπιστον Μόσκοβον μὲ τὴν ἐντολὴν νὰ εἴπῃ εἰς αὐτὸν ὅτι : «τὰ ἐδάφη τόσον τῆς Μάνης ὅσον καὶ τὰ ἰδικά μας εἶναι ἀπρόσιτα καὶ ἔχομεν πολλοὺς ἀνθρώπους, ἡμεῖς δὲ μόνοι μας θὰ κατακυριεύσωμεν τὴν Κρήτην». Ἐπὶ τῇ βάσει τούτου τοὺς ἔστειλεν ὁ Μόσκοβος μαπαοῦτι καὶ μολύβια καὶ ἐπὶ παρουσίᾳ μου τὰ διεμοίρασεν εἰς ὄλους. Τοὺς διεμήνυσεν δὲ ὁ Μόσκοβος ὅτι προσεχῶς θὰ τοὺς στείλῃ καὶ κανόνια, τουφέκια, πολεμοφόδια καὶ ὀβίδας. «Ἐπὶ τοῦ παρόντος νὰ προετοιμάζεσθε καὶ νὰ συναθροίζετε τὸν στρατὸν σας». Συμφώνως πρὸς ταῦτα εἴχομεν συναθροίσει ἀπὸ ὅλα τὰ χωρία τὸν στρατὸν μας. Πλὴν ὁμως, ἀντὶ νὰ ἔλθουν τὰ Ῥωσικὰ πλοῖα πρῶτον εἰς τὴν Κρήτην, κατέπλευσαν εἰς τὴν Μάνην⁵. Τότε ὁ Δασκαλογιάννης ἔστειλε μὲ τὸ δικό του μπεργαντὶ τὸν Γιακουμῆν, υἱὸν τοῦ παπᾶ Νικολῆ, ὁ ὁποῖος μετέφερε πάλιν μίαν ποσότητα πυρίτιδος καὶ μολυβιῶν καὶ τὴν παραγγελίαν νὰ εἴμεθα ἔτοιμοι. Μετὰ παρέλευσιν ὀλίγου χρονικοῦ διαστήματος ὁ Δασκαλογιάννης ἀπέστειλε πάλιν ἄλλον ἀνθρώπον εἰς τὸν Μωριά. «Διατὶ δὲν ἐφάνητε ; στείλατέ μας δύο πλοῖα. Ἡμεῖς μὲ αὐτὰ θὰ δυνηθῶμεν νὰ ἐπιτύχωμεν πολλά». Εἰς ἀπάντησιν τούτου ὁ Τζενεράλης τοῦ Μοσκόβου εἶπεν ὅτι : «σεῖς εἶσθε κατώτεροι ἀπὸ τὸν στρατὸν τῆς Μάνης. Μολονότι μοῦ εἶχον εἰπῆ ὅτι θὰ δυνηθῶ νὰ καταλάβω τὴν Μάνην εἰς τρεῖς ἡμέρας, ἐν τούτοις ὁμως δὲν ἠδυνήθημεν νὰ τακτοποιήσωμεν κατ' οὐδένα τρόπον τὸ ζήτημα αὐτό. Πρῶτα πρέπει νὰ καταληφθῇ ἡ Μάνη καὶ ἔπειτα ἔρχομαι ἐγὼ ὁ ἴδιος ἀποπροσώπως ἐκεῖ». Συμφώνως πρὸς ταῦτα ἠτοιμάσθησαν καὶ οἱ Σφακιανοὶ καὶ ἤδη ἀναμένουν τὰ Ῥωσικὰ πλοῖα. Μεταφέρων δὲ μίαν σημαίαν μὲ

σταυρὸν καὶ εἰκόνα ἀπὸ χωρίου εἰς χωρίον τὴν ἔστησεν εἰς τὴν ἐκκλησίαν, τὴν ὁποίαν ἔκτισεν ὁ ἴδιος»¹.

² *Ἀναφέρομεν ὑμῖν τὴν κατάθεσιν ταύτην τοῦ εἰρημένου Πρωτόπαπα διὰ τὰ περαιτέρω.*

*Τῆ 23 Σαφῆρ 1184*³.

Ἐπὶ τούτοις διατελῶ

Χαφουζ Ἐσσεῖτ Χασάν, γραμματεὺς.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

¹) Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ἔγγραφα ποὺ δημοσιεύονται ἐδῶ.

²) Δὲν σώζεται.

³) Κατὰ τὸν Μ π ἄ ρ μ π α - Π α ν τ ζ ε λ ι ὄ ν, 339 κ.ἔ., ὁ Πρωτόπαπας ἀκολούθησε ἐκούσια τὸν Δασκαλογιάννη, ὅταν ὁ τελευταῖος ἀποφάσισε νὰ πάει νὰ συναντήσει τὸν Πασᾶ, καὶ φυλακίστηκε μαζί με τοὺς ἄλλους συμπολεμιστὲς τοῦ Δασκαλογιάννη στὸν Κοῦλε τοῦ Χάνδακος. Ἀπὸ τὸν στ. 592 «*γιατὶ ὁ χειμῶνας ἔρχεται, πάει τὸ καλοκαίρι*» φαίνεται πὼς ὁ Δασκαλογιάννης παρουσιάστηκε στὸν Πασᾶ φθινόπωρο—φυσικὰ μαζί με τὸν Πρωτόπαπα—ἐνῶ ἀπὸ τὸ ἔγγραφο ποὺ δημοσιεύουμε γίνεται φανερὸ πὼς ὁ Πρωτόπαπας ἦταν αἰχμάλωτος στὶς ἀρχὲς τοῦ Ἰουνίου. Ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει κανένας λόγος νὰ ἀμφισβητηθεῖ ἡ ἀξιοπιστία τῆς ἀναφορᾶς τοῦ Τούρκου γραμματεῶς, θὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε πὼς ἡ πληροφορία τοῦ Μπάρμπα-Παντζελιῦ εἶναι ἀνακριβής. Ὁ Πρωτόπαπας, ποὺ δὲν ἐνέκρινε καθόλου τὰ ἐπαναστατικὰ σχέδια τοῦ Δασκαλογιάννη (Μ π ἄ ρ μ π α - Π α ν τ ζ ε λ ι ὄ ς, 17 κ.ἔ., 96 κ.ἔ.), πιάστηκε (ἄγνωστο ἂν ἀκούσια ἢ ἐκούσια τὸ τελευταῖο θὰ τὸ δικαιολογοῦσε ἴσως ἡ διαφωνία του μετὰ τὸν Δασκαλογιάννη) πάντως δὲν πῆγε νὰ παραδοθεῖ, ὅπως οἱ δημογέροντες τοῦ Πατσιανοῦ ποὺ ἀναφέρονται στὸ ἔγγραφο Β, γιατί δὲν θὰ παρέλειπε νὰ τὸ ἀναφέρει ὁ Τούρκος γραμματεῶς καὶ ἔδωσε πολλὰς πληροφορίες στοὺς Τούρκους. Ἡ συνέχεια τῆς ἀφηγήσεως τοῦ Μ π ἄ ρ μ π α - Π α ν τ ζ ε λ ι ὄ ν, 854 κ.ἔ., γιὰ τὴ φυλάκιση τοῦ Πρωτόπαπα στὸν Κοῦλε, τὴ δραπέτευσή του καὶ τὸ θάνατό του στὴν «*τρύπα τοῦ Κουρμούλη*», εἶναι ἀληθοφανής. Ἐπίσης ἀληθοφανής εἶναι καὶ ἡ μνεῖα τοῦ ὀνόματός του μαζί με τὰ ὀνόματα τῶν ἄλλων Σφακιανῶν ποὺ ὑπογράψανε τὴν συνθήκη τοῦ Πετρέ (Π α π α δ ο π ε τ ρ ᾶ κ η ς, 141 κ.ἔ). γιατί δὲν ἀποκλείεται νὰ τὸν χρησιμοποίησαν οἱ Τούρκοι ἐξ αἰτίας τοῦ μεγάλου κύρους ποὺ εἶχε στὰ Σφακιά. Μένει πάντως προβληματικὴ ἡ γνησιότης τοῦ ἔγγράφου, ποὺ γλωσσικὰ δὲν παραλλάζει σὲ τίποτα ἀπὸ τὴ γλώσσα καὶ τὸ ὄφος τοῦ Παπαδοπετράκη.

⁴ Ἀνεξάρτητα πάντως ἀπὸ τίς λεπτομέρειες τοῦτες, τὸ βέβαιο εἶναι πὼς ὁ Μ π ἄ ρ μ π α - Π α ν τ ζ ε λ ι ὄ ς, 339 κ.ἔ., ἐσφαλμένα περιλαμβάνει τὸν Πρωτόπαπα μαζί με ὅσους ἀκολούθησαν ἐκούσια τὸν Δασκαλογιάννη στὸν Πασᾶ.

⁵) Ὁ ἀδελφὸς τοῦ Δασκαλογιάννη, Νικόλαος Χατζῆ Σγουρομάλλης. Ψ ι - λ ἄ κ η ς, 101.

⁶) Τέλη Μαρτίου τοῦ 1770. Σ ἄ θ α ς, ἐνθ' ἂν. 490 κ.ἔ.

⁷) Οἱ φράσεις σὲ πλάγιο λόγο εἶναι ἴσως ἀποσπάσματα ἀπὸ ἔγγραφα ποὺ εἶχε μαζί του ἢ ποὺ θυμόταν ἀπ' ἔξω ὁ Πρωτόπαπας.

⁸) Ἴσως ἡ ἐκκλησία αὐτὴ νὰ εἶναι ὁ Ἄϊστράτης, ποὺ ἀναφέρει ὁ Μ π ἄ ρ μ π α - Π α ν τ ζ ε λ ι ὄ ς, 422, κοντὰ στὴν Ἀράδενά.

⁹) 9 Ἰουνίου 1770.

5.

Αὐτοκρατορικὸν Φιρμάνιον πρὸς τὸν Διοικητὴν Χάνδακος, διατίσσουν τὴν λήψιν νέων μέτρων πρὸς ἀπόκρουσιν πύσης νέας ἀποπείρας τῶν Σφακιανῶν δι' ἀνταρσίαν (31 Δεκεμβρίου 1770).

Κῶδ. Τ.Α.Η. 11, σ. 69.

Πρὸς τὸν Διοικητὴν Χάνδακος Χουσεῖν Πασᾶν.

Γενέσθω σοι γνωστὸν ὅτι, εἰς τὸ πρὸ καιροῦ διαβιβασθὲν πρὸς τὴν αὐτοκρατορικὴν μου αἰλὴν ὑπόμνημά σου¹, ἀναφέρεις ὅτι οἱ καταφυγόντες εἰς τὰ κορυφὰς τῶν ὄρεων ἐπαναστάται ἐκ τῶν ἑαγιάδων τῆς ἐπαρχίας Σφακίων², ἐκπὸς τοῦ ὅτι ἀπέστειλαν δι' ἰστιοφόρων εἰς τὰ Κύθηρα τὰ γυναικόπαιδά των³, ἐκάλεσαν ὅπως ἀγκυροβολήσουν εἰς τὸν ἐκ τοῦ λιμένος τῶν Σφακίων λιμένα τοῦ Λουτροῦ⁴ δέκα τρία μικρὰ καὶ μεγάλα πλοῖα ἐξ ἐκεῖνων τὰ ὁποῖα περιπλέουν τὴν Μεσόγειον θάλασσαν, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι διὰ τοῦ κατάπλου τῶν πλοίων καὶ τῆς ἀναμονῆς ἄλλων θὰ παρακινήσουν καὶ τοὺς ἄλλους ἑαγιάδες τῆς Κρήτης νὰ τοὺς ἀκολουθήσουν. Δεδομένου ὅτι λόγῳ τῶν ληφθέντων ὑπὸ σοῦ προηγουμένως ἑαγιάδων μέτρων καὶ τῶν καταβληθειῶν ἐκ μέρους σου ἀόκνων προσπαθειῶν ἐστέφη ὑπὸ πλήρους ἐπιτυχίας τόσον τὸ ἔργον τῆς τιμωρίας καὶ σιφρονομισμοῦ τῶν ἐπαναστατηρούντων ἑαγιάδων τῆς ἐπαρχίας ταύτης ὅσον καὶ τὸ ἔργον τῆς διευθετήσεως τῶν διαφορῶν καὶ ἐμπειδίσεως τῆς τάξεως ἐν τῇ περιφερείᾳ ταύτῃ, ἐπετεύχθησαν δὲ τοιαῦτα λαμπρὰ καὶ ἐξαιρετικὰ ἀποτελέσματα, οὕτως ὥστε νὰ ἀναθέσω εἰς τὴν φαινήν ἀντίληψίν σου τὴν διοίκησιν ὀλοκλήρου τῆς Νήσου⁵, ὡς ἐκ τούτου ἐδελπισῶ ὅτι καὶ ἐπὶ τῇ νέᾳ ταύτῃ περιστάσει, τῆς ἀποκρούσεως καὶ ἀποπομπῆς δηλονότι τῶν πλοίων τούτων, θέλεις καταβάλλει, ἐνεργῶν ἐν συνεργασίᾳ καὶ μετὰ τῶν ἄλλων προκρίτων, πᾶσαν προσπάθειαν καὶ φροντίδα διὰ τὴν ἀποσόβησιν μιᾶς ἐνδεχομένης τοιαύτης ἐνεργείας τῶν ἐπαναστατῶν εἴτε δι' ἀποστολῆς στρατοῦ εἴτε δι' ἄλλων ἀποτελεσματικῶν καὶ ἐνδεδειγμένων ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ ἔργων.

Ἐπὶ τῷ τέλει ὅθεν ὅπως καταβάλλης πᾶσαν προσπάθειαν ἐγράφη ἡ ἱερὰ αὕτη διαταγὴ καὶ ἀποστέλλεται αὕτη διὰ τοῦ⁶ . . . . . Ἀναθέτων δὲ τὴν ἄμυναν καὶ περιφρούρησιν ἀπάσης τῆς Νήσου ὑπὸ τὴν ἐνδελεχῆ καὶ ἄοκνον ἐπαγρύπνησίν σου, ἀπαιτῶ παρὰ σοῦ, ὅπως παραμείνη αὕτη ἀπληλαγμένη καὶ ἀπόσβλητος ἀπὸ παντὸς κινδύνου καὶ δολίης τινὸς ἀποπείρας. Ἔσο λοιπὸν ἔτοιμος, ὡς καὶ προηγουμένως ἔπραξες, νὰ ἀποδυνθῆς πάλιν εἰς νέας προσπαθείας, καταναλίσκων πᾶσαν δύναμιν καὶ ἰσχύν, θυσιάζων τὰ πάντα καὶ αὐτὴν ἀκόμη τὴν ζωὴν σου ἐν τῇ ἀποκρούσει καὶ ἀποπομπῇ τῶν πλοίων τούτων εἴτε δι' ἀποστολῆς στρατευμάτων εἴτε δι' ἄλλον οἰουδήποτε τινὸς μέσου. Ἐν συν-

ενοήσει δὲ καὶ συνεργασία καὶ μετὰ τῶν ἄλλων προκρίτων φρόντισον τὴν ἐξέυρεσιν τρόπου τινὸς καὶ ἐφαρμογῆν πάντων τῶν ἐπιβεβλημένων μέτρων, ὅπως ἀποσοβήσης τὴν ἐπικειμένην ταύτην ἐπιζήμιον ἐνέργειαν, ἐξέυρης τρόπον ἐξομαλύνσεως τῆς ὑποθέσεως, ὑπεραμυνθῆς καὶ περιφρουρήσης τοὺς θραγιάδες, μὴ παρασυρθῆς ὁμῶς εἰς δόλον τινὰ ἢ ἀπάτην, καταναλώσης ἅπαν τὸ ὄντικόν τῶν προσπαθειῶν σου, τῶν δυνάμεων καὶ ἐνεργειῶν σου διὰ τὴν ἐπιβλαβῆ καὶ ἐπιζήμιον ταύτην ὑπόθεσιν· συνελόντι εἰπεῖν ἡ αὐτοκρατορική μου ἐπιθυμία ἔγκειται εἰς τὴν παντελῆ διασφάλισιν ὁλοκλήρου τῆς Νήσου καὶ διευθέτησιν ὄλων γενικῶς τῶν ὑποθέσεών της. Ἐνέργησον διὰ τῶν καταλλήλων ἐπὶ τῇ περιστάσει ταύτῃ μέσων, καταβάλλων καὶ ἐξαντλῶν πάσας τὰς προσπαθείας σου διὰ τὴν ἐπίτευξιν εὐνοϊκῶν ἀποτελεσμάτων, ἵνα ἐνισχυθῆ καὶ ἐδραιωθῆ οὕτω ἔτι περισσότερον ἢ πρὸς τὸ ἄτομόν σου δημιουργηθεῖσα αὐτοκρατορική μου εὐνοια, ἀποφεύγων, ὃ μὴ γένοιτο, διὰ παντὸς τρόπου πᾶσαν παράλειψιν ἐν τῇ περιφρουρήσει καὶ διοικήσει τῆς Νήσου, διὰ τὰ μὴ ὑποπέσης εἰς τὴν περιπίπτωσιν τῆς ἐπιπλήξεως καὶ μομφῆς ἢ ἀστυγῆς τινος τιμωρίας.

Ἐπὶ τούτοις ἐξεδόθη τὸ παρὸν Αὐτοκρατορικόν μου Φιρμάνιον καὶ ἐντέλλομαι ὅπως, ἅμα τῇ λήψει τούτου, ἐνεργῶν συμφώνως πρὸς αὐτό, ἀποφύγῃς κάθε ἐνέργειαν ἢ πράξιν ἢ ὁποῖα θὰ ἀντιβαίῃ πρὸς τὰ ἐν αὐτῇ διαλαμβανόμενα.

Οὕτω γίνωσκε καὶ εἰς τὸ ἱερόν μου σύμβολον πίστευε.

Ἐργράφη μεσοῦντος τοῦ μηνὸς Σιαμπάν τοῦ ἔτους χίλια ἑκατὸν ὀγδοήκοντα τέσσαρα¹⁾.

Ἐκ τῆς ἐν τῇ περιφρουρήτῳ Ἰσταμπὸλ ἔδρας.

Ἐλήφθη τῇ 15 Ραμαζάν 1184²⁾.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

¹⁾ Δὲν σώζεται.

²⁾ Μ π ά ρ μ π α - Π α ν τ ζ ε λ ι ό ς , 627.

³⁾ Π α π α δ ο π ε τ ρ ά κ η ς , 131.

⁴⁾ Δυτικῶς τῆς Χώρας Σφακίων.

⁵⁾ Προφανῶς λοιπὸν ὁ Χουσεῖν Πασάς στήν ἀρχὴ τῆς ἐπαναστάσεως δὲν ἦταν Γενικὸς Διοικητὴς τῆς Κρήτης, ἀλλὰ ἀπλῶς Πασάς τοῦ Χάνδακος.

⁶⁾ Δὲν ἀναφέρεται τὸ ὄνομα.

⁷⁾ Γύρω ἀπὸ τὴν 30 Νοεμβρίου 1770.

⁸⁾ 31 Δεκεμβρίου 1770.

6.

Διαταγὴ τοῦ Πασᾶ Χάνδακος πρὸς τὰς τουρκικὰς ἀρχὰς τῆς νήσου περὶ τῶν ἐπιβληθέντων ὄρων εἰς τοὺς συνθηκολογήσαντας Σφακιανούς (18 Μαρτίου 1771).

Κωδ. Τ.Α.Π. 11, σ. 78.

Ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Ἱεροδίκην καὶ τὸν Μουφτὴν Χάνδακος, πρὸς τὸν ἀρχηγὸν τῶν αὐτοκρατορικῶν Γιαντισάρων, τὸν ἀρχηγὸν τῶν ἐντοπιῶν Γιαντισάρων καὶ λοιποὺς ἀγάδες, τοὺς γέροντας καὶ ἐν ἀποστορατεία τοῦ σώματος τῶν Γιαντισάρων καὶ λοιποὺς ἐν τοῖς πράγμασιν.

Ἀνακοινῶται ἡμῖν ὅτι ἐκ μέρους τῶν μετὰ τὴν ἡτταν διασωθέντων μικρῶν καὶ μεγάλων τῆς ἐπαρχίας Σφακίων ἀπεστάλη ἀναφορὰ ὑποταγῆς καὶ ἀμνηστίας, τὴν ὁποίαν ἐκόμισαν εἰς τὸ Διβάνιον Χάνδακος οἱ ἐκ μέρους αὐτῶν ἀποσταλέντες ἐνταῦθα πέντε φόρου ὑποτελεῖς¹. Πρὸς τοὺτους θέλει ἀνακινῶσαι ἐν τῷ Ἱεροδικαστικῷ Συμβουλίῳ ἐπὶ παρουσίᾳ πάντων ἡμῶν τὰ κάτωθι :

Πρῶτον, πάντες οἱ ἱερονομικῶς ἰσόχροοι εἰς τὴν καταβολὴν τοῦ κεφαλικοῦ φόρου θέλουσι καταβάλλει πρὸς τοὺς ἐντεταλμένους τὴν εἴσπραξιν τούτου καὶ ἀνυπερθέτως κατὰ κεφαλὴν καὶ ἐπὶ τῇ βάσει φορολογικοῦ δελτίου τρίτης τάξεως τὸν ἱερονομικῶς ἐπιβεβλημένον αὐτοῖς κεφαλικὸν φόρον². Ὡς Ἐπειτα, πάντα τὰ παρ' αὐτοῖς εὐρισκόμενα ὄπλα καὶ πολεμικὰ εἶδη περισυλλεγόμενα νὰ παραδοθῶσι καὶ νὰ τοποθετηθῶσι εἰς τὴν ὀπλοθήκην Χάνδακος, καθόσον ἀντιβαίνει εἰς τοὺς κανονισμοὺς ἢ χρῆσις ὀπλων ὑπὸ τῶν φόρου ὑποτελῶν. Ὡς Ἐπειτα, ἀφοῦ παραδοθῶσι εἰς τοὺς πρὸς τοῦτο ἐντεταλμένους ἀξιωματικούς οἱ παραβιάσαντες καὶ καταπατήσαντες καὶ δρᾶσαντες ἐναντίον τῶν ὄρων τῆς ὑποτελείας λησται ἐξ αὐτῶν, νὰ ἀποσταλῶσι πρὸς τὸν ἐξοχώτατον διοικητὴν Χάνδακος πρὸς ἐπιβολὴν τῆς προσηκούσης εἰς αὐτοὺς τιμωρίας. Ὡς Νὰ μὴ ἀκολουθῶσι καὶ οὐδαμῶς νὰ συγχρωτίζονται μὲ τοὺς καιρημένους ἀπίστους, τοὺς ἐκβραζομένους εἰς τὴν περιφέρειαν τῶν δεδηλωμένων ἐχθρῶν τῆς ἱερᾶς μας θρησκείας. Ὡς Νὰ συλλαιβάνωσι ὅσους εἶναι δυνατὸν νὰ συλληφθῶσι ἐκ τούτων καὶ νὰ ἀποπέμψωσι αὐτοὺς πρὸς τὸν Διοικητὴν τοῦ Χάνδακος. Ὡς Ἐκεῖνοι δὲ ἢ σύλληψις τῶν ὁποίων δὲν εἶναι δυνατή, νὰ ἐκδιώκωνται ἐκ τῆς ἐπαρχίας των, διὰ νὰ καταδιώκωνται καὶ νὰ ἐξολοθρευθῶσι ὑπὸ τῶν Μουσουλμάνων διὰ παντὸς ἐξολοθρευτικοῦ καὶ πολεμικοῦ μέσου. Ὡς Νὰ μὴ χορηγῶσι οὐτοὺς ζωοτροφίας καὶ οὔτε μίαν σταγόνα ὕδατος εἰς τὰ ἐχθρικά καὶ λοιπὰ περιπλέοντα τὰ ὕδατά των πολεμικὰ σκάφη, νὰ ἐπωφελοῦνται δὲ κάθε εὐκαιρίας διὰ νὰ συλλαμβάνωσι καὶ ἐκδιώκωσι τοὺς πειρατὰς διὰ παντὸς πολεμικοῦ μέσου. Ὡς Αἰ μεταξὺ αὐτῶν ἀναφερόμεναι διαφοραὶ καὶ δίκαι νὰ ἐκδικάζωνται ὑπὸ τοῦ ἐπὶ τούτοις διοριζομένου ἀξιωματικοῦ καὶ ἱεροδίκου, ἀπονεμομένου τοιοῦτοτρόπως τοῦ δικαίου. Εἰς περιπτώσεις καθ' ἃς καθίσταται ἀδύνατος ἢ ἐκδίκασις καὶ ἀπευθύνεται σχετικῇ αἴτησις πρὸς τὸ Διβάνιον Χάνδακος,

τότε νὰ μὴ ἐναντιῶνται οὗτοι εἰς τὴν διὰ τοῦ κλητῆρος σύλληψιν καὶ προσαγωγὴν των εἰς τὸ Διβάνιον. *ω* Νὰ μὴ ἐπιδιορθώνωνται αἱ καταστραφεῖσαι ἐκκλησίαι των ἄνευ τῆς μέσῃ τοῦ Ἱεροδικείου γνωματεύσεως καὶ ἐκτιμήσεως καὶ τῆς σχετικῆς ἀδείας τοῦ Διοικητοῦ Χάνδακος. *ω* Νὰ μὴ ἀνεγείρωνται δὲ νέα ἐκκλησία, διότι τοῦτο ἀντιβαίνει πρὸς τὸν Ἱερὸν Νόμον. *ω* Νὰ παραδίδωσιν δὲ ἐπακριβῶς τὴν δεκάτην τῶν δημητριακῶν καὶ προϊόντων τὰ ὅποια θὰ συγκομίζωσιν ἀπὸ τοῦδε καὶ εἰς τὸ ἐξῆς, εἰς τὸν τόπον ὃ ὁποῖος θὰ διαταχθῆ καὶ θὰ προσδιορισθῆ ὑπὸ τῆς ἐπὶ τοῦτο ἀφικησομένης σουλιανικῆς διαταγῆς³. *ω* Ἡ ἐνδυμασία των θὰ εἶναι ἡ προσδιορισμένη διὰ τοὺς φόρου ὑποτελεῖς τοιαύτη, νὰ μὴ φέρωσι δὲ ἐνδυμασίας, αἱ ὅποια ἔχουσιν ὀρισθῆ διὰ τοὺς Μουσουλμάνους. *ω* Νὰ ἀπέχωσιν ἀπὸ τὴν ἀνέγερσιν ὑψηλῶν οἰκοδομῶν καὶ αἱ οἰκίαι των νὰ μὴ φέρωσι σύμβολα μουσουλμανικά. *ω* Νὰ ἀπέχωσι πάσης πολεμικῆς ἐνεργείας, κωδωνοκρουσιῶν καὶ ἐν γένει θρησκευτικῶν ἐπιδείξεων. *ω* Πάντες οἱ προλαβόντως αἰχμάλωτοι καὶ ἐξανδραποδισθέντες, Μουσουλμάνοι καὶ μὴ, οἱ καταφυγόντες ἐντεῦθεν εἰς τὰ μέρη ἐκεῖνα, νὰ παραδοθῶσιν ἄνευ ταιλαιπωριῶν εἰς τοὺς κατόχους των.

Ἀνακοινώσατε πάντα ταῦτα εἰς τοὺς ὡς εἴρηται ἰσχυρογνώμονας καὶ νὰ ἀποδεχθῶσιν ὑπὸ τοὺς ὅρους τούτους τὴν ὑποτελείαν. Ἐπὶ τῷ ὄρω δὲ ὅτι ἀπὸ τοῦδε καὶ εἰς τὸ ἐξῆς δὲν θὰ προβαίνωσιν εἰς πράξεις ἀντιβαινούσας πρὸς τὴν αὐτοκρατορικὴν ἐπιθυμίαν, νὰ ὑποδείξωσιν οὗτοι ἀξιόπιστους ἐγγνητὰς καὶ νὰ συνταχθῆ ἐπὶ παρουσίᾳ ὅλων ὑμῶν τὸ σχετικὸν ἐπὶ τούτοις ἱεροδικαστικὸν πρακτικόν.

Ἐπὶ τῷ σκοπῷ τούτῳ ἐγράφη καὶ ἀπεστάλη ἐκ μέρους τοῦ Διβανίου Χάνδακος τὸ παρὸν μπουγιουρλντί.

Ἐνταῦθα τῇ θείᾳ βουλήσει λήψει αὐτοῦ, νὰ ἀποδεχθῶσιν οἱ ὡς εἴρηται ἀντιπρόσωποι τὴν ὑποτελείαν ὑφ' οὗς ἀνωτέρω ὅρους καὶ, ἐπὶ τῷ ὄρω ὅτι δὲν θὰ προβαίνωσιν εἰς πράξεις ἀντικειμένους πρὸς τὴν βασιλικὴν ἐπιθυμίαν, νὰ ὑποδείξωσι τοὺς ἐγγνητὰς των καὶ, ὅταν συνταχθῆ τὸ σχετικὸν ἱεροδικαστικὸν πρακτικόν, ἀνακοινώσατε εἰς αὐτοὺς ὅτι κατ' οὐδένα τρόπον θὰ ὑποβληθῶσιν εἰς ταιλαιπωρίας καὶ καταπιέσεις, ἀλλὰ θὰ τυχάνωσι καὶ οὗτοι τῆς ἰδίας προστασίας καὶ ὑπερασπίσεως ὡς καὶ οἱ ἄλλοι θραγιάδες τῆς νήσου, οἱ δεχθέντες τὴν ὑποτελείαν.

Ἐνεργήσατε συμφώνως πρὸς τὸ μπουγιουρλντί τοῦτο, ἀποφεύγοντες πᾶσαν ἀντίθετον ἐνέργειαν.

Τῆ 3 Ζηλκαδὲ 1184⁴.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

¹⁾ Κατὰ τὸν Παπαδοπετράκη, 141 κ.ε., ἡ ἀναφορὰ αὐτὴ γράφηκε ὕστερα ἀπὸ ὑπόδειξιν τοῦ Δασκαλογιάννη, ποὺ βρισκόταν ἤδη στὰ χεῖρα

τοῦ Πασᾶ, καὶ στάλθηκε κατὰ τὰ τέλη Ὀκτωβρίου τοῦ 1770, μετὰ ἀπὸ τῆ σύσκεψις στὸν Πετρὸ τοῦ Ἀσκούφου. Ἡ χρονολογία ὁμῶς τοῦ ἐγγράφου ποὺ παραθέτει, ἢ ὑπογραφή τοῦ Πρωτόπαπα καὶ τὸ περιεχόμενο δημιουργοῦν ζωηρὰς ἀμφιβολίες γιὰ τὴ γνησιότητά του. Ἡ διαταγὴ τοῦ Πασᾶ ἔχει συνταχθεῖ ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὸν τερματισμὸ τῶν ἐχθροπραξιῶν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τοὺς ὄρους, νὰ παραδοθοῦν τὰ ὄπλα καὶ οἱ ἀρχηγοὶ τῶν ἐπαναστατῶν. Μεταξὺ ὁμῶς τοῦ Ὀκτωβρίου 1770 καὶ τοῦ Μαρτίου 1771 ἡ χρονικὴ ἀπόστασις εἶναι πολὺ μεγάλη. Ἐξ ἄλλου, σύμφωνα μὲ τὸν ἴδιον τὸν Παπαδοπετράκη, ὁ Πρωτόπαπας βρισκόταν καὶ αὐτὸς αἰχμάλωτος τοῦ Πασᾶ καὶ συνεπῶς δὲν μποροῦσε νὰ ὑπογράψῃ τὸ ἐγγράφον ποὺ εἶχε συνταχθεῖ στὸν Πετρὸ τοῦ Ἀσκούφου. Ἐπιπλέον τὸ ἐγγράφον αὐτὸ δὲν κάνει λόγο γιὰ «ἀμνηστία», ὅπως ἀναφέρεται στὴ διαταγὴ τοῦ Πασᾶ.

²⁾ Οἱ Σφακιανοὶ ἐπλήρωσαν τὸν μικρότερον κεφαλικὸ φόρον. Ἰδὲς Σ τ α υ ρ ι ν ἰ δ η Ν., ἐφ. «Δράσις» Ἡρακλείου, 1939, ἔτος 8ον, φ. 2254-2257, 30|11-3|12. Τοῦ Ἰδίου, Δύο ἐγγράφα ῥυθμιστικὰ τοῦ μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κρήτης φορολογικοῦ συστήματος, «Κρητικὰ Χρονικὰ» Α' (1947), 88 κ.ἑ.

³⁾ Δὲν σώζεται.

⁴⁾ 18 Μαρτίου 1771.

Ε Π Ι Μ Ε Τ Ρ Ο

Τ Α Ε Γ Γ Ρ Α Φ Α Τ Ο Υ Π Α Π Α Δ Ο Π Ε Τ Ρ Α Κ Η

Στὴν «Ἱστορία τῶν Σφακιῶν» τοῦ Γρηγορίου Παπαδοπετράκη, στὸ κεφάλαιον ποὺ ἐξιστορεῖται τὸ τέλος τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Δασκαλογιάννη (Κεφάλαιον Γ', *Ἡττα τελικὴ τῶν Ἑλλήνων καὶ παράδοσις τοῦ Δ. Ἰωάννου*), δημοσιεύονται τρία ἐγγράφα (σελ. 140, 141, 142). Τὸ πρῶτον ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ἐπιστολὴ τοῦ Δασκαλογιάννη «Πρὸς τοὺς καπεταναίους τῶν Σφακιῶν» γραμμὴν ἀπὸ τὸν Δασκαλογιάννη σύμφωνα μὲ ὑποδείξεις τοῦ Πασᾶ, τὸ δεύτερον εἶναι καὶ πάλι ἐπιστολὴ τοῦ Δασκαλογιάννη στοὺς φίλους καὶ συμπολεμιστὰς του τῶν Σφακιῶν, καὶ τὸ τρίτον ἡ συνθηκολόγησις καὶ ὑποταγὴ τῶν Σφακιανῶν. Γιὰ τὰ ἐγγράφα αὐτὰ ὁ Παπαδοπετράκης γράφει: «Τὰς ἀλληλογραφίας ταύτας καὶ τινὰ ἄλλα ἐλάβομεν ἀπὸ ἀνέκδοτα τοῦ Ἰ. Πωλιουδάκη» (σελ. 142, ὑποσ. 1) [Ἰδὲς καὶ σελ. 120, ὑποσ. α': *Ἐξ αὐτοῦ—τοῦ Μανούσου Κούτσουπα—καὶ τοῦ Ἀ. Μοράκη καὶ ἄλλων, οὓς ἐφθάσαμεν, ἐμάθομεν πολλὰ τῆς περιστάσεως ἐκείνης· πολλὰ δὲ καὶ ἀπὸ συγχρόνους σημειώσεις, ἅς εὔρομεν παρὰ τῷ Ἰ. Πωλιουδάκη καὶ ἄλλοις*]. Τὰ πρῶτα δύο ὁμῶς ἀπὸ αὐτὰ τὰ τρία ἐγγράφα εἶναι ἀπίθανον νὰ εἶναι γνήσια, γιατί ἡ γλῶσσα τους δὲν εἶναι ἡ γλῶσσα τοῦ 18^{ου} αἰῶνος, ἀλλὰ τῆς Ἱστορίας τοῦ ἴδιου τοῦ Παπαδοπετράκη. Ἄν ὁ Παπαδοπετράκης εἶχε πραγματικὰ στὰ χέρια του τὰ ἐγγράφα αὐτά, δὲν νομίζω πὼς θὰ παρέλειπε νὰ τὰ δημοσιεύσει αὐτούσια, ὅπως ἔγινε γιὰ ἄλλα, καὶ μάλιστα μικρότερης σημασίας. Ἰδὲς π.χ. Ἰπιστολὴ τῶν Σφακιανῶν στὸν

Πασᾶ—σελ. 178—, Ἐπιστολή τοῦ Ἁ. Παναγιωτάκη στὸν Τσουρούνο-
 γλου—σελ. 197—, ἔγγραφο τοῦ Κυδωνίας Καλλινίκου—σελ. 276—,
 κλπ. Ἐπειδὴ ἀκόμη τὰ ἔγγραφα αὐτὰ εἶναι χωρὶς χρονολογία καὶ
 ἐπειδὴ ἐπίσης ὁ ἴδιος ὁ Παπαδοπετράκης ἀναφέρει ὅτι τὸ 1868 ἐχά-
 θηκαν πολλὰ πολύτιμα ἔγγραφα, εἶναι πιθανό, νομίζω, πὼς τὰ ἔγ-
 γραφα ἀναφέρονται ἀπλῶς ἀπὸ μνήμης, καὶ συνεπῶς δὲν εἶναι ἀπολύ-
 τως ἀξιόπιστα. Τὸ τρίτο ἀπὸ τὰ ἔγγραφα ἀναφέρει τὴν ὑπογραφή τοῦ
 Πρωτόπαπα, ἔχει συνταχθεῖ τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1770 καὶ δὲν μιλάει
 γιὰ ἀμνηστία. Σὲ ἓνα παρόμοιο ἔγγραφο ἀναφέρεται καὶ ἡ Διαταγή
 τοῦ Πασᾶ τοῦ Μαρτίου 1771, πὸ δημοσιεύομε ἀπὸ τὸ Τ.Α.Η. (6^ο ἔγ-
 γραφ.). Ὁ Πρωτόπαπας ὅμως ἦταν στὰ χέρια τῶν Τούρκων ἀπὸ τὸν
 Ἰούνιον, τὸ ἔγγραφο τῆς παραδόσεως θὰ πρέπει νὰ ἔχει γραφεῖ στὶς
 ἀρχὲς τοῦ 1771 καὶ, ὅπως ἀναφέρει στὴ Διαταγή του ὁ Πασᾶς, μι-
 λοῦσε ρητὰ γιὰ ἀμνηστία—συνεπῶς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι αὐτὸ πὸν δη-
 μοσιεύει ὁ Παπαδοπετράκης.

Μὲ τὶς παρατηρήσεις αὐτὲς δὲν ὑπάρχει ἡ πρόθεσις νὰ δειχτεῖ ὁ
 Παπαδοπετράκης πλαστογράφος. Μιὰ τέτοια κατηγορία γιὰ τὸν ἀγω-
 νιστὴ τοῦ 1866-69 θὰ ἦταν ἀπολύτως ἀνάφορη. Τὸ πιθανώτερον
 εἶναι πὼς ὁ Παπαδοπετράκης ἢ εἶχε διαβάσει παλαιότερα τὰ ἔγγραφα
 καὶ τὰ παρέθεσε ἀπὸ μνήμης στὴν «Ἱστορία» του, ἢ στηρίχτηκε σὲ
 ἀνεξακριβωτὲς γραπτὲς ἢ προφορικὰς παραδόσεις. Οὕτως ἢ ἄλλως
 ὅμως θὰ πρέπει ὁ ἱστορικὸς νὰ τὰ χρησιμοποιήσῃ μὲ ἐπιφύλαξη.

ΒΑΣ. ΛΑΟΥΡΔΑΣ

« Η ΕΠΙΤΟΜΗ
ΤΗΣ ΙΕΡΟΚΟΣΜΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ »
ΤΟΥ ΝΕΚΤΑΡΙΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ
ΚΑΙ ΑΙ ΠΗΓΑΙ ΑΥΤΗΣ

Ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Νεκτάριος ὁ Κρής (1602 - 1676)¹, πλὴν τῶν θεολογικῶν συγγραφῶν αὐτοῦ, κατέλιπε καὶ ἔργον ἱστορικόν, εἰς ὃ καὶ ὀφείλει κατ' ἐξοχὴν τὴν ὑστεροφημίαν του, τὴν « Ἐπιτομὴν τῆς Ἱεροκοσμικῆς Ἱστορίας ». Τὸ βιβλίον τοῦτο, ἐκδοθὲν τὸ πρῶτον τῷ 1677, κατέστη προσφιλὲς εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἀναγνωστικὸν κοινὸν ἐπὶ ἓνα καὶ ἡμισυ σχεδὸν αἰῶνα, ὡς προκύπτει ἐκ τῶν ἐπισημασμένων ἀνατυπώσεων αὐτοῦ, δύναται δὲ νὰ θεωρηθῇ ἐκ τῶν σπουδαιότερων ὑπὸ Ἑλλήνων γραφέντων μετὰ τὴν Ἄλωσιν χρονολογικοῦ χαρακτῆρος ἔργων.

1) Περὶ Νεκταρίου τοῦ Κρητός, ἐνὸς τῶν σημαντικωτέρων Ἑλλήνων λογίων μετὰ τὴν Ἄλωσιν, καὶ τῶν ἔργων αὐτοῦ (πλὴν τῆς « Ἐπιτομῆς τῆς Ἱεροκοσμικῆς Ἱστορίας », ἣν ἐκρίναμεν ἀξίαν ἰδιαιτέρας ἐνταῦθα ἐξετάσεως) διαλαμβάνομεν ἐκτενῶς εἰς προσεχῆ ἐργασίαν μας. Ἐπὶ τοῦ παρόντος σημειοῦμεν περὶ αὐτοῦ ὀλίγας λέξεις πρὸς κατατοπισμὸν τοῦ ἀναγνώστου τῆς παρουσίας μελέτης.

Ὁ Νεκτάριος ἐγεννήθη ἐν Κρήτῃ τῷ 1602 καὶ ἐσπούδασεν εἰς τὴν περίφημον ἐν Χάνδακι σιναϊτικὴν σχολὴν τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης, βραδύτερον δὲ καὶ παρὰ τῷ φιλοσόφῳ Θεοφίλῳ Κορυδαλεῖ ἐν Ἀθήναις. Εἰκοσαετῆς γενόμενος ἠσπάσθη τὸν μοναχικὸν βίον καὶ μετέβη εἰς τὴν μονὴν τοῦ Σινᾶ, ἧς ἀνεδείχθη ἐκ τῶν διαπρεπεστέρων τροφίμων. Ὡς Σιναΐτης ἱερομόναχος, διδάσκαλος καὶ ἱεροκῆρυξ, διεκρίθη διὰ τὴν μόρφωσιν καὶ τὰ προσόντα του, ὧν ἕνεκα καὶ ἐξελέγη πατριάρχης Ἱεροσολύμων τῷ 1661. Κατὰ τὸ διάστημα τῆς πατριαρχίας του (1661 - 1669) διεδραμάτισε σημαῖνον πρόσωπον εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ, ἠγωνίσθη ὑπὲρ τῶν προνομίων τοῦ ἔθνους καὶ ἐπρωτοστάτησεν εἰς τὴν ἴδρυσιν σχολείων. Παραιτηθεὶς τῷ 1669 ὑπὲρ τοῦ βοηθοῦ αὐτοῦ καὶ ἀξίου διαδόχου του Δοσιθέου, ἠσύχαζεν ἐν Ἱεροσολύμοις μελετῶν καὶ συγγραφῶν μέχρι τοῦ θανάτου του (1676). Ἐκτὸς τῆς « Ἐπιτομῆς τῆς Ἱεροκοσμικῆς Ἱστορίας » κατέλιπε πολλὰ συγγράμματα, ἰδίως θεολογικά, ὡς καὶ διδαχάς, στιχογραφήματα καὶ ἐπιστολάς, ὧν τὰ πλείστα ἀνέκδοτα. Ὁ Νεκτάριος ὑπῆρξεν ἐκ τῶν ἐπιφανεστέρων θεολόγων τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐκ τῶν προδρομῶν τῆς ὀλίγον μετέπειτα ἀρξαμένης νεοελληνικῆς πνευματικῆς ἀναγεννήσεως. Περὶ τοῦ Νεκταρίου ἔχουν γραφῆ πολλά, ἀλλ' ἑλληνικῶν καὶ ἀσυστηματοποίητα. Ἐνταῦθα ἀρκούμεθα νὰ παραπέμψωμεν εἰς τὸ τελευταῖον περὶ αὐτοῦ ἄρθρον ἐν « Dictionnaire de Théologie Catholique » τόμ. XI 2, Paris 1930 σ. 56-58 ὑπὸ V. Grumel, ἔνθα καὶ ἡ κυριώτερα βιβλιογραφία.

Τὰ γνωστότερα τῶν τοιούτων χρονογραφικῶν ἔργων τῆς Τουρκοκρατίας² ἤρχισαν ἤδη καθιστάμενα, καὶ εὐλόγως, ἀντικείμενον ἐπιστημονικῆς ἐξετάσεως, ὡς ἡ «Ἐκθεσις Χρονικῆ» τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ (16 αἰ.) καὶ ὁ «Χρονογράφος ἢ Βιβλίον Ἱστορικὸν» τοῦ Δωροθέου Μονεμβασιάς (α' ἔκδ. τῷ 1631)³, ἡ «Νεῖα σύνοψις διαφόρων Ἱστοριῶν» τοῦ Ματθαίου Κιγάλα⁴ καὶ ἡ «Βίβλος Χρονικῆ» τοῦ Ἰωάννου Στάνου (18 αἰ.)⁵. Ἡ ἐξέτασις δὲ τούτων καὶ ἐν γένει τῶν ἱστορικῶν ἔργων τῆς Τουρκοκρατίας⁶, ἦτοι ἡ ἐξακριβωσις τοῦ χρόνου, καθ' ὃν συνεγράφησαν καὶ τοῦ συγγραφέως αὐτῶν, ἰδίᾳ δὲ τῶν πηγῶν, τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῆς τυχόν πρὸς ἄλλα ἔργα σχέσεώς των, εἶναι χρήσιμος εἰς ἡμᾶς, ὡς ἤδη ὀρθῶς παρατηρήθη⁷, τὸ μὲν πρὸς ἐκτίμησιν τοῦ βαθμοῦ τῆς ἀξίας των ὡς ἱστορικῶν πηγῶν περὶ τῆς ἐποχῆς, περὶ ἧς πραγματεύονται, τὸ δὲ πρὸς μελέτην αὐτῶν καθ' ἑαυτὰ ὡς πνευματικῶν δημιουργημάτων τοῦ ὑποδούλου ἑλληνισμοῦ κατοπτριζόντων τὴν πνευματικὴν ἐν γένει κατάστασιν τούτου καὶ τὰς διαφοροὺς κατὰ καιροὺς πνευματικῆς τάσεως του. Ὑπὸ τὴν διττὴν ταύτην ἔποψιν θὰ ἐξετασθῆ κατωτέρω καὶ ἡ «Ἐπιτομὴ τῆς Ἱεροκοσμικῆς Ἱστορίας»⁸ τοῦ Νεκταρίου, ἧτις οὐδεμιᾶς μέχρι σήμερον συστηματικῆς ἐξετάσεως ἔτυχε⁹. Θὰ διαλάβωμεν λοιπὸν α) περὶ τοῦ χρόνου τῆς συγγραφῆς καὶ τῶν ἐκδόσεων τοῦ ἔργου· β) περὶ τῶν περιεχομένων καὶ τῶν πηγῶν αὐτοῦ· καὶ γ) περὶ τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῆς ἀξίας του.

²) Βλ. περὶ τούτων Κ. Κ r u m b a c h e r, Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας κατὰ μετέφρασιν ἱπὸ Γεωργίου Σωτηριάδου τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις 1897 σ. 810-814.

³) Βλ. περὶ τούτων πρὸ παντὸς D. R u s s o, Studi Istorice Greco-Romane. Opere postume . . . t. I, Bucuresti 1939 σ. 58-62 καὶ 68-86. Τὴν λοιπὴν πλουσίαν βιβλιογραφίαν βλ. παρὰ G y u l a M o r a v e s i k, Byzantinoturcica. I. Die byzantinische Quellen der Geschichte der Türkenölker, Budapest 1942 σ. 128-129 καὶ 246-248.

⁴) Βλ. D. R u s s o, ἔνθ' ἄνωτ. σ. 87-91. Τὸ βιβλίον, ὡς ἀποδεικνύει ἐνταῦθα ὁ Ρουσσός, ἐτυπώθη οὐχὶ τῷ 1637, ὡς ἀναγράφεται εἰς τὴν προμετωπίδα του, ἀλλὰ μόλις τῷ 1650.

⁵) Ν. Γ. Σ β ο ρ ῶ ν ο υ, Ἰωάννης Στάνος, «Ἀθηνα» τόμ. 49 (1939) σ. 233 - 242.

⁶) Ἡ γενικωτέρα συνθετικὴ ἐργασία τοῦ Σ π υ ρ. Λάμπρου «Αἱ ἱστορικαὶ μελέται ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸν πρῶτον αἰῶνα τῆς παλιγγενεσίας μετὰ προεισαγωγῆς περὶ τῶν ἑλληνικῶν ἱστορημάτων ἐπὶ Τουρκοκρατίας» ἡ περιλαμβανομένη εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. Η' κατάλοιπον αὐτοῦ (πρβλ. «Νέον Ἑλληνομνήμονα» τόμ. 14 [1917] σ. 208 - 209 καὶ 267 - 269) παραμένει δυστυχῶς ἀνέκδοτος.

⁷) Βλ. Ν. Γ. Σ β ο ρ ῶ ν ο υ, ἔνθ' ἄνωτ. σ. 340.

⁸) Ἐφεξῆς ἡ «Ἐπιτομὴ τῆς Ἱεροκοσμικῆς Ἱστορίας» θὰ δηλοῦται διὰ τῆς βραχυγραφίας «Ἐπιτομή». Πλήρη τὴν ἐπιγραφὴν αὐτῆς βλ. κατωτέρω σ. 296.

⁹) Ὀλίγαι κρίσεις μόνον περὶ τοῦ ἔργου ἐξηγήθησαν κατὰ καιροὺς, ὧν τὰς

Α. ΧΡΟΝΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ «ΕΠΙΤΟΜΗΣ»

Ἡ «Ἐπιτομή» συνεγράφη ὑπὸ τοῦ Νεκταρίου, κατὰ τὸν βιογράφων αὐτοῦ Δοσιθέου Ἱεροσολύμων¹⁰, ἐν τῇ μονῇ τοῦ Σινᾶ μετὰ τὴν ἐπάνοδον αὐτοῦ ἐκ Μολδοβλαχίας, ὅπου εἶχε σταλῆ, ἵνα προκαλέσῃ τὴν ἐπέμβασιν τοῦ ἡγεμόνος Βασιλείου Λούπου ὑπὲρ τῶν Σιναϊτῶν εἰς τὴν μετὰ τοῦ Ἀλεξανδρείας Ἰωαννικίου διένεξίν των, ἄρα οὐχὶ πρὸ τοῦ 1651, ὅτε εὐχόσκομεν εἰσέτι τὸν Νεκτάριον ἐν Κωνσταντινουπόλει συνεχίζοντα τὰς ἐνεργείας του ὑπὲρ τῆς αὐτῆς ὑποθέσεως καὶ μνημονευόμενον εἰς πατριαρχικὸν γράμμα τοῦ ἔτους τούτου¹¹.

κυριωτέρας σημειοῦμεν ἐνταῦθα.

Πρῶτος περὶ τὸ 1720 ὁ Δημήτριος Προκοπίου, Ἐπιτετημένη ἐπαρτίθμισις τῶν κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα λογίων Γραικῶν κλπ. (παρὰ Joh. Alb. Fabricii, Bibliotheca Graeca, ἔκδ. Harles τόμ. XI, Hamburgi 1808 σ. 527, καὶ ἀνατύπ. ἐν Κ. Ν. Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη τόμ. Γ', ἐν Βενετίᾳ 1872 σ. 485) χαρακτηρίζει τὴν «Ἐπιτομήν» ἢ, ὡς ὀνομάζει ταύτην, «τὴν τῶν Αἰγυπτίων καὶ Σαρακηνῶν ἱστορίαν» ὡς «βιβλίον περιεργάστον, ἐν ᾧ εἰσὶν ἰδεῖν τῶ βουλομένῳ ἀναγνόντι λείψανα παλαιᾶς Ἀρχαιολογίας, ἀπεξ ἀνελέστατο ἐκ πολλῶν καὶ διαφόρων βιβλίων, καὶ μάλιστα τῶν Ἀραβικῶν τῆς ἀξιολόγου βιβλιοθήκης τοῦ ἐν τῷ ὄρει τῷ Σινᾶ βυβαλικῷ μοναστηρίου, ἠνίκα διεῖπε τὸν ἐκεῖσε θρόνον». Ὁ Κ. Ν. Σάθας, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, ἐν Ἀθήναις 1868 σ. 320, γράφον ὅτι εἰς τὰ συγγράμματα τοῦ Νεκταρίου «καταδεικνύεται εὐνομάθειαι ἀξιέπαιτος», προσθέτει: «Ἰδίως δὲ ἡ Ἱεροκοσμικὴ Ἱστορία καθίσταται λίαν πολύτιμος διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ ἡμετέρου ἔθνους ὡς περιέχουσα γεροντία ἀπὸ ἀραβικῶν πηγῶν ληφθέντα καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀμνημόνευτα παρ' ἄλλοις ἱστορικοῖς». Ἐκ δὲ τῶν νεωτέρων ὁ Κωστός Ν. Παπαμιχαλόπουλος, Ἡ μονὴ τοῦ ὄρους Σινᾶ, Ἀθήναι-Κάϊρον 1932 σ. 1 τοῦ προλόγου γράφει: «Τὸ βιβλίον, περιεργότατον καὶ λίαν ἐνδιαφέρον διὰ τὰς ἐν αὐτῷ ἀπίρους εἰδήσεις καὶ λεπτομερεῖς πληροφορίας περὶ τῆς ἀραβικῆς Ἱστορίας καὶ τῶν σιναϊτικῶν πραγμάτων ἰδιαίτερος, προῆλθεν ἐκ μακροτάτης μελέτης ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ Σινᾶ Ἑλλήνων καὶ Ἀράβων συγγραφέων . . . πολλαὶ δεκάδες σοφῶν βιβλίων τῆς σήμερον δὲν ἰσοφαρίζουσι πρὸς ὀλίγας σελίδας ἐκείνου. Ἰδίως τὰ περὶ τοῦ Σινᾶ . . . εἰσὶν ἐκτεθειμένα μετὰ βαθυτάτης εὐσεβείας, πληροστάτης γνώσεως, μετὰ φιλοσοφίας, μετ' ἀκριβείας, μετ' ἀγάπης, ὡς δὲν γράφονται πλέον βιβλία . . . » κλπ.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ὀλίγων, οὐδὲν ἄλλο σημαντικὸν ἐγγράφη, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, περὶ τῆς «Ἐπιτομῆς».

¹⁰⁾ Ἡ ὑπὸ τοῦ Δοσιθέου συνταχθεῖσα βιογραφία τοῦ Νεκταρίου, ἥτις ἀποτελεῖ τὴν κυριωτέραν περὶ τοῦ βίου αὐτοῦ πηγὴν, εἶναι συνεκδομένη μετὰ τοῦ ἔργου τοῦ Νεκταρίου, Περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα ἀντίρρησης, ἐν Ἰασιῶ 1682 σ. 4, ἀνετυπώθη δὲ καὶ ὑπὸ Émile Legrand, Bibliographie Hellénique . . . au XVII siècle, τόμ. 2, Paris 1894 σ. 404-407.

¹¹⁾ Παρὰ Καλλινα Δελικάνη, Τὰ ἐν τοῖς κώδιξι τοῦ πατριαρχικοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ σωζόμενα ἐπίσημα ἐκκλησιαστικὰ ἔγγραφα τὰ ἀφορῶντα εἰς τὰς σχέσεις τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου κλπ. [=τόμ. Β'], ἐν Κωνσταντινουπόλει 1904 σ. 358-361.

Ἀκριβέστερον δυνάμεθα νὰ προσδιορίσωμεν τὸν χρόνον τῆς συγγραφῆς τοῦ ἔργου ἐκ τῶν ἀκολουθῶν ἐνδείξεων: Ἐν σ. 221 τῆς «Ἐπιτομῆς» ὁ Νεκτάριος ἀναφέρει ὅτι μετὰ τὸν Ἰωαννίκιον ἐγένετο πατριάρχης Ἀλεξανδρείας «ὁ νῦν κύρ Παῖσιος», ὅστις γνωρίζομεν ὅτι ἐχειροτονήθη τῇ 15 Ὀκτωβρίου 1657¹². Ἐξ ἄλλου ἐν σ. 223 ἀναφέρει ὡς διατελοῦντα τότε εἰσέτι ἀρχιεπίσκοπον τοῦ Σινᾶ τὸν Ἰωάσαφ, περὶ οὗ εἶναι γνωστόν ὅτι ἀπεβίωσε τῇ 5 Μαΐου 1660¹³, διεδέχθη δὲ τοῦτον αὐτὸς ὁ Νεκτάριος. Μεταξὺ ἄρα τῶν δύο τούτων χρονολογιῶν συνεγράφη τὸ ἔργον. Ἔτι δὲ ἀκριβέστερον δύνανται νὰ ὀρισθῶσιν ὡς χρόνος ἀποπερατώσεως τῆς συγγραφῆς τοῦ ἔργου τὰ ἔτη 1659-1660 ἐκ τοῦ ἐν τέλει αὐτοῦ (σ. 434) μνημονευομένου περιστατικοῦ, καθ' ὃ «... ἀπ' ἐδῶ καὶ ὁ κ τ ὠ χ ρ ὀ ν ο υ ς ... ἐσηκώθη κάποιος χαρατζάρης τῆς Ρούμελης λεγόμενος Ντελῆς Μπουραζέρης, καὶ ἔβγαλεν ἀπὸ τὴν Βασιλείαν χατσερίφι νὰ βάλῃ εἰς χαράτζι ὅλα τὰ μοναστήρια καὶ καλογήρους. Καὶ ἤθελε γένει μέγα κακὸν νὰ ἐρημώσουσιν ὅλα τὰ μοναστήρια, ἐὰν ὁ πατριάρχης, ὁ τότε κύρ Ἰωαννίκιος ὁ Λίνδιος, μὲ μερικοὺς ἀρχιερεῖς... ἐβγαίνοιας εἰς τὸν Μουφτῆν δὲν ἤθελεν ἐμποδίσει τὴν ὁρμὴν αὐτοῦ τοῦ Ντελῆ Μπουραζέρη...» κλπ. Τὸ περιστατικὸν τοῦτο, ἂν καὶ δὲν εἶναι εἰς ἡμᾶς ἄλλοθεν γνωστόν, δέον ν' ἀναχθῆ πάντως εἰς τὴν δευτέραν πατριαρχίαν τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Ἰωαννικίου τοῦ Λινδίου, ἧτοι εἰς τὰ ἔτη 1651-1652¹⁴, ὅθεν διὰ τῆς προσθήκης τῶν ὀκτώ ἐτῶν ὀδηγοῦμεθα εἰς τὰ ἔτη 1659-1660¹⁵.

¹²) Κωνστ. Ἀμάντου, Συναϊτικά μνημεῖα ἀνέκδοτα, ἐν Ἀθήναις ἀ. ἔ. [=1928] σ. 42· πρβλ. καὶ Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας (62-1934), Ἀλεξάνδρεια 1935, σ. 710.

¹³) Κατὰ σημεῖωμα δημοσιευθὲν ὑπὸ Κ. Ἀμάντου, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 4.

¹⁴) Βλ. Μανουὴλ Ἰ. Γεδεών, Πατριαρχικοὶ Πίνακες, ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀ. ἔ. [=1890] σ. 578-579. Αἱ χρονολογίαι 1646-8 τῆς πρώτης καὶ 1653-4 τῆς τρίτης πατριαρχίας τοῦ Ἰωαννικίου (βλ. Γεδεών, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 574-576 καὶ 582) δέον ν' ἀποκλεισθῶν, διότι οὐδετέρα τούτων ἀπέχει ὀκταετίαν ἀπὸ τοῦ 1657-1660, ἧτοι τῶν κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἀσφαλῶν χρονικῶν ὀρίων τῆς συγγραφῆς τῆς «Ἐπιτομῆς».

¹⁵) Ὁ Κ. Ν. Παπαμιχαλόπουλος, Ἡ μονὴ τοῦ ὄρους Σινᾶ, Ἀθηναι-Κάϊρον 1932, σ. 343, ἀφορμώμενος ἐκ τοῦ ἀνωτέρω χωρίου τῆς «Ἐπιτομῆς» (πρβλ. καὶ σ. 299, ἐνθα παραθέτει τοῦτο καὶ τοποθετεῖ τὸ γεγονός περὶ τὸ 1650), ἀποφαίνεται ὅτι τὸ ἔργον ἐγράφη «περὶ τὸ ἔτος 1658, ὡς ἐξάγειται ἐκ τῶν ἐν τῇ σελ. 454 τῆς πρώτης ἐκδόσεως γραφομένων», ἀνευ τινὸς ὅμως ἐξηγήσεως ἢ αἰτιολογίας. Ὅπως δ' ἐσφαλμένως ὁ Κ. Σάφας, Ἡ ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν διαθήκη Μωάμεθ τοῦ προφήτου καὶ τὸ χάτη-σερίφιον τοῦ Σουλτάνου Σελῆμ («Χρυσάλις» Γ' [1865] σ. 610), ἀναφέρων τὴν αὐτὴν περὶ Μπουραζέρη εἰδησιν τοῦ Νεκταρίου, τοποθετεῖ τὸ γεγονός τοῦτο βραδύτερον, περὶ τὸ 1670.

ὅτε ἀπεβίωσεν ὁ Νεκτάριος (14/15 Ἰουλίου 1676)²⁰, ἐκυκλοφόρησε δὲ τοῦτο μόνις τὸ ἐπόμενον ἔτος 1677 εἰς πρώτην ἔκδοσιν²¹, ἣν οἱ τυπογράφοι ἀδελφοὶ Νικόλαος καὶ Λεοντάκης οἱ Γλυκεῖς ἀφιέρωσαν εἰς τὸν τότε ἡγεμόνα τῆς Μολδαβίας Ἀντώνιον Ρωσσέτον²², ὡς μαρτυρεῖται ἔκ τε τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ βιβλίου καὶ τῆς ἐν ἀρχῇ (φ. 2 το-νο) πρὸς τοῦτον ἀφιερωτικῆς αὐτῶν ἐπιστολῆς χρονολογουμένης ἀπὸ 1677 καὶ συνταχθείσης, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ὑπὸ τοῦ ἐπιμελητοῦ τῆς ἐκδόσεως, Κρητὸς καὶ τούτου, Ἀμβροσίου Γραδενίγου²³.

Ἡ πρώτη αὕτη ἔκδοσις τῆς «Ἐπιτομῆς» φέρει τὴν ἐπιγραφὴν: «*Ἡ ΕΠΙΤΟΜΗ ΤΗΣ ΙΕΡΟΚΟΣΜΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, Εἰς πέντε μερισθεῖσα Τμήματα, ὧν τὰ μὲν Τρία πρῶτα ἐν συντομίᾳ διαλαμβάνουσι, ὃ μόνον τὰ τοῦ Ἁγίου Θεοβαδίστου Ὁρους Σινᾶ, ὃ μὴν ἄλλα καὶ τὰ τοῦ ἐκεῖθεν ᾠκοδομηθέντος Θεοδοξιάστου Μοναστηρίου. Τῶν δ' ὑστέρων, τὸ μὲν περιέχει τὰ τῶν Βασιλέων πάσης γῆς Αἰγύπτου μέχρι Μωάμεθ καὶ τῶν Διαδόχων αὐτοῦ ἕως Σουλτᾶν Σελήμ. Τὸ δὲ περὶ τοῦ αὐτοῦ Σελήμ, καὶ περὶ τῆς μάχης, ἣν ἤγειρε κατὰ Περσῶν. Ἔτι δὲ περὶ τῆς Αἰρέσεως τοῦ Τεγγήλ, νέου Προφήτου τῶν Περσῶν, πραγματεύεται. Ἐκαστον τῶν Τμημάτων ἔχει τὸν αὐτοῦ Πίνακα. Προσέτι ἕτερός τις Πίναξ τινῶν ἀναγκαίων Σημειώσεων ὑπάρχει, πρὸς περιεργίαν καὶ ὠφέλειαν τῶν Ἀναγνωστῶν. Συγγραφεῖσα παρὰ τοῦ Μακαριωτάτου πρώην Ἱεροσολύμων Πατριάρχου, Νεκταρίου τοῦ Κρητοῦ²⁴ καὶ μετὰ πλείστης ἐπιμελείας διορθωθεῖσα παρὰ τοῦ Σοφοτάτου καὶ Πανοσιωτάτου Ἀμβροσίου Γραδενίγου, ὁμοίως τοῦ ἐκ Κρήτης, Ἀββᾶ καὶ Βιβλιοφύλακος τῆς τῶν Ἐνεστῶν Γαληνοτάτης Ἀρι-*

²⁰) Ἡ χρονολογία τοῦ θανάτου τοῦ Νεκταρίου παρέχεται ὑπὸ τοῦ Δοσιθέου εἰς τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν (σημ. 10) βιογραφίαν αὐτοῦ καὶ εἰς τὸ ἔργον τοῦ αὐτοῦ Δ ο σ ι θ έ ο υ Ἱ ε ρ ο σ ο λ ύ μ ω ν, Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων, ἐν Βουκουρεστίῳ 1715, τόμ. 2 σ. 1226.

²¹) Ἡ ἄδεια τῆς ἐκτυπώσεως χρονολογεῖται ἀπὸ 15 Ἰουλίου 1677 (Ἐ. I, e-g r a n d, ἐνθ' ἀνωτ. σ. 339).

²²) Οὗτος ἡγεμόνευσε τῆς Μολδαβίας ἀπὸ τοῦ 1675-1678· βλ. Α. X é n o p o l, Histoire des Roumains de la Dacie Trajane, depuis les origines jusque à l'union des principautés en 1859, τόμ. II, Paris 1896, σ. 84. Ὁ X é n o p o l, αὐτόθι σ. 176, γράφει ὅτι δαπάναις τοῦ ἡγεμόνος τούτου ἐγένετο ἡ ἔκδοσις τῆς «Ἐπιτομῆς» (ἣν καλεῖ «éléments de l'histoire universelle»): τοῦτο ὅμως δὲν δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν μετ' ἀπολύτου βεβαιότητος ἐκ μόνης τῆς εἰς αὐτὸν ἀφιερώσεως τοῦ βιβλίου.

²³) Ἡ ἐπιστολὴ διετηρήθη ἀπαράλλακτως ἀνατυπωμένη εἰς πάσας τὰς μετέπειτα ἐπανέκδοσις τοῦ ἔργου· βλ. ταύτην καὶ παρὰ Ἐ. L e g r a n d, ἐνθ' ἀνωτ. σ. 338-339.

²⁴) Οὕτως εἰς τὴν πρώτην ταύτην ἔκδοσιν· εἰς τὰς ἑφεξῆς ἔχει διορθωθῆ: Κρητός.

στοκρατίας. Ἐπιμελὴς τῶν Γαληνοτάτων πάσης Μολδοβλαχίας Καθηγεμόνι, Κυρίῳ Κυρίῳ, Ἰωάννῃ Ἀρτωνίῳ τῷ Θεοσεβεστάτῳ Βωιβόνδα. Ἐνετίησι, Κατὰ τὸ ἀρχοῦ Ἔτος τὸ Σ[ωτή]ριον. Παρὰ Νικολάῳ τῷ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων. Con licenza de' Superiori, e privilegio».

Πλὴν τῆς πρώτης ταύτης ἐκδόσεως τῆς γενομένης τῷ 1677 ἐν Βενετίᾳ παρὰ Νικολάῳ Γλυκεῖ καὶ ἐπιμελείᾳ τοῦ Γραδενίγου²⁵, τὸ βιβλίον ἔσχεν ἑτέρας πέντε ὁμοίως ἐπιγραφομένας ἐκδόσεις τυπωθείσας πάσας ὡσαύτως παρὰ Γλυκεῖ. Δευτέρα ἐκδοσις εἶναι ἡ τοῦ 1729 ἐπιμελείᾳ Ἀλεξάνδρου Καγκελαρίου²⁶, τρίτη ἡ τοῦ 1758 ἐπιμελείᾳ Σπυρίδωνος Μήλια²⁷, τετάρτη ἡ τοῦ 1770 ἐπιμελείᾳ τοῦ αὐτοῦ²⁸,

²⁵) Περιγραφὴν ταύτης, ἣν, ἐκτάκτου σπανιότητος οὖσαν, δὲν εἶδομεν, βλ. παρὰ Ἰ. L e g r a n d, ἔνθ' ἄνωτ. ἀρ. 537, σ. 337-339. Κατὰ τὸν Legrand σύγκειται ἐκ φύλλων 9 ἄνευ ἀριθμήσεως καὶ 438 σελίδων (οὐχὶ δὲ 448, ὡς φέρεται ἐν αὐτῇ ἕνεκα σφάλματος δεκάδος περὶ τὴν ἀρίθμωσιν τῶν σελίδων, ἥτις μεταπηδᾷ ἀπὸ 329 εἰς 340 συνεχιζομένη εἶτα κανονικῶς). Βιβλιογραφικὴ ἀναγραφὴ αὐτῆς καὶ παρὰ V. B e n e s e n i c, Monumenta Sinaitica archaeologica et palaeografica, fasciculus I, Petropoli 1925, σ. XXVIII (ἀριθ. 326).

²⁶) Ἰ. L e g r a n d, Bibliographie Hellénique... au XVIII siècle, τόμ. 2, Paris 1928 ἀριθ. 190*, σ. 225-226. Ἀντίτυπον αὐτῆς εὑρεται εἰς τὴν Ἐθνικὴν Βιβλιοθήκην (Ἱστορ. 3508, 40). Εἰς τὴν αὐτόθι περιγραφὴν (τὴν γενομένην ὑπὸ τῶν L. P é t i t καὶ H. P e r n o t) προσθετέον, ὅτι ἡ ἐκδοσις αὕτη ἔχει, ὡς καὶ ἡ πρώτη, σελίδας πρᾶγματι 438 καὶ οὐχὶ 458, διότι ἐκ σφάλματος 20 σελίδων ἡ σελίδωσις μεταπηδᾷ ἀπὸ τοῦ 432 εἰς 453 καὶ συνεχιζεται εἶτα κανονικῶς μέχρι τοῦ 458· ἐπίσης ὅτι, προφανῶς ἐξ ἐπιδράσεως τοῦ ἐν τῇ πρώτῃ ἐκδόσει σφάλματος (βλ. τὴν προηγουμένην ὑποσημείωσιν), εἰς τὰς σελ. 329-336 ὑπάρχει σάλος περὶ τὴν ἀρίθμωσιν τούτων, ἥτις ὁμως ἀποκαθίσταται κανονικὴ καὶ ἄνευ δημιουργίας σφάλματος ἀπὸ τῆς σ. 336 κ.ἐξ. (329, 340, 341, 332, 333, 344, 345, 336) καὶ τέλος ὅτι καὶ εἰς τὴν ἐκδοσὶν ταύτην ὑπάρχει ἐκτὸς κειμένου χάριτος τῆς Παλαιστίνης (τὸ ἀντίτυπον τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης ἔχει τοῦτον ἔναντι τῆς σελίδος 173, ἐν ᾗ ἡ θέσις αὐτοῦ εἶναι ἔναντι τῆς σ. 69, ὡς εὑρεται εἰς τὴν πρώτην ἐκδοσὶν). Ταῦτα πάντα πείθουν ὅτι ἡ δευτέρα αὕτη ἐκδοσις εἶναι πανομοιότυπος πρὸς τὴν πρώτην. Πρὸς δὲ τὴν δευτέραν πάλιν πανομοιότυποι εἶναι, ὡς ἐβεβαιώθημεν ἐξ ἰδίας ἀντιβολῆς, αἱ δύο ἐπόμεναι ἐκδόσεις γ' καὶ δ' (1758 καὶ 1770), φέρουσαι ἐπίσης σελίδας 438, στερούμεναι δὲ μόνον τοῦ χάριτος. Τὰ ἀνωτέρω περὶ τὴν σελίδωσιν σφάλματα τῆς δευτέρας ἐκδόσεως, καθὼς καὶ τὰ πλεῖστα τῶν τυπογραφικῶν ἔχουν διορθωθῆ εἰς τὰς ἐπομένους.

²⁷) Ἰ. L e g r a n d, ἔνθ' ἄνωτ. ἀριθ. 514*, σ. 483 (πρβλ. καὶ T o ὕ α ὕ τ ο ὕ, Bibliographie Ioniennne τόμ. I, Paris 1910, ἀριθ. 361, σ. 110-111). Ἀντίτυπον αὐτῆς εἰς τὴν Ἐθν. Βιβλιοθήκην (Θεολ. 9479, 40). Εἰς τὴν ἐκδοσὶν ταύτην, ἔχουσιν ὁμαλὴν σελίδωσιν, γίνονται αἱ ἐν τῇ παρούσῃ μελέτῃ παραπομπαί.

²⁸) Ἰ. L e g r a n d, ἔνθ' ἄνωτ. ἀριθ. 721*, σ. 115 (πρβλ. T o ὕ α ὕ τ ο ὕ, Bibliographie Ioniennne, ἔνθ' ἄνωτ. ἀριθ. 409, σ. 127-128). Ἀντίτυπον τῆς ἐκδόσεως εἰς τὴν Ἐθν. Βιβλιοθήκην (Θεολ. 9481, 40). Ἐν τῇ ἐκδόσει ταύτῃ σ. 223-

πέμπτη ἢ τοῦ 1783²⁹ καὶ τελευταία ἢ τοῦ 1805³⁰.

²⁹ Ἀς σημειωθῆ, τέλος, ὅτι τὸ ἔργον φέρεται ἀντιγεγραμμένον καὶ εἰς χειρόγραφα. Οὕτως εὐρίσκεται ὁλόκληρον μὲν εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 544 (1191) τοῦ 18ου (17ου;) αἰῶνος σιναΐτικὸν κώδικα³¹, ἐν ἀποσπάσματι δὲ εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 265 (φ. 7-16) τοῦ 17ου αἰῶνος κώδικα τοῦ *Supplément Grec* τῆς Ἑθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων³². Ἄλλὰ καὶ ὁ εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 42 (φ. 118β-119β) κώδικα τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς φερόμενος ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Νεκταρίου ἀνέκδοτος δῆθεν «*Λόγος ὅτι καὶ τὸ νὰ συγχωρῆ ἁμαρτίας καὶ νὰ διορίζη καιροὺς τῶν μετανοούντων ὁ ἱερεὺς εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην διετυπώθη*»³³ οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ τὸ ἐν «Ἐπιτομῇ» σ. 62-63 ὁμοίως ἐπιγραφόμενον κεφάλαιον (οὕτινος μόνον τὸ τέλος ἔχει παραλειφθῆ), ὡς ἐβεβαιώθημεν καὶ ἐξ ἰδίας ἀντιβολῆς τοῦ κώδικος τούτου πρὸς τὸ ἐκδεδωμένον ἔργον. Πάντα ὁμως τὰ ἀνωτέρω χειρόγραφα φαίνονται πηγάζοντα ἐκ τῶν ἐντύπων ἐκδόσεων καὶ ἐπομένως δὲν ἔχουν σημασίαν διὰ τὴν παράδοσιν καὶ τὴν κριτικὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου τοῦ ἔργου.

224 ἐγένετο μικρὰ προσθήκη περὶ τῶν νεωτέρων ἀπὸ τοῦ Νεκταρίου καὶ ἐντεῦθεν ἀρχιεπισκόπου τοῦ Σινᾶ, ὃν τελευταῖος καταλέγεται «*ὁ νῦν κῆρ Κόριλλος ὁ ἐκ Χάνδακος . . . ἀρνθ'*». Ἡ προσθήκη αὕτη ἐλήφθη πιθανότατα ἐκ τῆς τρίτης ἐκδόσεως τῆς «Περιγραφῆς τοῦ Σινᾶ» (ἐν Βενετίᾳ 1768, σ. 56-57), περὶ ἧς βλ. κατωτέρω σημ. 154, διετηρήθη δὲ καὶ εἰς τὰς λοιπὰς μεταγενεστέρως ἐκδόσεις ἀπαράλλακτος. Αἱ ἐν αὐτῇ ὁμως χρονολογίαι περὶ τῶν μεταγενεστέρων ἀρχιεπισκόπων δὲν εἶναι πάντοτε ἀκριβεῖς· βλ. Κ. Ἀ μ ἄ ν τ ο υ, Σιναΐτικὰ μνημεῖα ἀνέκδοτα σ. 63, 70, 81-2 καὶ Μ α ν ο υ ἡ λ Ί. Γ ε δ ε ῶ ν, Ἱστορία τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων, τεῦχος πρῶτον, ἐν Ἀθήναις 1939, σ. 60.

²⁹) *L e g r a n d*, ἐνθ' ἀνωτ. ἀριθ. 1100*, σ. 402-403. Ἡ ἔκδοσις ἔχει μόνον 412 σελίδας, μεγαλύτερου σχήματος τοῦ τῶν προηγουμένων ἐκδόσεων, εἶναι δὲ σπανία σχεδὸν ὅσον καὶ ἡ πρώτη. Ἀντίτυπον αὐτῆς εἶδομεν εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τῆς Βουλῆς.

³⁰) Δ η μ η τ ρ. Σ. Γ κ ί ν η καὶ Β α λ ε ρ ί ο υ Γ. Μ έ ξ α, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, τόμος πρῶτος 1800-1839, ἐν Ἀθήναις 1939 (Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμος 11ος) ἀριθ. 338, σ. 56. Ἡ ἔκδοσις εἶναι πανομοιότυπος πρὸς τὴν προηγουμένην τοῦ 1783, ἐκ σελίδων ἐπίσης 412. Ἀντίτυπον αὐτῆς εἰς τὴν Ἑθν. Βιβλιοθήκην (Θεολ. 9483, 40).

³¹) *Catalogus codicum manuscriptorum graecorum qui in monasterio Sanctae Catharinae in monte Sina asservantur . . .* edidit V. B e n e s e v i c , Petropoli, τόμ. I, 1911, σ. 447. Τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως δὲν ἀναφέρεται, ἢ σημειουμένη ἐπιγραφή ὁμως, ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος εἶναι τὰ αὐτὰ πρὸς τὰ ἐν τῇ «Ἐπιτομῇ» τοῦ Νεκταρίου.

³²) H e n r i O m o n t , Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, troisième partie, Paris 1888, σ. 240.

³³) Σ π. Ἀ ά μ π ρ ο υ, Κώδικες τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, «Νέος Ἑλληνομνήμων» τόμ. 2 (1905), σ. 361.

Β'. ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΠΗΓΑΙ ΤΗΣ «ΕΠΙΤΟΜΗΣ»

Ἡ «Ἐπιτομή τῆς Ἱεροκοσμικῆς Ἱστορίας» ἀναφέρεται, ὡς ἤδη ἐλέγχθη, κατὰ κύριον λόγον εἰς τὴν Ἱστορίαν καὶ περιγραφὴν τῆς μονῆς καὶ τοῦ ὄρους Σινᾶ περιεχομένην εἰς τὰ τμήματα Β' καὶ Γ' τοῦ ἔργου. Τὰ λοιπὰ ἐκ τῶν πέντε τμημάτων τούτου περιέχουν ὕλην ἐμμέσως μόνον ἢ καὶ σχεδὸν οὐδόλως σχετιζομένην πρὸς τὸ κύριον θέμα, ἦτοι τὸ μὲν Α' τὰ τοῦ βίου τοῦ Μωϋσέως, τὸ Δ' τὴν Ἱστορίαν τῆς Αἰγύπτου ἔκπαλαι μέχρι τοῦ σουλτάνου Σελήμ τοῦ 1ου καὶ τὸ Ε' τὰ κατὰ τὴν ἐν ἔτει 1517 κατὰκτησιν αὐτῆς ὑπὸ τούτου. Ἐκ τούτου δικαιολογεῖται ἡ εὐρύτης τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ἔργου ὡς Ἱστορίας καθόλου, ἦν ὁ συγγραφεὺς ὀνομάζει «Ἱεροκοσμικὴν», διότι ἐκ τῶν πέντε τμημάτων αὐτῆς τὰ μὲν τρία πρῶτα ἀνήκουν εἰς τὴν «ἱεράν», τὰ δὲ δύο τελευταῖα εἰς τὴν «κοσμικὴν» (τὴν κατ' ἀντιδιαστολὴν δηλ. πρὸς τὴν «ἱεράν») Ἱστορίαν⁸⁴.

Πρὸς συγκρότησιν τοῦ ἔργου ὁ Νεκτάριος ἐχρησιμοποίησε τὴν πλουσιωτάτην εἰς βιβλία, ἀλλ' ἰδίως εἰς ἀνεκδοτὰ χειρόγραφα βιβλιοθήκην τῆς μονῆς τοῦ Σινᾶ, οὕτω δὲ συνεκέντρωσεν ὕλην ἀξιόλογον καὶ ποικιλωτάτην ἐκ πολλῶν ἐκδεδυμένων καὶ ἀνεκδότων πηγῶν. Τῶν πηγῶν τούτων τὴν ἔρευαν θὰ ἐπιχειρήσωμεν κατωτέρω, προβαίνοντες εἰς λεπτομερῆ ἀνάλυσιν τῶν περιεχομένων τοῦ βιβλίου κατὰ τὴν ἐν αὐτῷ σειρᾶν καὶ κατὰ τὴν εἰς τμήματα διαίρεσιν αὐτοῦ.

ΤΜΗΜΑ Α' (σ. 5-74). Ὁ συγγραφεὺς εἰς τὸ τμήμα Α' προβαίνει εἰς τὴν ἐξιστόρησιν τοῦ βίου τοῦ Μωϋσέως λαβόντος τὰς δέκα ἐντολὰς ἐπὶ τοῦ ὄρους Σινᾶ⁸⁵.

Καὶ τὰ μὲν ἀπὸ σ. 8-51 ἐκτιθέμενα περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Μωϋσέως ἐπαναφορᾶς τῶν Ἑβραίων ἐξ Αἰγύπτου εἰς τὴν πατρίδα των μέχρι τῆς λήψεως τῶν δέκα ἐντολῶν ἐπὶ τοῦ Σινᾶ⁸⁶ εἶναι εἰλημμένα ἐκ τῆς Ἡξόδου (κεφ. α'-λδ') τῆς Παλ. Διαθήκης, τὰ δὲ περὶ τοῦ μωσαϊκοῦ

⁸⁴) Τὸ ἔργον χαρακτηρίζεται καὶ ὡς «Ἐπιτομή», διότι, ὡς θὰ ἴδωμεν, πολλὰί πηγαὶ παρατίθενται κατ' ἐπιτομήν. Ὁ ὄρος οὗτος ἄλλως τε εἶναι συνήθης καὶ εἰς τὰς παλαιότερας χρονολογίας.

⁸⁵) Τοῦτο πρᾶττει, ὡς λέγει ἐν προοιμίῳ σ. 4, «... ἐπειδὴ ἀπὸ δλους τοὺς ἄγιους ἄνδρας ὁποῦ εἰς αὐτὸ [δηλ. τὸ ὄρος Σινᾶ] ἐκατοίκησαν, πρῶτων οἰκιστῆν, πολιούχων καὶ θαύματα φοβερά καὶ ἐξαισία ἰδόντα καὶ ποιήσαντα ἐν αὐτῷ δὲν εὐρίσκομεν ἄλλον προωότερον ἀπὸ τὸν μέγαν προφήτην Μωϋσῆν».

⁸⁶) Ἐν σ. 24-28 γίνεται λόγος παρεκβατικῶς περὶ τῆς κατὰ τὸ θέρος ἀνυψώσεως τῶν ὑδάτων τοῦ Νείλου καὶ τῆς ἐξηγήσεως τοῦ φαινομένου, ἀναφερομένων ἰδίᾳ τῶν γνωμῶν τῶν παλαιῶν τῶν φερομένων παρ' Ἡροδότῳ (βιβλ. Β' κεφ. 19-28) καὶ ἄλλοις, ἀλλὰ καὶ τῆς νεωτέρας ὀρθῆς ἐξηγήσεως τοῦ φαινομένου (βλ. κατωτέρω ἐν τέλει τῆς παρούσης μελέτης).

νόμου ἐν σ. 52 - 67 λεγόμενα ἔξ ἄλλων κεφαλαίων ταύτης σποράδην. Καὶ τὸ τελευταῖον δὲ κεφάλαιον τοῦ τμήματος «*Περὶ τῆς ἐν τῷ ἁγίῳ ὄρει τῷ Σινᾷ ὀπτασίας τοῦ προφήτου Ἰησοῦ*» (σ. 72-74) εἶναι ἐπίσης εἰλημμένον ἐκ τῆς Παλ. Διαθήκης (Γ' Βασιλειῶν κεφ. ιθ'). Εἰς δὲ τὰς ἐνδιαμέσους σελίδας 68-72, πρὸς ἐπεξηγήσιν τῆς πορείας τῶν Ἑβραίων ἐπὶ τοῦ χάριτος τῆς Παλαιστίνης τοῦ φερομένου εἰς τὴν α' καὶ β' ἔκδοσιν ἐκτὸς κειμένου, παρατίθεται πίναξ ἐμφαίνων τοὺς διαφόρους σταθμοὺς αὐτῶν κατὰ τὰ ἐν τῇ Γ'ραφῇ. Πηγὴ ἄρα σχεδὸν μοναδική³⁷ τοῦ τμήματος Α' εἶναι ἡ Παλαιὰ Διαθήκη.

ΤΜΗΜΑ Β' (σ. 75 - 186). Τὸ τμήμα τοῦτο διαλαμβάνει τὴν ἱστορίαν τῶν ἐν τῷ ὄρει Σινᾷ μοναχῶν καὶ ἀσκητῶν ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων μέχρι καὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἰδρύσεως τῆς μονῆς, προσέτι δὲ καὶ τὴν περιγραφὴν ταύτης.

Πρὸς συγκρότησιν τῆς παλαιότερας ἱστορίας τοῦ ὄρους Σινᾷ ὁ Νεκτάριος παραθέτει ἐν μεταφράσει ἐκ τῆς ἀρχαίας εἰς δημόδη γλῶσσαν τὰ κάτωθι δύο συναξάρια :

α) «*Βίος καὶ πολιτεία τῶν ἐν Σινᾷ καὶ Ῥαϊθῶ ἀναιρεθέντων ἁγίων πατέρων, συγγραφὴς παρὰ Ἀμμωνίου μοναχοῦ*» (σ. 79 - 97). Πρόκειται περὶ τῆς γνωστῆς διηγήσεως Ἀμμωνίου τοῦ Κανωβίτου, ἐλθόντος εἰς Σινᾷ περὶ τὸ 373 χάριν προσκυνήσεως, τῆς σωζομένης εἰς πολλὰ χειρόγραφα³⁸ καὶ ἐκδοθείσης τὸ πρῶτον ἤδη τῷ 1660 ὑπὸ τοῦ Combefis³⁹· καὶ β') «*Τὸν ὅσιον πατρὸς ἡμῶν Νείλου τοῦ ἐπάρχου, Λόγος περὶ τῆς ἀναιρέσεως τῶν ἐν τῷ ἁγίῳ ὄρει Σινᾷ Ἀββάδων καὶ περὶ τοῦ υἱοῦ Θεοδούλου*» (σ. 100 - 141)⁴⁰. Ἡ διήγησις αὕτη τοῦ Νείλου

³⁷) Ἐνιαχοῦ χρησιμοποιοῦνται μεμονωμένως καὶ ἄλλοι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς. Αἱ εἰς κείμενα καὶ συγγραφεῖς παραπομπαὶ σημειοῦνται συνήθως εἰς τὰ περιθώρια τοῦ βιβλίου, προκειμένου ἰδίᾳ περὶ παρεκβάσεων. Περὶ τῶν τοιούτων ὅμως μικρῶν παρεκβάσεων, αἵτινες ἀπαντοῦν καὶ εἰς ἄλλα τμήματα τοῦ βιβλίου, δὲν ἐκρίθη ἀναγκαῖον νὰ γίνῃ λόγος εἰς τὴν παρούσαν μελέτην.

³⁸) Πρβλ. προχείρως Σ π υ ρ. Π. Λ ά μ π ρ ο υ, Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ ἁγίου Ὄρους ἑλληνικῶν κωδικῶν, ἐν Κανταβριγία τόμ. Α' 1895, ἀριθ. 3768_a (σ. 380) καὶ τόμ. Β', 1900, ἀριθ. 4708η' (σ. 178), 4869η' (σ. 218), 5807_γ (σ. 360) καὶ Ἁ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη τόμ. Α', ἐν Περουπόλει 1891, ἀριθ. 18₁₁ (σ. 78) καὶ 280 (σ. 354).

³⁹) F r. C o m b e f i s, Illustrium Christi martyrum lecti triumphii, vetustis Graecorum monumentis consignati, Parisiis 1660, σ. 88-132 (πρβλ. Bibliotheca Hagiographica Graeca, ediderunt Socii Bollandiani, editio altera emendatior . . . Bruxellis 1909, σ. 181). Τὴν λοιπὴν περὶ τῆς διηγήσεως τοῦ Ἀμμωνίου βιβλιογραφίαν βλ. παρὰ V. B e n e s e v i c, Monumenta Sinaitica, fasc. I, σ. VI καὶ L (ἀριθ. 1).

⁴⁰) Μεταξὺ τῶν δύο τούτων διηγήσεων παρεμβάλλει ὁ Νεκτάριος (σ. 98-99)

περὶ τῆς εἰς Σινᾶ δευτέρας ἐπιδρομῆς βαρβάρων φυλῶν (τῆς γενομένης περὶ τὸ 410), ἐκδεδομένη παρὰ Migne, Patrol. Graec. τόμ. 79 σ. 583-694, σώζεται καὶ εἰς ἄλλους κώδικας⁴¹ καὶ δὴ καὶ εἰς τοὺς σιναϊτικούς ὑπ' ἀριθ. 341 (512) φ. 111 β-153 β⁴² καὶ 405 (437) φ. 1α - 82α⁴³, οὓς πιθανῶς εἶχεν ὑπ' ὄψιν τοῦ ὁ Νεκτάριος, μολονότι ἡ ὑπὸ Petr. Possinus γενομένη ἐν Παρισίοις πρώτη ἔκδοσις τῆς διηγήσεως ἐδημοσιεύθη ἤδη τῷ 1639⁴⁴ καὶ ἠδύνατο καὶ ταύτην νὰ εἶχεν ὑπ' ὄψιν.

Ὁ συγγραφεὺς μεταβαίνει μετὰ ταῦτα εἰς τὰ κατὰ τὴν ἴδρυσιν τῆς μονῆς (σ. 141-154). Καὶ τὰ μὲν προεισαγωγικῶς ἐν σ. 141-146 ἐκτιθέμενα περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ τῆ προτροπῆ τοῦ ἁγίου Σάββα γενομένων ἐν Παλαιστίνῃ ἀνακαινίσεων παραλαμβάνει, καθ' ἃ λέγει ὁ ἴδιος (σ. 145-146), ἐκ τοῦ βίου τοῦ Ἁγίου Σάββα⁴⁵ κυρίως. Τὰ δὲ ἐν σ. 146-154 ἀκολούθως ἱστορούμενα περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ κτίσεως τῆς μονῆς ἐκθέτει ἔχων ὡς ἀποκλειστικὴν πηγὴν, καθ' ἃ γράφει ἐν σ. 146, καθὼς καὶ ἐν προοιμίῳ σ. 4, τὸν «ἀραβικὸν χρονογράφον», ὃν μετεγλώττισε «δι' ἐρμηνέως εἰς τὸ ρωμαϊκόν» (σ. 141).

Ἄλλὰ τίς ὁ «ἀραβικὸς χρονογράφος» οὗτος; Ὡς θὰ δεῖξωμεν κατωτέρω πραγματευόμενοι περὶ τοῦ Δ' τμήματος τῆς «Ἐπιτομῆς», εἶναι βέβαιον ὅτι ὁ Νεκτάριος, εἰς τὸ τμήμα τοῦτο τοῦλάχιστον, ὀνομαζέει

ἐνδιαφέρουσαν παράδοσιν «περὶ τοῦ Πύργου ὁποῦ ἡ Ἁγία Ἑλένη ἔκτισεν εἰς τὴν Ἁγίαν Βάτον». Αὕτη σώζεται ἔτι καὶ σήμερον βλ. Νικολόδ. Τσεκάν ἐν περιοδ. «Σωτήρ» τόμ. 15 (1892) σ. 121-125.

⁴¹ Πρβλ. π.χ. Σπ. Λάμπρου, ἐνθ' ἄνωτ. τόμ. Α' ἀριθ. 1852₆ (σ. 158) 2098₃ (σ. 180), 3660ζ' (σ. 339) καὶ τόμ. Β' ἀριθ. 4708ζ' (σ. 177-178) καὶ Ἁ. Παπαδόπουλου - Κεραμέως, ἐνθ' ἄνωτ. τόμ. Β', 1894, ἀριθ. 142₃ (σ. 224β) καὶ τόμ. Γ', 1897, ἀριθ. 4 (σ. 25).

⁴² V. Benesevic, Catalogus codicum κτλ. τόμ. I σ. 185.

⁴³ Ἀντόθι, σ. 224-225.

⁴⁴ Περὶ τῆς ἐκδόσεως ταύτης (Nili opera quaedam nondum edita, gr. et lat. vulgavit P. Possinus, Parisiis 1639, σ. 1-126) βλ. Migne Patrol. Graec. τόμ. 79 σ. 583. Τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν βλ. παρὰ V. Benesevic, Monumenta Sinaitica, fasc. I σ. VI-VII καὶ LI (ἀριθ. 9).

⁴⁵ Ὁ ὑπὸ Κυρίλλου τοῦ Σκυθοπολίτου συγγραφεὺς βίος τοῦ Ἁγίου Σάββα († 532) ἐξεδόθη τὸ πρῶτον ὑπὸ J. B. Cotelerius, Ecclesiae graecae monumenta τ. III, Parisiis 1686, σ. 220-376 (πρβλ. Bibliotheca Patrologica Graeca² σ. 226), ἐκ σιναϊτικοῦ δὲ χειρογράφου ὑπὸ Ἀθγουστίνου μοναχοῦ Ἰορδανίτου ἐν περ. «Νέα Σιών» τόμ. 13 (1913) σ. 402-417, 750-765 καὶ τόμ. 14 (1914) σ. 76-89, 165-184, 378-393 κλπ. Τὸ σιναϊτικὸν τοῦτο χειρόγραφον (ὑπ' ἀριθ. 494 τοῦ Θ' αἰῶνος) εἶναι πιθανότατα τὸ καὶ ὑπὸ Νεκταρίου χρησιμοποιηθέν.

«ἀραβικὸν χρονογράφων» (σ. 267, πρβλ. καὶ σ. 301) καὶ χρησιμοποιεῖ ὡς πηγὴν διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν Ἀράβων καλιφῶν τὸ Χρονικὸν τοῦ Ἀραβος ἱστορικοῦ al-Makin. Εἶναι εὐλογον λοιπὸν νὰ δεχθῶμεν, ὅτι καὶ ἐνταῦθα ὁ Νεκτάριος χρησιμοποιεῖ καὶ ὀνομάζει ἐπίσης «ἀραβικὸν χρονογράφων» τὸν αὐτὸν Makin. Ἄν ἐπρόκειτο περὶ δύο διαφόρων ἀραβικῶν χρονογραφικῶν ἔργων, ὁ Νεκτάριος θ' ἔποιετο εἰς τὸ βιβλίον του διάκρισιν τούτων ἀπ' ἀλλήλων, ὅταν τοῦλάχιστον ὀμιλῇ συγχρόνως περὶ ἀμφοτέρων. Ἀλλὰ τὰ ἐν τέλει τοῦ προοιμίου ἐν σ. 4 τῆς «Ἐπιτομῆς» γραφόμενα⁴⁶ πείθουν σχεδὸν ὅτι πρόκειται εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις περὶ ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ χρονογράφου, ἀρα τοῦ Makin. Δυστυχῶς δὲν δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν περὶ τούτου ἀναμφισβητήτους ἀποδείξεις, διότι τὸ πρῶτον τμήμα τῆς χρονογραφίας τοῦ Makin, ἐν ᾧ περιλαμβάνονται καὶ τὰ κατὰ τὴν περίοδον τοῦ Ἰουστινιανοῦ, παραμένει ἀνέκδοτον. Καὶ τὸ ζήτημα δυσχεραίνεται ἔτι μᾶλλον ἐκ τοῦ ἑξῆς γεγονότος: Τὰ κατὰ τὴν κρίσιν τῆς μονῆς τοῦ Σινᾶ ἱστορούμενα ὑπὸ Νεκταρίου εἶναι ἐκτεθειμένα κατὰ τρόπον ὁμοιότατον, συντομώτερον ὅμως, ὑπὸ ἑτέρου Ἀραβος χρονογράφου, τοῦ Εὐτυχίου (ἀραβ. Sa'id Ibn al-Bitrik) πατριάρχου Ἀλεξανδρείας (933-940 μ.Χρ.)⁴⁷ εἰς τὴν χρονογραφίαν αὐτοῦ, ἧς πλήρη λατινικὴν μετάφρασιν ἐξέδωκε τὸ πρῶτον ὁ Ἄγγλος Edward Pococke ἐν Ὁξωνίῳ τῷ 1658, ἀνατυπωθεῖσαν καὶ ὑπὸ Migne ἐν Patrol. Graec. τόμ. 111 σ. 889-1232⁴⁸. Μήπως παρέλαβε λοιπὸν παρὰ τοῦ Εὐτυχίου καὶ οὐχὶ τοῦ Makin ὁ Νεκτάριος;

Ὁ Ἄγγλος περιηγητῆς Burckhardt, ἂν καὶ ἀγνοῶν τὸν Εὐτόχιον, παρέθεσεν ὁμοίαν περὶ τῆς κτίσεως τῆς μονῆς διήγησιν, ἣν παρέλαβε, καθὼς λέγει, ἐξ ἀραβικοῦ χειρογράφου διασωθέντος ὑπὸ τῶν μονα-

⁴⁶ «Πρέπει δὲ νὰ ἠξεύρη καθένας, ὅτι τὰ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς κτίσεως τοῦ μοναστηρίου, πῶς ἦτον ἡ αἰτία καὶ τὸ ἔκτισεν ὁ μέγας Ἰουστινιανός, εἰς ρωμαϊκὸν ἢ ἐλληνικὸν βιβλίον εἰς πλάτος μὴ εὐρίσκοντες γραμμὴν τὴν ὑπόθεσιν, τὴν ἐπήραμεν ἀπὸ τὸν ἀραβικὸν χρονογράφων, ὅτι ἐκεῖ εὐρίσκειται γραμμὴ καταλειπτῶς καὶ τὰ περὶ τῆς κτίσεως τοῦ μοναστηρίου καὶ ἄλλα τινὰ ὅπου ἐανέβησαν ἐκεῖ καὶ εἰς ὅλην τὴν Ἀραβίαν ἕστερον καὶ μάλιστα τὰ περὶ τοῦ Μωάμεθ καὶ τῶν αὐτοῦ διαδόχων».

⁴⁷ Βλ. περὶ τούτου προχείρως Χρυσόστομου Παπαδοπούλου, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας, Ἀλεξάνδρεια 1935, σ. 526-530 (περὶ τῆς χρονογραφίας αὐτοῦ ἐν σ. 527-528, ἐνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία). Πρβλ. καὶ Carl Brockelmann, Geschichte der Arabischen Literatur, 1. Band, Weimar 1898, σ. 148 καὶ Supplementband 1., Leiden 1937, σ. 228, ὡς καὶ Encyclopédie de l'Islam 2 (1913) σ. 36 ἄρθρ. «Eutychius».

⁴⁸ Τὴν ἀντίστοιχον περὶ τῆς κτίσεως τῆς μονῆς περικοπήν βλ. αὐτόθι σ. 1971_A - 1972_C (= ἐκδόσ. Pococke τόμ. II σ. 160-167), ἐλληνικὴν δὲ μετάφρασιν ταύτης ἐκ τοῦ ἐκδεδομένου ἀραβικοῦ κειμένου ὑπὸ Εὐγ. Μιχαηλίδου ἐν «Ἐκκλησ. Φάρο» τόμ. 27 (1928) σ. 275-277 καὶ τόμ. 33 (1939) σ. 393-396.

χῶν⁴⁹. Τὸ χειρόγραφον τοῦτο εἶναι βεβαίως ὁ ὑπὸ τοῦ Νεκταρίου ἀναφερόμενος «ἀραβικὸς χρονογράφος». Ὁ Ἄμερικανὸς Robinson, προσέξας καὶ ὑποδείξας πρῶτος τὴν περὶ κτίσεως τῆς μονῆς διήγησιν τοῦ Εὐτυχίου, ἧς καὶ παρήθηκεν ἐκ τῆς ἀνωτέρω μνημονευθείσης πρώτης ἐκδόσεως τοῦ Roscoe ἀγγλικὴν μετάφρασιν⁵⁰, ἐθεώρησε πιθανόν, ὅτι τὸ ὑπὸ τοῦ Burckhardt μνημονευθὲν ἀραβικὸν ἐν Σινᾷ χειρόγραφον εἶναι ἴσως χειρόγραφον τοῦ ἔργου τοῦ Εὐτυχίου⁵¹, πρὸς τοῦτον δὲ συνεφώνησε βραδύτερον καὶ ὁ G. Ebers⁵². Πάντες οἱ ἀνωτέρω ξένοι ἠγνῶνουν τὰ περὶ «ἀραβικοῦ χρονογράφου» γραφόμενα ὑπὸ Νεκταρίου. Ὁ ἐκ τῶν ἡμετέρων ὅμως Περ. Γρηγοριάδης, γνωρίζων τὴν «Ἐπιτομήν», οὐ μόνον ἐδέχθη τὸν ὑπὸ τοῦ Robinson γενόμενον ταυτισμὸν τοῦ ἀραβικοῦ ἐν Σινᾷ χειρογράφου πρὸς τὸν Εὐτύχιον, ἀλλὰ καὶ ἐβεβαίωσε πρῶτος ὅτι τὸν Εὐτύχιον ἔχει παραλάβει καὶ ὁ Νεκτάριος «κατὰ τὰ πλεῖστα» ἐν τῇ «Ἐπιτομῇ»⁵³. Ἀμφότεραι ὅμως αἱ εἰκασίαι αὗται τοῦ Robinson καὶ τοῦ Γρηγοριάδου, ἀγνοοῦντων τὸν Makin, εἶναι ἀμφισβητήσιμοι: Ὁ «ἀραβικὸς χρονογράφος», ἐξ οὗ ἠντλησεν ὁ Νεκτάριος καὶ ὃν εἶδε διατηρούμενον εἰσεῖτι τῷ 1816 ὁ Burckhardt, ἠδύνατο κάλλιστα νὰ εἶναι ἡ χρονογραφία τοῦ Makin καὶ οὐχὶ τοῦ Εὐτυχίου. Παρὰ τὴν ἱκανὴν δ' ὄντως ὁμοιότητα τῆς διηγήσεως τοῦ Νεκταρίου πρὸς τὴν τοῦ Εὐτυχίου, οὐδόλως ἀποκλείεται νὰ ὑπάρχη ἔτι μεγαλύτερα ὁμοιότης μεταξύ τοῦ Νεκταρίου καὶ τοῦ Makin καὶ ἐνταῦθα, ὡς συμβαίνει καὶ περαιτέρω⁵⁴, γνωστοῦ ὄντος ἄλλως τε ὅτι ὁ Εὐτύχιος ὑπῆρξεν ἐκ τῶν ἀμέσων προτύπων τοῦ Makin⁵⁵. Πρὶν γνωρίσωμεν πάντως τὴν ἀντίστοιχον περικοπὴν τοῦ Makin, ὡς καὶ τίς εἶναι πράγματι ὁ ἐν Σινᾷ σωζόμενος «ἀραβικὸς χρονογράφος»,

⁴⁹) Travels in Syria and the Holy Land, by the late J o h n L e w i s B u r c k h a r d t, London 1822, σ. 545.

⁵⁰) Biblical Researches in Palestine, Mount Sinai and Arabia Petraea. A Journal of travels in the year 1838 . . . by E d w a r d R o b i n s o n, vol. I, Boston 1841, σ. 556-558, note XVIII.

⁵¹) Αὐτόθι σ. 185 σημ. 1.

⁵²) Durch Gosen zum Sinai. Aus dem Wanderbuche und der Bibliothek, von Dr G e o r g E b e r s . . . Leipzig 1872, σ. 590 (σημ. ἀριθ. 461 εἰς σ. 406).

⁵³) Π e ρ ι κ λ ε ο υ ς Γ ρ η γ ο ρ ι ᾶ δ ο υ, Ἡ ἱερὰ μονὴ τοῦ Σινᾶ, κατὰ τὴν τοπογραφικὴν, ἱστορικὴν καὶ διοικητικὴν αὐτῆς ἔποψιν, ἐν Ἱεροσολύμοις 1875, σ. 41-42. Τὰ τοῦ Γρηγοριάδου ἐπαναλαμβάνονται καὶ ὑπὸ Ἰ ω ἄ ν ν ο υ Φ ω κ λ ῖ δ ο υ, Ὀλίγα τινὰ περὶ τῆς Σιναϊτικῆς Χερσονήσου, «Ἐκκλησ. Φάρος» τόμ. 27 (1928) σ. 240 καὶ ὑπὸ ἄλλων.

⁵⁴) Βλ. κατωτέρω τὰ περὶ τοῦ τμήματος Δ' γραφόμενα.

⁵⁵) Βλ. M. P l e s s n e r ἐν Encyclopédie de l'Islam τόμ. 3 (1936) σ. 184 ἐν ἄρθρῳ «(al-)Makin».

δὲν δυνάμεθα ν' ἀποφανθῶμεν μετὰ βεβαιότητος, ἂν ὁ Νεκτάριος παρέλαβε καὶ ἐνταῦθα παρὰ τοῦ Μακίη ἢ τοῦ Εὐτυχίου.

Μετὰ τὴν ἐξιστόρησιν τῶν κατὰ τὴν ἰδρυσιν τῆς μονῆς ἀκολουθεῖ (σ. 154-176) λεπτομερῆς περιγραφή ταύτης, ἐνθα παρέχονται πληροφορία περὶ τοῦ καθολικοῦ, ἦτοι τοῦ κυρίως ναοῦ τῆς μονῆς, τῶν ἐν αὐτῷ εἰκόνων καὶ τοῦ ἄλλου διακόσμου, τῶν κελλιῶν, τῶν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς μονῆς παρεκκλησιῶν καὶ τῶν πέριξ ἱστορικῶν τοποθεσιῶν καὶ τέλος «περὶ τῆς τάξεως τῆς ἀκολουθίας τοῦ μοναστηρίου».

Ἡ περιγραφή αὕτη βασίζεται βεβαίως κατὰ κύριον λόγον εἰς αὐτοψίαν καὶ ἄμεσον γνῶσιν τοῦ συγγραφέως. Πιθανώτατα ὅμως εἶχεν οὗτος ὑπ' ὄψιν καὶ παλαιότερα προσκνητάρια τοῦ Σινᾶ ἐκ τῶν πολλῶν, ἅτινα ἤδη ἀπὸ τοῦ 16ου αἰῶνος ἐκυκλοῦντο εἰς χειρόγραφα⁵⁶ καὶ ὄντιν τινα ὑπάρχουν σήμερον ἐκδεδομένα ὑπὸ Ἁ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως⁵⁷ καὶ ἄλλων⁵⁸. Μάλιστα δὲ φαίνεται ὅτι ἐχρησιμοποίησεν ὁ Νεκτάριος τὴν ἐξ ὑπερδισχιλίων δεκαπεντασυλλάβων ὁμοιοκαταλήκτων στίχων περιγραφὴν τοῦ Σινᾶ τὴν συντεθειῖσαν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1577-1592 ὑπὸ τοῦ τότε Σιναΐτου ἱερομονάχου, εἶτα δὲ (1597-1603) μητροπολίτου Ρόδου Παΐσιου Ἀγιαποστολίτου († 1609)⁵⁹, ἦτις ἐφῆρετο

⁵⁶) Πρβλ. τὴν βιβλιογραφίαν τοῦ V. B e n e s e v i c, Monumenta Sinaitica, fasc. I, ἀριθ. 285, σ. XXV (ἔτους ζ'οκδ' = 1616) καὶ ἀριθ. 294β σ. LVIII (ἔτους 1625), εἰς ἣν προσθετέα καὶ τὰ εἰς τοὺς κώδικας τῆς μονῆς τῶν Ἰβήρων ὑπ' ἀριθ. 535 (τοῦ 16ου αἰ.), 694 (τοῦ ἔτους 1611) καὶ 845 (τοῦ ἔτους 1585) ἀνέκδοτα προσκνητάρια τοῦ Σινᾶ (Σ π. Ἀ ἄ μ π ρ ο υ, Κατάλογος κλπ. τόμ. Β' σ. 166 [ἀρ. 4655₁₉ 24 26], σ. 206-207 [ἀρ. 4814₁] καὶ σ. 230 [ἀρ. 4965₁]).

⁵⁷) Τρεῖς ἀνώνυμα ἑλληνικά προσκνητάρια τῆς 15' ἑκατονταετηριίδος νῦν τὸ πρῶτον μετὰ προλόγου ἐκδιδόμενα ὑπὸ Ἁ. Π α π α δ ο π ο ὕ λ ο υ - Κ ε ρ α μ έ ω ς καὶ συνοδευόμενα μετὰ ῥωσικῆς μεταφράσεως τοῦ κ. Γ α β ρ ι ἦ λ Σ. Δ ε σ τ ο ὕ ν η [ἐν Πετρούπολει 1896] σ. 31-39 («Περὶ τοῦ ὄρους τοῦ ἁγίου Σινᾶ») καὶ [ἐπιτομή τούτου] σ. 103-105. Πάντα τὰ εἰς τὸ προσκνητάριον τοῦτο, συντομώτερον βεβαίως, ἀναγραφόμενα φέρονται καὶ ἐν «Ἐπιτομῇ», ἐξαιρέσει μόνον τῶν εἰς τὰς παραγράφους 9, 11, 17, 18 καὶ 20 τοῦ προσκνηταρίου γραφομένων. Μόνον τὸ ὑπὸ Ἁ. Π α π α δ ο π ο ὕ λ ο υ - Κ ε ρ α μ έ ω ς ὡσαύτως ἐκδεδομένον ἕτερον σιναΐτικόν προσκνητάριον τοῦ 16ου αἰῶνος τὸ σημειούμενον εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τοῦ V. B e n e s e v i c, ἐνθ' ἄνωτ. ὑπ' ἀρ. 269 (σ. XXIV), δὲν ἠδυνήθημεν νὰ ἴδωμεν.

⁵⁸) Πρβλ. καὶ τὴν ὑπὸ Κ. Ι. Δ υ ο β ο υ ν ι ώ τ ο υ ἐκδεδομένην ἐν «Θεολογία» τόμ. 1 (1923) σ. 39-41 περιγραφὴν τοῦ Σινᾶ τὴν γραφεῖσαν τῷ 1578 ὑπὸ Θεοδοσίου Ζυγομαλά, ἦτις ὅμως δὲν φαίνεται ἔχουσα σχέσιν πρὸς τὴν «Ἐπιτομήν».

⁵⁹) Παΐσιου Ἀγιαποστολίτου Μητροπολίτου Ρόδου, Ἱστορία τοῦ ἁγίου ὄρους Σινᾶ καὶ τῶν περιχώρων αὐτοῦ. Ἐμμετρον σύγγραμμα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1577-1592 ἐκδιδόμενον νῦν τὸ πρῶτον μετὰ προλόγου ὑπὸ Ἁ. Π α π α δ ο π ο ὕ λ ο υ - Κ ε ρ α μ έ ω ς καὶ συνοδευόμενον μετὰ ῥωσικῆς μεταφράσεως

ἤδη ἀρχομένου τοῦ 17^{ου} αἰῶνος εἰς ἀντίγραφα⁶⁰ καὶ δὴ καὶ σιναίτικα⁶¹. Τοῦτο δύναται νὰ θεωρηθῆ σχεδὸν βέβαιον, διότι ὄχι μόνον πάντα σχεδὸν τὰ ὑπὸ τοῦ Παΐσιου ἀφελέστερον περιγραφόμενα ἐπιναλαμβάνονται μεθοδικώτερον καὶ ἀκριβέστερον ὑπὸ τοῦ Νεκταρίου⁶², ἀλλὰ καὶ διότι ἡ συμφωνία ἐκτείνεται καὶ εἰς ἰδιαζούσας τινὰς λεπτομερείας, ὥστε αὕτη δὲν δύναται νὰ θεωρηθῆ τυχαία καὶ ν' ἀποδοθῆ εἰς μόνην τὴν ταυτότητα τοῦ ἀντικειμένου τῶν δύο περιγραφῶν⁶³.

Ἄλλὰ καὶ διὰ νέων στοιχείων ἐπλούτισεν ὁ Νεκτάριος τὴν περιγραφὴν αὐτοῦ. Ἐκ τούτων ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέροντα διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς τέχνης εἶναι τὰ ἐν σ. 157-158 περὶ τῶν εἰκόνων τοῦ τέμπλου, ἔργων τοῦ Κρητὸς Ἱερεμίου⁶⁴, καὶ τὰ ἐν σ. 159-160 περὶ τῶν λεπτομε-

τοῦ κ. Γ α β ρ ι η λ Σ. Δ ε σ τ ο ὑ ν η [ἐν Πετροπόλει 1891] (τὸ ἑλληνικὸν κείμενον ἐν σ. 1-90). Διορθώσεις καὶ προσθήκας εἰς τὸ κείμενον, ὡς καὶ συμπληρωματικὰ περὶ τοῦ συγγραφέως, ἐδημοσίευσεν ὁ Ἰ. Κ. Β ο γ ι α τ ζ ἰ δ η ς, Παΐσιου μητροπολίτου Ρόδου νέος κώδιξ, «Ἐπετηρὶς τοῦ Παρνασσοῦ» ἔτ. 12 (1916) σ. 210-259 (βλ. ἰδίᾳ σ. 216-249).

⁶⁰) Βλ. Ἄ. Παπαδόπουλον - Κεραμέα, ἔνθ' ἀνωτ. σ. XIV-XV καὶ Ἰ. Κ. Β ο γ ι α τ ζ ἰ δ η ν, ἔνθ' ἀνωτ. σ. 216 κ.ἑξ.

⁶¹) Τοιοῦτος ὁ ὑπ' ἀριθ. 534 καὶ ἔτος 1629 σιναίτικὸς κώδιξ (V. G a r d t h a u s e n, Catalogus codicum graecorum Sinaiticorum, Ὀχονί 1886, σ. 130). Ἡ περιγραφὴ ἄλλως τε ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Παΐσιου εἰς τὸ ἐν Καίφῳ σιναίτικόν μετόχιον (βλ. στίχ. 2265-2266 αὐτῆς). Ὅτι καὶ ὁ Παΐσιος εἶχεν ὑπ' ὀφιν τοῦ παλαιότερα προσοικνητάρια τοῦ Σινᾶ, εἶναι πολὺ πιθανόν.

⁶²) Τῶν ἐξῆς μόνον στίχων τοῦ Παΐσιου δὲν εὑρομεν (ἐκ προχείρου πάντως παραβολῆς) ἀντίστοιχα χωρία ἐν «Ἐπιτομῇ»: 103-120, 1253-1298, 1641-1726, 1779-1794 καὶ 1961 κ.ἑξ.

⁶³) Ἀρκοῦμεθα εἰς τὰ ἐξῆς δύο παραδείγματα: Ὑπὸ Παΐσιου ἀναφέρεται ἐν παρεκβάσει (στ. 1231-1232) περὶ τοῦ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας

*Ἰωακείμ τοῦ θανμαστοῦ, ὅστις ἐχαριώθη [= ;]
καὶ γὰρ ἔπιε φάρμακον καὶ δὲν ἐθανατώθη,*

ἡ αὐτὴ δὲ παρεκβατικὴ λεπτομέρεια καὶ ἐν «Ἐπιτομῇ» (σ. 162): «Ὅστις [ὁ Ἰωακείμ Ἀλεξανδρείας], λέγουσιν, εἶναι ὁποῦ ἔπιε τὸ φάρμακον καὶ δὲν ἐβλάβη». Ἐπίσης ὁ Παΐσιος ἀναφέρων τὴν περὶ τῆς Ἁγ. Αἰκατερίνης παράδοσιν, γράφει (στ. 1631-1634):

*... καὶ δὴ ἀνακομίσαντες κατέθεντο ὑπίαν
οὕτω καθάπερ νῦν δοῖς μετὰ τιμὴν παντοίαν
καὶ ἔκτισε ἰσόμετρον τὸ σῶμα ἐνυπόδη
καὶ ὡσαυτὸ ζύμη (ὡ φρικτὸν θέαμα) ἔξωγκώθη,*

ὁμοίως δὲ καὶ ὁ Νεκτάριος (σ. 173): «... ἀφ' οὗ δὲ τὸ ἐπῆραν ἀπ' ἐκεῖ [τὸ λειψάνον τῆς Ἁγ. Αἰκατερίνης] (ὡ τοῦ θαύματος, θανμαστός ὁ Θεὸς ὁ δοξάζων τοὺς ἅγιους του) με σημεῖα καὶ τέρατα ἢ πέτρα ἐκεῖνη ἐφούσκωσεν ὡσὼν ζυμαρὸν καὶ ἔκαμεν ἓνα σχῆμα ἐνός κορμίου γυναικὸς μετὰ τὰ ἐνδύματά της κειμένη ὑπίᾳ ὡσεὶ νεκρά».

⁶⁴) Πρόκειται περὶ τοῦ γνωστοῦ ἀγιογράφου Ἱερεμίου Παλλαδά, ὡς ἤδη παρετηρήθη ὑπὸ Κ. Ἀμάντου, Σιναίτικὰ μνημεῖα ἀνέκδοτα, σ. 35.

γημένων αναλογίων, έργων τοῦ μοναχοῦ Πορφυρίου τοῦ Ἀθηναίου. Τὸ αὐτὸ λεκτέον καὶ περὶ τῶν ἐν σ. 163-167 τὸ πρῶτον ἐνταῦθα ἐκδιδομένων πολυαριθμῶν ἐπιγραφῶν τοῦ ναοῦ⁶⁵.

Ἐν τέλει τοῦ Β' τμήματος (σ. 176 κ.ἐξ.) γίνεται λόγος «περὶ τῆς ἐλευθερίας καὶ αὐτοδεσποτείας τοῦ μοναστηρίου» καὶ δημοσιεύεται (σ. 178-180) πρὸς βεβαίωσιν ταύτης ὁ εἰς τὸν αὐτοκράτορα Ἰουστινιανὸν ἀποδιδόμενος περιθρύλητος «ὄρισμός» (καλούμενος ὑπὸ τοῦ Νεκταρίου νεαρὰ καὶ χρυσόβουλλον), δι' οὗ ἀπονέμεται εἰς τὸν ἡγούμενον τῆς μονῆς Σινᾶ ὁ τίτλος τοῦ ἀρχιεπισκόπου καὶ τὸ ἀξίωμα τοῦ τρίτου τῶν υπερτίμων. Ὁ ὄρισμός οὗτος ἔχει μεγάλην σημασίαν, διότι ἐπ' αὐτοῦ ἐστηρίχθησαν κατὰ καιροὺς οἱ ἐπίσκοποι τοῦ Σινᾶ ἐν τῇ ἐπιδιώξει τῆς αὐτονομίας καὶ ἀνεξαρτησίας αὐτῶν ἀπὸ τοῦ πατριαρχείου τῶν Ἱεροσολύμων, ὑποστηρίζοντος τοῦναντίον ὅτι ἡ ἐπισκοπὴ Σινᾶ ὑπάγεται κανονικῶς ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς δικαιοδοσίας αὐτοῦ⁶⁶. Ἡ ὑπὸ Νεκταρίου ἐκ σιναϊτικοῦ κώδικος⁶⁷ ἔκδοσις τοῦ ὁρισμοῦ εἶναι ἡ πρώτη γενομένη, ἠγνοήθη ὅμως ὑπὸ πάντων τῶν μεταγενεστέρων ἐκδοτῶν αὐτοῦ (πλὴν τοῦ Περ. Γρηγοριάδου)⁶⁸, καὶ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ προσφάτως περὶ τούτου διαλαβόντος Fr. Dölger⁶⁹. Διὰ τοῦτο, καὶ

⁶⁵) Τὴν πρώτην ταύτην ἔκδοσιν τοῦ Νεκταρίου ἠγνόησαν νεώτεροι σοβαροὶ ἐρευνηταί, ὡς ὁ E. von Dobschütz ἐκδίδων ἐκ χειρογράφου τῆς Λορένδης τὰς τρεῖς πρώτας ἐπιγραφάς ἐν «Byzant. Zeitschrift» τ. 15 (1906) σ. 244-245 καὶ ὁ ἐπὶ τούτων στηριχθεὶς πρὸς καθορισμὸν τοῦ χρόνου τῆς κτίσεως τῆς μονῆς Henri Grégoire, Sur la date du monastère du Sinaï ἐν «Bulletin de Correspondance Hellénique» τ. 31 (1907) σ. 327-334 (ὄν διέλαθεν ἐπίσης καὶ ἡ νέα ἔκδοσις τῶν δύο πρώτων ὑπὸ Νικολάου Τσέκα, Διορθώσεις ἐπιγραφῶν εὐρισκομένων ἐν τῇ ἱερᾷ μονῇ τοῦ Σινᾶ καὶ ἔξαγωγή ἐκ τῆς πλάνης, ἐν περιοδ. «Σωτήρ» τόμ. 14 [1891] σ. 341-342). Συναγωγὴν 192 σιναϊτικῶν ἐπιγραφῶν, ἐν αἷς καὶ τοῦ Νεκταρίου, βλ. εἰς τὸ νεώτερον βιβλίον τοῦ M. H. L. Rabino, Le monastère de Sainte-Catherine du Mont Sinaï, Le Caire 1938, σ. 101-115.

⁶⁶) Βλ. [Π. Νεοκλεοῦς], Τὸ κανονικὸν δίκαιον τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων ἐπὶ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς τοῦ Σινᾶ ἐπιμαρτυρούμενον ὑπὸ ἐπίσημων ἐκκλησιαστικῶν ἐγγράφων, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1868.

⁶⁷) Σιναϊτικοὶ κώδικες περιέχοντες τὸν ὄρισμὸν ἀναγράφονται δύο ἐν V. Benesovic, Catalogus codicum κλπ. τόμ. I σ. 631 καὶ τόμ. III, 1917, ἀριθ. 1889 (φ. 299α-300α), σ. 261. Ὁ ἐξ οὗ ἐξέδωκε τὸν ὄρισμὸν ὁ Νεκτάριος εἶναι πιθανώτατα ὁ ἀπὸ ἔτους ΖΟΖ' (= 1569) χρονολογούμενος, περὶ οὗ γράφει ὁ Περ. Γρηγοριάδης, Ἡ ἱερὰ μονὴ τοῦ Σινᾶ, σ. 162 σημ. 2.

⁶⁸) Περ. Γρηγοριάδου, ἐνθ' ἀνωτ. σ. 160-162 (βλ. κατωτέρω σημ. 74).

⁶⁹) Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit herausgegeben von den Akademien der Wissenschaften in München und Wien. Reihe A. Regesten. Abteilung I: Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches, bearbeitet von Franz Dölger.

ἔνεκα τῆς ρηθείσης σπουδαιότητος τοῦ ἔγγράφου, παρέχομεν κατωτέρω πληρεστέρας εἰδήσεις περὶ τοῦ ὄρισμοῦ καὶ τῆς ἔκπαιλα ἀμφισβητομένης ἀὐθεντικότητός του.

Ἐκ σιναϊτικῆς προελεύσεως κώδικος τῆς Λειψίας (Lips. Tisch. IX B, 17 αἰ.) καὶ ἐξ ἐτέρου τῆς Δρέσδης ἐξέδωκε τὸν ὄρισμὸν ὁ Tischendorf⁷⁰ μετατυπωθέντα πανομοιότιπως ὑπὸ Migne ἐν Patrol. Graec. τόμ. 86 σ. 1149-1152. Οἱ ἐξ ἄλλου κώδικος (τοῦ ποτὲ μητροπολίτου Γερασίου) ἐκδότης αὐτοῦ Ράλλης καὶ Ποτλῆς⁷¹ ἐθεώρησαν αὐτὸν μεταγενέστερον, ἀναγόμενον οὐχὶ εἰς τὸν Ἰουστινιανόν, ἀλλ' εἰς Κομνηνόν τινα ἢ Παλαιολόγον αὐτοκράτορα. Ὁ ἐκδοὺς ἀκολούθως αὐτὸν C. E. Zacharia von Lingenthal⁷² προσέγραψεν αὐτὸν εἰς τὸν αὐτοκράτορα Μιχαὴλ τὸν Παλαιολόγον καὶ ἔταξε χρονολογίαν αὐτοῦ τὸ ἔτος 1271, τοῦτον δ' ἠκολούθησαν καὶ οἱ ἔπειτα ἐκδοὶς Miklosich καὶ Müller⁷³. Ἐκ μεταγενεστέρου, τέλος, σιναϊτικοῦ κώδικος (τοῦ ἔτους 1693) ἐξέδωκε τὸν ὄρισμὸν ὁ Περ. Γρηγοριάδης⁷⁴, ὅστις καὶ πραγματευθεὶς διὰ μακρῶν περὶ τῆς γνησιότητος αὐτοῦ⁷⁵ κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ ὄρισμὸς καὶ δι' ἑσωτερικοὺς λόγους δὲν δύναται νὰ εἶναι τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Πλαστὸν πιστεύει τὸν ὄρισμὸν καὶ ὁ H. Gelzer⁷⁶, ὑποθέτων ὅτι ἐχαλευῆθη ἤδη τὸν 12ον αἰῶνα ἢ καὶ τι πρότερον,

3 Teil. Regesten von 1204-1282, München u. Berlin 1933, σ. 57-58 (ἀριθ. 1981). Ὁ Dölger ἠγνόησεν ἐνταῦθα καὶ τὴν περὶ τοῦ ὄρισμοῦ σημειωθεῖσαν βιβλιογραφίαν ὑπὸ V. Benesovic, Monumenta Sinaitica, fasc. I σ. VII ἀριθ. 23.

⁷⁰ C. Tischendorf, Anecdota sacra et profana, Lipsiae 1861, σ. 56-57. Πρβλ. E. von Dobschütz ἐν «Byz. Zeitschrift» τ. 15 (1906) σ. 244.

⁷¹ Σύνταγμα τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων . . . ἐκδοθὲν ὑπὸ Γ. Ἀ. Ράλλης καὶ Μ. Ποτλῆ, Ἀθήνησιν 1855, τόμ. 5 σ. 331-332.

⁷² C. E. Zachariae a Lingenthal, Jus Graecoromanum, pars III, Lipsiae 1857, σ. 593-595. Ἀνατύπ. ἐν Ἴω. Ζέπου καὶ Παν. Ζέπου. Jus Graecoromanum τόμ. Α', Ἀθήναι (1931) σ. 504-505.

⁷³ Miklosich - Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi, vol. V, tom. 2, Vindobonae 1887, σ. 239-240 (βλ. καὶ σ. 461-462).

⁷⁴ Περ. Γρηγοριάδου, Ἡ ἱερὰ μονὴ τοῦ Σινᾶ, σ. 160-162.

⁷⁵ Αὐτόθι σ. 162-172. Ἀξιοσημείωτος ἐν πάσῃ περιπτώσει εἶναι ἡ δημοσιευμένη ἐνταῦθα (σ. 164-165) ἐπιστολὴ ἀπὸ 1694 τοῦ Ἰγνατίου ἀρχιεπισκόπου τῆς Ἀ' Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν βεβαιοῦντος τὸν ἐρωτήσαντα Δοσίθεον Ἱεροσολύμων, ὅτι τὸ πρωτότυπον τοῦ ὄρισμοῦ, φέρον τὴν ὑπογραφὴν τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἐσώζετο ὄντως τότε ἐν τῇ ἀρχιεπισκοπῇ Ἀχριδῶν καὶ ἀποστέλλοντος ἐπικεκρωμένον ἀντίγραφον αὐτοῦ (τὸ καὶ δημοσιευθὲν ὑπὸ Γρηγοριάδου). Ἡ μεγάλη ὁμοίότης τοῦ ἀντιγράφου τούτου πρὸς τὸ ὑπὸ τοῦ Νεκταρίου ἐκδεδομένον κείμενον δεικνύει πιθανῶς ὅτι καὶ τὸ παλαιότερον σιναϊτικὸν χειρόγραφον, ἐξ οὗ ἐξέδωκεν ὁ Νεκτάριος, ἔχει τὴν αὐτὴν προέλευσιν.

⁷⁶ H. Gelzer, Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverszei-

ώσαύτως δὲ καὶ ὁ E. von Dobschütz⁷⁷, ὁ δὲ Fr. Dölger⁷⁸, τοποθετῶν αὐτὸν ἐπίσης εἰς τὸ ἔτος 1271, τὸν θεωρεῖ, παρὰ τὸ ὅτι ἀγνοεῖ τὰ ὑπὸ τοῦ Γρηγοριάδου γραφέντα, δι' ἄλλους σοβαροὺς λόγους, ὑποπτον. Ὡστε καὶ ἡ νεωτέρα ἔρευνα δέχεται τὸν ὀρισμὸν ὄχι μόνον μεταγενέστερον ὁπωσδήποτε τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἀλλὰ καὶ ὑπόπτου γνησιότητος. Ὑπὸ ἔποψιν πάντως παραδόσεως τοῦ κειμένου παρατηροῦμεν, ὅτι ἡ ἠγνοημένη ἔκδοσις τοῦ Νεκταρίου, καθὼς καὶ ἡ τοῦ Γρηγοριάδου, ἦτις ἐγένετο ἐπίσης ἐκ κώδικος σιναϊτικοῦ ὀλίγον μόνον διαφερόντος κατὰ τὸ κείμενον⁷⁹, ἂν καὶ γενικῶς εἰπεῖν δὲν πλεονεκτοῦν, ὡς οὐχὶ ὀρθῶς φρονεῖ περὶ τῆς ἰδίας αὐτοῦ ἐκδόσεως ὁ Γρηγοριάδης, παρέχουν ἐν τούτοις καὶ γραφάς τινὰς καλυτέρας τῶν ἐξ ἄλλων χειρογράφων γενομένων ἐκδόσεων.

ΤΜΗΜΑ Γ' (σ. 187-232). Τοῦτο περιέχει τὴν συνέχειαν τῆς ἱστορίας τοῦ Σινᾶ μετὰ τὴν κτίσιν τῆς μονῆς μέχρι τῶν χρόνων τοῦ συναφῆως.

Καὶ πρῶτον ἐκτίθενται οἱ κατὰ καιροὺς ἐπισυμβάντες εἰς τὴν μονὴν κίνδυνοι, ἀπὸ τῶν ὁποίων αὕτη, κατὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ συγγραφέως, διεσώθη διὰ μόνης τῆς θαυματουργοῦ θείας ἐπεμβάσεως. Ὡς τοιοῦτοι ἀναγράφονται ἢ περὶ τὸ 1000 μ.Χρ. ἀπειληθεῖσα καταστροφὴ τῆς μονῆς ἐπὶ ἡγεμόνος τῆς Αἰγύπτου Μέλεκ Σάλεκ ἢ Χάκεμ Ἀμπρίλλε⁸⁰ (σ. 189-195), ἢ ὑπὸ Αἰγυπτίων στρατιωτῶν λεηλασία αὐτῆς καὶ ὁ φόνος τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἰωάννου τοῦ Ἀθηναίου τῷ 1091 (σ. 195-197) καὶ οἱ καταστρεπτικοὶ σεισμοὶ τοῦ ἔτους 1312 (σ. 197-198), ἅτινα πάντα ἐλήφθησαν, ὡς δηλοῦται ἐν σ. 195 καὶ 198, ἐκ τοῦ ἀραβικοῦ συναξαριστοῦ τῆς μονῆς.

⁷⁷ Ἀκολουθεῖ ἡ διήγησις διαφόρων «θαυμάτων» κατὰ καιροὺς γενο-

chnisse der orientalischen Kirche, «Byzant. Zeitschrift» τόμ. 2 (1893) σ. 70-71.

⁷⁷) E. v o n D o b s c h ü t z, αὐτόθι τόμ. 15 (1906) σ. 244.

⁷⁸) F. r. D ö l g e r, Regesten der Kaiserurkunden κλπ., ἐνθ' ἄνωτ.

⁷⁹) Βλ. τὴν ἀνωτέρω σημ. 75. Σημειωτέον, ὅτι τὸ κείμενον τοῦ ὀρισμοῦ εἴρηται καὶ εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 535 κώδικα τοῦ 16ου αἰῶνος τῆς μονῆς Ἰβήμων (ἐν ἀριθ. 21) γραφέντι «ἐν τῷ Σινᾶφ ὄρει διὰ χειρὸς ἐντελεῦς Μαζαρίων ἱερομονάχου τοῦ Κρητός» (Σπ. Λάμπρου, Κατάλογος κλπ. τόμ. Β', ἀριθ. 4655, σ. 166), καθὼς καὶ εἰς κώδικα τῆς βιβλιοθήκης Σιδερίδου ὑπ' ἀριθ. 4 (σ. 1079-1087) (βλ. Κ. Γ. Δυοβουνιώτου, Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς βιβλιοθήκης Ε. Α. Σιδερίδου τῆς δωρηθείσης τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν, «Θεολογία» τόμ. 12 [1934] σ. 226-253).

⁸⁰) Προξέεται περὶ τοῦ al-Hakim Bi Anri Ἰllah, 16ου φατιμίδου καλίφου (996-1021 μ. Χρ.), οὗτινος τὸ ἀληθές ὄνομα ἦτο Abu ἸAli al-Mansur. Οὗτος ἐπῆρξεν ἀπηνῆς διώκτης τῶν Χριστιανῶν (βλ. τὸ περὶ τούτου ἄρθρον ἐν Encyclopédie de l' Islam τ. 2 [1913] σ. 238a-239β ὑπὸ E. G r a e f e, ἔνθα καὶ ἡ λοιπὴ περὶ αὐτοῦ βιβλιογραφία).

μένων ἐν Σινᾷ (σ. 199-206) καὶ κατὰ παρῖδονιν φερομένων (πρβλ. σ. 199 καὶ 205), ἅτινα καὶ ἔξ ἄλλων πηγῶν, προσκυνηταρίων ἢ χειρογράφων, εἶναι σήμερον εἰς ἡμᾶς γνωστά. Οὕτω π.χ. τὸ ἐν σ. 199-200 «*θαῦμα τοῦ βλύσαντος ἐλαίου, ὅπερ ἐποίησεν ὁ δαίος Γεώργιος ὁ Ἀρσελαΐτης*», ὅπερ, κατὰ τὸν Νεκτάριον, φέρεται «εἰς πολλὰ ἀραβικὰ βιβλία γεγραμμένον», ἀνευρίσκει τις καὶ εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 87 (τοῦ 17ου αἰ.) Ἱεροσολυμιτικὸν κώδικα (φ. 111 κ.ἑξ.)⁸¹ τὰ «*περὶ τῶν Ἀρμενίων*» (σ. 200) εὑρηγται καὶ εἰς παλαιότερον σιναϊτικῆς προσελεύσεως κώδικα τῆς βιβλιοθήκης τῆς Δρῆσδης⁸² τὸ ἐν σ. 201-204 *θαῦμα τῆς Θεοτόκου* φέρεται καὶ εἰς τὴν προμνημονευθεῖσαν⁸³ ἔμμετρον «Ἱστορίαν τοῦ Ἁγίου ὄρους Σινᾶ» τοῦ Παΐσιου Ἀγιαποστολίτου (στ. 243-276, ἔκδ. Ἄ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, σ. 10-11). καὶ τέλος τὰ ἐν σ. 204-206 «*Περὶ τῆς Ἀγίας Ζώνης τῆς Θεοτόκου*» ἐκτίθενται συντομώτερον ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Παΐσιου (αὐτόθι στ. 203-224). Ὁ Νεκτάριος πάντως εἶναι ὁ πρῶτος ὅστις συνέλεξε καὶ ἐδημοσίευσεν αὐτὰ.

Ἀπὸ σ. 206-214 γίνεται λόγος ἐν συντομίᾳ «*περὶ τῶν κατὰ διαφόρους καιροὺς ἐπιδημησάντων ἁγίων ἀνδρῶν εἰς τὸ ἄγιον τοῦτο ὄρος ἢ καὶ ἀσκησάντων ἐν αὐτῷ*» ἐπὶ τῇ βίβει γνωστών ἀγιολογικῶν κειμένων. Οὕτω τὰ ἐν σ. 206-207, περὶ «*τοῦ ἁγίου Γαλακτίωνος καὶ τῆς ἁγίας Ἐπιστήμης*», εἶναι εἰλημμένα ἐκ τοῦ ὑπὸ Συμεῶν τοῦ Μεταφράστου γεγραμμένου καὶ γνωστοῦ ἐκ πολλῶν χειρογράφων⁸⁴ βίου τῶν ἁγίων τούτων τοῦ ἐκδεδομένου καὶ παρὰ Migne (Patrol. Graec. τόμ. 116 σ. 94-108), τὰ δὲ ἐν σ. 208-212 ἐκ τῆς «*Κλίμακος*» τοῦ κατὰ τὸν 6ον μ.Χρ. αἰῶνα ἡγουμένου τοῦ ὄρους Σινᾶ Ἰωάννου τοῦ Σχολαστικοῦ τῆς ἐκδεδομένης ὡσαύτως παρὰ Migne (ἐνθ' ἄνωτ. τόμ. 88 σ. 631-1164⁸⁵), ἧς δημῶδη μετάφρασιν ἔξῆδωκεν, ὡς γνωστόν, ἦδη τῷ 1590 ὁ σοφὸς Κρηὶς Μάξιμος ὁ Μυρογύνιος⁸⁶. Μόνον δὲ τὰ

⁸¹) Ἄ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Β' σ. 161-162.

⁸²) Βλ. E. von Dobschütz, Eine Sammelhandschrift des 16. Jahrhunderts. Dresden MS. A 187 ἐν «Byzant. Zeitschrift» τόμ. 15 (1906) σ. 246.

⁸³) Βλ. ἄνωτ. σ. 304.

⁸⁴) Πρβλ. προχείρως Ἄ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, ἐνθ' ἄνωτ. τόμ. Α', σ. 34, 354 καὶ τόμ. Β', σ. 76, 221-222, 283 καὶ Σπ. Λάμπρου, Κεφάλαιος κλπ. τόμ. Α' ἀριθ. 2₂₄ (σ. 1), 2090₃ (σ. 179), 3658δ (σ. 338), 3669ε (σ. 342) καὶ τόμ. Β' ἀριθ. 4887_{16ε} (σ. 224).

⁸⁵) Εἰδικώτερον τὰ ἐν σ. 209-210 περὶ Ἡσυχίου τοῦ Χωρηβίτου καὶ περὶ μνήμης θανάτου φέρονται ἐν τῷ Γ' βαθμῷ τῆς «Κλίμακος» (βλ. Migne, Patrol. Graec. τόμ. 88 σ. 796D-797B), τὰ δὲ ἐν σ. 211-212 περὶ τοῦ μοναχοῦ Στεφάνου ἐν τῷ ζ' βαθμῷ (βλ. αὐτόθι σ. 812).

⁸⁶) Βλ. ταύτην παρὰ É. Legrand, Bibliographie Hellénique... au

ἐν σ. 212-213 «περὶ τῶν δύο εὐγενῶν ἀδελφῶν» ἀντλοῦνται πιθανῶς ἐκ τῆς παραδόσεως, τὰ δὲ ἐν σ. 213-214 «περὶ τοῦ Νικάνδρου τοῦ νέου ἀσκητοῦ», Ἰγνατίου τοῦ ἐκ Ρεθύμνης, κλπ. ἐκ συγχρόνων τοῦ συγγραφέως γεγονότων⁸⁷.

Ἐνδιαφέροντα διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ περιλαλήτου «σιναιτικῷ ζητήματος» εἶναι τὰ ἐν συνεχείᾳ (σ. 215-221) γραφόμενα «περὶ τῶν συμβάντων σκανδάλων ὑπὸ τῶν πατριαρχῶν τοῦ τε Ἱεροσολύμων καὶ Ἰαλεξανδρείας, ἐκάστου βουλομένου τούτων ἐξουσιάζειν τὸ μοναστήριον», ἔνθα παρέχονται πληροφορία περὶ ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων τῆς ἐποχῆς τοῦ συγγραφέως ἢ καὶ τι προγενεστέρων, ὑποστηριζομένης, ἐννοεῖται, τῆς σιναιτικῆς ἀπόψεως.

Ἀκολουθῶς παρατίθεται (σ. 221-223) κατάλογος τῶν εἰς ἀνεκδότης ἀραβικὰς πηγὰς ἀπαντώντων παλαιῶν ἀρχιεπισκόπων τοῦ Σινᾶ ἀπὸ τοῦ 869 κ.ἐξ., ὡς καὶ τῶν νεωτέρων μέχρι τῶν χρόνων τοῦ συγγραφέως. Ὁ κατάλογος οὗτος εἶναι πολύτιμος, ἀφ' οὗ εἶναι καὶ ὁ πρῶτος δημοσιευθεὶς, ἐπ' αὐτοῦ δ' ἐστηρίχθησαν πάντες οἱ ἔκτοτε καταρτισθέντες νεώτεροι κατάλογοι⁸⁸. Πρὸς σύνταξιν αὐτοῦ ὁ Νεκτάριος ἔλαβε πιθανῶς ὑπ' ὄψιν προγενέστερον κατάλογον τοῦ ἀρχιεπισκόπου Σινᾶ Ἰωάσαφ καταστρωθέντα ἐξ ἀραβικῶν βιβλίων καὶ σωζόμενον εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 2215 (σ. 51-53) σιναιτικὸν κώδικα, ἀλλὰ καὶ ἄλλας προσέτι πηγὰς, ὡς διεπίστωσεν ὁ ἐξετάσας ἀμφοτέρους καθηγητῆς Κ. Ἀμαντος⁸⁹.

Ἐν τέλει δὲ τοῦ τμήματος Γ' ἐκδίδεται (σ. 225-232) τὸ πρῶτον ἐνταῦθα «ἐπιστολὴ τοῦ παναγιωτάτου κύριου Γενναδίου πατριαρχοῦ Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Σχολαρίου πρὸς τὸν τιμιώτατον ἐν μοναχοῖς κύριον Μάξιμον καὶ πρὸς τοὺς ἐν Σινᾶ ὄρει ἱερομονάχους καὶ μοναχοὺς» ἐκ τοῦ αὐτογράφου τοῦ Σχολαρίου τοῦ φυλασσομένου εἰς τὸ ἐν Καίρῳ σιναιτικὸν μετόχιον (βλ. σ. 224)⁹⁰. Ἡ ἔκδοσις αὕτη εἶχεν ἀγνοηθῆ μὲν ὑπὸ τοῦ παλαιότερου ἐκδότου τῶν Ἀπάντων τοῦ Σχολαρίου, τοῦ

XV et XVI siècles, τόμ. 4, Paris 1906, ἀριθ. 824, σ. 299-301.

⁸⁷⁾ Σημειωτέον ὅτι ὁ «Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου Νικάνδρου τοῦ νέου ἀσκητοῦ» κλπ. φέρεται καὶ εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 1716 σιναιτικὸν χειρόγραφον τοῦ 17ου αἰῶνος (V. Benesevic, Catalogus . . . κλπ., τόμ. III, σ. 167).

⁸⁸⁾ Τούτων τελευταῖος εἶναι ὁ παρατιθέμενος ὑπὸ Μ. Η. L. Rabinο, Le monastère de Sainte-Catherine du Mont Sinai, Le Caire 1938, σ. 80-93.

⁸⁹⁾ Κ. Ἀμάντου, Σιναιτικά μνημεῖα ἀνεκδота, σ. 8. Πρβλ. καὶ Rabinο, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 80.

⁹⁰⁾ Σιναιτικοὶ κώδικες περιέχοντες τὴν ἐπιστολὴν ἀναφέρονται ὁ ὑπ' ἀριθ. 1609 φ. 458β-463β (V. Benesevic, Catalogus . . . κλπ., τόμ. III σ. 92) καὶ ὁ ὑπ' ἀριθ. 1755 φ. 346β-374α (αὐτόθι σ. 181).

Migne⁹¹, ἐχρησιμοποιοῦνται ὁμοίως ὑπὸ τῶν τελευταίων ἐκδοτῶν αὐτοῦ⁹².

ΤΜΗΜΑ Δ' (σ. 233-311). Εἰς τὸ τμήμα Δ' παρέχει ὁ συγγραφεὺς, ὡς δηλοῖ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ αὐτοῦ (σ. 233) «*σύντομον ἀπαρίθρησιν ὄλων τῶν βασιλέων τῆς Αἰγύπτου, ἀρχίζουσα[ν] ἀπὸ τῶν Μῆνα, πρῶτον βασιλέα τῆς Αἰγύπτου, καθὼς ἱστορεῖ ὁ Ἡρόδοτος, καὶ τελειώνουσα[ν] ἕως τῆς βασιλείας τοῦ Σουλτὰν Σελήμ, υἱοῦ τοῦ Σουλτὰν Μπαρμαζίτη, ὁ ὁποῖος ἔλαβε τὸ Μισίρι ἀπὸ τοὺς Τζερχέζους*»⁹³.

Καὶ τὴν μὲν παλαιὰν ἱστορίαν τῶν βασιλέων τῆς Αἰγύπτου μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Περσῶν κατακτήσεως αὐτῆς ἐκθέτει (σ. 234-251) ἔχων ὡς μόνην πηγὴν, ὡς λέγει ἐν ἀρχῇ (σ. 234), τὸν Ἡρόδοτον, καὶ παραλαμβάνων ἐκ τούτου, ὡς πεῖθει καὶ πρόχειρος παραβολή, τὰ κυριώτερα τῶν ἀπὸ τοῦ βιβλίου Β' κεφ. 99 κ.ἑξ. μέχρι τοῦ βιβλίου Γ' κεφ. 15 ἱστορουμένων (παραλείπονται μόνον παρεκβάσεις τινὲς τοῦ Ἡροδότου ἢ ἄλλαι δευτερεύουσαι λεπτομέρειαι). Ἀπαριθμῶν δὲ μετὰ ταῦτα ἐν μεγίστῃ συντομίᾳ τοὺς ἀπὸ τοῦ κατακτητοῦ τῆς Αἰγύπτου Καμβύσου Πέρσας βασιλεῖς καὶ εἶτα τοὺς Πτολεμαίους⁹⁴ μεταπηδᾷ εἰς τοὺς χρόνους τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου καὶ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Ἰσλάμ (σ. 251-254).

Προκειμένου εἶτα νὰ διηγηθῇ τὴν ὑπὸ τῶν Ἀράβων κατάκτησιν

⁹¹) Βλ. Migne, Patrol. Graec. τόμ. 160 σ. 537-540, ἔνθα δημοσιεύεται περικοπὴ μόνον τῆς ἐπιστολῆς εἰλημμένη ἐκ τοῦ Euseb. Renaudotius, Gennadii Patriarchae Constantinopolitani Homiliae . . . κλπ., Parisiis 1709, σ. 77-79 (πρβλ. καὶ σ. 304-306).

⁹²) Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου, Ἄπαντα τὰ εὑρισκόμενα. Oeuvres complètes de Gennade Scholarius publiées pour la première fois par Mgr. Louis Petit, † X. A. Sideridés, Martin Jugie, τόμ. IV, Paris 1935, σ. 198-206 (πρβλ. καὶ Introduction σ. XI-XII). Εἶναι ἄξιον σημειώσεως, ὅτι, ὡς ἀναφέρουν οἱ ἀνωτέρω ἐκδόται, ἐκ τῆς «Ἐπιτομῆς» τοῦ Νεκταρίου (ἔκδ. 1805) μετεφράσθη ἡ ἐπιστολὴ εἰς τὴν σερβικὴν καὶ ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Nicéphore Douchitch ἐν «Книжени Radoni» fasc. IV, Βελιγράδιον 1895, σ. 415-419 (εἰσαγωγὴ) καὶ σ. 419-432 (μετάφρασις). Περὶ τῆς ἐπιστολῆς, γραφείσης πιθανῶς τῷ 1455, πρβλ. καὶ M. Jugie, Les œuvres pastorales de Gennade Scholarios ἐν «Échos d'Orient» τόμ. 34 (1935) σ. 151-159.

⁹³) Τοῦτο πρᾶττει, καθ' ἣ δικαιολογεῖται ἐν ἀρχῇ (σ. 233-234), ἵνα δεῖξη, ὅτι τὸ Σινᾶ «*φυλάττεται ὑπὸ Θεοῦ καὶ δχι ὑπὸ ἀνθρώπων*», διότι «*εἰς τοιαύτας τῶν πραγμάτων ἀνωμαλίας καὶ εἰς τόσον κακόν, ὅπου αἱ ἐξεῖσε ἐκκλησίαι καὶ οἱ ἐν ὅλῃ τῇ Αἰγύπτῳ καὶ Παλαιστίνῃ καὶ Συρίᾳ καὶ Ἀραβίᾳ ἔπαθον, ἀρ' οὐ ἡ πίστις τῶν Χριστιανῶν ἄρχισε νὰ πολεμηθῆται καὶ νὰ διώκεται, ἔμεινεν ἀκαταπύτητον . . .*» κλπ.

⁹⁴) Τὰ ὀλίγα ταῦτα παραλαμβάνει πιθανῶς ἐκ τῆς χρονογραφίας τοῦ Γεωργ. Κεδρηνοῦ (πρβλ. τόμ. I, ἔκδ. Βόνν., σ. 284 καὶ ἰδίᾳ σ. 289 κ.ἑξ.), ὃν καὶ ἀναφέρει ἐν σ. 253.

τῆς Αἰγύπτου καὶ τὰ ἐπακολουθήσαντα γεγονότα, προβαίνει πρῶτον (σ. 254-267) εἰς «*σύντομον περιγραφὴν τῆς ὅλης Λιβύης*» (ἦτοι τῆς Ἀφρικῆς) καὶ τοῦ Νείλου μετὰ τῶν παρ' αὐτὸν πόλεων. Τὴν περιγραφὴν ταύτην ἀπὸ μὲν τῆς σελ. 255-260 παραλαμβάνει, ὡς ἠδυνήθημεν νὰ διαπιστώσωμεν — διότι δὲν ἀναφέρει τὴν πηγὴν — ἐκ τοῦ ἱστορικοῦ ἔργου τοῦ Ἰταλοῦ Paolo Giunio (βιβλ. XVIII σ. 302₅₀-304₅₃ καὶ 307₁₃-308₅), περὶ οὗ θὰ γίνῃ ἐκτενὴς λόγος εὐθὺς κατωτέρω κατὰ τὴν ἐξέτασιν τοῦ Ε' τμήματος, ἀπὸ δὲ τῆς σελ. 261-267 ἐκθέτει, ὡς φαίνεται, ἐξ ἰδίας γνώσεως.

Περαιτέρω ὁ Νεκτάριος ἐκθέτει τὰ τοῦ βίου τοῦ Μωάμεθ (σ. 267-275), δημοσιεύων ἐν σ. 271-273 καὶ ἑλληνικὴν μετάφρασιν τοῦ εἰς τοῦτον ἀποδιδομένου περιλύστου προστατευτικοῦ ὀρισμοῦ (ἀχτιναμὲ) ὑπὲρ τῆς μονῆς τοῦ Σινᾶ, ὅστις προεβιάλλετο ἔκπαιλαι ὑπὸ τῶν ὑπὸ τοὺς Μουσουλμάνους βιούντων Χριστιανῶν πρὸς κατοχύρωσιν τῶν προνομίων αὐτῶν⁹⁵, παρ' ὅλον ὅτι ἡ αὐθεντικότης αὐτοῦ τίθεται σή-

⁹⁵) Ἡ ὑπὸ Νεκταρίου ἔκδοσις αὕτη τοῦ ὀρισμοῦ τοῦ Μωάμεθ εἶναι ἡ πρώτη, καθ' ὅσον γνωρίζομεν. Ἐντεῦθεν ὁ ὀρισμὸς ἀνεδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ Κ. Σάθρα, Ἡ ὑπὲρ τῶν Χριστιανῶν διαθήκη Μωάμεθ τοῦ προφήτου καὶ τὸ χατη-σερίφιον τοῦ σουλτάνου Σελίμ, ἐν περιοδ. «Χρυσάλλις» Γ' (1865) σ. 611-612, τελευταῖον δὲ ὑπὸ Κ. Ἀμάντου, Οἱ προνομαζοὶ ὀρισμοὶ τοῦ Μουσουλμανισμοῦ ὑπὲρ τῶν Χριστιανῶν, «Ἑλληνικά» τόμ. 9 (1936) σ. 105-107. Τὸ ὑπὸ Ἀ. Παπαδοπούλου-Κερμεῆς, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, τόμ. Δ', ἐν Πιτρουπόλει 1897, σ. 401-403 δημοσιευόμενον ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 428 ἱεροσολυμιτικοῦ κώδικος νεοελληνικὸν κείμενον τοῦ ὀρισμοῦ εἶναι ὅμοιον, μὲ ἀσημάντους μόνον παραλείψεις ἢ ἀλλοιώσεις, πρὸς τὸ ἐν «Ἐπιτομῇ» Ἀλλὰ καὶ ἡ πρώτη εἰς ξένην γλῶσσαν μετάφρασις, ἐξ ἧς πηγάζουν αἱ μεταγενέστεραι, ἡ δημοσιευθεῖσα ὑπὸ Richard Pococke, A description of the East and some other countries, vol. 1, London 1743, σ. 268-270 (κεφ. XIV), ἐγένετο ἐπὶ τῇ βάσει νεοελληνικοῦ κειμένου (βλ. αὐτόθι σ. 148), τοῦ παρὰ Νεκταρίῳ ἀναμφιβόλως, ἀφ' οὗ τὸ μετὰ τὸ κεφάλαιον 11 τοῦ ὀρισμοῦ παρεμβλλόμενον σχόλιον τοῦ Νεκταρίου εἴρηται καὶ παρὰ Pococke.

Ὁ Νεκτάριος ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν νεώτερον σιναϊτικὸν ἀντίγραφο τοῦ ὀρισμοῦ, ὅπερ, ὡς γράφει, μετεγλώτισσε «δι' ἐρμηνέως» ἐκ τῆς ἀραβικῆς, διότι τὸ αὐθεντικὸν πρωτότυπον, καθ' ὃ λέγει περαιτέρω τῆς «Ἐπιτομῆς» (σ. 433-434), ἐπιδειχθὲν ὑπὸ τῶν ἐν Καίρῳ Σιναϊτῶν εἰς τὸν κατακτῆσαντα τὴν Αἰγύπτου Σελήμ τὸν Α' (1517), ἐλήφθη ὑπὸ τούτου, ἵνα φυλαχθῇ ὡς πολυτίμον κειμήλιον εἰς τὸ βασιλικὸν θησαυροφυλάκιον, ἐχορηγήθη δὲ ὑπ' αὐτοῦ «ἀντίβολον» (=ἀντίγραφο) μετὰ νέου ὀρισμοῦ ἀνανεοῦντος τὰ προνόμια τῆς μονῆς. Ἐπὶ τῇ βάσει σιναϊτικοῦ ἀντιγράφου τοῦ 1590 (τοῦ αὐτοῦ ἀρά γε;) ἐδημοσίευσεν «ἐλευθέραν ἑλληνικὴν μετάφρασιν» διαφέρουσαν γλωσσικῶς τῆς ἐν «Ἐπιτομῇ» καὶ ὁ Περ. Γρηγοριάδης, Ἡ ἱερὰ μονὴ τοῦ Σινᾶ, σ. 57-60, ἐπαναληφθεῖσαν ὑπὸ Ἰω. Φωκλίδου ἐν «Ἐκκλησ. Φάρῳ» τόμ. 27 (1928) σ. 241-242, Κ. Ν. Παπαμιχαλοπούλου, Ἡ μονὴ τοῦ ὄρους Σινᾶ, σ. 203-205 καὶ ἄλλων.

Σημειωτέον ὅτι ἕτερα δύο ἐπίσημα ἀντίγραφα τοῦ ἀραβικοῦ κειμένου.

μερον ὑπὸ ἀμφισβήτησιν⁹⁶. Ἐν συνεχείᾳ δὲ διαλαμβάνει (σ. 275-301) περὶ τῶν διαδόχων τοῦ Μωάμεθ Ἀράβων καλιφῶν τῆς Βαγδάτης, ἀπὸ τοῦ πρώτου Ἀμποῦ Μπέκρ καὶ τοῦ μετ' αὐτὸν Ὁμάρ, τοῦ κατακτητοῦ τῆς Αἰγύπτου, μέχρι τοῦ 49ου αἰ Mustazhir Bi'llah (1094-1118 μ. Χρ.), ὅστις καλεῖται ὑπὸ τοῦ Νεκταρίου (σ. 300) «*Μιστὰν Μπιλάχ υἱὸς τοῦ Μούκτεδ*», ἀναφέρεται δὲ τελευτήσας τὸ 512 ἔτος Ἐγίρας, ἦτοι τὸ 1118 χριστιανικόν.

Πόθεν παρέλαβεν ὁ Νεκτάριος τὰ ἀνωτέρω περὶ τοῦ βίου τοῦ Μωάμεθ καὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ, δηλοῖ ὁ ἴδιος γράφων ἐν τέλει (σ. 301): «... Ἐγινε τούτου [τοῦ Μιστὰν Μπιλάχ δηλ.] διάδοχος ὁ Ἄμερ Μπιλόχ, πενηκοστὸς ἀπὸ Μωάμεθ⁹⁷. Εἰς δὲ τὰς ἡμέρας τούτου ἦλθεν

σωζόμενα ἐν τῷ πατριαρχεῖῳ Ἱεροσολύμων μνημονεύονται ὑπὸ Ἄ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 440. Τὸ ἀραβικὸν κείμενον τοῦ ὀρισμοῦ, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν νῦν σωζομένων ἐν Σινᾷ τριῶν ἀντιγράφων, ἐδημοσίευσεν ὁ B. Moritz, Beiträge zur Geschichte des Sinai-Klosters im Mittelalter nach arabischen Quellen (Aus den Abhandlungen der Königl. Preuss. Akademie der Wissenschaften, Jahrgang 1918, Phil.-Hist. Klasse Nr. 4), Berlin 1918, σ. 6-8 μετὰ γερμανικῆς μεταφράσεως (σ. 9-11). Ὁ Moritz ἀγνοεῖ τὴν ἐκδοσιν τοῦ Νεκταρίου, ὡς καὶ τὰ ἀνωτέρω ὑπὸ τούτου περὶ τῆς τύχης τοῦ πρωτοτύπου γραφόμενα, οὗ ἕνεκα εἰκάζει ἐσφαλμένως, ὅτι τοῦτο ἐλήφθη μᾶλλον ὑπὸ τοῦ υἱοῦ τοῦ Σελήμ σουλτάνου Σουλεϊμάν (σ. 5-6) ἢ ὅτι (σ. 17) ἠφρανίσθη ὑπὸ τοῦ λαβόντος τοῦτο ἐκ δυσπιστίας πρὸς τὴν γνησιότητά του (!).

⁹⁶ Τὴν γνησιότητα τοῦ ὀρισμοῦ ὑπεστήριξαν διὰ μακρῶν ὁ Περ. Γρηγοριάδης, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 57-71 καὶ εἶτα ὁ Ν. Π. Ἐλευθεριάδης, Ἀνατολικαὶ μελέται, τόμ. Α', ἐν Σμύρνῃ 1909, σ. 72-90. Τούναντίον ἠμφισβήτησαν ταύτην πολλοὶ Εὐρωπαῖοι, τέλος δὲ ὁ B. Moritz, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 11-17, συνήγαγε καὶ ἐκ τοῦ περιεχομένου τοῦ διασωθέντος σήμερον ἀραβικοῦ ὀρισμοῦ καὶ ἐκ τῆς γλωσσικῆς διατυπώσεως αὐτοῦ καὶ ἐξ ἄλλων ἐνδείξεων, ὅτι οὗτος εἶναι πλαστός, οὐχὶ δὲ πάντως προγενέστερος τοῦ 10ου αἰῶνος, καὶ ὅτι πιθανῶς ἐγένετο κατὰ τὸν ἐπὶ ἡγεμόνος Hakim (996-1021 μ.Χρ.) σφοδρὸν διωγμὸν τῶν Χριστιανῶν. Ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, εἶναι ἀξία προσοχῆς ἡ παρατήρησις τοῦ καθηγητοῦ Κ. Ἀμάντου («Ἑλληνικά» τόμ. 9 [1936] σ. 107), ὅτι καὶ ἂν τὸ διασωθὲν κείμενον τοῦ ὀρισμοῦ εἶναι τοῦ 10ου αἰῶνος, «*πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἄλλοι ὀρισμοὶ εἶτε αὐτοῦ τοῦ Μωάμεθ πιθανώτερον, εἶτε καὶ τῶν διαδόχων του, εἶτε καὶ πλείονες ὀρισμοί, τοῦ Μωάμεθ πρώτον καὶ τῶν Καλιφῶν ἔπειτα, ἐπροστάτευσαν τὴν μὴν εἰς παλαιότεραν ἐποχὴν*», διότι οὕτω μόνον θὰ ἐξηγηθῆ ἡ κατὰ τοὺς παλαιότερους αἰῶνας διάσωσις τῆς χριστιανικῆς μονῆς ἐν μέσῳ τῶν ἀγρίων Μωαμεθανῶν Ἀράβων.

⁹⁷ Πρόκειται περὶ τοῦ 10ου φατιμίδου καλίφου al-Amir al-Mansur (1101-1130 μ. Χρ.), ὅστις ὅμως ἤρξεν ἐν Αἰγύπτῳ, οὐχὶ ἐν Βαγδάτῃ (βλ. τὸ περὶ αὐτοῦ ἄρθρον ἐν Encyclopédie de l' Islam τόμ. 1 [1908] σ. 332-333) καὶ ἐσφαλμένως ἄρα ἀπαριθμεῖται ὑπὸ τοῦ Νεκταρίου θεωρούμενος ὡς διάδοχος τοῦ εἰρημένου Mustazhir Bi'llah, ἀββασίδου καλίφου τῆς Βαγδάτης (περὶ οὗ βλ. αὐτόθι τόμ. 3 [1936] σ. 825-826), εἰς ὃν ἄλλως τε καὶ λήγει κατ' οὐσίαν ἡ ἀπαρίθμησις, δεδομένου ὅτι ὁ Amir δὲν βιογραφεῖται ἐν τῇ «Ἐπιτομῇ».

ένας άνθρωπος Χριστιανός πραγματευτής από το Τεκρίτ, ήγουν Ίεμπρί, ονόματι Ταήπ, υιός Ίωσήφ· είχε δε φορτώματα πολλά δούχα αντίξέμικα και Ινδικά, και έξ αυτών έφερε δώρα του Αμερ Μπιλάχ. Ούτος δέ τον έδεξιόθη, δίδοντάς του όσπίτιον να καθίση άπειράκτος και να πουλήση την πραγματείαν του. Αύτως δέ έμεινε τελείως εις τον τόπον και ύπανδρεύθη εκεί, παίροντας γυναίκα Χριστιανήν, εις δέ τὸ γήρας του, άποθανούσης τής γυναικός του, έγινε καλόγηρος. Έκαμε δέ μετά τής γυναικός του παιδιά τρία, Αμποελφάλν, Αμποζαόρ, Αμπολιέσερ. Τοῦτο ο Αμπολιέσερ έκαμεν υιόν Γεώργιον, γρομματισμένον, και τοῦτο εγραψε την παροῦσαν ιστορίαν εις τὸ άραβικόν. Γράφει δέ ταῦτα εις πολὺ πλάτος ὡς άκριβής ιστορικός, ήμεϊς δέ διά συντομίαν ταῦτα μόνον εγράφαιεν, ήγουν τὰ δνόματα μόνα τῶν από τοῦ Μωάμεθ άρχηγῶν τῶν Τουρκῶν· τελειώνει δέ ή ιστορία έως τούτου τοῦ Αμερ Μπιλάχ, πενηκοστοῦ από Μωάμεθ . . . ».

Άλλά τίς ὁ Γεώργιος οὔτος ὁ υιός τοῦ Αμπολιέσερ και συγγραφεὺς άραβικῆς χρονογραφίας, ήν παρελάβεν ένταῦθα κατ' έπιτομὴν ὁ Νεκάριος κατὰ την ίδίαν αὐτοῦ μαρτυρίαν; Έρευνήσαντες μεταξὺ τῶν από τοῦ 11ου αἰῶνος και έφεξῆς Αράβων Ιστορικῶν, εύρομεν ὅτι οὔτος δὲν δύναται νὰ εἶναι ἄλλος ἢ ὁ χριστιανός τὸ θεήσκειμα Αραφ χρονογράφος τοῦ 13ου αἰῶνος Γεώργιος al-Makin. Ὁ Makin (οὔ τὸ πλήρες άραβικόν ὄνομα εἶναι Girgis ibn Abi 'l-Jásir ibn Abi 'l-Makárim al Makin ibn al Amid) έγεννήθη έν Καίρω τῷ (έτ. Έγίρ.) 605/1205 (χριστιαν.)—ή κατ' άλλους τῷ 625/1223—, ύπηρέτησεν, ὡς και ὁ πατήρ αὐτοῦ Abi 'l-Jásir, εις την αὐτὴν τῶν Αγίουβιδῶν καλιφῶν τής Αιγύπτου και άπεβίωσε τῷ 1273 έν Δαμασκῷ⁹⁸. Τὸ Ιστορικόν αὐτοῦ έργον, έπιγραφόμενον άραβιστὶ «al Madjmu 'al mu-barak», εἶναι παγκόσμιος χρονογραφία ὑπὸ τύπον ήριθμημένων βιογραφιῶν τῶν σημαντικωτέρων Ιστορικῶν προσώπων, διαίρεῖται δέ εις δύο μέρη, ὧν τὸ μὲν πρῶτον περιλαμβάνει την προΐσλαμικὴν περιό-

⁹⁸) Περί τοῦ Makin και τοῦ Ιστορικοῦ έργου αὐτοῦ βλ. τὰ παλαιότερα άρθρα έν «Biographie universelle ancienne et moderne» τόμ. 13, Paris 1815, σ. 92-93 ὑπὸ J [o u r d a i] n και έν «Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste . . . herausgegeben von J. S. Ersch und J. G. Gruber», Erste section, 33.ter Theil, Leipzig 1840, σ. 426 ὑπὸ E. Rödiger, εκ δέ τῶν νεωτέρων Carl Brockelmann, Geschichte der Arabischen Literatur, τόμ. 1, Weimar 1898, σ. 348 (ἀρ. 14) και Supplementband I., Leiden 1937, σ. 590 και M. Plessner έν Eucyclopedie de l' Islam τόμ. 3 (1936) σ. 183β-184β (ένθα και ή λοιπή περι αὐτοῦ βιβλιογραφία). Πρβλ. και K. Krumbacher, Ιστορία τής Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας κατὰ μετάφρασιν ὑπὸ Γ. Σωτηριάδου, τόμ. Α', έν Αθήναις 1897, σ. 747-748.

δον ἀπὸ κτίσεως κόσμου μέχρι τοῦ Μωάμεθ, τὸ δὲ δεύτερον τὴν ἰσλαμικὴν ἱστορίαν ἀπὸ τοῦ Μωάμεθ μέχρι τῶν χρόνων τοῦ συγγραφέως (1260 μ. Χρ.). Τὸ ἔργον, ὅπερ θεωρεῖται ἐκ τῶν ἀξιολόγων πηγῶν τῆς ἀραβικῆς ἱστορίας, διεσώθη εἰς πολλὰ χειρόγραφα, τὰ πλεῖστα ἑλληνικῆ, ἀνὰ τὰς διαφόρους εὐρωπαϊκὰς βιβλιοθήκας⁹⁹. Τοῦ δευτέρου τμήματος μετάφρασις εἰς τὴν λατινικὴν ἐκ χειρογράφου τῆς ἐν Χαϊδελεβέργῃ βιβλιοθήκης ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Ὀλλανδοῦ ἀνατολιστοῦ Thomas Erpenius (1584-1624) καὶ ἐξεδόθη ἐν Λουγδούνῳ τῷ 1625, ἧτοι ἐν ἔτος μετὰ τὸν θάνατον τοῦ μεταφραστοῦ, ὑπὸ τὴν ἀκόλουθον ἐπιγραφὴν :

«Historia Saracenicæ, qua res gestæ Muslimorum inde a Muhammede Arabe usque ad initium Imperii Atabacæi per XLIX Imperatorum successionem fidelissime explicantur. Insertis etiam passim Christianorum rebus, in Orientis Ecclesiis eodem tempore potissimum gestis, Arabice olim exarata à G e o r g i o E l m a c i n o f i l. A b u l j a s e r i Elamidi f. Abulmacaremi f. Abultibi. Et Latinè reddita opera & studio T h o m a e E r p e n i i. Accedit & Roderici Ximenez, Archiepiscopi Toletani, Historia Arabum, longè accuratius, quam antè è Manuscripto codice expressa. Lugduni Batavorum, Ex Typographia Erpeniana Linguarum Orientalium. CIICIC. XXV» [= 1625]¹⁰⁰.

Ἡ ὑπαρξὶς ἀντιτύπου τῆς λατινικῆς μετάφρασεως ταύτης εἰς τὴν Γεννάδειον Βιβλιοθήκην¹⁰¹ κατέστησεν εὐτυχῶς δυνατὴν εἰς ἡμᾶς τὴν παραβολὴν τοῦ δι' αὐτῆς ἀποδιδομένου ἀραβικοῦ κειμένου τῆς χρονογραφίας τοῦ Makin πρὸς τὰ γραφόμενα ἀντιστοίχως ὑπὸ τοῦ Νεκταρίου. Ἡ παραβολὴ δὲ αὕτη ἐπηλήθευσε τὸν ἡμέτερον ταυτισμὸν τοῦ εἰς τὸν Νεκτάριον χρησιμεύσαντος ὡς προτύπου Ἄραβος χρονογράφου πρὸς τὸν Makin. Ὁ ταυτισμὸς οὗτος καὶ ἄνευ τῆς παραβολῆς τῶν δύο κειμένων, θὰ ἐστηρίζετο μὲν ἐπὶ τῆς ἑκατέρωθεν συμπτώσεως τοῦ χριστιανικοῦ θρησκευματος, τοῦ ὀνόματος καὶ τοῦ πατρωνύμου τοῦ Ἄραβος συγγραφέως (Γεώργιος υἱὸς Ἀμπολιέσερ = Girgis ibn Abi 'l-Jâsir), ἀνεπαρκῶς ὅμως πάντως. Διὰ τῆς παραβολῆς ὅμως τὸ πρᾶγμα κατέστη ἀπολύτως βέβαιον. Διότι πράγματι, μεταξὺ Makin καὶ

⁹⁹) Μνεῖαν τοῦτου βλ. παρὰ C. Brockelmann, ἔνθ' ἄνωτ.

¹⁰⁰) Ἡ μετάφρασις τοῦ ἔργου τοῦ Makin καταλαμβάνει τὰς πρώτας σελίδας 1-372 τοῦ βιβλίου, ἀκολουθεῖ δ' εἶτα ἡ ἀραβικὴ ἱστορία τοῦ Ximenez ἔχουσα νέαν σελίδωσιν ἀπὸ 1-75. Ἐκ τῆς λατινικῆς ταύτης μετάφρασεως ἐγένετο κατόπιν καὶ μετάφρασις εἰς τὴν γαλλικὴν ὑπὸ P. Vattier (Paris 1657) καὶ εἰς τὴν ἀγγλικὴν ὑπὸ S. Puchas (London 1626) βλ. Jourdain, ἔνθ' ἄνωτ. σ. 93 καὶ C. Brockelmann, ἔνθ' ἄνωτ., τόμ. 1 σ. 348.

¹⁰¹) Tyrk. Hist. 367.

Νεκταρίου διεπιστώθη απόλυτος συμφωνία και ως προς τα ονόματα¹⁰² και ως προς την σειράν της αριθμήσεως των βιογραφουμένων διαδόχων του Μωάμεθ Ἀράβων καλιφῶν τῆς Βαγδάτης¹⁰³ και ως προς τὰς χρονολογίας τῆς ἡγεμονίας ἐκάστου ἐξ αὐτῶν, ἀλλὰ και τὰς τῶν ἄλλων ἐπιμέρους γεγονότων. Κατὰ περίεργον μάλιστα σύμπτωσιν, και ἡ μετάφρασις τοῦ Εἰρενίου περατοῦται ὅπου και ἡ παρὰ Νεκταρίῳ διήγησις, ἦτοι (βλ. σ. 359-372) εἰς τὸν αὐτὸν 49^{ον} καλίφην «Mustasir. Billa fil. Muctadis» (ἔτ. Ἐγίρας 487-512 = χριστιαν. 1094-1118), μολοντί ἡ χρονογραφία τοῦ Μακίη εἰς τὰ πληρέστερα χειρόγραφα φθάνει, ὡς ἐλέχθη, μέχρι τοῦ ἔτους 658/1260, και εἰς αὐτὸ δὲ τὸ ὑπὸ τοῦ Εἰρενίου χρησιμοποιηθὲν χειρόγραφον περατοῦται εἰς τὸ ἔτος 573/1177¹⁰⁴. Ὡς πρὸς δὲ τὴν συμφωνίαν τῶν καθ' ἕκαστα ἐπιθεμένων γεγονότων, ὁ Νεκτάριος, ὡς ὁ ἴδιος ἄλλως τε ὁμολογεῖ ἐν τέλει¹⁰⁵, ἐκθέτει κατ' ἐπιτομὴν ὅσα ὁ Ἄραβ ἱστορικὸς ἔγραψεν «εἰς πολὺ πλάτος», ἐπομένως δὲν εἶναι παράδοξον ὅτι παραλείπει πολλά, περιορίζεται δὲ συνήθως εἰς τὴν μνημόνευσιν τῶν σημαντικωτέρων ἢ τῶν μᾶλλον παραδόξων κατὰ προτίμησιν και ἀξιοπεριέργων γεγονότων ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Μακίη ἱστορουμένων. Τὴν παραβολὴν τῶν δύο κειμένων ἐθεωρήσαμεν βεβαίως περιττὸν νὰ ἐπεκτείνωμεν μέχρι και τῶν ἐσχάτων λεπτομερειῶν πρὸς διαπίστωσιν, πλὴν τῶν ἀνωτέρω βασικῶν και ἀναμφισβητητῶν ὁμοιοτήτων, και ἐνδεχομένων μικρῶν διαφορῶν αὐτῶν, αἵτινες ἄλλως τε θὰ ἠδύναντο κάλλιστα νὰ φερίουν τὴν προέλευσιν τῶν εἴτε εἰς τὴν διάφορον παράδοσιν τῶν ὑπὸ Νεκταρίου και ὑπὸ Εἰρενίου χρησιμοποιηθέντων χειρογράφων εἴτε και εἰς σφάλματα περὶ τὴν μετάφρασιν γενόμενα ὑπὸ τοῦ ἐνὸς ἢ και τοῦ ἑτέρου τῶν μεταφραστῶν¹⁰⁶. Τὸν ταυτι-

¹⁰² Μόνον ὁ παρὰ Μακίη 15ος «Omar f. Abdulazizi» (E i r e n i u s, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 90-92) φέρεται ἐν «Ἐπιτομῇ» (σ. 288) ἀπλῶς ὡς Ἀμιελαζίζ. Ἐνίοτε ἐπίσης ὁ Νεκτάριος μεταγράφει ὑπὸ ἐβραϊκῶν τύπων ἀραβικά ονόματα· οὕτω γράφει *Σολομών* ἀντὶ *Σουλεϊμάν* (σ. 288), *Ἀβραάμ* ἀντὶ *Ἰμβραήμ* (σ. 290), *Ἀαρὼν* ἀντὶ *Ἀροὺν* (σ. 292) κ.τ.δ.

¹⁰³ Ὑπὸ Νεκταρίου (ἐν σ. 290) παραλείπεται μόνον ὁ 19ος και 21ος (ὁ πρὸ τοῦ Ἀβραάμ και ὁ μετὰ τοῦτον) και (ἐν σ. 292, προφανῶς ἐκ παραδρομῆς, ὡς προκύπτει και ἐκ τοῦ ἐν τῇ ἀριθμῆσει ἄλματος) ὁ 25ος. Τοῦναντίον δὲ ἐν σ. 287 μεταξὺ τοῦ 12ου (Ἀπιμέλεχ) και τοῦ 13ου (Βελήτ) παρεμβάλλονται δύο ἕτεροι, οἵτινες ὁμως δὲν ὑπολογίζονται εἰς τὴν ἀρίθμησιν.

¹⁰⁴ Βλ. E. R o d i g e r, ἐνθ' ἄνωτ. Ἡ σύμπτωσις αὕτη πάντως δὲν δύναται νὰ ὀδηγήσῃ εἰς τὴν ἐκδοχὴν, ὅτι ἐκ τῆς ἐκδεδομένης λατινικῆς μεταφράσεως ταύτης τοῦ Εἰρενίου παρέλαβεν ὁ Νεκτάριος, διότι σαφῶς δηλοῖ οὕτως ὅτι ἡ μετάφρασις ἐγένετο ἐκ τοῦ ἀραβικοῦ.

¹⁰⁵ Βλ. τὴν ἀνωτέρω 314, παρατεθεισάν περικοπὴν ἐκ τῆς «Ἐπιτομῆς».

¹⁰⁶ Ὅτι ἡ μετάφρασις τοῦ Εἰρενίου τοῦλάχιστον εἶναι ἐν πολλοῖς πλημ-

σμὸν ἄλλως τε τοῦ παρὰ τῷ Νεκταρίῳ χρονογράφου πρὸς τὸν Μακίη καθιστᾷ ἀναμφισβήτητον, εἶπερ τις καὶ ἄλλη ἀπόδειξις, τὸ γεγονὸς καὶ μόνον ὅτι, ὡς παρὰ Νεκταρίῳ εἰς τὴν ὑφ' ἡμῶν ἀνωτέρω (σ. 314) παρατεθεῖσαν περικοπήν, οὕτω καὶ παρὰ Μακίη φέρονται ἐν τέλει, μετὰ τὰ περὶ τοῦ τελευταίου καλίφου Mustasir γραφόμενα, τὰ αὐτὰ περὶ τῆς γενεαλογίας τῶν ἰδίων προγόνων τοῦ συντάκτου τῆς χρονογραφίας, ἅτινα οὗτος ἐθεώρησε καλὸν νὰ μὴ καταλείπη ἀμνημόνευτα. Ἡ μόνη διαφορὰ εἶναι ὅτι ὁ Νεκτάριος καὶ ἐνταῦθα, συντέμνων κατὰ τὴν μέθοδόν του, παραλείπει τοὺς μεσολαβοῦντας ἀπὸ τοῦ ἀπωτέρου γενάρχου Ταίη μέχρι τοῦ πατρὸς τοῦ χρονογράφου Ἀμπολιέσερ τρεῖς διαδοχικοὺς προγόνους τούτου. Ἴνα δειχθῇ ἡ ταυτότης, παραθέτομεν ἐκ τῆς μεταφράσεως τοῦ Egrepius (σ. 370-372) τὴν ἀντίστοιχον αὐτὴν περικοπήν, κατὰ παράλειψιν μόνον τῶν καὶ ὑπὸ Νεκταρίου παραλειφθέντων :

[σ. 370] «Tempori Amri Biambrillae venit à Tecrita quidam Mercator Syrus, cui nomen Tijbo erat fil. Josephi, qui sarcinas secum advexit vestium Attalicarum, stolasque sericas confectionis indicae atque arabicae, easque diversorum generum ; & Califae ex optimis obtulit, qua illius similes decebant, qui propterea honore eum et beneficentia compensavit. illumque ut coram se venire jussit, oratione ipsius & doctrina multum delectatus fuit: ita ut locum illi Aegypto imperaverit, ubi commercium eius à tributis immune foret. ideoque illi benevolè concessit pagum quendam è ditione Husae vicinum Dimaso, cui Buhidae nomen erat. Tiibus autem Elcahirae commoratus fuit usque ad obitum Chalifae Amri Billae. unde commigrans Sanmutiae sedem fixit, atque ex incolis ejus uxorem duxit . . . . .

[σ. 371-372] Genuit autem Macarimus ille f. Tijbi ¹⁰⁷ 3 filios Abulfadlum Elbuchidum, A b u l j a s i r u m Elaamidum patrem chronologi, & Abulzahrum Elmuchalisum; mortua autem uxore vitam religiosam egit, mortuusque est anno 606 . . . ».

Ἡ ἀπόλυτος σύμπτωσις τῆς ἀνωτέρω χαρακτηριστικῆς περικοπῆς τοῦ Μακίη, ἐνθα οὗτος ὁμιλεῖ περὶ τῆς γενεαλογίας του, πρὸς τὴν ἐν

μελὴς, παρετηρήθη ἥδη ἀπὸ πολλοῦ, ἐδημοσιεύθησαν δὲ καὶ πολλαὶ διορθώσεις εἰς αὐτήν· πρβλ. Jourdain καὶ Rödiger ἐνθ' ἄνωτ.

¹⁰⁷⁾ Ὑπὸ Νεκταρίου, παραλείποντος τὰ ἐνδιάμεσα ὀνόματα, ἀναφέρεται ἀντὶ τοῦ Macarimus ὁ πρῶτος Ταίη ὡς γεννήσας τοὺς τρεῖς υἱούς κλπ.

σ. 314 παρατεθείσαν ἀντίστοιχον παρὰ Νεκταρίῳ περὶ τῆς γενεαλογίας τοῦ ἕξ οὗ οὗτος ἠντλησεν Ἄραβος χρονογράφου οὐδεμίαν καταλείπει ἀμφιβολίαν, ὅτι ὁ Ἄραψ οὗτος χρονογράφος ὁ χρησιμοποιηθεὶς ἐνταῦθα ὑπὸ τοῦ Νεκταρίου ὑπῆρξεν ὁ ὄνηθεις Γεώργιος al-Makin, χειρόγραφον τῆς χρονογραφίας τοῦ ὁποίου ἀποκείμενον ἐν Σινᾷ ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν του ὁ Νεκτάριος¹⁰⁸. Τὸ ὑποστηριχθὲν ἄρα ὑπὸ Περ. Γρηγοριάδου τὸ πρῶτον¹⁰⁹ καὶ ὑπ' οὐδενὸς ἔκτοτε ἀμφισβητηθέν, ὅτι ὁ Ἄραψ χρονογράφος ὁ ὑπὸ τοῦ Νεκταρίου παραληφθεὶς ἐν τοῖς πλείστοις εἶναι ὁ Εὐτύχιος Ἀλεξανδρείας (Said ibn al-Bitrik), δὲν δύναται νὰ ἀληθεύῃ. Ἡ χρονογραφία ἄλλως τε τοῦ Εὐτυχιου, ὅστις ἀπεβίωσε τῷ 939, φθάνει μέχρι τοῦ καλίφου al-Radi (934-940 μ.Χρ.)¹¹⁰, ἐν ᾧ ἡ ἀφήγησις τοῦ Νεκταρίου συνεχίζεται, καθ' ἣ ἐλέχθησαν, μέχρι τοῦ 1118· καὶ αὐτοῦ τούτου δὲ τοῦ Εὐτυχιου ὁ θάνατος μνημονεύεται ὑπὸ τοῦ Νεκταρίου¹¹¹ παραλαμβάνοντος παρὰ τοῦ Makin¹¹² καὶ τὴν λεπτομέρειαν ταύτην, ἣν ὁ Εὐτύχιος δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ γράψῃ. Ἀλλὰ καὶ μεταξὺ τῶν ἀντιστοιχῶν γεγονότων τῶν παρὰ Νεκταρίῳ καὶ Εὐτυχιῷ συμπιπτουσῶν χρονικῶν περιόδων (622-939 μ.Χρ.) παρατηροῦνται ἐκ πρώτης ὄψεως σημαντικαὶ διαφοραί. Οὐδαμῶς λοιπὸν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὁ Εὐτύχιος, τοῖς ἀρχαιότερον ἐνταῦθα, ὡς πηγὴ τοῦ Νεκταρίου¹¹³. Ἡ μόνη καὶ βεβαία πηγὴ εἶναι, καθὼς ἐδείχθη, ὁ Makin.

Τὴν περαιτέρω ἱστορίαν τῶν ἡγεμόνων τῆς Αἰγύπτου συμπληροῦ ὁ Νεκτάριος διὰ τοῦ τελευταίου κεφαλαίου (σ. 302-311) τοῦ Δ' τμήματος περὶ τῶν μετὰ τὸ 1118 ἔξουσιασάντων τὴν χώραν «Τζερακέζων» (=Κιρκασίων), ἧτοι τῶν Μαμελούκων, μέχρι τοῦ τελευταίου ἡγεμόνος Καμψών. Τὸ κεφάλαιον τοῦτο, πλὴν τοῦ ἐν σ. 307 παρατιθεμένου ἐνδιαφέ-

¹⁰⁸) Τὸ χειρόγραφον τοῦτο εἶναι πιθανῶς τὸ σωζόμενον ἐτι τῷ 1816, ὅτε εἶδεν αὐτὸ ὁ J. L. Burckhardt (βλ. ἀνωτ. σ. 302). Τὸν κατάλογον τῆς Margaret Dunlop Gibson, A catalogue of the Arabic Manuscripts in the convent of Saint-Catherina on Mount Sinai, London 1894 (Studia Sinaitica III), δὲν εἶδομεν, κατὰ τὴν βεβαίωσιν ὁμως τοῦ ἐν Παρισίοις συναδέλφου Ν. Σβορώνου, οὗτος δὲν ἀναγράφει χρονογραφίαν τοῦ Makin ὑπάρχουσαν ἐν Σινᾷ, εἶναι ὁμως πάντως λίαν ἐλλιπής.

¹⁰⁹) Περ. Γρηγοριάδου, Ἡ ἱερὰ μονὴ τοῦ Σινᾶ, σ. 41-42.

¹¹⁰) Βλ. τὴν λατινικὴν μετάφρασιν αὐτῆς παρὰ Migne, Patrol. Graec. τόμ. 111 σ. 1155-1156.

¹¹¹) «Ἐπιτομή» σ. 296: «Εἰς τοὺς τριακοσίους εικοσιοκτὼ ἀπέθανε Σείη, ὁ υἱὸς τοῦ Πατρικίου, ἦτον δὲ Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας, πλὴν Κόπτης».

¹¹²) Th. Erpenius, ἐνθ' ἀνωτ. σ. 261: «Anno trecentesimo vigesimo octavo [=939 μ.Χρ.] vita excessit Saidus filius Batrici, Historicus, qui Patriarcha erat orthodoxorum Alexandriae . . . cum patriarcha sedisset septem annos, 6 menses».

¹¹³) Πρβλ. καὶ τὰ ἀνωτ. ἐν σ. 301-304 τῆς παρούσης μελέτης γραφόμενα.

ροντος καταλόγου τῶν ἡγεμόνων ἐκείνων, ὅσοι ἀπὸ ἔτους Ἐγίρας 530-901 (=1136-1497 μ.Χρ.) ἐχορήγησαν εἰς τὴν μονὴν τοῦ Σινᾶ ὀρισμούς ἀνανεοῦντας τὰ προνόμια αὐτῆς καὶ σωζομένους ἐπὶ Νεκταρίου εἰς τὸ ἐν Καίρῳ σιναϊτικὸν μετόχιον¹¹⁴, παρέλαβεν ὁ Νεκτάριος, ὡς ἠδυνήθημεν νὰ ἔξακριβώσωμεν, ἐκ τοῦ ἱστοικοῦ ἔργου τοῦ Paolo Gionio (βιβλ. XVII σ. 277₇-279₄₀), περὶ οὗ ἐν τοῖς ἑξῆς ὁ λόγος.

ΤΜΗΜΑ Ε' (σ. 312-438). Ὀλόκληρον σχεδὸν τὸ τελευταῖον τμήμα Ε' τοῦ βιβλίου (πλὴν τῶν ἐν τέλει σ. 431-438) εἶναι εἰλημμένον ἄλλοθεν, ὡς δεικνύει καὶ ἡ ἐπιγραφὴ αὐτοῦ: «*Τμήμα πέμπτον τῆς Κοσμικῆς Ἱστορίας. Ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Παύλου Γιόβου¹¹⁵ διηγηθέντων, Ἐπισκόπου Νοκέρας, τοῦ Ἰταλοῦ, ἐκ τοῦ ἰγ' Βιβλίου, ἐν ᾧ περὶ τῆς Βασιλείας τοῦ Σουλτάν Μπαγιαζίτη τοῦ Παλαιοῦ, καὶ ὅπως ὁ υἱὸς του ὁ Σουλτάν Σελίμης ἔλαβε τὴν Βασιλείαν καὶ πολεμήσας ἔλαβε καὶ τὴν Αἴγυπτον¹¹⁶. Ἔστι δὲ ἡ τοιαύτη Ἱστορία ἐξ ἀρχετύπου τοῦ Ἀραβικοῦ μεταγλωττισμένη¹¹⁷ εἰς Λατινικὴν γλῶσσαν καὶ ἐκ τῆς Λατινικῆς εἰς τὸ Φράγκικον ἀπὸ δὲ τὸ Φράγκικον τώρα εἰς τὸ Ρωμαϊκὸν παρ' ἡμῶν συντομώτερα*».

Ὁ ὑπὸ τοῦ Νεκταρίου μαρτυρούμενος ὡς πηγὴ αὐτοῦ Ἰταλὸς συγγραφεὺς Παῦλος Γιόβος ἢ Γιόβιος εἶναι ὁ Paolo Gionio (1483-1552), γεννηθεὶς ἐν Como καὶ γενόμενος ἐπίσκοπος Νοκέρας τῷ 1528, ἐκ τῶν ἀξιολογωτέρων ἱστορικοῦν τῆς Ἀναγεννήσεως¹¹⁸, τοῦ ὁποίου τὸ σπουδαιότερον ἔργον εἶναι ἡ ἱστορικὴ ἔκθεσις τῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτοῦ διαδραματισθέντων πολεμικῶν καὶ πολιτικῶν γεγονότων ἀπὸ τῆς εἰς Ἰταλίαν ἐκστρατείας τοῦ βασιλέως τῆς Γαλλίας Καρόλου τοῦ Η' (1494)

¹¹⁴) Περὶ τῶν σήμερον σωζομένων τοιούτων ὀρισμῶν βλ. B. Moritz, Beiträge zur Geschichte des Sinai-Klosters in Mittelalter nach arabischen Quellen, Berlin 1918, σ. 3-5 καὶ 39 κ.ἑξ., ὅστις ὁμῶς ἀγνοεῖ τὰ ἀνωτέρω ὑπὸ Νεκταρίου γραφόμενα.

¹¹⁵) Τὸ ὄνομα φέρεται καὶ εἰς τὸν ἐν ἀρχῇ τοῦ βιβλίου πίνακα τῶν περιεχομένων ὑπὸ τὸν ὀρθότερον μάλιστα τύπον: «*Ἐκ τῆς ἱστορίας Παύλου Γιόβου, Ἐπισκόπου Νοκέρας . . .*» κλπ.

¹¹⁶) Ὁ Νεκτάριος ἐπέξετάθη, καθ' ἃ γράφει ἐν προοιμίῳ (σ. 3-4), εἰς τὴν διήγησιν ταύτην περὶ τῶν πολέμων τοῦ Σελίμ «*ὡς πρώτου τῶν Ὀτμάνων ἐν Αἴγυπτῳ βασιλεύσαντος καὶ ὡσὰν ὁποῦ πρώτος αὐτὸς εὐλαβήθη τὸ τάγμα τῶν καλογήρων, ὡς δεῖξομεν, καὶ τοὺς ὀρισμοὺς καὶ χουσόβουλλα, ὁποῦ τὸ ἅγιον ἐκεῖνο μοναστήριον ἔχει, προνοίᾳ Θεοῦ, αὐτὸς πρώτος ἔδωκε. Καὶ διότι ἀπὸ τὸν καιρὸν τούτου τοῦ Βασιλέως . . . ἔπαισαν ἢ σύγχυσις ἀπ' ἐκεῖ [= ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον καὶ Παλαιστίνην] καὶ αἱ ταραχαὶ καὶ ὄλοι ἐκεῖνοι οἱ τόποι εἰρήνευσαν, ἀπὸ τὸ ὁποῖον συμβαίνει καὶ τὸ ἅγιον τοῦτο μοναστήριον νὰ εὐρίσκεται ἐν ἀσφαλεῖ κυβερνήσει*».

¹¹⁷) Ὅτι τοῦτο δὲν ἔχει οὕτω, θὰ δείξωμεν κατωτέρω.

¹¹⁸) Βλ. τὸ περὶ τούτου ἄρθρον ἐν Enciclosed. Italiana τόμ. XVII (1933) σ. 277β-278α ὑπὸ F. Nicolini, ἐνθα καὶ ἡ περὶ αὐτοῦ βιβλιογραφία.

καὶ ἐντεῦθεν, ἐκδοθὲν τὸ πρῶτον ἐν Φλωρεντία τῷ 1550-1552 εἰς δύο τόμους ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν :

« P a u l i J o v i i N o g o c o m e n s i s e p i s c o p i N u c e r i n i H i s t o r i a r u m s u i t e m p o r i s T o m u s P r i m u s . F l o r e n t i a e , i n o f f i c i n a L a u r e n t i i T o r r e n t i n i d u c a l i s T y p o g r a p h i , M D L [= l i b r i I - X V I I I] . - T o m u s s e c u n d u s , M D L I I [= l i b r i X I X - X X X X V] »¹¹⁹.

Τοῦ λατινιστὶ συγγραφέντος ἔργου τούτου ἐξεδόθη μετάφρασις εἰς τὴν ἰταλικὴν ὑπὸ L. Domenicchi ἐν Φλωρεντία τῷ 1551-1553¹²⁰, ἐξ ἧς, ὡς φαίνεται¹²¹, παρέλαβεν ὁ Νεκτάριος, κατὰ τὰ ὑπ' αὐτοῦ γραφόμενα. Σημειωτέον μόνον ὅτι ἡ ἐν τῇ ἀνωτέρω ἐπιγραφῇ βεβαίωσις τοῦ Νεκταρίου, ὅτι καὶ τὸ λατινικὸν κείμενον τοῦ Γιονίου εἶναι μεταγλώττισις «ἐξ ἀραβικοῦ ἀρχετύπου», οὐχὶ ἄρα πρωτότυπον ἔργον τοῦ συγγραφέως δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὰ πράγματα, ἀλλὰ στηρίζεται εἰς παρανόησιν τῶν ὑπὸ Γιονίου γραφομένων· τοῦτο διδάσκουν τὰ ἐν σ. 374 γραφόμενα ὑπὸ Νεκταρίου περὶ τινος ἀνωτέρου ἀξιωματοῦχου (καντιλεσκέρη) τοῦ Σελήμ ἀποσταλέντος ὑπὸ τούτου πρὸς τοὺς Αἰγυπτίους ὡς πρόσβεως, ὅτι ἦτο «ἄνθρωπος πολλὰ γραμματισμένος» καὶ ὅτι «ἔγραψεν εἰς ἱστορίαν ὀλόκληρον ὅλους τοὺς πολέμους τοῦ Σουλτὰν Σελήμ, καὶ αὐτὸν τῆς Αἰγύπτου· καὶ ἀπὸ τὸ Βιβλίον ἐκείνου ἐμεταγλωττίσθησαν τοῦτα ὅποδ ἡμεῖς ἐδῶ γράφομεν, τὰ ὅποια εὖρομεν, ὡς εἶπομεν, εἰς ἓνα Φράγκικον». Ἄλλ' ἡ ἀντίστοιχος περικοπὴ παρὰ Γιονίου, ἐξ ἧς προέρχονται τὰ ἀνωτέρω ὑπὸ Νεκταρίου γραφόμενα, ἔχει ὡς ἑξῆς : « . . . Cuius legationis principem locum obtinebat Jachis, vir militaris, et Cadilescher, maiore sacerdotio et sacrarum literarum cognitione insignis. Hic postea huius belli commentaria conscripsit, quae nos Italico sermone donata perlegimus¹²²». Λέγει δηλαδή ὁ Γιονίου, ὅτι τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ καντιλεσκέρη τούτου, ἅτινα βεβαίως δὲν θὰ ἠδύνατο ν' ἀναγνώσῃ ἐν πρωτοτύπῳ, μεταφρασθέντα, — ὑπ' ἄλλον βεβαίως — εἰς τὴν ἰταλικὴν, ἀνέγνωσε (perlegimus), οὐχὶ δὲ ὅτι αὐτὸς ὁ Γιονίου μετέφρασε ταῦτα καὶ συνεχρότησεν οὕτως

¹¹⁹) Ἐθν. Βιβλιοθ. Ἱστορ. 2412, 2ο. Τὸ ἔργον ἀνετυπώθη ἔπειτα ἐν τῇ ἐκδόσει τῶν ἀπάντων τοῦ συγγραφέως τῷ 1578 (= Ἐθν. Βιβλ. Ἱστορ. 2411, 4ο).

¹²⁰) La prima [seconda e terza] parte dell'histoire del suo tempo, di Mons. Paolo Giovio vescovo di Nocera, tradotte per M. Lodovico Domenicchi, in Fiorenza MDLI-MDLIII, τόμ. I-III (= Ἐθν. Βιβλ. Ἱστ. 2414, 8ο).

¹²¹) Ἄλλην ἰταλικὴν μετάφρασιν τοῦ ἔργου δὲν γνωρίζομεν.

¹²²) P a u l i J o v i i , Historiarum sui temporis tomus primus, Florentiae 1550, σ. 276.

ἐξ αὐτῶν καὶ μόνων τὸ ἀντίστοιχον μέρος τοῦ ἔργου του· πιθανὸν βεβαίως νὰ ἦντησεν ἐξ αὐτῶν πολλά, δι' ὃ καὶ ἀναφέρει ταῦτα ὡς μίαν τῶν πηγῶν του¹²³, ἀλλὰ τὸ ἔργον του, φέρον ζωηρὰν τὴν σφραγίδα τῆς προσωπικότητός του, εἶναι προφανές, ὅτι ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ δύναιται νὰ χαρακτηρισθῆ, ἔστω καὶ κατὰ τὸ ἀντίστοιχον μέρος, ὡς ἀπλῆ μετάφρασις τῶν ἀπομνημονευμάτων τοῦ εἰρημένου καντιλεσκέρη, ὡς ἐξέλαβε τοῦτο ὁ Νεκτάριος.

Ὅσα παραλαμβάνει ὁ Νεκτάριος, ἦτοι τὰ περὶ τῶν ἐν Ἀνατολῇ πολέμων τῶν Τούρκων σουλτάνων Βαγιαζήτ καὶ Σελήμ, ἐκθέτει ὁ Γιονίου εἰς τὸν πρῶτον τόμον τοῦ ἀνωτέρου μνημονευθέντος ἔργου αὐτοῦ¹²⁴ ἀπὸ τῆς σελ. 187 (στίχ. 15) τοῦ βιβλίου XIII κ.ξξ., ἐν παρεκβάσει βεβαίως, ἀφ' οὗ τὸ κύριον θέμα του εἶναι ἡ ἐξιστόρησις τῶν ἐν τῇ Λύσει συμβάντων¹²⁵.

Καὶ τὰ μὲν ἀπὸ σ. 312-339 τῆς «Ἐπιτομῆς» ἐκτιθέμενα περὶ τῆς ἐν Περσίᾳ αἰρέσεως τοῦ Τεγὴλ μέχρι καὶ τῆς μάχης τοῦ Σελήμ πρὸς τὸν πατέρα του Βαγιαζήτ παρέλαβεν ὁ Νεκτάριος ἐκ τοῦ βιβλίου XIII σ. 187₁₅-203 τῆς συγγραφῆς τοῦ Γιονίου. Τὰ ἐν συνεχείᾳ (σ. 339-368) ἐξιστορούμενα περὶ τῆς ἀνακηρύξεως τοῦ Σελήμ εἰς σουλτάνον καὶ τῆς εἰς Περσίαν ἐκστρατείας αὐτοῦ παρέλαβεν ἐκ τοῦ βιβλίου XIII σ. 204-222, παραλειφθέντος μόνον τοῦ τέλους τούτου (σ. 222-230), ἐνθα γίνεται λόγος περὶ Περσῶν καὶ Ἀρμενίων, ἐν συνεχείᾳ δὲ περὶ τῶν γεγονότων τῆς Λύσεως, περὶ ὧν καὶ τὰ ἐπόμενα δύο βιβλία XV καὶ XVI (σ. 231-272), ἅτινα προφανῶς διὰ τοῦτο παρέλειψεν ἐπίσης ὁ Νεκτάριος. Τὰ ἐκτιθέμενα ἀκολούθως (σ. 368-409) περὶ τῆς εἰς Αἴγυπτον ἐκστρατείας τοῦ Σελήμ εἶναι εἰλημμένα ἐκ τοῦ βιβλίου XVII (σ. 272-292)¹²⁶. Τέλος δὲ τὰ περὶ τῆς ἀλώσεως τοῦ Καίρου (1517) καὶ τῆς

¹²³) Καὶ ἄλλας πηγὰς αὐτοῦ περὶ λεπτομερειακῶν τινῶν γεγονότων ἀναφέρει ἀλλαγῶν τοῦ ἔργου του ὁ Γιονίου· οὕτω π.χ. ἐν σ. 210 στηρίζεται εἰς μαρτυρίαν τοῦ Antonius Utrius Ligur, ἀναφέρων ὁμοίως ὅτι καὶ οὗτος «de his rebus commentaria ad Leonem Pontificem conscripsit».

¹²⁴) Ἡ παραβολὴ τοῦ κειμένου τοῦ Νεκταρίου ἐγένετο ἀπ' εὐθείας πρὸς τὸ λατινικὸν πρωτότυπον, εἰς ὃ καὶ παραπέμπομεν ἐφεξῆς (= Jovius, ἐνθ' ἄνωτ.), οὐχὶ ὁμως καὶ πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Νεκταρίου χρησιμοποιηθεῖσαν ἰταλικὴν μετάφρασιν τοῦ ἔργου, διότι ὁ πρῶτος τόμος αὐτῆς, περιέχων τὰ βιβλία I-XVIII, δὲν ἀνευρίσκειται σήμερον εἰς τὴν Ἑθν. Βιβλιοθήκην. Ἀλλ' οὐδεμίᾳ ἀμφιβολία, ὅτι ἡ ἰταλικὴ μετάφρασις αὕτη ἀποδίδει πιστῶς τὸ λατινικὸν πρωτότυπον, ὡς προκύπτει καὶ ἐκ τῆς συμφωνίας τούτου πρὸς τὰ ἐν «Ἐπιτομῇ».

¹²⁵) Τὴν παρεμβολὴν ταύτην δικαιολογεῖ καταλλήλως ὁ Γιονίου ἀρχόμενος τῆς περὶ τῶν συμβάντων τούτων διηγήσεως αὐτοῦ (Pauli Jovii, ἐνθ' ἄνωτ. τόμ. I, βιβλ. XIII σ. 187₅₋₁₅).

¹²⁶) Τὸ περὶ τῶν ἐν Αἰγύπτῳ Μαμελούκων μέρος τοῦ βιβλίου τούτου (σ. 277₇-279₁₀) παρέλαβεν ὁ Νεκτάριος, ὡς ἐλέχθη ἤδη, μεταθέσας αὐτὸ εἰς τὸ τέ-

ἱσποταγῆς ὀλοκλήρου τῆς Αἰγύπτου εἰς τοὺς Τούρκους, ἔνθα τερματίζει τὴν διήγησίν του ὁ Νεκτάριος (σ. 410-431), παραλείβοντας μόνον τοῦ τέλους τοῦτου (σ. 311-322), ἔνθα ὁ Γίονιο ποιεῖται λόγον περὶ τῶν νέων πολέμων τοῦ Σελήμ εἰς τὴν Περσίαν κλπ., εἰς οὓς δὲν ἐπεξέτεινε τὴν διήγησίν του ὁ Νεκτάριος· σημειωτέον, ὅτι τὸ ἐν σ. 294₈-295₃₁ τοῦ βιβλίου τοῦτου κεφάλαιον περὶ τῶν ἐν Μέμφιδι καὶ Καίρω ἀρχαιοτήτων δὲν ἔκρινε, φαίνεται, σκόπιμον ὁ Νεκτάριος νὰ παραλάβῃ ὡς ἔχει ὁμοῦ μετὰ τῶν ἄλλων αὐτόθεν, ὡς ἐλέχθη¹²⁸, εἰλημμένων ἐν τμήματι Δ' σ. 255-260 τῆς «Ἐπιτομῆς»¹²⁹, τὰ δὲ ἐν σ. 301₁₈-₁₄ περὶ τῶν Ἀράβων τῆς ἐρήμου γραφόμενα παρέχει τελείως ἐξηλλαγμένα καὶ δι' ἰδίων παρατηρήσεων ἐπινηξημένα μεταθέσας αὐτὰ εἰς τὸ τέλος τῆς «Ἐπιτομῆς» (σ. 434-438).

Τὰ ἀνωτέρω ὑπὸ Νεκταρίου παραλαμβάνόμενα δύνανται νὰ χαρακτηρισθῶν μᾶλλον ὡς ἐλευθέρα μὲν, ἀκριβῆς ὁμως μετάφρασις τῶν ὑπὸ τοῦ Γίονιο γραφέντων παρὰ ὡς διασκευὴ τούτων, ὧν τηρεῖ καὶ τὴν αὐτὴν ἐν τῇ ἐκδόσει σειρὴν¹³⁰ συντμήσεις τοῦ πρωτοτύπου παρατηροῦνται πολὺ σπανίως¹³¹, ὀλίγιστα δ' ἔξ ἄλλου εἶναι καὶ αἱ ἐκτενέστεραι ἀναπτύξεις¹³² ἢ προσθήκαι¹³³ αἱ ὀφειλόμεναι εἰς τὸν Νεκτά-

ριος τοῦ προηγουμένου τμήματος Δ' (σ. 302-306 καὶ 308-310) τῆς «Ἐπιτομῆς» (βλ. ἀνωτέρω σ. 318-319).

¹²⁷ Τὰ ἐν σ. 302₅₀-304₅₃ καὶ 307₁₃-308₅ περὶ τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῶν χωρῶν αὐτῆς γραφόμενα ἐλήφθησαν, ὡς εἶπομεν (βλ. ἀνωτ. σ. 312), εἰς τὸ τμήμα Δ' σ. 255-260, ὅπου μετετέθησαν (παραλειφθεισῶν μόνον τῶν ἀπὸ σ. 305₁-307₁₂ καὶ 308₅₋₅₂ περικοπῶν).

¹²⁸ Βλ. τὴν προηγουμένην ὑποσημείωσιν.

¹²⁹ Πρβλ. τὰ ἐν «Ἐπιτομῇ» σ. 265 γραφόμενα, ὅτι τὰ μαρτύρια τοῦ πλούτου τῶν ἀρχαίων βασιλέων τῆς Αἰγύπτου «ὑπὸ πολυκαιρίας ἠφρατίσθησαν καὶ νὰ τὰ λέγῃ τινὰς φαίνονται ὡς παραμύθια», διὰ τοῦτο δὲ ὁ λόγος θὰ περιορισθῇ μόνον εἰς τὰς πυραμίδας.

¹³⁰ Ἐν «Ἐπιτομῇ» σ. 405 προτάσσεται μόνον τὸ κεφάλαιον «Τάξις πολεμικῆ τοῦ φουσσάτου τοῦ Σελήμ» τοῦ ἐπομένου ἐν σ. 405-409 «Τάξις πολεμικῆ τοῦ φουσσάτου τοῦ Τουμούτρη», ἐν ᾧ παρὰ Γίονιο φέρονται ταῦτα ἀντιστροφῶς (Jovius I, βιβλ. XVII σ. 290₃₆₋₅₃ καὶ 290₅₃₋₂₉₂).

¹³¹ Οὕτως ἀναγράφονται μόνον περιληπτικώτερον τὰ ὑπὸ τοῦ Γίονιο ἐκτενέστερον ἐκτιθέμενα ἐν «Ἐπιτομῇ» σ. 318-319 (= Jovius I σ. 189₁₃-191₄₁), σ. 322-323 (= Jovius I σ. 193₁₃-194₁₀), σ. 345-346 (= Jovius I σ. 206₁₅-207₃₆), σ. 362 (= Jovius I σ. 214₄₈-215₂₁), σ. 363 (= Jovius I σ. 215₃₀-217₂₂), σ. 364-368 (= Jovius I σ. 217₁₉-221₉) καὶ σ. 431 (= Jovius I σ. 309₂₁-310₃₅).

¹³² Οὕτως οἱ λόγοι τῶν πρέσβων τοῦ Σελήμ πρὸς τὸν Καμψὸν (Jovius I σ. 280₈₋₁₄) ἀναπτύσσονται ἐκτενέστερον ἐν «Ἐπιτομῇ» σ. 378.

¹³³ Τοιαῦται προσθήκαι εἶναι τὰ ἐν «Ἐπιτομῇ» σ. 351-352 γραφόμενα περὶ τῆς θεοῦθεν (!) δεδομένης αυτοκρατορίας τῶν Ὀθωμανῶν (παρὰ Jovius

ριον. Δείγματος χάριν παραθέτομεν κατωτέρω τὴν ἀρχὴν τῆς μεταφράσεως τοῦ Νεκταρίου μετὰ τῆς ἀντιστοίχου περικοπῆς τοῦ Γιούιο.

P. Jovii, Histor. lib. Νεκταρίου, Ἐπιτομή Ἱε-
XIII, t. I, σ. 187 (στ. ροκ. Ἱστορ. (ἔκδ. γ', 1758)
15-30). σ. 312-313.

«*Post bellum Peloponesiacum quo (ut supra memoravimus) Naupactus, Coron, Pylus, Crysseum, Methoneque Turcarum armis cesserunt, quum Veneti reddita Neritho, quam ad Leucadem vi ceperant, aucthore Andrea Grillo, cum hoste pacem pepigissent, Baiazeles in posterum Europa abstinuit, toto animo in Asiam versus, ul illinc novis bellorum motibus occurreret, quibus sub adventum Techellis novi Prophetae viri apud eas gentes admirabilis, jam tum Lyconiae & Carpathociae urbes agitabantur magno quidem commodo Venetorum et Hungarorum, quibus Baiazeles, nisi Asiatico tumultu revocalus, pacem nequaquam daturus esse credebatur.*

Erat autem Techellis origine Persa regiae gentis cognatione antea clarus, sed longe illi ma-

«Ἀφ' οὗ ὁ Σουλτὰν Μπαριαζήτ ἐπῆρεν ἀπὸ τοῦς Βερετζάνους τὴν Ναύπακτον, τὴν Μοθώνην, τὴν Κορσώνην, καὶ ἄλλους τόπους πολλούς, ἔκαμεν ἀγάπην μὲ τούτους, διότι ὁ καιρὸς καὶ τὰ ρέα συμβάντα ποίγματα εἰς τὴν Ἀνατολήν τὸν ἀνάγκασαν νὰ ἀφίση τοὺς πολέμους τῆς Ἀσείας καὶ νὰ γυρίση εἰς τὴν Ἀνατολήν. Ἐπειδὴ ἐκεῖ ἐσηκόθη ἕνας μεγάλος καὶ θαυμαστός ἄνθρωπος, Τεχλήλ τὸ ὄνομά του, λέγωντας ἑαυτὸν νέον Προφήτην, καὶ ἐσύγγιζε τοὺς τόπους τῆς Ἀνατολῆς, κάνωντας μὲ τὰ λόγια του νὰ τοῦ ἀκολουθοῦσι πολλοί, καὶ τοῦτο ἔδωσε μεγάλην ἀνάπανσιν καὶ εἰρήρην ἀπὸ τοὺς πολέμους τοῦ Σουλτὰν Μπαριαζήτ τῶν Βερετζάνων, καὶ τῶν Οὐγγρων.

Περὶ τοῦ Τεχλήλ τοῦ νέου Προφήτου. Οὗτος λοιπὸν ὁ Τεχλήλ ἦτον Πέρσης τὸ γένος, περίφημος καὶ λαμπρὸς ἄνθρωπος διὰ τὸ νὰ εἶναι ἀπὸ γένος βασιλικόν· περισο-

σ. 209 οὐδὲν λέγεται) ἐν σ. 355 φέρονται ἐπίσης: «ἄμωσ, ἢ οὔτωσ ἢ ἄλλωσ, ἔτσι εἶναι δίκαιον νὰ παθαῖνον ὅσοι εἶναι προδόται τῆς ζωῆς τῶν ἀθθεντῶν τωσ· διότι καὶ ὁ Δαβὶδ ἐφόνευσε τὸν φορέα τοῦ Σαούλ, καλὰ καὶ ὁ Σαούλ νὰ ἦτον ἐχθρὸς του, καὶ ἐκεῖνος ὁποῦ τὸν ἐφόνευσε νὰ τὸν ἐφόνευσε διὰ ἀπεθαμμένον», ἅτινα δὲν ἔχει ὁ Jovius σ. 211· τέλος ἐν σ. 386 κατακρίνεται ὁ Καμηρών, «... ὁ ὁποῖος ἦτον ἄνθρωπος εὐδαιμών καὶ μακαριστὸς Ἀθθέντης, ἐὰν ἤθελε νὰ κάθηται εἰς τὴν Ἀθθεντεῖαν του εἰρηνικός, καὶ εἰς τὸ γηραιεῖον του, ὡσ καὶ εἰς τὴν νεότητά του, καὶ νὰ μὴ θέλῃ νὰ δοκιμάσῃ τῆς Τύχης· τὰ παιγνίδια, ἢ ὁποῖα, ταῖς περιστάσεσιν φροσῆσ, γελᾷ τὸν ἄνθρωπον μὲ τὰ στροφικυλισματὰ της», περὶ ὧν οὐδὲν γράφει ὁ Jovius σ. 283. Σημειωτέον, ὅτι καὶ πᾶσαι αἱ ἐν τῇ «Ἐπιτομῇ» ἐπιγραφαι τῶν κεφαλαίων ἔχουν τεθῆ ὑπὸ τοῦ Νεκταρίου, διότι ἄλλεῖπουν ἐκ τοῦ πρωτοτύπου.

jorem famam & claritudinem addiderant studia literarum, vitae integritas, & summa religio, ob quae postea divini vatis nomen promeruit. Fuerat Aiduris cognomento Harduellis discipulus, viri doctrina & probitate insignis, quem Jacurghus Chiorzejnai (id est Persica lingua strabo), magni Usumcassanis filius crudeliter interfecit. De quo Harduelle breviter aliquid memorandum existimavimus, . . . » κλπ.

τερον εθνημίση και ελαμπρόνη το όνομά του, δια τó να είναι καθαροῦ βίου άνθρωπος και πολλά γραμματισμένος και να τόν λογιάζουσιν όλοι άνθρωπον εἰσεβῆ εἰς τήν πίστιν τως. Οὔτος λοιπόν ἦτον μαθητής τοῦ Χαρητάρ Ἀοδωνήλ τó ἐπίκλην, ἄνθρωπος και οὔτος βίου καθαροῦ και γραμματισμένος· τόν όποῖον ἐφόνευσεν ό υἱός τοῦ Οὐζόδη Κασούμ, ό Γιακούμπ, ό λεγόμενος Κιόρ Τζεηλάτ, όποῦ λέγεται, κατά τήν Περσικήν γλώσσαν, στραβός από τó ξίνα ἀμμάτι. Ἀλλά φαίνεται μου να εἰποῦμεν πρώτον όλίγα τινά περι τούτου τοῦ Χαρητάρ, . . . » κλπ.

Μετά τά ἀνωτέρω ἐκ τοῦ ἱστορικοῦ ἔργου τοῦ Γιόνιο παραλαμβανόμενα¹³⁴, ἅτινα ἐκτείνονται, ὡς ἐλέχθη, μέχρι τῆς σ. 431 τοῦ τμήματος Β', ό Νεκτάριος περιέλαβεν ἐν συνεχείᾳ δύο κεφάλαια (σ. 432-434), ἐν οἷς παρέχει λίαν ἐνδιαφερούσας εἰδήσεις ἐκ παραδόσεως διασωθείσας περὶ τοῦ ἐν Πελοποννήσῳ χριστιανοῦ «μεγάλου ἄρχοντος» Τζεροντά ἢ Τζεροντάμπεη¹³⁵ τοῦ συνεκοστρατεύσαντος εἰς Αἴγυπτον μετὰ τοῦ σουλτάνου Σελήμ και μεσολαβήσαντος παρὰ τούτῳ, ἅμα τῇ

¹³⁴ Εἶναι ἄξιον σημειώσεως ὅτι ό Γιόνιο ἐχρησίμευσεν ὡς πηγή και ἐτέρου Ἑλληνος χρονογράφου (1590), τοῦ Κρητὸς Γεωργίου Κλόντζα· πρβλ. Σπ. Λάμπρου, Ὁ Μαρκανὸς κώδιξ τοῦ Κρητὸς Γεωργίου Κλόντζα, «Νέος Ἑλληνολόγιον» τόμ. 12 (1915) σ. 41-52 (βλ. σ. 44-45).

¹³⁵ Ὁ Τζεροντάμπεης οὔτος φαίνεται ὅτι εἶναι ό αὐτὸς πρὸς τόν ἐν βραχεῖ χρονικῷ σωζομένῳ εἰς τόν ὑπ' ἀριθ. 282 (φ. 185V) κώδικα τῆς ἐν Ἀγ. Ὁρει μονῆς Διονυσίου μνημονουόμενον «εἰσεβέστατον ἄρχοντα» Ἰωάννην Τζεροντάν, ἀνακαινιστὴν τῆς μονῆς Ταξιαρχῶν (Αἰγίου) και θανόντα τῇ 15 μαρτίου Ἰλθ' (=1531) ἐν Κορίνθῳ (Σπ. Λάμπρου, Βραχέα Χρονικά, ἐκδ. ἐπιμελεία Κ. Ἀμάριου [Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας τόμ. Α' τεῦχ. 1], ἐν Ἀθήναις 1932, ἀριθ. 19, σ. 37), ὡς παρετηρήθη ἤδη ὑπὸ Κ. Ἀμάριου (αὐτόθι σ. 15). Ἡ περὶ τῆς ἐπὶ σουλτάνου Σελήμ ἀκμῆς αὐτοῦ παράδοσις διεσώθη μέχρι τῶν χρόνων ἡμῶν· βλ. Γεωργίου Παπανδρέου, Καλαβρυτινὴ Ἐπετηρὶς, ἥτοι πραγματεία περὶ τῆς ἱστορικῆς τῶν Καλαβρυτινῶν ἐπαρχίας ἀπὸ γεωγραφικῆς, τοπογραφικῆς, ἀρχαιολογικῆς και ἱστορικῆς ἀπόψεως, ἐν Ἀθήναις 1906, σ. 279-280, ἐνθα και πολλαὶ ἄλλαι περὶ τούτου και τῆς οἰκογενείας αὐτοῦ κατά παράδοσιν εἰδήσεις· πρβλ. και Λῆνον Πολίτην, Ἡ μονὴ Ταξιαρχῶν Αἰγίου, «Ἑλληνικά» τόμ. 11 (1939) σ. 77.

κατακτήσει τῆς Αἰγύπτου, ὑπὲρ τῶν ἐν Καίρῳ μοναχῶν τοῦ Σινᾶ πρὸς ἀναγνώρισιν καὶ ἀνανέωσιν τῶν προνομίων τῆς μονῆς διὰ νέου ὀρισμοῦ ἐκδοθέντος ὑπὸ τοῦ κατακτητοῦ σουλτάνου.

Τὰ δύο τελευταῖα κεφάλαια τοῦ τμήματος Ε΄, δι' ὧν περατοῦται καὶ ἡ ὅλη συγγραφή, εἶναι τὸ «Περὶ τῶν ἐρημιτῶν Ἀράβων τῶν τριγύρου τοῦ ὄρους Σινᾶ» (σ. 434-438), ὅπερ ἀφορμᾶται μὲν πιθανῶς, ὡς ἐλέγχθη ἤδη¹³⁶, ἐκ τῶν ὑπὸ Γιόνιο (ἐνθ' ἄνωτ. σ. 301₁₈₋₄₄) γραφομένων, περιλαμβάνει ὁμως κυρίως ἰδίως τοῦ συγγραφέως ἕξ ἀμέσου γνώσεως παρατηρήσεις, καὶ τὸ ὀλιγόστιχον «περὶ τῶν σκλάβων τοῦ μοναστηρίου» κεφάλαιον (σ. 438), ὅπερ εἶναι εἰλημμένον, ὡς δηλοῦται, ἐκ τοῦ «ἀραβικοῦ χρονογράφου» τοῦ ἀφηγουμένου τὰ κατὰ τὴν ὑπὸ Ἰουστινιανοῦ κτίσιν τῆς μονῆς, ὁποῦν ἐλήφθησαν, καὶ τὰ ἐν τμήματι Β΄ σ. 146-154 γραφόμενα, περὶ οὗ ἐλέγχθησαν ἤδη τὰ δέοντα ἐν οἰκείῳ τόπῳ¹³⁷.

Γ. ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΟΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ ΤΗΣ «ΕΠΙΤΟΜΗΣ»

Ἡ ἐπιχειρηθεῖσα εἰς τὸ προηγούμενον κεφάλαιον ἀνάλυσις τῶν περιεχομένων τῆς «Ἐπιτομῆς» καὶ ἡ ἔρευνα τῶν πηγῶν αὐτῆς ὑπῆρξε κατ' ἀνάγκην διεξοδική, ἕνεκα τοῦ πλήθους καὶ τῆς μεγάλης ποικιλίας αὐτῶν. Ἐὰν θελήσωμεν νῦν νὰ συγκεφαλαιώσωμεν τὰ κυριώτερα πορίσματα τῆς ἡμετέρας ἐρεῦνης, θὰ καταλήξωμεν εἰς τὰ ἀκόλουθα :

Ἐκ τῶν περιεχομένων τῆς «Ἐπιτομῆς» τὰ μὲν ἀναφέρονται γενικώτερον εἰς διαφόρους περιόδους τῆς ἱστορίας τῶν ἀνατολικῶν λαῶν τὰ δὲ εἰς τὴν ἱστορίαν εἰδικῶς τῆς μονῆς τοῦ Σινᾶ. Καὶ τὰ μὲν πρῶτα εἶναι πάντα εἰλημμένα ἐκ γνωστῶν καὶ ἐκδεδομένων ἤδη ἱστορικῶν πηγῶν, ἥτοι τὰ τῆς ἱστορίας τοῦ Μωϋσέως καὶ τῶν Ἑβραίων (= τμήμα Α΄ σ. 5-74) ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τὰ τῆς ἱστορίας τῶν Αἰγυπτίων (= τμήμα Δ΄ σ. 233-254) ἐκ τοῦ Ἡροδότου κυρίως, τὰ τῆς ἱστορίας τῶν Ἀράβων καλιφῶν τῆς Βαγδάτης (αὐτόθι σ. 267-301) ἐκ τῆς χρονογραφίας τοῦ Ἀραβος Μακίν (κατ' ἐπιτομὴν) καὶ τὰ τῆς ἱστορίας τῶν Μαμελούκων σουλτάνων τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς ὑπὸ Σελῆμ τοῦ Α΄ κατακτῆσεως ταύτης (αὐτόθι σ. 254-261, 302-311 καὶ τμήμα Ε΄ σ. 312-431) ἐκ τοῦ Ἰταλοῦ ἱστορικοῦ Paolo Γιόνιο (κατὰ μετάφρασιν). Ταῦτα, ὡς εἶναι ἐπόμενον, οὐδὲν τὸ νέον προσφέρουν εἰς τὴν ἔρευναν. Τὰ ἀναφερόμενα ὁμως εἰς τὴν μονὴν εἰδικώτερον τοῦ Σινᾶ (= τμήματα Β΄ καὶ Γ΄, σ. 75-232) εἶναι τοῦναντίον ἱκανῶς ἐνδιαφέροντα. Ἐὰν ἐξαιρέσωμεν τὰ ἐκ τοῦ Μακίν

¹³⁶) Βλ. ἄνωτέρω σ. 322.

¹³⁷) Βλ. ἄνωτέρω σ. 301-303.

(ἡ Εὐτυχίου Ἀλεξανδρείας;) περὶ τῆς κτίσεως τῆς μονῆς (σ. 141-154 καὶ 438) καὶ τὰ ἐξ ἀγιολογικῶν κειμένων, γνωστῶν καὶ ἄλλοθεν, εἰλημμένα, οἷα τὰ τοῦ Ἀμμωνίου καὶ Νείλου (σ. 79-141) καὶ τὰ περὶ τῶν ἄλλων ἐν Σινᾷ ὁσίων (σ. 205-212), πάντα σχεδὸν τὰ λοιπὰ, ὡς προερχόμενα ἐξ ἀνεκδότων ἢ ἀγνώστων ἄλλοθεν πηγῶν, ἔχουν ἐπιστημονικὴν ἀξίαν καὶ σήμερον ἀκόμη. Τοιαῦτα δ' εἶναι μάλιστα αἱ ἐκδόσεις τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ Σινᾶ (σ. 163-167), τοῦ ὀρισμοῦ τοῦ Ἰουστινιανοῦ (σ. 176-181), τοῦ ἀχτιναμῆ τοῦ Μωάμεθ (σ. 271-273) καὶ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Γενναδίου Σχολαρίου (σ. 225-232), αἱ ἐξ ἀνεκδότων κωδίκων ἀναγραφαὶ τῶν ἀρχιεπισκόπων τοῦ Σινᾶ (σ. 221-223), τῶν χρονολογιῶν τῶν εἰς τοῦτο παραχωρηθέντων ὑπὲρ τῶν καλιφῶν τῆς Λιγύπτου προνομιακῶν ὀρισμῶν (σ. 307) καὶ τῶν κατὰ καιροὺς κινδύνων τῆς μονῆς (σ. 187-198), πάντα ταῦτα προερχόμενα ἐξ ἀνεκδότων πηγῶν, τέλος δὲ αἱ περὶ προσώπων καὶ πραγμάτων τῆς ἐποχῆς τοῦ συγγραφέως εἰδήσεις αἱ παρεχόμεναι εἴτε ἐξ ἀμέσου γνώσεως (ὡς ἡ περιγραφή τοῦ Σινᾶ σ. 154-176, τοῦ Νείλου σ. 261-267 καὶ τῶν Ἀράβων τῆς ἐρήμου σ. 434-438), εἴτε ἐκ παραδόσεως (ὡς τὰ περὶ τῶν κατὰ καιροὺς θαυμάτων ἐν Σινᾷ σ. 199-205, τῶν νέων ἐν αὐτῷ ὁσίων σ. 212-214 καὶ τοῦ Τζεροντάμπεη σ. 432-434), εἴτε ἐκ συγχρόνων μαρτυριῶν (ὡς αἱ σχέσεις μεταξὺ Σινᾶ καὶ πατριαρχείου Ἱεροσολύμων σ. 215-221). Εἶναι δὲ ἡ σημασία αὐτῶν ἐπὶ τοσοῦτον μεγαλύτερα, ἐφ' ὅσον ἠγνοήθησαν ἐξ ὀλοκλήρου ἢ ἐν μέρει, ὡς ἐδείχθη ἤδη, ὑπὸ τῆς νεωτέρας ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης¹³⁸.

Καὶ ταῦτα μὲν ὡς πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴν ἀξίαν τῶν περιεχομένων τῆς «Ἐπιτομῆς» ὡς ἱστορικῶν πηγῶν. Τὸ ἔργον ὅμως, ὡς ἐλέχθη ἤδη ἐξ ἀρχῆς, δεόν νὰ ἐξετασθῇ καὶ καθ' ἑαυτό, ὡς πνευματικὸν δημιούργημα τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν συνεγράφη. Ὡς βιβλίον ἢ «Ἐπιτομὴ» εἶναι ἀρκοῦντως ἰδιόρρυθμον ὄχι μόνον διὰ τὴν ἀσυνήθη ποιικιλίαν τῶν περιεχομένων του, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν ἐν γένει χωρακτῆρα αὐτοῦ καὶ τὴν διάφορον τῆς ὕλης του: εἶναι ἄορίγη εἰδικὴ ἱστορικὴ συγγραφή περὶ τῆς μονῆς τοῦ Σινᾶ ἢ εἶναι γενικωτέρα τις χρονογραφία περὶ τῶν ἀνατολικῶν λαῶν;

Εἶναι ἀναμφισβήτητον, ὅτι κύριος σκοπὸς τοῦ συγγραφέως ὑπῆρξεν ἡ ἐκθέσις τῆς ἱστορίας τῆς μονῆς τοῦ Σινᾶ¹³⁹ τῆς περιεχομένης εἰς τὰ τμήματα Β' καὶ Γ' τοῦ βιβλίου. Τὰ τμήματα ταῦτα εἶναι καὶ

¹³⁸) Βλ. τὰ γραφόμενα ἀνωτέρω εἰς σημ. 65, σ. 306-308, σημ. 95 καὶ 114.

¹³⁹) Καὶ εἰς αὐτὸ τὸ προσοίμιον τοῦ ἔργου δηλοῦται σαφῶς (σ. 2), ὅτι «τὸ δὲ παρὸν ἡμῶν τινὲς συγγραμμάτων, ὅπερ ἐν εἴδει ἱστορίας συνετάξιμεν» διηγεῖται «τὰ κατὰ τὸ ἀγιώτατον καὶ θεοβάδιον ὄρος τὸ Σιναιον παλαιόποτε γενόμενα, ἀλλὰ δὴ καὶ τὰ κατὰ τὴν ἐκεῖσε ἱεράν τῶν ὄντι σεβασμίαν τε καὶ βασιλικὴν μονήν».

τὰ σπουδαιότερα, διότι ἀπυτελοῦν τὴν πρώτην ἀπόπειραν συγγραφῆς τῆς ἱστορίας τῆς ἀξιολόγου ταύτης μονῆς, ἐπ' αὐτῶν δ' ἐβασίσθησαν ἔκτοτε οἱ πλείστοι τῶν περὶ τοῦ Σινᾶ γραφάντων¹⁴⁰. Ὁ συγγραφεὺς ὁμως δὲν ἠδυνήθη νὰ περιορισθῇ εἰς τὸ κύριον θέμα αὐτοῦ, ἀλλ' ἐπεξετάθη καὶ περαιτέρω, εἰς τὴν ἔκθεσιν τῆς καθόλου ἱστορίας τῶν περὶ τὸ Σινᾶ χωρῶν, τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Παλαιστίνης, ἣν ἠθέλησε νὰ συνδέσῃ πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς περὶ ἧς πραγματεύεται μονῆς καὶ νὰ ὑποτάξῃ τὸ καθόλου εἰς τὸ ἐπὶ μέρους κατὰ τρόπον προφανῶς βεβιασμένον καὶ προβάλλον λίαν ἀσθενεῖς δικαιολογίας¹⁴¹. Τὸν ἰδιότυπον τοῦτον χαρακτήρα τῆς συγγραφῆς τοῦ Νεκταρίου ὡς πρὸς τὴν ὕλην καὶ τὴν διάρθρωσιν αὐτῆς¹⁴², δυνάμεθα, νομίζω, νὰ ἐξηγήσω-

¹⁴⁰) Ἐκ τῶν νεωτέρων ἱστοριῶν τοῦ Σινᾶ μνημονευτέα ἡ πολλὰκις ἤδη ἀναφερθεῖσα ἀρίστη ἐργασία τοῦ Περικλέους Γρηγοριάδου, Ἡ Ἱερὰ μονὴ τοῦ Σινᾶ, ἐν Ἱεροσολύμοις 1875. Πολὺ κατωτέρα ταύτης, μολονότι ἔκτεν. στέρα, εἶναι ἡ νεωτέρα ἐργασία τοῦ Κ. Ν. Παπαμιχαλοπούλου, Ἡ μονὴ τοῦ ὄρους Σινᾶ, Ἀθῆναι-Κάιρον 1932. Τὸ βιβλίον τῆς Lina Eckenstein A History of Sinai, London 1921, δὲν εἶδομεν. Συστηματικὴ ἱστορία τοῦ Σινᾶ, παρασκευάζεται ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Κ. Ἀμάντου. Τὴν λοιπὴν ἔκτενῃ περὶ τοῦ Σινᾶ βιβλιογραφίαν βλ. συγκεντρωμένην παρὰ V. Benesovic, Monumenta Sinaitica, fasc. 1, σ. VI - LX (ἀριθ. 1-672, ἀπὸ ἐτους 373 μ.Χρ. μέχρι 1920) καὶ εἰς τὸ ἀξιόλογον καὶ περιεκτικὸν ἔργον τοῦ M. H. L. Rabino, Le monastère de Sainte-Catherine du mont Sinai, Le Caire 1938, σ. 96-100.

¹⁴¹) Ἐὰν ἀληθεύῃ ἡ γνώμη τοῦ Benesovic, ἐνθ' ἀνωτ. σ. XXX (ἀριθ. 346), ὅτι ἡ περιγραφή τοῦ Σινᾶ ἡ γενομένη ἤδη τῷ 1712 ὑπὸ τοῦ Σουηδοῦ Michael Ekenman, Resa i Orienten 1711-1712 (ἐκδεδομ. ὑπὸ Κ. U. Nylander, Upsala 1889, τόμ. Β' σ. 1-83) βασιζειται ἴσως ἐπὶ τῆς «Ἐπιτομῆς» (τῆς ἀ' ἐκδόσεως τοῦ 1677;), τότε ὁ Ekenman εἶναι ὁ πρῶτος ἐκ τῶν ξένων χρησιμοποιοῦσας τὸ βιβλίον.

¹⁴²) Βλ. ταύτας ἀνωτέρω σημ. 35, 93 καὶ 116.

¹⁴³) Λίαν ἀποκαλυπτικὰ τῶν προθέσεων τοῦ συγγραφέως καὶ τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἀκολουθηθεῖσας μεθόδου ἐν τῇ ἱστορικῇ ἐκθέσει εἶναι τὰ γραφόμενα ἐν ἀρχῇ τοῦ προοιμίου (σ. 1-2): «*Ἐκεῖνοι ὅλοι, ὅσοι ἔγραψαν ἱστορίας, ὕστερον ἀπὸ τὸν Μωϋσῆ, φαίνονται νὰ ὠρέλησαν μέγρος τι τοὺς ἀνθρώπους, εἰπειδὴ μὲ τὴν ἱστορίαν δύο τινὰ πραγματεύονται, τὸ μὲν ἵνα μὴ ἀλησημονηθοῦσι τὰ παλαιὰ τῶν ἀνθρώπων ἔργα, τὸ δὲ ἵνα διὰ τῶν ἔργων ἐκείνων διδαχθῶσιν οἱ μεταγενέστεροι ὅπως νὰ κυβερνοῦν τὴν ζωὴν τούτην τὴν πρόσκαιρον. Λιὰ τοῦτο ἄλλοι μὲν ἔγραψαν ἀρχαιογίτας πολιτειῶν καὶ βασιλείων, τῶν ὁποίων σκοπὸς ἦτονε, πολιτείαν ἢ βασιλείαν (ὁποῖαν δήποτε) νὰ ἐπαινέσουσιν, ἢ ὅπως ἀπὸ μικρᾶς μεγίστη ἐγένηκεν ἢ ἀπὸ πενιχρᾶς καὶ πτωχῆς πλουσία, περιφρημος καὶ λαμπρά. Ἄλλοι δὲ πολέμους ἐθνῶν καὶ βασιλέων, σκοπὸν καὶ οὗτοι ἔχοντες ἀρετὴν ἀνθρώπων θαυμάσαι, φρονησιν λέγω καὶ ἀνδραγαθίαν, χωρὶς τὰ ὅποια πόλεμος ἢ νίκη πολέμων δὲν γίνεται. Ἄλλοι δὲ πάλιν ἀπαρίθμησιν μόνον βασιλέων ἔγραψαν, τίς μετὰ τίνα, καὶ πόσον ἐβασίλευσεν ἄλλὰ καὶ οὗτοι ἄλλο τίποτε δὲ ἔκαμαν, παρὰ μίαν ἀπλὴν χρονολογίαν, χρόνους ζωῆς μόνον βασιλέων ἀναμειροῦντες.» Τὰ τρία ταῦτα ἐπιθυμεῖ ὁ συγγραφεὺς νὰ συνδυάσῃ ἐν*

μεν μόνον ἐὰν δεχθῶμεν, ὅτι ὁ Νεκτάριος κατὰ τὴν σύνθεσιν τοῦ ἔργου ὑπέστη ζωηρὰν τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἀπὸ τῶν βυζαντινῶν χρόνων καὶ ἐντεῦθεν τοσοῦτον διαδεδομένων χρονολογικῶν ἔργων.

Πράγματι δέ, ἡ «Ἐπιτομή» ἔχει πολλὰς ὁμοιότητας πρὸς τὰς συνήθεις χρονολογίας καὶ ὡς πρὸς τὴν ὕλην καὶ ὡς πρὸς τὴν μορφήν¹⁴³. Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὴν ὕλην παρατηροῦμεν ὅτι, ἐνῶ τὸ κύριον θέμα τοῦ συγγραφέως ἦτο, ὡς ἐλέχθη, ἡ ἐκθεσις τῆς ἱστορίας τῆς μονῆς τοῦ Σινᾶ ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως αὐτῆς καὶ ἐντεῦθεν, θέμα δηλαδὴ τοπικῶς καὶ χρονικῶς περιορισμένον, οὗτος ἐπεξέτεινε τὴν ἀφήγησίν του καὶ τοπικῶς, περιλαβὼν εἰς τὴν συγγραφὴν αὐτοῦ τὴν ἱστορίαν τῶν Ἑβραίων τοῦ Μωϋσέως (τιμῆμα Α΄), τῶν Αἰγυπτίων καὶ Ἀράβων ἡγεμόνων (τιμῆμα Δ΄) καὶ τῆς κατακτῆσεως τῆς Αἰγύπτου ὑπὸ τῶν Τούρκων (τιμῆμα Ε΄), καὶ χρονικῶς, ἀρξάμενος ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων τοῦ Μωϋσέως καὶ τῶν ἀρχαίων Αἰγυπτίων βασιλέων, ὅτε ἡ μονὴ δὲν εἶχεν ἰδρυθῆ εἰσέτι ἢ δὲ χρονολογικὴ ἀπαρίθμησις τῶν βασιλέων καὶ ἡγεμόνων τούτων γίνεται ἀκριβῶς κατὰ τὸν τρόπον τῶν ἀπὸ κτίσεως κόσμου χρονολογικῶν ἔργων. Ὡς πρὸς δὲ τὴν μορφήν, ὁ εἰς τὰ τοιαῦτα χρονολογικὰ ἔργα κυριαρχῶν θρησκευτικὸς καὶ δημόδιος χαρακτήρ¹⁴⁴ εἶναι ἐκδηλὸς καὶ εἰς τὴν «Ἐπιτομήν»: Ὁ συγγραφεὺς—ὅστις ἄλλως τε δὲν πρέπει νὰ λησμονῆται ὅτι ὑπῆρξεν, ὡς καὶ οἱ πλεῖστοι τῶν χρονολογικῶν, μοναχὸς—ἐπιζητεῖ πρῶτον ν' ἀναγάγῃ τὴν ἀπωτέραν αἰτίαν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, ἅτινα ἀφηγεῖται, εἰς τὴν θαυματουργὸν ἐνέργειαν τοῦ θεοῦ, τονίζει δὲ τοῦτο μάλιστα ἐμφαντικῶς εἰς τὸ προοίμιον¹⁴⁵. Ἡ δὲ ἐκλαϊκευτικὴ αὐτοῦ πρόθεσις ἀφ' ἑτέρου εἶναι προφανής. Μιτυρεῖ δὲ ταύτην ὄχι μόνον τὸ γεγονὸς ὅτι ἠθροῦσα κατ' ἕξωχὴν πᾶσιν

τῶ ἔργῳ του, ἀλλὰ καὶ συγχρόνως ν' ἀναγάγῃ ταῦτα εἰς ὑψηλότεραν σφαῖραν θρησκευτικότητος: «... ὥστε θέλει φανεῖ ὁ λόγος: νὰ καταγίνεται μὲν καὶ περὶ τὰ τοιαῦτα ὁμοῦ, περὶ τε ἀρχαίους καὶ βασιλείας καὶ περὶ πολέμων ἐθνῶν καὶ βασιλέων καὶ ἀκόμη περὶ ἀπαριθμήσεως τινὸς χρονικῆς, πλὴν κατ' ἄλλον τρόπον ὑψηλότερον, ὡς προέφημεν...» (αὐτόθι σ. 2).

¹⁴³ Περὶ τῶν κυρίων χαρακτήρων τῶν βυζαντινῶν καὶ τῶν μετέπειτα χρονολογικῶν καὶ τῆς ἀπὸ τῶν καθ'αυτὸ ἱστορικῶν ἔργων διαφορᾶς αὐτῶν βλ. Κ. Κrumbacher, Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας, κατὰ μετάφρασιν ὑπὸ Γ. Σωτηριάδου, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις 1897, σ. 440 κ.ἑξ. καὶ 616 κ.ἑξ.

¹⁴⁴ Βλ. Κ. Κrumbacher, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 616.

¹⁴⁵ Πρβλ. «Ἐπιτομήν» σ. 2, ἐνθα γράφεται ὅτι «δὲν εἶναι σκοπὸς μὴς νὰ διηγηθῶμεν ἔργα ἀνθρώπων, ἀλλὰ ἔργα τῆς θείας προνοίας καὶ θείας δυνάμεως διὰ μέσου τῶν ὁποίων ὀδηγεῖται τὴν εἰς τὴν μέλλουσαν καὶ μακαρίαν ζωὴν» καὶ περὶ αὐτοῦ σ. 4: «Σκοπὸς δὲ τῆς ἱστορίας ταύτης εἶναι νὰ δείξωμεν τὴν ἀρίστην τοῦ ἀγίου ἐκείνου τόπον καὶ ὅτι εἶναι τιμημένον πρῶτον ἐκ θεοῦ καὶ δευτέρον παρὰ ἀνθρώπων καὶ ὅτι ὁ Θεὸς τὸ ἐγύλαξεν ἀπὸ πολλοῦ καὶ μεγάλους κινδύνους ἕως τῆς σήμερον...» κλπ.

ἐν τῇ διηγήσει λεπτομέρειαν, ἥτις θὰ ἠδύνατο νὰ κινήσῃ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κοινοῦ ἀναγνώστου — τῶν τοιούτων ἀξιοπεριέργων εἰδήσεων προέταξε μάλιστα καὶ πίνακα ἐν ἀρχῇ τοῦ βιβλίου, «πρὸς περιεργίαν καὶ ὠφέλειαν τοῦ ἀναγνώστου» — ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπλὴ γλῶσσα καὶ τὸ ἀπέριττον ὕφος τοῦ βιβλίου. Δὲν δύναται βεβαίως νὰ θεωρηθῇ τυχαῖον, ὅτι ἐνῶ πάντα τὰ λοιπὰ συγγράμματα αὐτοῦ — πλὴν τῶν διδαχῶν — συνέταξεν ὁ Νεκτάριος εἰς ἀρχαῖζουσας γλῶσσας, τὴν «Ἐπιτομὴν» συνέταξεν, ὡς φέρεται καὶ εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ Α' τμήματος αὐτῆς (σ. 1), «εἰς κοινὴν γλῶσσαν . . . διὰ τὰ ἀκούεται ἀπὸ κάθε ἀνθρώπου Ἑλληνα»¹⁴⁶. Ἡ γλῶσσα αὕτη, καίτοι δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένη καὶ λογίων στοιχείων¹⁴⁷, περιέχει δὲ ἀπ' ἐτέρου καὶ ἰδιωματικὰ στοιχεῖα τῆς διαλέκτου τῆς Κρήτης¹⁴⁸, καὶ δὴ τῆς ἀνατολικῆς¹⁴⁹ (ὀπόθεν κατήγετο ὁ συγγραφεύς), ὡς καὶ λέξεις τουρκικῆς¹⁵⁰ ἢ ἰταλικῆς¹⁵¹ προελεύσεως, ἀποτελεῖ ἐν τούτοις καλὸν ὑπόδειγμα τῆς κοινῆς γραφομένης τοῦ 17^{ου} αἰῶνος¹⁵². Τὸ δὲ ὕφος αὐτοῦ, ἀπλοῦν καὶ

¹⁴⁶ Ἀξίαι προσοχῆς εἶναι καὶ αἱ εἰς κοινὴν νεοελληνικὴν παρεχόμεναι ἐν σ. 79-141 καὶ 180-181 μεταφράσεις κειμένων συντεταγμένων εἰς ἀρχαίαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Αὗται δεικνύουν πρὸς τοὺς ἄλλοις ὅτι ὁ Νεκτάριος δὲν ἔστερεῖτο καὶ φιλολογικῆς ἱκανότητος.

¹⁴⁷ Πρβλ. τὴν συχνὴν χρῆσιν τῶν λέξεων *γάρο*, *ἤγρον*, *τε-καί*, *ἐστὶν* (σ. 154), *γοῦν* (σ. 175-287), τῶν ἀπαρεμφάτων (*λέγειν οὐκ ἔχω* σ. 170, *οὐκ ἔχω βεβαίωται* σ. 175) κλπ.

¹⁴⁸ Πρβλ. τὰς λέξεις *γροικῶ* (σ. 77, 100, 287), *δαμονιάρης* (σ. 192), *διαγουμεῖζω* (σ. 79, 192, 197, 323 πολλ.), *κυπαρισσέηνη* (σ. 155), *μαρμαρέννη* (σ. 155, 157) ἐπίσης τοὺς τύπους (θηλ. πληθ.) *κονταγῆς* (σ. 284), *ὄαζ)ῆς* (σ. 290, 338). Ξένας τούναντιον πρὸς τὴν κρητικὴν διάλεκτον εὐρίσκομεν τὰς λ. *ἀφρεντίε* (σ. 34) καὶ *ἀφρεντίεζ* (σ. 207, 243, 246, 289), *βάρεμα* (= πληγὴ, ἐν Κρήτῃ *βάρισμα*) σ. 367, *πούποιεζ* (σ. 218), *οαρμακιομένος* (σ. 275) κ. ἄ.

¹⁴⁹ Πρβλ. τοὺς τύπους *ἤφεραν* (σ. 397), *ἤφερε* (σ. 413), *ἤλεγαν* (σ. 375), *μερῖν* (σ. 403, 423), *βαρῆς* (ἐπίθ. πληθ. θηλ.) σ. 404, καὶ τὸν συνηθέστατον ἀπαντιώμενον (σ. 155, 466 κ. πλη.) κτητικὸν ἐγγλιτικὸν τύπον *τως* (ἀντὶ *των*).

¹⁵⁰ Πρβλ. τὰς λέξεις *ἀζάπης* (σ. 364, 365, 392), *γεντέκι* (σ. 339), *κονάκι* (σ. 270, 343, 352, 395, 399, 402, 403), *λουρῆς* (σ. 328), *σμαῖδα* (σ. 286, 287, 299), *σερέμι* (σ. 191, 329), *τελάτης* (σ. 356), *τουπούζι* (σ. 386) κλπ.

¹⁵¹ Πρβλ. τὰς λέξεις *λου.ιτάγδα* (σ. 321, 340, 366, 381, 383, 387), *σαλιβάρι* (=χαλινός) σ. 250, *σιγοῦρος* (ἐπίθ.) σ. 370, 382 κλπ.

¹⁵² Λέξεις περιέργους διὰ τὸν τύπον ἢ σημασίαν σημειοῦμεν τὰ ἑξῆς: *θεωρητικός* σ. 284, 425 (=θεόρατος), *οικονάκι* σ. 270, 352 καὶ *οικονεύω* σ. 264, 266 (ἐκ τῶν τουρκ. προσλ. *κονάκι*, *κονεύω* κατὰ συμφυρμὸν πρὸς τὸ οἶκος!), *σιωπιστός* σ. 210 καὶ *σιωπιστός* σ. 395 (=σιωπηλός-ώς), *τροφήματα* (σ. 319, 325, 330, 343, 386), *φλυτάνη* σ. 32 (=;), *ἐγκαίνιον* σ. 466 (=προαίσθησις); Ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ συχνάκις ἀπαντωμένη μεταβατικὴ μορφή τῆς συντάξεως τοῦ δὲ ν (ἀρχ. οὐδέν) μετὰ μετοχῆς: *δὲν ἠμπορῶντας* (σ. 13, 14, 305), *δὲν ἔχοντας* (σ. 13, 14), *δὲν ἠξέυροντας* (σ. 319), *δὲν λέγοντας* (σ. 355), *δὲν τρώγοντας* (σ. 210) κλπ.

άνεπιτήδευτον, ἀλλὰ ταυτοχρόνως σαφές καὶ ἐπαγωγόν, χαρακτηρίζεται λιτότης καὶ ἐνέργεια ἐκφράσεως¹⁵³. Ὁ Νεκτάριος λοιπὸν ἀπηυθύνετο πρὸς τὸν πολὺν λαόν. Ὅτι δὲ ὑπὸ τοιαύτην ἐκλαϊκευτικὴν ἔποψιν ἡ «Ἐπιτομή» ἐσημείωσεν ἀληθῶς ἐπιτυχίαν, μαρτυροῦν αἱ ἀλλεπάλληλοι ἐκδόσεις αὐτῆς. Δύναται νὰ λεχθῆ, ὅτι ἡ κυρία ἀξία τῆς «Ἐπιτομῆς» διὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἔγκειται εἰς τὴν ἐπωφελῆ μορφωτικὴν ἐπίδρασιν, τὴν ὁποίαν ἤσκησε παρὰ τῷ ἑλληνικῷ λαῷ ἀποβῆσα ἐκ τῶν προσφιλεστέρων ἀναγνωσμάτων του ἐπὶ ἓνα καὶ ἥμισυ περίπου αἰῶνα¹⁵⁴.

Ἄν ὁμως ἡ «Ἐπιτομή», καθὼς ἐδείχθη ἐκ τῶν ἀνωτέρω, ἔχη μὲν κύριον πυρῆνα ἱστορικῆς συγγραφῆς, φέρη δὲ ἔκδηλον τὸν χαρακτήρα χρονολογίας, ὑπὸ ἔποψιν ἐν τούτοις ἐπιστημονικοῦ πνεύματος τὸ ἔργον πλεονεκτεῖ κατὰ πολὺ τῶν παλαιότερων ἀφελῶν χρονολογιῶν, καὶ ἀσφαλῶς ἀποτελεῖ πρὸσδοκὸν διὰ τὴν νεωτέραν ἑλληνικὴν χρονολογικὴν ἱστοριογραφίαν, ἥτις μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Νεκταρίου ἐξεπροσωπεῖτο κυρίως διὰ τῶν χρονολογιῶν τοῦ Μιλαξοῦ, τοῦ Λωροθέου

¹⁵³) Ἴδου μικρὸν δείγμα τούτου ἐκ τῆς σελ. 160-161: «Ἐκ τούτων τῶν παρθυρίδων πέμπεται μέσα εἰς τὴν ἐκκλησίαν φῶς πολὺ τὸ ὁποῖον τὴν κάνει λαμπροτέραν καὶ ὠραιότεραν καὶ ὡς ἓνα ἄλλον ἐπίγειον οὐρανόν, ἀστράπτουσι μὲ τὸν ποικίλον καὶ διάφορον στολισμὸν ὁποῦ ἔχει. Τὴν δὲ τάξιν καὶ εὐκοσμίαν τῆς καθημερινῆς ἐν αὐτῇ γινομένης ἀκολουθίας καὶ ἱερατείας, καὶ μάλιστα ὅταν ὁ ἀρχιερεὺς λειτουργῆ. ποῖος, ἔχοντας σφάστας φρονέας νὰ τὴν ἀκούσῃ καὶ νὰ ἰδῆ καὶ νὰ μὴν εἰπῆ, ὅτι κατὰ ἀλήθειαν ἡ ἐπίγειος ἱερατεία μιμεῖται τὴν οὐράνιον καὶ ἀγγελικὴν; ἢ βλέποντας τοιοῦτον περικαλλέστατον ναὸν μὲ τοιαύτην ἀγγελικὴν κατάστασιν, εὐρισκόμενον εἰς τοιαύτην σκληρὰν καὶ βαθυτάτην ἔρημον, περιτριγυρισμένην καθ' ἑκάστην τὴν μονὴν ταύτην ὑπὸ ἀνημέρων καὶ ἀγρίων ἀνθρώπων, νὰ μὴν εἰπῆ ὅτι κατὰ ἀλήθειαν εὐρίσκεται ἓνα εὐθαλέστατον κρίνον ἐν μέσῳ πολλῶν ἀκανθῶν; . . . » κλπ. Ἐπίσης ἕτερον ἐκ τῆς σελ. 166: «Εἶναι γὰρ [οἱ Ἄραβες τῆς ἐρήμου] γένος ἀγράμματον καὶ βάρβαρον, χωρὶς νόμους πολιτικούς, χωρὶς κριτάδες, ὁμως εἰς τὲς διαφορὰς τῶν κάνοισιν αἰρετοὺς κριτάς καὶ κρίνονται: οἱ ὁποῖοι ἀποφασίζουσιν ὡσάν νὰ ἔξεραι τοὺς νόμους τοῦ Ἀρμενοπούλου. Εἶναι δὲ ὅλοι τοῦτοι οἱ ἐρημίται ἄνθρωποι κτηνοτρόφοι καὶ ἄλλην τέχνην δὲν ἠξεύρουσι, μόνον νὰ τρέφουν ζῶα, περισσότερο καμήλια, καὶ μὲ ταῦτα νὰ ἀγωγιάζουσι νὰ ἔχουσι ἐκ τῶν ἀγωγίων τὴν τροφήν τῶν . . . » κλπ.

¹⁵⁴) Περὶ τῆς δημοτικότητος τῆς «Ἐπιτομῆς» μαρτυρεῖ προσέτι καὶ ἡ ἐκδοτικὴ ἐπιτυχία τῆς «Περιγραφῆς τοῦ Σινᾶ», ἥς τὰ πλείστα καὶ τὰ κυριώτερα κεφάλαια εἶναι εἰλημμένα ἐκ τῆς «Ἐπιτομῆς» τοῦ Νεκταρίου, ὡς παρετήρησεν ἥδη ὁ Μ. Η. Λ. R a b i n o , ἐνθ' ἄνωτ. σ. 96, διεπιστώσαμεν δὲ καὶ ἡμεῖς ἐκ λεπτομεροῦς ἐξετάσεως. Ἡ «Περιγραφή» ἐτυπώθη τὸ πρῶτον τῷ 1710, ἀνετυπώθη δὲ τῷ 1727, 1768, 1773, 1778 καὶ 1817 (βλ. ἀναγραφὴν τῶν ἐκδόσεων τούτων ἐν συνεχείᾳ παρὰ L o u i s P e t i t , Bibliographie des acoulouthies grecques, Bruxelles 1926, σ. XXXIV - XXXVII). Περὶ τοῦ πρώτου συντάκτου καὶ τῶν μεταγενεστέρων διασκευῶν τῆς «Περιγραφῆς» θά διαλάβωμεν ἄλλαχού.

καὶ τοῦ Κιγάλα τῶν μνημονευθεισῶν ἐν ἀρχῇ τῆς παρούσης μελέτης.

Ὡς δείγματα δὲ τῆς τοιαύτης ἐν πολλοῖς διαφαινομένης ἐπιστημονικωτέρας τάσεως τοῦ συγγραφέως ἀναφέρομεν τὰ ἑξῆς. Ὁ Νεκτάριος, πρῶτον, ποιεῖται σχεδὸν πάντοτε εὐσυνείδητον μνείαν τῶν πηγῶν, ὁπόθεν παραλαμβάνει. Δεύτερον, εἰς τὴν ἐπιλογὴν τούτων προβαίνει μετ' ἰδιαζούσης ἐκλεκτικότητος: παραλαμβάνει ἅπ' εὐθείας ἀπὸ τῶν πρώτων πηγῶν (Ἡροδότου, Παλ. Διαθήκης κλπ.) καὶ οὐχί, ὡς οἱ χρονογράφοι, ἐκ δευτέρας καὶ τρίτης χειρὸς, προκρίνει δὲ ὅχι σπανίως ἀνεκδότους πηγὰς ἐπιδιώκων οὕτω τὴν προσφορὰν τοῦ νέου, τὸν κύριον δηλαδὴ σκοπὸν τῆς ἐπιστημονικῆς ζητήσεως. Οὕτως ἐκδίδει ὅχι μόνον ἀνέκδοτα κείμενα ἐκ σπουδαίων χειρογράφων, δυνάμενος νὰ θεωρηθῇ ἐκ τῶν πρώτων νεοελλήνων ἐρευνητῶν κωδίκων, ἀλλὰ καὶ συλλέγει καὶ δημοσιεύει τὸ πρῶτον ἐπιγραφάς, καὶ τοῦτο, ὡς λέγει (σ. 163), «*διὰ θεραπείαν τῶν φιλοστόρων ἀνδρῶν, ὁποῦ ζητοῦσι τὴν ἱστορίαν ἐρευνητικώτερον*»: καὶ τὸ τελευταῖον τοῦτο ἐνέχει μεγαλυτέραν ἀκόμη σημασίαν, ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ὅτι ὁ Νεκτάριος προηγεῖται κατὰ τοῦτο καὶ αὐτοῦ τοῦ Μελετίου Ἀθηνῶν, ὅστις ἐξακρατηρίσθη ὡς ὁ ἐπισημότερος τῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας Ἑλλήνων συλλεκτῶν ἐπιγραφῶν¹⁵⁵. Ἀλλὰ καὶ ἡ μετάφρασις τοῦ ἱστορικοῦ ἔργου τοῦ Ραολο Γίνιοιο ἢ παρατιθεμένη ὑπὸ Νεκταρίου δεικνύει ὅτι οὗτος ὑπῆρξεν ἐκ τῶν πρώτων Ἑλλήνων, οἵτινες ἠθέλησαν νὰ καταστήσουν γνωστὰ εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἀναγνωστικὸν κοινὸν τὰ νεώτερα ἱστορικὰ ἔργα τῆς Δύσεως. Χαρακτηριστικόν, τέλος, εἶναι ὅτι, ἀσχολούμενος μὲ τὴν ἐρμηνείαν δυσεξηγήτων φυσικῶν φαινομένων, οἷον π.χ. τὸ ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος περιθροῦλητον ζήτημα τῆς κατὰ τὸ θέρος ἀνυψώσεως τῶν ὑδάτων («ἀναβίσεως») τοῦ Νείλου (σ. 24-23)¹⁵⁶, γνωρίζει καὶ διδάσκει τὰς ὀρθότερας ἐπιστημονικὰς ἀντιλήψεις τῶν χρόνων του¹⁵⁷. Πάντα ταῦτα βε-

¹⁵⁵) Βλ. Σπ. Λάμπρου, Ὁ Μελέτιος Ἀθηνῶν ὡς ἀρχαιοδίφης καὶ στυλοζόπας, «Νέος Ἑλληνομνήμων» τόμ. 3 (1906) σ. 59 κ.ἑξ. Τὸν Νεκτάριον ὡς συλλέκτην καὶ ἐκδότην ἐπιγραφῶν ἀγνοεῖ ὁ Λάμπρος. Ἐν τούτοις: αἱ εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 411 χαρτῶν τεύχος τοῦ ἐν Κων/λει ἀγιοταφικοῦ μετοχίου, γραφέν περὶ τὸ 1700 ὑπὸ Χρυσάνθου Ἱεροσολύμων, φέρονται ἔτεροι «*Ἐπιγραφαὶ παλαιαὶ ἐπὶ λίθων συλλεγεῖσαι ὑπὸ Νεκταρίου Ἱεροσολύμων*» ('Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Δ', σ. 417).

¹⁵⁶) Πρὸβλ. τὸ ἄρθρον τοῦ Albert Rehm «Nilschwelle» ἐν Pauly-Wissowa R.E. τ. 33 (1936), σ. 571-590.

¹⁵⁷) Ὑπὸ V. Benesovic, Monumenta Sinaitica, fasc. I, σ. XXVII (ἀριθ. 309), ἀναφέρεται ἡ ἐργασία τοῦ De la Chambre, Discours sur les causes du débordement du Nil, Paris 1665, 49 (=Imbrosso ἐν Mem. della R. Accad. dei Lincei, III σ. 481-2), ὅστις φαίνεται ἔχον σχέσιν καὶ πρὸς τὸ Σινᾶ. Δὲν εἶναι ἀπίθανον ὅτι ἐγνώριζε ταύτην ὁ Νεκτάριος γράφων ἐν Σινᾶ ὀλίγον βραδύτερον περὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος.

βαίως ἀνυψώνουν τὴν «Ἐπιτομὴν» ὑπεράνω τῶν ἀπλῶν χρονολογικῶν ἔργων καὶ δεικνύουν ὅτι τὸ ἔργον τοῦτο, ἰστάμενον εἰς τὸ μεταίχμιον μεταξύ χρονολογίας καὶ ἱστορικῆς συγγραφῆς, ἀποτελεῖ ἀξιοσημείωτον σταθμὸν προόδου ἐν τῇ ἀνεπίξει τῆς νεοελληνικῆς ἱστοριογραφίας.

Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ

ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΚΥΡΙΩΤΕΡΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

[Οἱ ἀριθμοὶ δεικνύουν τὰς σελίδας· οἱ ἐν παρενθέσει τὰς ἐπισημειώσεις.]

Ἁγία Ἐλένη 300 (40)	Μακίη Γεώργιος 302-4, 314-8, 325
Ἁγιαποστολίτης Παῖσιος 304-305, 309	Μαλαξὸς Μανουὴλ 292 (3), 330
Ἁγιος Σάββας 301 (45)	Μαργούνιος Μάξιμος 309 (86)
Ἀμμώνιος Κανωβίτης 300, 326	Μήλιας Σπυρίδων 297 (27, 28)
Ἀρμένιοι ἐν Σινᾷ 369	Μπουραζέρης Ντελής 294
Ἀρσελαΐτης Γεώργιος 309	Μωάμεθ ἀχινάμελς ὑπὲρ Χριστιανῶν 312-313, 326
Γαλακτίων καὶ Ἐπιστήμη 309	
Γιονίο Ραολο 312, 319-323, 325	Νεῖλος ἔπαρχος 300-301, 326
Γραδενίγος Ἀμβρόσιος 296, 297	Νεκτάριος Ἱεροσολύμων· βίος καὶ ἔργα 291 (1)· συλλέκτης ἐπιγραφῶν 331.
Δοσίθεος Ἱεροσολύμων 292 (1), 293 (10), 307 (75)	Βλ. καί: Ἐπιτομὴ Ἱεροκοσμικῆς Ἱστορίας.
Δωρόθεος Μονεμβασίας 292 (3), 330	Νίκανδρος (ἀσκητής) 310 (87)
«Ἐπιτομὴ Ἱεροκοσμικῆς Ἱστορίας» Νεκταρίου· γλώσσα 329· διάδοσις 330· ἐκδόσεις 296-298· ἐκτύπωσις 295-296· ἐπιστημονικαὶ τάσεις 330-331· κρίσεις περὶ αὐτῆς 292 (9)· περιεχόμενα καὶ πηγαὶ 299 ἐξ., 325-326· ὄφρος 329· χαρακτήρ καὶ ἀξία 325 ἐξ.· χειρόγραφα 298· χρόνος συγγραφῆς 293-294	Παλαιολόγος Μιχαὴλ 307
Εὐτόχιος Ἀλεξανδρείας 302-4, 318, 326	Παλλαδᾶς Ἱερεμίας 305 (64)
Ἰγνάτιος Ρεθύμιος 310	Ρωσσέτης Ἀντώνιος 296 (22)
Ἰουστινιανὸς ἰδρύει μονὴν Σινᾷ 301-304· νεαρὰ αὐτοῦ (;) ὑπὲρ Σινᾶ 306-8, 326.	Σελήμ Α΄· πόλεμοι 319-325· ἀνανεοὶ προνόμια Σινᾷ 312 (95), 325
Ἰωακείμ Ἀλεξανδρείας 305 (63)	Σινᾷ μονή· αὐτονομία 306· ἐπιγραφαὶ 306 (65)· ἐπίσκοποι 298 (28), 310 (88, 89)· ἴδρυσις 301-4· ἱστορία 327 (140)· κίνδυνοι 303· παραδόσεις 330 (40), 310· περιγραφή 304-6, 326· «Περιγραφή» 298 (28). 330 (154)· προσκυνητῆρια 304-5· προστατευτικοὶ ὄρισμοὶ 312-13, 319 (114), 325. σκλάβοι 325.
Ἰωάννης (ἐπισκ. Σινᾶ) Ἀθηναῖος 308	Στᾶνος Ἰωάννης 292 (5)
Ἰωαννίκιος (οἰκ. πατρ.) Λίνδιος 294	Σχολάριος Γεννάδιος 310-11, 326
Ἰωάσαφ (ἐπισκ. Σινᾶ) 294, 310	Τζεροντάμπεης 324, 326
Καγιάννης Μάρκος 295 (19)	Χορτάξης Μελέτιος 295
Καγγελάριος Ἀλέξανδρος 297	«Χρονολόγος ἀραβικός» 301-1, 314-318, 325
Κιγάλας Ματθαῖος 292 (4), 331	
Κύριλλος (ἐπίσκ. Σινᾶ) Κρής 298 (2δ)	

ΤΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ
ΤΟΥ ΚΩΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΟΖΥΡΗ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΙΤΣΑ

(Συνέχεια από τη σελίδα 200)

Δεκεμβρίου

37

18 [ἡμέρα] στ.

19. Μοῦ ἴφρε οὐ Νικολῆς Ταβράδος, ἀλετρουβιδιάρης, 15 γρ. [=] 4 ζουλιέδες καὶ ἓνα τεσσάρι, ὅπου τοῦ τὸ ἔδωσε ὁ Γεωργάκης μου, καὶ τοῦ ἴστειλα μὲ τὸν ἴδιον 2 βράκες γρ. 5, ταπάκο γρ. 2, ρῶζι γρ. 1,18, 2 πῆγες πανὶ βαπτικὰ γρ. 1,30 [τὸ ὄλον] 10,08. Χαρτὶ χάρισμα κόλεις 3.

25. Χριστόγενη. Ἔδωσα τοῦ σιῶθ Μανολιῷ, τοῦ Μεραμπελλιῶτη καπετάνιο, τὰ 150 γρ., ὅπου τοῦ χρωώστουρε¹¹⁷, καὶ τὰ δαρείστηκα ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖον Μοῦσῆ, γρ. 149,20.

27. Ἔλαβα δξὰ τρία μινραῖα, τοῦ Σεφέρο, τοῦ Ρεπινελεβέρ καὶ Ρεπιουλαχί¹¹⁸ γρ. 727,5.

28. Ἦρθε τὸ μουλόρι, δξὰ γὰ πᾶμε στὸ Βραχάσι, γὰ θεωρήσομε τοῦ Χερρονήσου¹¹⁹ τὸ ἑποστατικό.

31. Ἐμίσειρα, δξὰ γὰ πάγω στὸ Βραχάσι, γὰ ἐξετάξω δξὰ τοῦ Χερρονήσου τὴν περιοσίαν. Ὁ Χ(ατζή) Νικολῆς ἐπαράστησε μάρτυρες διὰ τὸ μουλόρι τὸ Μανολιῷ Νικηφόρο καὶ τὸ Φανούριο, Κῶτες¹²⁰. Ὁ Μανολῆς ὁ ἐγγονός του μαρτυροῦ τὸ Γιάννη Βουρλά καὶ τὸ Χ(ατζή) Γιάννη τοῦ Γεώργη.

Ἄρχη σὴν Θεῶ Ἀγίῳ. Νέον ἔτος 1832.

75

Ἰανουαρίου

1 ἡμέρα στ'. Ἀποσπέρα, ἡμέρα ε', ὥρας 2½ τῆς νυκτός, ἔφθασα

¹¹⁷ Τὸ ρ. εἶναι α' ἐν. πρ. τοῦ παρατατικοῦ (= χρωώστουσα). Ἡ κατάληξι αὕτη ἀκούεται καὶ σήμερα στὴν Ἄνατ. Κρήτη.

¹¹⁸ Μῆνες τουρκοῖ, ὁ 2ος, 3ος καὶ 4ος τοῦ σεληνιακοῦ ἔτους.

¹¹⁹ Πρόκειται γὰ τὸν Ἐπίσκοπο Χερρονήσου Ἰερεμῖα (βλ. παρακάτω σελ. 75 τοῦ Κώδικα). Αὐτός, ἔσο ξέρω, δὲν εἶναι γνωστός ἀπὸ ἄλλου (πβλ. ΕΕΚΣ, Γ, 137-138).

¹²⁰ Τὸ χειρόγρ.: κοτες. Πρόκειται γὰ κατοίκους τῆς Κῶ. Ἡ ὑπόθεσι πὺ τὸσον ἀσαφῶς ἐκτίθεται ἐδῶ — γιατί, πιθανόν, προηγήθηκαν σχετικὲς μειεῖς στὸ γύλλο τοῦ κώδικα πὺ λείπει — σχετίζεται ἴσως μὲ τὴν παραπάνω μείωσι τῆς 5 Ὀκτωβρίου (σ. κωδ. 35).

εἰς τὸ χωρίο Γοῦβες, δὲ ἂν ἰδῶ εἰς τὸ Βραχάσι, ἵνα ἐξετάξω περὶ τὴν περιορισία τοῦ ἀποθανόντος Χερρονήσου Ἱερεμίου. Ἐλειπορογήθηκα ἐδῶ [σ]τὶ Γοῦβες καὶ προῖ-προῖ ἐστείλαμε τὸ κοπέλι μὲ τὸ μουλῆρι στὸ Κάστρο, δὲ ἂν φέροι τὸ Χατζαλή - ἐφέντη¹· καὶ τὸ βράδι ἐδειπνήσαμε ὁμοῦ μὲ τὸν σπιτονοικοκύρη τὸν Δημητράκη καὶ μὲ τὸν Γεωργάκη Τσαγκαράκη Κλαδίσκο, ὁ ὁποῖος, ὡς γνωστός μου, μὲ ἔκαμε καλὸ ἀγριατσιλίκι². Τὴν αὐτὴν ἡμέρα ἦρθε ὁ Πέτρος³ μὲ τὸ σούπαχη στὸ Κάστρο.

2. Ταχυρὴ μὲ ἐδῶσε εἶδηση ὁ χατζιζῆς τοῦ Τραβαδιοῦ, ὁ Κωνσταντῖνος, ὅτι ἐχθρὸς τὴν ἀρχιμηνιὰ ἐπέρασε ὁ Πέτρος ὁμοῦ μὲ τὸν Χιαπανάκη καὶ πηγαίνουν κατὰ τὸ Κάστρο. Καὶ εἰς τὰς 9 ὥρας τοῦ Σαββάτου ἔφτασεν ὁ Χατζαλή - ἐφέντης ἐδῶ [σ]τὶ Γοῦβες καὶ ἦκαμε παζάρι ἵνα τοῦ πᾶνε τὸ γιατάκι³ του στὸ Βραχάσι γρ. 5,20.

3. Εἰς τὰς 3 1/2 ὥρας ἐμισέψαμε ἀπὸ τὶς Γοῦβες καὶ ἦρθαμε στὸ Βραχάσι εἰς τὴν δεκάτη ὥρα καὶ τὸ βράδι ἐξετάξαμε τοὺς ἐργάτοικους δὲ τὸ Χερρονήσου τὸ προῖμα, ἀμὴ δὲν εἰσῆθη τίπετις.

4. Ἐμισέψαμε ἀπὸ τὸ Βραχάσι μετὰ τὸ κιντὶ καὶ ἦρθαμε στὸ Χουμεργιάκο τὸ ἀξαμναμάζι⁴.

5. Ἐμείναμε στὸ Χουμεργιάκο . . . *

9. Ἐμισέψαμε ἀπὸ τὸ Χουμεργιάκο καὶ ἦρθαμε τὸ βράδι [σ]τὶ Γοῦβες καὶ ἐξομείναμε στοῦ Χ(ατζῆ)-Γιάννη.

10. Ἐμισέψαμε ἀπὸ τὶς Γοῦβες καὶ ἦρθαμε στὸ Κάστρο καὶ ἠύρηκα τὸ[ν] Πέτρο καὶ τὸ Μανολιὸ καὶ τὸ Χιαπανάκη καὶ ἦσαν ἐχορμένοι, ἵνα δώσουνε λογαριασμό.

12. Ἐλογαριαστήκαμε μὲ τὸ[ν] Πέτρο καὶ δὲν ἔμεινε μίτη ἀπὸ ἰχιούρι⁵ μίτη ἀναμεταξὺ μας ἵνα δίνει ἕνας ἕπὲρ τοῦ ἄλλου μας τίπετις. Ἐδῶσα καὶ τοῦ Μανολιὸ διὰ τοῦ Καστελλιοῦ τὰ χαρούπια τῆ[ν] πάοτη τως γρ. 13,30.

14. Ἐστεῖλα τῆς δασκάλισσας μὲ τὸν Κωνσταντῖνον τὸ μνηαῖον, ὅπου τὸν ἐδιάβαζε, γρ. 1 δεμένο. Ἐδῶσέ μου ὁ Πέτρος γρ. 51, δὲ ἂν ἵνα τοῦ ἀγοράσω ἕνα ἄντερο καὶ ἕνα κοτόχι.

¹) Γραμματέας τοῦ Ἱεροδικείου Ἱερακλείου (Γ.Α.Π. κωδ. 36, σ. 129).

²) Σντροφιὰ στὴν ὁδοπορία.

³) Ἐννοεῖ ἴσως τὸ καθιερωμένο χαλί (σετσαντέ), ὅπου κάθε μουσουλμάνος κάνει συνήθως τὴν προσευχή του.

⁴) Ἐσπερινὴ προσευχή· χρονικὸς προσδιορισμὸς, ποῦ σημαίνει: κατὰ τὴ δύση τοῦ ἡλίου.

* Τὰ ἀποσιωπητικὰ καὶ ἐδῶ καὶ παρακάτω σημαίνουν παράλειψη κειμένου. Παράλειμμα ὅσες φράσεις ἐπαναλαμβάνονται στερεότυπα. Ἡ μεγάλη ἀπόσταση ποῦ παρατηρεῖται πολλὰς φορὰς ἀνάμεσα στίς ἡμερομηνίες δὲν ὀφείλεται σὲ παράλειψη, ἀλλὰ σὲ ἔλλειψη σημειώσεων.

⁵) Φόρος τῆς δεκάτης.

15. Ἔδωσα τοῦ Δα(σκαλο)γερμανιῶ Ἀσπροδάκη δάνεια γρ. 40.
18. Εἰς τὰς ἕξτε ὥρας τῆς ἡμέρας ἔφτασε ὁ Χάρτζ⁶ Μουσταφά-Παχιὺς στὸ Κάστρο ἀπὸ τὰ Χανιά.
19. Ἔδωσα τοῦ σουπάχη Χιαπανάκη δάνειους 2 τουλιέδες καὶ ἐμίσεψε, διὰ τὰ πύρι στή[ν] Κριτσά.
20. Ἔδωσα τοῦ Χαρίτο-συμβούλου⁷ δάνεια 2 ἐρνιάτρια καὶ μιὰ σιδεροπαρασθιά, γρ. 1,10. Τὴν αὐτὴν ἡμέρα ἐπροτογράφηκε ὁ Ραιτίπ-ἐρέντης⁸ στὸ Χιουρά, τὴν 9 ὥρα τῆς ἡμέρας, καὶ ἐκάθισε ὡς ἐμισὴ ὥρα καὶ ἀνεχώρησε καὶ ἦτον κληήρης ἀπὸ τὴν ἡμέρα, ὅπου ἐθάψανε τὸ Χανιλλή.
22. Πρώτη Ραμαζανίου. Ἐλάβαμε 2 μηνιάτικα, γρ. 484,30.
25. Ἔδωσα δάνεια 2 τουλιέδες τοῦ Πα(πᾶ)-Γεωργάκη Σέργη, ἐφημέριον τοῦ Ἁγίου Ματθαίου.
26. Ἦρθασε ὁ Ἅγιος Πέτρος⁹ ἐδῶ ἔχων συνοδεία τὸν ἠγούμερον τῶν Δωριγῶν¹⁰ καὶ τὸν Πα(πᾶ)-Μανολιὸ ἐκ τοῦ Νέου Χωριοῦ.
27. Ἐδειπνήσαμε ὁμοῦ μὲ τὸν Ἅγιον Πέτρος εἰς τὸ σπίτι μου.

⁶) Διοικητῆς ὁρθότερα: μουχαφίς.

⁷) Σύμβουλος τῆς ἐπαρχίας Πυργιωτίσσης (Τ.Α.Π. κωδ. 139, σ. 10). Κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821-30 ἦταν πληρεξούσιος τῆς ἰδίας ἐπαρχίας (βλ. Κριτ-οβουλ. 53¹), ὅπου ἀναγράφεται μὲ τὸ ἐπώνυμον Παπαδάκης). Ἦταν γιὸς τοῦ Παπα-Νικολή ἀπὸ τὸ Τυμπάκι (Τ.Α.Π. κωδ. 113, σ. 99).

⁸) Προέδρος τοῦ Τοπικοῦ Συμβουλίου Ἡρακλείου (Χιουρά Ναξιρί). Ἦταν ἀπὸ τοὺς ἐμπιστοὺς τοῦ Μεχμέτ-Ἀλή καὶ γι' αὐτό, ὅταν ἡ Κρήτη ἐπανήλθε εἰς τὴν κυριαρχία τοῦ Σουλτάνου, ἀπελύθη ἀπὸ τὴν προεδρεία τοῦ Συμβουλίου (βλ. ὑποσ. 77 τῆς Εἰσαγωγῆς). Συνέντευξή του μὲ τὸν P a s h l e y βλ. στοῦ ἴδιου I, 198 κ.ἑξ. Στὸ Τ.Α.Π. κωδ. 135, σ. 96 (τοῦ 1830) σώζεται διαταγὴ τοῦ Μουσταφά-Πασᾶ πρὸς τὸν Ἱεροδίκη καὶ τοὺς προκρίτους τοῦ Μεγάλου Κάστρου, ὅπου, μεταξὺ ἄλλων, ἀναφέρονται καὶ τὰ ἑξῆς: «Ἔστω εἰς ὑμᾶς γνωστόν, ὅτι ἀποστέλλεται ἀπὸ τοῦ ἑλαμνοτάτου συνταγματάρχου Σεΐήμ-ἀγάς καὶ ὁ ἐπιτότατος Ραιτίπ-ἐρέντης, οἱ ὅποιοι θὰ ἐπιληφθῶσι τῆς διοργανώσεως πασῶν τῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ διαμερίσματος Χάνδακος ὡς καὶ τοῦ Τοπικοῦ Συμβουλίου . . . Ἀπὸ τοῦδε θὰ ἀναγνωρίζετε τοὺς ὡς ἀνωτέρως ἀξιωματούχους σας, πρὸς οἷς καὶ θὰ ἀπευθύνεσθε διὰ κάθε ὑπόθεσιν. Συμφώνως πρὸς τὸν κανονισμόν, ὃν εἴχομεν προλαβόντως ἐμπιστευθῆ πρὸς τὸν καιρῶνάμην Ἰσμαήλ ἀγά, θὰ ἐπιλύετε ἀπὸ συμφώνου τὰς ἐπιθέσεις τὰς ἀρροφῶσαι τὸν τόπον καὶ θὰ παρεῖχτε κάθε ἐνκομίαν πρὸς τὸ Τοπικὸν τοῦτο Συμβούλιον . . . Εἰς τὰς ὑποθέσεις τῆς δικαιοδοσίας σας οἱ Χριστιανοὶ καὶ οἱ Ὀθωμανοὶ θὰ τυγχάνουν τῆς ἰδίας μεταχειρίσεως . . . ».

⁹) Δωροφθεὸς Διαμαντίδης (1825-1855). Ἀξιοσημείωτη ἦταν ἡ δράσις του γιὰ τὴ βελτίωσιν τῶν σχολικῶν συνθηκῶν τῆς Ἐπισκοπῆς του (βλ. Μ. Μαυροειδῆ, Ἐνθυμήματα, στὸ περιοδ. «Δρηρος», τευχ. 37-38 σ. 6-7. Πβλ. καὶ Τωμαδάκη, ΕΕΚΣ, Γ, 152.

¹⁰) Μοναστήρι στὸ Μεραμπέλλο, πού δὲ σώζεται σήμερον βλ. Ν. Παπαδάκη, Ἡ Ἐκκλησία τῆς Κρήτης, Χανιά 1936, σ. 95.

28. Ἐδειπνήσαμε μαζί με τὸν Ἅγιον τὸν Πέτρος καὶ τὸν Ἅγιον Οἰκονόμον Μελχισεδέκ καὶ μετὰ τὸν Στυλιανόν, λουκαντιέση, εἰς τὸ σπίτι μου.

30. Ἐγράψανε τὸ ἔργον μου τὸ Λιανάκη στὸ σχολεῖον¹¹, γὰρ δίδει τὸν χρόνον γρ. 60. Καὶ ἤρρε οὗτος ὁ Κωνσταντῆς Κλόντζας τοῦ Τισιὰρ-ἀγά λάδι ὄκ. 55, ὅπου τὸ ἔστειλε ὁ Πέτρος.

Φλεβαρίου

1 [ἡμ.] β'. Ἦρθε τὸ Καλλιὸ μου μετὰ τὸν Ἡλία.

2. Ἐχειροτονήσανε τὸν Ἅγιον τὸν Λάμπης¹². Ἐστειλα τοῦ Χιτιανάκη τὸ σπίτι γρ. 5,20.

3. Ἐδωσα τοῦ ἡγουμένου Δωρογιώτη 5 ἐννιαῖα καὶ 2 τουλιέδες δάνεια, γρ. 50,20.

77 4. Ἐδωσα τοῦ γαμπροῦ μου τοῦ Ἡλία γρ. 50. Ἐδωσα τὸν καὶ 2 σαγάνια καὶ ἓνα λεγκέρι καὶ ἀκόμη μιὰ βαρὰ, γὰρ τὴ βαρὰ στὸ σπίτι.

5. Ἐπήραμε τὴν ἀπόφαση ἀπὸ τὸν ἡγεμόνα γὰρ μὴν δώσουν τὰ παλαιὰ ἰχιούρια τοῦ λαδιοῦ. Ἐδωσαν οἱ Μελιδωνιῶτες τοῦ Τισιὰρ-ἀγά διὰ τὸ χρέος τως γρ. 1835,10 . . .

8. Ἐδωσα τοῦ Χουσεῖν-ἀγά στάρι ὄκ. 22, γὰρ τὸ πέφει στὸ μῦλο. Ἐστειλα καὶ στή[ν] Κοιτὴν μετὰ τὸν Μανολιὸ τὸν Ἀλεξάκη γράμμα δζὰ τὸ ἰχιούρι τοῦ παλαιοῦ λαδιοῦ, ὅτι τὸ καγε ὁ ἀφέντης μας ἀφι¹³. Ἐστειλα μετὰ τὸν δά(σκαλο) τὸ Νικολὴ Ταβράδο τῆς Ἐργινοῦσας μου 1 μοσκοκόρουδο καὶ γαρέφαλλα καὶ κανέλι καὶ μαραθόσπορο τοῦ Πέτρο, γὰρ τότε σπείρει . . .

10. Ἐστειλα τοῦ Πέτρο μετὰ τὸ Γεώργη Ρέστη ἑμισὴ ὄκ. καβὲ καὶ μισὴ ὄκ. ζάχαρη καὶ ἰατρικὰ τοῦ οἴγου.

11. Ἐστειλα τῆς Ἀποκράς ἐπήγα τὸν Κωνσταντῆ τὸ Λιανάκη, τὸ ἔργον μου, στὸ ἀλληλοδιδασκτικὸν σχολεῖον στὸ Κάστρο.

12. Ἐστειλα μετὰ τὴ Ζαχαρένια τοῦ Τισιὰρ-ἀγά 6 ἐννιαῖα δάνεια . . . γρ. 54.

¹¹) Παραστατική εἰκόνα τῆς ἐκπαιδύσεως στὴν Κρήτη κατὰ τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ περασμένου αἰῶνα μᾶς δίδει ὁ περιηγητὴς Sieber (περιηγήθηκε τὴν Κρήτη τὸ 1817) στὸ βιβλίον του Reise nach der Insel Kreta im Jahre 1817. Leipzig und Sorau 1823, σ. 282-284 (τὸ σχετικὸ μῆμα μετέφρασε καὶ ἐδημοσίευσε ὁ Γ. Τζομπανάκης στὴν ΕΕΚΣ, Β, 269-284). Γιά τις μεταρρυθμίσεις ποῦ ἐπέφερε ἡ Αἰγυπτιακὴ Κυβέρνηση βλ. Μουρέλλου, Γ, 1290 καὶ 1300. Πβλ. καὶ Pashley I, 122 καὶ II, 27.

¹²) Πιρόκειται γὰρ τὸν Νικόδημον, ποῦ ἐθωροεῖτο ὁ «φιλομαθέστατος τῶν ἐν Κρήτῃ ἀρχιερέων» (βλ. Τωμαδάκη, Ἐλεγχος τῶν ἐν Κρήτῃ ἀρχιερατευσάντων . . . σ. 142).

¹³) Συγχώρηση, ἀμνηστία, παραγραφή (βλ. Ν. Παπαδάκη, Ποίημα Ἱστορικόν, «Κρητικά» Δ, σελ. 21).

13. Βράδι, ὡσάν ἐποδειπνήσαμε, ἐπήγαμε στοῦ Ἀδαμάκη Ὁρολογᾶ¹⁴ τὸ σπίτι καὶ ἐγλεντίσαμε.

14. Ἀποκρά. Ὁμοίως ὡς ἄνωθεν στοῦ Ἀδαμάκη ἐγλεντίσαμε.

15. Ἐπῆγα στὴ Μητρόπολη 2 γυναῖκες καὶ τζὶ ἐροαβδίσανε πρὸς 25¹⁵. Ἐκοίθηκε ὁ Παπᾶ-Δημητρίος ἀπὸ [τὴν] Πρίνα μὲ τὸν Σφρακιανὸν Μανοῦσον δὲ ἀ δὲ καὶ ἔδωσε τὸ Συμβούλιο τοῦ Παπᾶ τὸ δίκιον, ἐπειδὴ ἔθεωρήστηκε αὐτὴ ἡ κρίσις τρεῖς φορές. Μὲ τὸν ἴδιον Παπᾶ-Δημητρίον ἔστειλα στὸ Μεραμπέλλο τὸ χουλασὰ τῆς βάρδιας, νὰ φυλάσσουνε στὰ καραούλια στὰ περιγιάλια Τοῦρκοι καὶ Ρωμοί¹⁶.

16. Ἐγνωρίστη κάποιος Γεώργιος ἀπὸ τὴν Πισκοπή, πιτσαξῆς, ὅτι ἔκορυγε π(α)ρ(άδες) καὶ ἐφέρανε στὸ Συμβούλιον πλείονα ἑκατὸν γρ(όσια) καὶ ἐποφασίστη νὰ κάμει στὴν ἄλυσσον χροῖνα 2 νὰ καθαρίζει τὸ λιμάνι, καὶ ὁ ἕτερος Γεώργιος, ὅπου τζοῖ παίρνει καὶ τζοῖ ἴδιε στὸν λαόν, χροῖνος 1.

17. Ἐλαβα ἀπὸ τὸν Σιλαιμιανὸν δὲ ἀ τὸν Παπᾶ-Δημητράκη, 78 Πρινωτῆ, γρ. 15,20. Ἐγόρρασα μιὰν κασελοπούλα γρ. 8 καὶ κλειδωνιά γρ. 4. Ἐπῆρα καὶ μιὰν παγίδα τοῦ πο[ρ]τικῶ γρ. 2 καὶ ἓνα ποκάμισο γρ. 11.

20. Ἐπῆρε τὴν ἀπόφασιν ἀπὸ τὸ Συμβούλιον ὁ Μανόλης Ἀνδρονλάκης δὲ ἀ τὸ μιλαθιανὸν προῖμα, ὅτι ἔχει τὸ δίκιον, καὶ ἐπῆρε τὸ ἱλάμι πουγιουρισμένο¹⁷.

21. Παῖράμι.

22. Καθαρὰ Δευτέρᾳ. Μᾶς ἤφραρε ὁ σύντεκρος τοῦ Πέτρο, ὁ Κάσιος, λουλάδες 58 καὶ ἓνα χαρτὶ καπνὸ ὡς ἕμισὴ ὀκὰ τοῦ Ἡλία, οἱ δὲ λουλάδες εἶναι τῆς ὀλότης.

23. Ἐλαβα ἀπὸ τὸν Γεωργιάκη Ἀθούση 3 ἐννιάρια καὶ ἓνα ζουλιέ, ὅπου τὰ στείλανε τὰ Προθάκια, τοῦ Μανόλη οἱ γιοῖ, νὰ σάσω τὸ τζαρέ¹⁸ τως.

¹⁴ Ἀπὸ τοὺς πλουσιώτεροις Ἡρακλειώτες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης (βλ. Τ.Α.Η. κωδ. 50, σ. 69).

¹⁵ Ἀπὸ τὰ ἐγγραφα τοῦ Τ.Α.Π. συνάγεται ὅτι ἡ πορνεία ἀπαγορευόταν ἐπὶ Αἰγυπτιακῆς Κατοχῆς. Οἱ πόρνες ἐκλήθησαν τότε νὰ υπογράψουν «δήλωσιν μετανοίας». Φαίνεται ὅτι οἱ ἀναφερόμενες ὑπὸ τοῦ Κοζ. γυναῖκες, ἐπειδὴ παρέβησαν τὴν ὑπόσχεσίν τούς, παρεπέμφθησαν ἀπὸ τὸ Συμβούλιο, γιὰ νὰ κολασθοῦν, στὴ Μητρόπολη, πού ἐτιμωροῦσε τίς τέτοιες παρεκτροπές τῶν χριστιανῶν γυναικῶν.

¹⁶ Οἱ πειρατὲς τότε ἐλυμαίνοντο τὸ Αἰγαῖον (βλ. πρόχειρα Γ. Ἀσπρέα, Τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ Ἑλληνικοῦ Ναυτικοῦ, «Ἱστορία» [τῆς «Πρωίας»], τευχ. Γ', σ. 32-33. Ὁ «χουλασὰς τῆς βάρδιας» εἶναι ἡ περιλήψη τῆς ἀποφάσεως τοῦ Συμβουλίου γιὰ τὴ φύλαξιν τῶν παραλίων.

¹⁷ Ἀπόγραφο τῆς ἀποφάσεως ἐκτελεστό.

¹⁸ Ἐτήσιος φόρος τῶν κτημάτων τῶν ἀμειρωμένων γιὰ φιλιανθρωπικὸς σκοποῦς (βακούφιζα).

25. Ἔστειλα τοῦ Ἐργινοῦσι μου μὲ τὸ Γεωργάκη Ἀθούση ἕνα σακκοῦλι μὲ φασούλια καὶ ἕνα τιγομιάκι¹⁹ τοῦ παιδιοῦ καὶ τὸ φενέρι τοῦ Πέτρο.

27. Ἐλαβα ἀπὸ τὸ χοριὸ μὲ τὸ Σκεβαλογιάννη λάδι ὄκ. 25 καὶ ἄχιβάδες 100, ὅπου μοῦ τζοὶ στείλανε ὁ Πέτρος καὶ ὁ Ἡλίας, καὶ ἕνα τορπὰ μὲ ἐλιές καὶ προμμύδια καὶ πέντε φουμιριά. Ἔστειλε ὁ Πέτρος τοῦ Τιστάρ-ἀγῶ κερὶ ὄκ. 2,225, 12 γρ. ἢ ὀκά.

28. Ἔστειλα, μὲ τὸ Γιά(ννη) Σκύβαλο, τοῦ Πέτρο ἕνα σακκοῦλι καὶ δυὸ χορθιὰ καπνὸ ἀπὸ 2 λουλ(ά)δ(ες), γὰ διόσει τὸ ἕνα τοῦ Ἡλία καὶ τὸ ἄλλο τοῦ Πέτρο. Ὅμάδι ἦσαν μὲ τὸ χορσιὰ Ταβλά.

29. Ἔστειλα μὲ τὸ Μιχάλη Παγκαλάκη ἕνα σακκοῦλι μὲ ἐργτὰ ὄκ. φασούλια τοῦ Πέτρο καὶ τοῦ Ἡλία καὶ τοῦ Γεωργάκη μου, γὰ τὰ μοιρασσοῦνε, καὶ τρία κροναμπίθια γὰ πάροννε ἀπὸ ἕνα. Ἐγόρσα μιά βενέτικη κασελοπούλι παλαιὰ γρ. 7,20.

Μαοτίσ[ν]

1 [ἡμ.] γ.

2. Ἐγόρσα ἕνα μαγκάλι ὄκ. 2,60 γρ. 17,36. Ἐπήρα καὶ μιά κασελοπούλι ζωγραφιστὴ γρ. 13. ἐποβλήσά τηρε γρ. 20. Ἐλαβα ἀπὸ τὴν Κριτσά μὲ τὸν Κωστα[ν]τὴ Ταβράδο ἕνα καλάθκι σουπιές 14, τὲς ὁποῖες ἔστειλε ὁ Πέτρος μου, τὰς 10, καὶ ὁ Ἡλίας, τὰς 4.

79 3. Ἔστειλα, μὲ τὸν Κωστα[ν]τὴ Ταβράδο, τοῦ Πέτρο μιά ὄκ(ά) καπνὸ, ὅπου τοῦ τὸν ἐλιβέρισε²⁰ ὁ παῖρακτάρ Μουσταρὰς καὶ μὲ τὸ Λιπτὴ Προ(αῆμη) ἔδωσα τοῦ παῖρακτάρη γρ. 3,10. Ἔστειλα μὲ τὸν ἴδιο τοῦ Μιχελίου Λιανοῦ ἕνα χορτὶ καπνὸ καὶ τοῦ κροῦ του ἄλλο ἕνα καὶ εἶχα καὶ στὸ χορτὶ ἀπὸ δυὸ λουλάδες στὸν γάθα ἕνα. Τὴν αὐτὴν ἡμέρα ἤφεραν οἱ Μελιδονιῶτες τοῦ Τιστάρ-ἀγῶ δζὰ τὸ χρέος, ὅπου τοῦ χρεωστούσανε, καὶ τὰ μετρήσανε στὸ Χιουρὰ γρ. 1191,20. Εἶχασίν του καὶ προὶ ἡμερῶν φερόμενα γρ. 1835,10 = 3026,30.

5. Ἐπχ[ι]άσανε ἕνα κλέφτη Τοῦρο, ὅπου ἤνοιξε τοῦ Χουσεῖναγα τοῦ Χουδετζανοῦ τὸ δουκιάνι, ὀνομαζόμενος Ρετζέπης, τοῦ Ἀρχανιώτη γιός, καὶ, ἀφοῦ τὸν ἐβάλανε στὸ φάλαγγα, ἐμολόγησε, ὅτι εἶχερε ἀκόμας 3 δουκιάνια ἀνοιμένα καὶ διὰ προσταγῆς τοῦ Μουσταρᾶ Παχιᾶ τὸν ἐβάλανε πάλι εἰς τὴν φυλακὴν ἕως δευτέρα ἐξέτασις.

6. Ἐφθασε ἡ γουλέτα τοῦ Πιλάλ-καπετάνιο καὶ ἤρερε τὰ μπειλικίκα ξύλα²¹ ἀπὸ τὸ Μεραμπέλλο, ἢ ὁποῖα μοῦ ἔγρεε καὶ ἐμένα 16

¹⁹⁾ Μικρὸ μαντήλι-κάλυμμα τῆς κεφαλῆς. Ἀκούεται σήμερα : ντεγριμί.

²⁰⁾ Ἀλιβερντίζω = ἀγοράζω.

²¹⁾ Τὰ ξύλα ποὺ προορίζονταν γιὰ τὰ στίβια τῶν ἀνωτέρων ὑπαλλήλων τῆς Διοικήσεως.

ζύγια, καί, ἀφοῦ μοῦ ἐδόθηγε τεσκερὸς ἀπὸ τὴν Πόρτα, τὰ ἐπερίλαβα καὶ ἐπῆρε ὁ σιὸρ Νικολάκης Καλαφατάκης ζύγια 2, ὁ κιαγιὰς ὁ Μαρτολιὸς 3 καὶ ὁ Λιακογεώργης Σακελῆς, γὰ τὰ πάει σιτοῦ Σαπανάκη τὸ σπίτι, 6. Ἐπῆρα καὶ ἐγὼ ζύγια 5.

7. Ἐπαρισίασαν τὸν ἄνωθεν κλέπτην εἰς τὸ Χιονοῦ δὲ δευτέρα ἐξέτασις καὶ ὁμολόγησε ἓνα ἄλλον του σύντροφον εἰς τὰς κλεψιάς — Ὁθωμανός, παρόνομον Λαδοῦκος —, ὁ ὁποῖος τὸ ἀρνήθη, καί, ἀφοῦ τοῦ ἐτινάζανε στὸ φάλαγγα 110, τὸν ἐβάλανε στὴ φυλακὴ ἕως δευτέρα ἐξέτασις, ἵσως καὶ ὁμολογήσει τὴν ἀλήθειαν . . .

9. Τῶν Ἀγίω 40 μοῦ ἄπειλε ὁ Ἅγιος ὁ Πέτρος μερικὸν ἀχιβάδες ἀπὸ τὸ Μεραμπέλλο.

10. Ἐμίσηψε τὸ Καλλιό μου μὲ τὸν κουνιάδο της τὸ Λιανάκη εἰς τὰς 3 ὥρας τῆς ἡμέρας, μὲ τοὺς ὁποῖους ἔστειλε τοῦ Πέτρο τὰ ροῦχα τὰ ἐδικά του καὶ τῆς γυναικὸς του: φιστάρι, κοντόχι, τζεμπέρι, ἐδικά του: ζιπὸνι, γελέκι, ποκάμισο καὶ τοῦ Παπῆ Δημητράκη, Πριουώτη, τὸ ζιπὸνι τῆς παπαδιῶς του.

12. Ἐγινε ἀπόφασις γὰ δώσει ὁ Σαλή [μ]πουλούπαχης τοῦ Μαρτόλη Ἀνδρουλάκη γρ. 56 εἰς διορία ἡμέρας 32 καὶ μὲ ἄφητεν ἐπίτροπον του γὰ τὰ λάβω.

13. Εἰς τὰς 5 ὥρας τῆς ἡμέρας ἐμισέψαμε μὲ τὸ Σελήμ-ἀγά²² καὶ μὲ τὸν καπετὰν Χαροίτο τῆς Πυργιότισσας καὶ ἐφθάσαμε εἰς τὰς 11,30 ὥρας εἰς τὸ χωριὸ Ἀσίτες καὶ ἐξωμείναμε ἐκεῖ καὶ τὸ πορνὸ Δευτέρας

14. ἐγυρῖσαμε τὰ χωράφια τοῦ Τζελεπῆ καὶ τὰ βοήγαμε 227 μουζούρια καὶ ἐσυμφωνήσαμε μὲ τοὺς χωριανοὺς γὰ τοῦ δύνουν 10 ἀρνιά τὸ χρόνον, γὰ βοσκίζουν στὰ χωράφια του τὰ δὲ τὸς. Καὶ ἐμισέψαμε καὶ ἤρθαμε στὸ Κάστρο σφαλίσματα τῆς πόρτας.

15. Ἐρθεν ὁ Ἡλίας, ὅπου τοῦ ἔκανε [γ]ταβὰ τοῦ Πέτρος ὁ υἱὸς ὁ Μιχαλάκης²³, ὅτι τοῦ χρεωστοῦσε γρ. 577,20, καὶ ἤρθε καὶ ὁ Παπᾶ-Δημητράκης ἀπὸ τὴν Πρίνα ὁμοῦ μὲ τοῦ Μενέγο τὸ γαμπρὸ καὶ ἐγύρεβγε ὁ Παπᾶς ἀνάδοχο γὰ βαπτίσει τοῦ γιοῦ του τὸ πρῶτον του παιδί. Ἐδωσέ μου ὁ Τισιὰρ-ἀγάς 10 ἐννιάρια, γὰ τὰ κάμω ζουλιέδες, γὰ τζοὶ στείλω τοῦ Πέτρο, γὰ κόψει ξύλα τοῦ ἀγᾶ.

18. Ἐπῆρα ἓνα ποκάμισο μεταξοφάδιαστο γρ. 16,20 διὰ τοῦ Πέτρο τῆς γυναικᾶ. Ἐγόρασα τοῦ Ἡλίου ἓνα ζευγάρι σαορίνια γρ. 25 καὶ τοῦ φαμεγιάκι ἓνα ζευγάρι παλιά, πέτωμα, γρ. 11.

19. Ἐμίσηψε ὁ Χιαπανάκης καὶ ἐπῆρε γράμματα ἀπὸ τὸν Τερτερ-

²²) Συνταγματάρχης, ὁργανοτῆς τῶν στρατιωτικῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ Μεγάλου Κάστρου (βλ. ὑπομν. 8 [1832]).

²³) Μιχαὴλ Διαμαντίδης. Ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους, πὺ μετονόμασαν τὸ Μ. Κάστρο σὲ Ἡράκλειο (βλ. Σ τ α υ ρ ᾶ κ ι , 171).

[δ]ὰρ-ἐφέντη²⁴ καὶ ἀπὸ τὸν Τζιτάρ-[μ]πεη, νὰ πάγει σουπαχης στὴν Κριτσά. Τὴν αὐτὴν [ἡμέραν] ἔδωσε ὁ Ἡλίας τεμεσουόκι τοῦ Πέτρος τοῦ γιοῦ Μιχαήλ, ὅτι τοῦ χροεωστει 685,20 γρ. εἰς διορίαν μῆνες 3.

81 28. Ἔστειλα μὲ τὸ Μανόλη Νερατζούλη ἕνα πουριουτιτὶ στὸ Νέον Χωριὸ δζὰ τὸ σηκιωμὸ τῶν στρατευμάτων²⁵ . . . .

29. Μοῦ ἔστειλε ἀπὸ τὴν Κριτσά ὁ κοννιάδος μου ὁ Ποθομιχελλῆς 8 σουπιές καὶ 30 ἀδρά καὶ τεσκερὲ νὰ γιαιπιουτίσω²⁶ τῆς θυγατρὸς τοῦ τῆς Μαρίας ἕνα ζιπόνι [μ]πλάβο. Ἦρθε ὁ Σκυβαλάκης καὶ ὁ Σγουροάκης καὶ μοῦ ἔβαστα ἀπὸ τὸ Γεωργάκη μου 50 ἀδρά.

30. Ἐμίσεψε ἀπὸ τὸ Μεγάλο Κάστρο ὁ Μουσταρὰ-Παχιά, ἐφέντης μας, διὰ τὰ Χανιά. Ἔστειλα μὲ τὸ Γεώργη Σγουροάκη τοῦ Γεωργάκη μου 2 ζώνιες καὶ τοῦ Πέτρο τοῦ παιδιοῦ ροῦχα καὶ τοῦ φιλιότισο τοῦ Σκυβαλάκη ροῦχα καὶ τοῦ δοῦλο μας ροῦχα καὶ φέσι καὶ τοῦ Ἡλίας ἕνα φέσι. Τὸ φεγγάρι ζι κ α τ ε²⁷ εἴχερε 11, ὅταν ὁ Ἀγιάννας²⁸ ἐποφάσισε νὰ μὴν δώσει ὁ χ(ατζή) Σμαήλης τὸ λάδι τοῦ Ζουμπούλι, ὄκ. 26, καὶ ἦντε καὶ ὁ Κατῆς στὸ Συμβούλιον καὶ βλέποντας ὅτι τὸ Συμβούλιον τὸ κρίνει εἶπε καὶ αὐτός, ὅτι εἶναι τζῆ κρίσης, ἐπειδὴ τὸ πῆρε ζόρλε . . . .

Ἄπριλι[ν]

1 [ἡμ.] σί. Ἔστειλε τοῦ Πέτρο ὁ Ἄγας τεσκερὲ τοῦ λαδιοῦ ὄκ. 176 μὲ τὸ δά(σκαλο) Νικολή Σκουληζάρη.

3. Ἐφταξαν τὰ καράβια, ὅπου ἤφεραν τὸ ἀσζέρι ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον, καὶ ἐπῆσαν τὸ πρῶτο ἀσζέρι.

82 5. Ἐροώπησε ὁ Ραντῆ-ἐφέντης καὶ ἔγινε κληήρης ἐκ τὰ ρεματικά.

6. Ἐπῆσαν τὰ καράβια τὸ αἰγυπτιακὸν ἀσζέρι καὶ ἐμισέφανε, ἀφοῦ ἐξε[μ]παράρανε τὸ ἕτερον ἀσζέρι, ὅπου ἤφεραν. Τὴν αὐτὴν ἡμέρου

²⁴) Οἰκονομικὸς ἔφορος. Ὁ Τεφτερδάρης ὅλης τῆς Κρήτης ἤδρευε στὸ Μ. Κάστρο (βλ. Τ. Α. Π. κωδ. 135, σ. 56, ὅπου ἀναφέρεται ὡς τοιοῦτος ὁ Ἀλή-Βέης. Πβλ. καὶ «Χριστ. Κρήτη» Β, 99).

²⁵) Πρόκειται γιὰ ἀντικατάσταση τῆς Φρουρᾶς (βλ. ἀμέσως παρακάτω ἡμερομηνία 3 Ἄπριλιου).

²⁶) Γιαπιουτιζω = παραγγέλλω τὴν κατασκευή.

²⁷) Φεγγάρι ἐδῶ σημαίνει μῆνας. Ὁ Ζιλκαντέ εἶναι ὁ ἐνδέκατος ἀραβικὸς μῆνας.

²⁸) Ἄ γ ι ἄ ν στὴν τουρκικὴ σημαίνει : πρόκριτος, μεγιστάν («Χριστ. Κρήτη» Α, 430). Ἄγιάν-ἀγὰς=ὁ ὑπάτος τῶν προκρίτων. Μετὰ τὴν κατάργηση τοῦ Γενιτσαρισμοῦ (1826) ὁ Ἄγάν-ἀγὰς τοῦ Ἡρακλείου ἀνέλαβε τὴν ἀσκηση τῆς ἀνωτάτης ἀστυνομικῆς ἐποπτείας μέχρι τῆς ἀναδιοργανώσεως τῶν στρατιωτικῶν ὑπηρεσιῶν. Ἐπὶ Αἰγυπτιακῆς Κατοχῆς παρίσταται ὡς νομικὸς εκπρόσωπος τοῦ Μεχμέτ-Ἀλή.

ἦρθε ὁ γαμπρός μου ὁ Λιανάκης καὶ ἤφερε τοῦ Τισιὰρ-ἀγῆ 50 ὀζ. λάδι καὶ ἓνα καλαθάκι ψάρι καὶ τοῦ Τεφτεροτάρη ἓνα καλαθάκι ψάρι καὶ τοῦ Προΐμαγα κά[μ]ποσα ἀγῆ καὶ ἀμύγδαλα, πληρὴ δὲν τὰ κοῦτησε.

7. Εἶδα στὴν ἀγορὰ τῆς Κάνθιας ἓνα κλωσοποῦλι τῆς ὄρνιθας μὲ τέσσερα πόδια καὶ τέσσερις πτέρυγες, πληρὴ ἐφόρησε.

8. Ἐμίσησε τὸ ἐγγόνι μου ὁ Λιανάκης ὁ Κωνσταντῖνος διὰ τὴν Κριτσά ὁμοῦ μὲ τὸν πατέρα του.

10. Λαμπρά.

16. Ἐμίσησα δὲ τὴν Κριτσά· ἐξώμεινα τὸ βράδι στὸ Τραβᾶδι... .

23. Ἐμίσησα ἀπὸ τὴν Κριτσά· ἐξώμειναμε στὴ Σταλίδα.

24. Ἐφθάσα στὸ Κάστρο ὁμοῦ μὲ τὸ ἐγγόνι μου τὸ Λιανάκη καὶ ἐπαρισίαστηκα στὸ Συμβούλιο.

29. Ἐπαρισίασα στὸν Ὅσμαν μπέη²⁹ τὸ γράμμα τοῦ Βεζύρη, ὅπου ἔδωσε τῶν Μεραμιπελλιῶτων διὰ τὰ λάδια τὰ ἰχιοῦρι, πὼς τὰ κάμε ἄφι, ἀφοῦ τὸ μετασήκωσα στὸ Τούρκοζο.

Μαΐου

1 [ἡμ.] α. Ἦρθε ὁ Βασιλάκης καὶ ὁ γαμπρός μου ὁ Ἥλιος ἀπὸ τὴν Κριτσά.

5. Ἐμίσησε ὁ Ἥλιος μὲ πασιτίδο, νὰ πάει στὸ Μεραμιπέλλο.

7. Ἦρθε ὁ γαμπρός μου Λιανάκης μὲ τὸ Σκβαλάκη ἀπὸ τὴν Κριτσά καὶ ἡ Συμιοδασκάλισσα. Τὸ βράδι ἐφέρανε στὸ Συμβούλιον 4 Τούρκους, πὼς ἐβαστούσανε τουφέκι καὶ ἐπηγαίνανε στὸ κνήρι, καὶ τὼς ἐτινάξανε ἀπὸ 200.

8. Ἐμίσησε ὁ γαμπρός μου Λιανάκης μὲ τὴ Συμιοδασκάλισσα, ὅσων ἤβγαλε τὸ φειφά της τῶν σπιτιῶν τοῦ Ἀσγούδη.

9. Ἐφέρανε ἀπὸ τὴν Πεδιάδα 4 Ρωμοὺς καὶ 2 Τούρκους, ὅτι ἤσφαλε ἡ βάρδια τως, καὶ τὼς ἐτινάξανε ἀπὸ 30.

13. Ἐπιάσανε τὸ Ριζιώτη στὴ Σπιναλόγκα, ὅπου εἶχε τὸ μουλάρι κλεμμένο, καὶ ἐποφασίστη νὰ κάμει στὴν ἄλυσσον χρόνον ἓνα. Καὶ ἤφεραν ἀπὸ τὴν Πεδιάδα 2 Τούρκους, ὅτι τζο[ί]᾽δανε καὶ ἐβαστούσανε ἄρμα, καὶ ἐτινάξανε τοῦ ἐνοῦς 100 καὶ τοῦ ἄλλου 200.

14. Ἐφέρανε τοὺς δυὸ Λιάπηδες ἀπὸ τὸ Μυλοπόταμο, τὸ Δημήτριη καὶ τὸ Νικολή, ὅπου ἔκλεψαν ἀπὸ τὸν Ἰστρονα 2 γαϊδάρες καὶ ἐκρούσανε καὶ τὸ μετόχι τοῦ Παπᾶ Ἰω(άννου) Παγκάλου, καὶ εἰς τὴ Γιόφυρο κοντὰ ἔφηνε ὁ Δημήτριος καὶ φαίνεται πὼς, τότε κατζίριτισε ὁ Τούρκος ὅπου τὸν ἤφερε.

15. Πρῶτ' ἐφθάσε ἐδῶ ὁ ἠψηλότατος Μουχαριζ Παχιά, ἐφέντη μας,

²⁹⁾ Μουχαφιζης Ἡρακλείου (Τ.Α.Η. κωδ. 169, σ. 40 καὶ 87. Πβλ. P a s h l e y, I, 174).

ἀπὸ τὸ Ρέθυμιον.

16. Μοῦ ἐπαράδωσαν οἱ Μαγαριτζανοὶ⁸⁰ τὰ δυὸ θηλυκὰ γαῖδούρια τῶν Ἰστρονιωτῶν, ὅπου εἶχανε οἱ Λιάπηδες κλεμμένα.

18. Ἐπῆραν μουφλέτι⁸¹ οἱ Λιάπηδες, ὁ Μιχάλης καὶ ὁ Ἀγγελῆς, νὰ πᾶνε νὰ βροῦνε τὸ Δημήτριον Σπετζώτη εἰς διορία ἡμέρες 20. Ἐπῆρε καὶ μιὰ Τούρκα 31 ἡμέρας, νὰ δώσει τοῦ Ἀοῖφ-ἀγὰ τὰ ἐμισὰ γρ(όσα) τῶν κιχιάδων⁸² καὶ εἰς ἕξε μῆνες τὰ ἐπίλοιπα.

84

20. Ἐλαβε ὁ Μανολιός, κιαγιάς, ἀπὸ τὸν Ἀλῆ-ἐφέντη, βεκιλιχάρτζη⁸³, γρ. 189 δὲ τὰ ξύλα, ὅπου ἤφερε στὸ σεράγιο ἀπὸ τὸ Μεραμπέλλο. Καὶ ἕτερα τοῦ ἔδωσε γρ. 400, δὲ νὰ κόψουνε ἕτερα ξύλα πρὸς ἓνα γρ. τὸ ζύγι.

21. Ἐδωσα τοῦ Μουλᾶ Σαλῆ ἓνα ἄγναρο ταργατζίκι καὶ ἓνα ἀοραγὸ⁸⁴ καὶ 2 προβιάκια, νὰ τὰ δώσει τοῦ ταμπάκη.

22. Ἐβγάλανε τὸν Κατῆ τὸν Πολίτη καὶ ἐβάλανε τὸ [Μ]πογιατζόγλου.

27. Ἐλαβα δὲ τὸν Παραγιωτάκη ἀπὸ τὸν Σαλῆ-ἀγὰ δὲ ἓνα μηναῖον γρ. 36,38. Ἐκόντεψε ὁ Σαλῆ-ἀγὰς διὰ καπνό, ὅπου χρεωστῆ ὁ Παραγιωτάκης, γρ. 5,20.

28. Ἐμίσεψε ὁ Μουχαριζ Μουσταφά-Παχιάς ἀπὸ τὸ Κάστρο. Ἐγίνηκε ἀπόφασις στὸ Συμβούλιον νὰ πάρει ὁ Μανιὰς τοῦ Ἀθανασάκη τοῦ Κωστα[ν]τῆ γρ. 300 (ὁ Πέτρος τοῦ τὰ ἔδωσε δανεικὰ) καὶ τοῦ Γεώργη Ἀτζαλῆ γρ. 150 (ἐγὼ τοῦ τὰ ἔδωσα, νὰ μοῦ δώσει πρόβατα 6 ἀπαλλαγὰ⁸⁵ καὶ νὰ κάμομε καὶ τὰ δὲ κοινά). Μάρτυρας: Κωσταντῆς Ἀθανάσης καὶ Νικόλης Σκυβαλάκης. Ἐγινε ἀπόφασις διὰ ἓνα Ἀνωγειανό, ὅπου ἤκλεψε ἓνα δὲ καὶ τὸν ἐδείρανε στὸ φάλαγγα, νὰ κάμει στῆ φυλακῆ 4 μῆνες. Ἐδωσέ μου ὁ Πέτρος γρ. 40, νὰ τοῦ ἀλιβερίσω ἓνα κοντόχι τζόχινο . . .

Ἰουνίου

3 [ἡμ.] σ'. Ἐμίσεψε ὁ κ(απετὰν) Χαρίτος διὰ 10 ἡμέρες. Ἐπῆρε

⁸⁰) Κάτοικοι τοῦ χωρίου Μαγαριτζες Μυλοποτάμου.

⁸¹) Προθεσμία.

⁸²) Τῶν στρατῶνων. Πιθανὸν νὰ πρόκειται περὶ ἀναγκαστικοῦ ἐράνου γιὰ τὴν ἀνέγερση στρατιωτικῶν κτηρίων.

⁸³) Ὁ φροντιστῆς τοῦ σεραγιοῦ.

⁸⁴) Ταργατζίκι = πῆρα ποιμενική· ἀπὸ τὸ βυζ. ταρχάσιον (ἢ φαρέτρα) βλ. Σ τ. Ξ α ν θ ο υ δ ἰ δ ο υ, Ποιμενικά Κρήτης, «Λεξικογραφικὸν Ἀρχεῖον Μέσης καὶ Νέας Ἑλληνικῆς» Ε, 308. Ἀοραγός = ἀσκι ἀπὸ δέρμα ἐριφίου (βλ. καὶ ἀθολοαοραγός = ἀοραγός γιὰ ἀθόγαλο) α ὕ τ. σ. 308 καὶ 318.

⁸⁵) Ἀπαλλαγὸ πρόβατο = τὸ πρόβατο, ποῦ ἔχει γεννήσει, μὲ τὰ ἀρνιά του· γιὰ τίς γυναῖκες ἔχει ὕβριστικὴ σημασία· Σ τ. Ξ α ν θ ο υ δ ἰ δ ο υ, ὁ.π. 271,

ὁ Μιγάλης Συμιακὸς βα[ν]τῆ³⁶ 4 μῆνες νὰ δώσει τοῦ Γεωργίου Ροδίου γρ. 313, ὅπου τοῦ ἐχρεώσεται. Ἔγινε σενλίκι³⁷ 21 καρονιά, ἐπειδὴ ἤλθε εἰδήσις, ὅτι ἐκυρίευσε ὁ Μεχμέτ-Ἀλῆ Παχιάς τὸ Ἄκρι εἰς τὴν Αἴγυπτον.

4. Ἐμίσησε ὁ Πέτρος δζὰ τῆ[ν] Κριτζά.

85

5. Εἰς τὰς 4 ὥρας τῆς ἡμέρας ἐπόθανε ὁ Ἀοιφ-ἀγάς ὁ Καλου-φρούζης.

7. Ἐλαβα εἶδηση ὅτι ἐβγάλανε τὸ[ν] Πέτρο ἀπὸ τὸ γραιμματικὸν τῆς Κριτσῆς ὁ Μασλούμαγας ὁ Καρακάσης καὶ ἤβαλε τὸν Ἀλεξομα-νὸλη γραιμματικὸν.

8. Μοῦ ἔδωσε ὁ Τιστάρ-ἀγάς γρ. 90, νὰ τὰ στείλω τοῦ Πέτρο νὰ γοράσει βότρυο, καὶ ἤθελα νὰ τὰ δώσω τοῦ Ταβραδοκωστα[ν]τῆ νὰ τοῦ τὰ βαστᾷ, καθὼς τοῦ τὸ γοράει ὁ ἀγάς, καὶ ἐγὼ ἐξέχμισα καὶ θὰ τὰ στείλω μὲ ἕτερο, ὅποιος τύχει.

9. Ἐδῶσα τοῦ Χουράκι γρ. 9 διὰ τὸ[ν] κισά.

10. Ἐδῶσα τοῦ Μιχελῶ Νελούτη ἕνα σφυρὶ τοῦ ἀλουπάντη, νὰ πεταλῶναι τὸ μουλάρι του, καὶ νὰ εἶναι πάλι ἐδικό μου. Μὲ τὸν ἴδιον ἔστειλα τοῦ Πέτρο τὰ ἀνωθεν 90 γρ., ὅπου εἶχε μου δώσει ὁ Τιστάρ-ἀγάς, δζὰ νὰ τοῦ ἀγοράσει τυρὶ καὶ βότρυο. Ἦρθε καὶ ὁ Μανολῖος τοῦ Γιακουμάκη ἐ[κ] Πρίνα.

13. Ἦρθε εἰδήσις ὅτι ἐκυρίευσε ὁ Μεχμεταλῆ Παχιάς τὸ Ἄκρι εἰς τοῦ Μαῖου τὰς 15 καὶ μᾶς ἤφεραν προσταγὴ νὰ γενεῖ ντοναμάς³⁸ μὲ φωτοχυσίαι καὶ μὲ κανοβολισμοὺς καὶ ἐσυνάζουμέσταν εἰς τὴν Γιου-κοῆ-τάπια μὲ τοὺς μουχαρίζηδες καὶ μὲ τοὺς ἀξιωματικοὺς καὶ μὲ τὸν κοινὸν λαὸν καὶ ἐχόρευαν μὲ πολυάριθμον κρότον τῶν τυροβόλων ἀρμάτων τακτικῶν τε καὶ ἀτάκτων καὶ ἔγινε μία ἀξιέπαινος τριήμερος ἀγαλλίασις. Ἐπῆγε καὶ ὁ Μανολῖος τοῦ Γιακουμάκη στὴν Προ[ί]να γραιμματικὸς, στελεμένος ἀπὸ τὸν ἐνδοξότατον Ἰμπραήμ ἀγὰ Ἀφεντα-κάκη, μουκαταναζιστή, μὲ ἀποδεικτικὸν γράμμα. Ἦρθε ὁ Χαριτάκης.

14. Ἀρχισε ἡ πανήγυρη τῆς χαρᾶς.

15. Εἰς τὴν ἀνάμιση ὥρα τῆς νυκτὸς ἤλθαν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον ἐπι-στολῆς εἰς τοὺς ἀθθεντάδες, ὅτι ἐκυρίευσε ὁ Μεχμέτ-Ἀλῆς Παχιάς τὴν Δαμασκὸν, ἦτοι τὸ Παραχιάμι, τὸ Χιάμι³⁹, καὶ εὐθὺς νύκτα ἐκρότη-

³⁶) Βαντῆ = διορία.

³⁷) Πανηγυρισμός. Γιὰ τὴν πολιορκίαν καὶ τὴν ἄλωσιν τοῦ ἰσχυροῦ φρου-ρίου τοῦ Ἄκρι (Πτολεμαῖδος) βλ. De Cadalvène et E. Barrault, Histoire de la guerre de Méhémet - Ali contre la Porte Ottomane [1831-33], σ. 70 κ.ἑξ. Πβλ. Ath. Politis, ὁ.π., introduction XII.

³⁸) Ἐορτασμός.

³⁹) Γιὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Δαμασκού βλ. De Cadalvène etc. σ. 145 κ.ἑξ.

σαν καροβολισμὸν καὶ τὰ λιανὰ πυροβόλα ἄναφαν.

16. Ἐτελείωσε ἡ πανήγυρη τῆς χαρᾶς.

18. Ἦφερε ὁ Κωστα[ν]τῆς Ταβράδος τοῦ Τισιῶ - ἀγᾶ βότυρο σαφή⁴⁰ ὄκ. 19, δο. 363 φῖ 4 γρ. καὶ ἦτονε, κατὰ τὸ γράμμα τοῦ Πέ[τ]ρο, ὄκ. 22, 200· ξίλιξε ὄκ. 2, δο. 231. Τὸ βράδι ἔγινε ἀπόφασις εἰς τὸ Συμβούλιον νὰ δώσει ὁ Ἡλίας τοῦ Νικολέτο Τζακνθιανοῦ διὰ ἐννιά τάλλαρα, ὅπου τοῦ χρεωστοῦσε, γρ. 135 εἰς χρόνον διορία, νὰ τοῦ πλερώνει τὸν καθέκαστον μῆνα γρ. 11 π(α)ρ(άδες) 20.

86 20. Ἐμίσεψα ἀπὸ τὸ Κάστρο διὰ τὴν Κριτσά καὶ τὸ βράδι ἔμεινα στῆ Σταλίδα· καὶ τὰ μεσάνυχτα ἦρθε ὁ γαμπρός μου ὁ Ἡλίας καὶ μ' εὔρηκε στὸ χάνι, ἐπειδὴ τὸν ἐλικόντισε⁴¹ ὀπίσω ὁ Μιχαλάκης, τοῦ Πέτρος ὁ υἱός, ὅτι τοῦ ἐχρεωστοῦσε. Τοῦ Νικολῆ Προκο τὸ γαῖδούρι ἐκαβαλίκευγα· δὲ μοῦ πήρε κιοῖά.

21. Ἐπέρασα ἀπὸ τὸ Νέον-Χωριὸ καὶ ἀντάμωσα τὸν Ταλλικ-μπέη ἐφέντη καὶ ἐμιλήσαμε νὰ πᾶμε στὴν Κριτσά, νὰ ξετάξομε διὰ τὴν κλεψιά, ὅπου ἔγινε τοῦ Μιχελῆ Πεταλιᾶ, ὅταν τοῦ σπίασαν τὸ σπίτι τῆς Ἀναλήψεως.

22. Ἦρθε στὴν Κριτσά ὁ χ(ατζῆ) πουλούκπαχης τοῦ Ταλλικ-μπέη καὶ ἐσώναξε τοὺς προεστοὺς καὶ τοὺς ἤδωκε 10 ἡμέρες διορία νὰ ἐρευνήσουν διὰ τὸ Δημήτρη Σπειτζώτη, ἐπειδὴ εἶπαν πὸς κρύβγεται στὴν Κριτσά.

24. Ἐμίσεψα ὀξὴ τὴν Σπιναλόγκα καὶ ἔφθασα τὸ βράδι σιζῆ Σιγανόζαμπαῦς τὸ σπίτι καὶ ἐξώμεινα εἰς τὸ σόχωρο. Τοῦ Σπινοράκη τὸ μονιάρι ἐκαβαλίκευγα, κιοῖά γρ. 5, 20· κιορατζῆς ὁ Γεώργης Κουτάντος, ποδοκόπι π(α)ρ(άδες) 3.

25. Ἦρθε ἐμπῆκα στῆ Σπιναλόγκα.

26. Ἐφθασαν ἀπὸ τὸ Κάστρο δύο δρομῆατοὶ στῆ Σπιναλόγκα καὶ ἐγύρευγαν τὸ Χαβιάτζα, ὅπου ἦφρυγε ἀπὸ τὸ Κάστρο.

27. Ἀρχίσομε νὰ δίδωμε τῷ Σπιναλογκιζώτῳ τὸ σιᾶρι καὶ τὼς ἐδώσαμε τζῆ πάγες τως, μ(ου)ζ(ούρια) .2502. Ἐκάμαμε καὶ τὴν κορρο-τῖνα κέσφι⁴².

Ἰουλίον

1 [ἡμ.] σί'. Ἦρθε ἀπὸ τὴν Ἐλούντα μιὰ κοπελιά καὶ μᾶς ἐκλαί-

Chiam καὶ Barr-el-Cham εἶναι ἡ ὀνομασία τῆς Συρίας ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς (αὐτ. σ. 6).

⁴⁰) Καθαρό, χωρὶς τὸ ἀπόβαρο, νέτο.

⁴¹) Ἀλικοντίζω=κρωτῶ, ἐμποδίζω.

⁴²) Ἐκτίμηση (κέσφι) τοῦ Λοιμοκαθακτηρίου (καρμάντινας). Ὁ Μεχμέτ-Ἀλῆς καθιέρωσε τὴν κ α ρ α ν τ ῖ ν α στὴν Κρήτη. Ἐδῶ πιθανὸν πρόκειται γιὰ ἐκτίμηση τοῦ εἰδικοῦ κτηρίου, ποῦ ἔγινε στὴν Σπιναλόγκα (πβλ. P a s h l e y XXV).

γοντον, ὅτι τὴν ἐκαταπάτησαν δυὸ Σπιναλογκίτες. . . . .

11. Ἦρθα στὸ Κάστρο.

14. Μοῦ ἔδωσε ὁ Τισιὰ-ἀγάς σενέτι⁴³ καὶ μοῦ πούλησε τὸ δουνζιάνι 87
στὴν Κριτσά, χάλασμα, μετὰ τὴ βούλα του.

15. Ἦρθε ὁ γερομόναχος τοῦ Θεολόγου ἐν Κριτσᾷ, νὰ μαρθάνει
γράφιμο.

16. Ἐμίσηψε ὁ Βασιλάκης Μνιαούλης⁴⁴ δὲ τὴ Σαντορίνη.

18. Ἔστειλα στὴν Κριτσά μετὰ τοὺς λαδάδες τὸ γράμμα τοῦ Ὀ-
σμάν-μπέη τῶν προεστώων, νὰ ἔλθουν μέσα . . .

21. Ἐγόρασα μαλλιά ὄκ. 24,100 φὶ 65 καὶ ἤδωκα γρ. 39,16 . . .

23. Ἦρθε ἐμῖοι νὰ ἐροτάσομε χιανλίκι τριήμερο, ἐπειδὴ ἔκαμε νί-
κη τὸ αἰγυπτιακὸν στράτευμα καὶ ἤφθειρε τὸ πολιτικὸν στράτευμα.
Ἦρθαν οἱ προεστοὶ τῆς Κριτσᾶς δὲ τὸν Αἰάτη τὴν κλεψιά. Ἦρθε
ὁ Προκάκης ὁ Μανολιός, νὰ πάει στὸ σκολεῖο νὰ γράφει.

28. Ἐποσχεθῆκαν οἱ Κριτζῶτες, εἰς 30 ἡμέρες, ἂν δὲν εἴδουν
τὸ Αἰάτη, νὰ πληρώνουν τὴν κλεψιά του. Ἦρθε ὁ Μανόλης Τραντᾶς
μετὰ τὴ γυναῖκα του, ὅπου ἔχανε νταβά.

30. Ἐδωσα τοῦ Μανόλη Τραν[ντᾶ] δάνειον γρ. 100 καὶ ἐγόρασα
ἓνα χάλζωμα.

Αὐγούστου.

1 [ἡμ.] β'. Ἐμίσηψε τὸ Ζουμπούλι. Ἐπῆγε ὁ Μανολιός Πρόκος
στοῦ Ἀνεγνώστη τὸ σχολεῖον.

4. Ἀρρώστησε ὁ Μανολιὸς Πρόκος καὶ ἐδυσκολεῖται ἀπὸ τὸ σκολ-
εῖον . . . .

7. Ἐμίσηψε ὁ Μανολιὸς Τραν[ντᾶς] μετὰ τὴν γυναῖκα του. Ἦρθενε ὁ
Ἀτσιλομυχελὴς ἀπὸ τὴν Πρίνα, ὅπου τοῦ κούρσεψαν τὸ σπίτι του . . .

14. Ἀρχισαν τὸ σενλίκι τοῦ Χαλεπίου τριήμερον⁴⁵.

15. Ἦρθε εἰδησις ὅτι ἐριβάρισε στὴ Στεία ὁ Σουμὴν καπετὰν
Παχιάς ὁ Νουρεντίνης⁴⁶ . . . .

18. Ἐγόρασα ἓνα ζευγάρι χερόκτενα γρ. 11,20. Ἔλαβα ἀπὸ τὸν

⁴³) Ὁμόλογον.

⁴⁴) Ὁ Βασιλάκης Μιαούλης Κάσιος ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Κριτοβουλί-
δη (σ. 489) ὡς μέλος ἐπιτροπῆς ἀπὸ πληρεξουσίου τῆς συνελεύσεως Μαργαρι-
τῶν, ποὺ εἶχε ἐπιφορτισθῆ μετὰ τὴ Διοίκησιν τῶν Ἀνατολικῶν Ἐπαρχιῶν. Ὁ
γαμπρὸς τοῦ Κοζ. Ἡλίας Μιαούλης εἶναι προφανῶς στενὸς συγγενὴς του.

⁴⁵) Τὸ Χαλεπίον ἀρῆθηκε τὶς 29 Ἰουλίου (βλ. Politis XIV καὶ De
Cadalvène etc. σ. 194 κ.εξ.).

⁴⁶) Αἰγύπτιος ναύαρχος (βλ. Pashley XXIV, XXXVII καὶ XL). Προ-
κηρύξεις του βλ. Κριτοβουλ. 582-83. (Πβλ. Σταυράκι 157 καὶ Ψι-
λάκι, Γ, 771).

δορ/ν/τοῦ κιαγιασιῆ⁴⁷ Σαλή ἀγὰ 85 γρ. διὰ 34 ἐργάτες τοῦ χαπῆς-χανέ, νὰ τζοῖ δώσω τῶν πουρογῶν ἔδωσα τοῦ Σαλή ἀγὰ τζοῖ τεσκερέδες . . .

21. Ἔγινε καράρι⁴⁸ νὰ δώσουν οἱ ἀγάδες τὸ χασιλάτι⁴⁹ τῶν 45 καὶ τὸ μυρὶ τῶν 46 εἰς διορία ἡμέρες 31· ἐὰν εἰς τὴ διορίαν τος δὲν τὰ δώσουν, νὰ τοὺς δυναστεύουν μὲ τὸ ζαμπίτη. Ἦρθε ὁ γαμπρός μου ὁ Ἡλίας ἀπὸ τὴν Κριτσά καὶ τὸ βράδι ἐδειπνήσαμε μαζί μὲ τὸν καπετὰν Παραγῆ Ρόδιο . . .

89 23. Ἐφθασε ὁ ὑψηλότατος Μουχαφιζ Παχιὰ, ἐφέντης μας, ἀπὸ τὰ Χανιά τὴν τρίτη ὥρα τῆς ἡμέρας.

24. Ἐστειλα μὲ τὸ Μιχάλη Πάγκαλο ἔξω μιὰ σκαναβέτα⁵⁰ καὶ ἕνα ζενγάρι πιαστέρια (:) τοῦ Πέτρο καὶ ἕνα φιστάνι μὲ γροποῖδι τοῦ Γεωργάκη μου.

25. Μοῦ ἔστειλε ὁ καπετάνιος⁵¹ γράμμα, ὅτι ἐπνίγηκε στὰ Λακωνία τοῦ Ἀλεξοτζανῆ ἢ θνηγατέρα, καὶ τὸ πέρασα στὸ κιορνάλε.

26. Ἐμίσεψε ὁ Μουχαφιζ Μουστιφὰ-Παχιὰς ἀπὸ τὸ Κάστρο ὅθεν τὰ Χανιά.

28. Ἐμίσεψε ὁ Ἡλίας καὶ ἤδωκά του δάνεια γρ. 702· καὶ ἐμπαρκαρίστη μὲ τὸ Νικόλα τοῦ Ἀνδρουλιάκου, Κάσιου, ἀπὸ τὸ Ἀρβαριτοχώρι⁵².

31. Ἐβάλαμε ἀρχὴ νὰ σάζουμε τὸν δρόμον τοῦ νεροῦ, ὅπου πηγαίνει στὸ σεράγιο.

Σεπτεμβρίου

1 [ἡμ. ε']. Ἐφθασε ἐδῶ ὁ Μουχαφιζ Παχιὰ, ἐφέντη μας, ἀπὸ τὰ Χανιά.

3. Ἀρχισαν νέαν χαρὰν δζὰ νίκην, ὅπου ἔκαμε ὁ αὐθέντης μας, ἡ ὁποία ἔγινε μὲ κανοβολισμὸν καὶ φωτοχυσίαν καὶ τουφεκοβολισμὸν τριήμερον.

5. Ἐδωσα τοῦ κ(απετὰν) Χαριτάκη⁵³ δάνειον 2 ἐννιάρια.

11. Ἐγινε ἀπόφασις τῶ Μεραμπελλιῶτω νὰ φέροννε τὸ ἰχιούρι

⁴⁷) Γραμματικός, ἐδῶ : ταμίας στρατιωτικῆς μονάδας.

⁴⁸) Ἀπόφαση.

⁴⁹) Φόρος γεωργικῶν προϊόντων. Γιὰ τὴν ἐπιβολὴ φορολογίας στοὺς ἀγάδες βλ. Σταυράκι 157· πβλ. Pashley XXV καὶ Τομαδάκη, «Μύσων» Γ, 89.

⁵⁰) Ἡ λ. σκαναβέτα πιθανὸν νὰ ἔχει σχέση μὲ τὴν ἐνετικὴ caneveta, ὑποκορ. τοῦ caneva = μέρος ὅπου φυλάσσεται τὸ κρασί (Boerio, Dizionario del dialetto Veneziano, Venezia 1829).

⁵¹) Ἐνν. τὸν καστελκιαγιασιῆ (βλ. ὑπόμν. 114 [1831]) τοῦ Μεραμπέλλου.

⁵²) Δὲν κατορθώσα νὰ ἐξακριβώσω τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ τοπωνύμιον.

⁵³) Πρό εἶται γιὰ τὸν ἀντιπρόσωπο τῆς ἐπαρχίας Πυργιωτίσης Χαρίτο Παπαδάκη (βλ. ὑπόμν. 7 [1832]).

τως τὸ λ[ά]δι καὶ νὰ ἀπολέθουν τζ' ἐλιές ἕως τὴν ἕσπερη τοῦ Ἰουλίου, διατὶ θὰ παιδεύονται (παρὼν ὁ πα(πά)-Γεωργάκης Κονομιάκης καὶ ὁ χ(ατζή) Λύρης ἀπὸ τὸ Χουμειριάκο).

13. Βροῦδι ἐτελειώσαμε τὸ σὸν-γιολοῦ⁵⁴ στὸ περάγιο . . . .

15. Ἐμισέψαμε μὲ τὸ μεϊμάρη⁵⁵ τὸ Κωνσταντιὸ δζὰ τὴ Γεράπετρο, νὰ κάμουμε κέσφι τὰ καραούλια· καὶ τὸ βροῦδι ἐξωμείναμε στὰ Μάλλια στοῦ Στακάκη τοῦ Κωνσταντιοῦ τὸ σπίτι.

16. Ἐμισέψαμε ἀπὸ τὰ Μάλλια καὶ ἤρθαμε τὸ βροῦδι στὴν 90
Κριτσά . . . .

18. Ἐφέρανε τζὶ τράβες τοῦ δουκιανοῦ στή[ν] Κριτσά.

19. Ἐμισέψαμε ἀπὸ τὴν Κριτσά καὶ ἐπήγαμε τὸ μεσημέρι στὴν Πρίνα καὶ τὸ βροῦδι ἐξωμείναμε στὴ Μαροηλιά.

20. Ἐμισέψαμε ἀπὸ τὴ Μαροηλιά καὶ ἐπήγαμε στὸ Καστέλλι καὶ ἐκάμουμε κέσφι τρία καραούλια γρ. 413.

21. Ἐμισέψαμε ἀπὸ τὸ Καστέλλι τζῆ Γεράπετρος καὶ ἤρθαμε τὸ βροῦδι στή[ν] Κριτζά.

23. Ἐμισέψαμε ἀπὸ τὴν Κριτσά καὶ ἤρθαμε τὸ βροῦδι στὸ Καϊνούργιο Χωριό . . . .

26. . . . ἤρθαμε στὸ Κάστρο.

29. Τὸ Γεώργη Σκουλημάρη καὶ Μανόλη Τραφ[ν]τὰ καὶ Νικολῆ Τραφ[ν]τὰ καὶ Δημήτρη [Κ]ουτουλάκη τοῦ Τζανῆ ἤβαλα μαροτύρους, οὗ δὲν ἀφήνω τὸ σεφιλίκι μου⁵⁶ στὸ Καστέλλι στὸ Σταυρό, ὅπου ἐγοράσανε ὁ Σταυράκης Πάγκαλος καὶ Πα(πά)-Γεώργιος Πέρος καὶ Κωνσταντῆς Λιανός.

Ἐκτωμβρίου

1 [ἡμ.] ζ'. Τὸ βροῦδι ἐκρέμασε ὁ Βεζύρης ξὺν Τοῦρκῶ Γενναίη στὸ Σατρωιβαράκι στὴν ἀσπρομουρνιά⁵⁷.

⁵⁴) Ὑδραγωγεῖο.

⁵⁵) Ἀρχιτέκτονα. Ὁ Κοζ. ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ Συμβουλίου πηγαίνει μὲ ἀρχιτέκτονα, γιὰ νὰ καθορίσουν τίς δαπάνες τῆς ἐπισκευῆς τῶν πύργων (νὰ κάμουμε κέσφι στὶς βροῦδες), ποὺ χρησίμευσαν στὰ καραούλια ἐναντίον τῶν πειρατῶν καὶ ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων. Τοὺς τελευταίους, ποὺ ἀποβιβάζονταν κρυφά, ἡ Λιγυπιακὴ Διοίκηση θεωροῦσε ἐπικίνδυνους γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῆς Κρήτης (βλ. P a s h l e y XXX).

⁵⁶) Σύμφωνα μὲ τὸν τουρκικὸ νόμο, ὁ ἰδιοκτῆτης ἀκινήτου κτήματος δὲ μποροῦσε νὰ τὸ πουλήσει, ἀν δὲ ρωτοῦσε πρῶτα τὸν πλησιαστή του (σεφί), ὁ ὁποῖος, ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει, εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ ἐναγάγει τὸν πουλητὴ καί, ἀποδεικνύοντας μὲ μάρτυρες ὅτι δὲν «ἄφηγε τὸ σεφιλίκι», νὰ ἀκυρώσει τὴν ἀγοραπωλησίαν.

⁵⁷) Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς Πλατειᾶς-Στράτας, μπροστὰ στὸ φοῦνο Τ σ ο υ β α λ ῖ δ η. Στὴν ἐκεῖ μικρὴ πλατεία, ποὺ ἦταν πολυσύχναστη λόγῳ τῆς

2. Τὸν ἐξεκρέμασε καὶ ἐμίσησε διὰ τὰ Χανιά ὁ Βεζύρης. *Ἦρθε τὸ Μαρούλι ἀπὸ τῆς Ἀρχάνες.

3. Ἀρχισα νὰ πηγαίνω εἰς τοῦ Μουκαμπελετζῆ τὸ σαπουναριὸ νὰ τὸ μεραμετίζοιμε, νὰ ἀλατίζοιμε τὶς ἐλιές, ὅπου θὰ στείλοιμε στὸ Μισίρι.

6. Ἔστειλα μὲ τὸ δά(σκαλο) Γεώργη Σπαθάρο στὸ Μεραμπέλλο τὸ χουλασὰ τῶν ἐλιῶν, διὰ νὰ τῆς ἀλέθουν γλήγορα καὶ νὰ φέρονται τὰ ἰχιούρια μέσα. Ἄφησέ μου ὁ Νικόδημος ὁ ἀρεμαθιώτης (;) ἠγούμενος γρ. 68, νὰ τὰ δώσω τοῦ Ἀρχαλομουσταφᾶ, διὰ νὰ λείπουν ἀπὸ τὸ πάχος τοῦ Μοναστηριοῦ (ἔδωσά τα).

91

8. Ἦρθε ὁ Ἡλίας ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ καὶ ἤσυρε 9 φοράδες.

9. Ἐξε[μ]παρκάραμε τζὶ φοράδες. Ἐπήραμε ἀπὸ τὴ χιόνα⁵⁸ 4 κιλά⁵⁹ σιῆρι, διὰ νὰ κάμοιμε μαντήλι⁶⁰ μὲ τὸν Ἀμῆτ ἐφέντη, τὸ Ρίζο βεκιλή, καὶ ἐβγήκε ὀκ. 77, 200 καί, ὅταν τὸ ἐλεσμάτισαμε, ἐπήγαμε στὸ μῦλο στὸν Καρτερό καὶ τὸ ἐλέσαμε καί, ὅταν ἐπῆρε ὁ μυλωνὰς ὀκ. 5, ἔμεινε ὀκ. 67, 250 . . . καὶ κάμαμε φουρνιά 335.

13 . . . Ἐπιάσαμε νέον μαντήλι καὶ ἐπήραμε ἀπὸ τὴ χιόνα σιῆρι κιλά 6 . . . .

16. Ἐβγήκε καὶ ὁ Ἡλίας ἀπὸ τὴν κουρσο[r]τίνα. Ἀρχισαν νὰ φέρονται ἐλιές στὸ σαπουναριόν.

17. Ἐκάθισα στὸ σαπουναριὸ, ὅπου βάνοιμε τῆς ἐλιές.

18. Ἐπῆρα ἀπὸ τὴ χιόνα 56 ὀκ. σιῆρι, δυὸ αἰλίγια⁶¹ τοῦ Ρεπιου-λαχῆρ καὶ Τζεματζελεβέλ . . . .

25. Ἐπήγαμε μὲ τὸ Τιστὰρ-ἀγά στοῦ Γάζι καὶ ἐμετρούσαμε τὰ ὄζα του καὶ ἦσαν 45, ὅπου θὰ τοῦ δώσει ὁ κοινάτοράς του ὁ Μουσταφᾶς . . .

92

26. Ἡβγάλα τεσκερὲ τῶν Μεραμπελλιῶτων χατζήδων, ὄζα νὰ πᾶνε στὸν Ἄγιον Τάφον : ὁ καθηγούμενος τοῦ Ἀρεθιοῦ ὁ Κωσταντιός, ὁ Πα(πὰ) κῆρ Ἀντώνιος ἀπὸ τὸ Χουμεριάκο καὶ ἀπὸ τὸ Καινούριο Χωριὸ ὁ πα(πὰ) Μαρολιὸς Θεοφωράκης καὶ ὁ Γεωργάκης Γιανναδάκης καὶ ὁ Γιαννιὸς Μαστρομανολάκης καὶ ὁ Νικολάκης Μαστρομανολάκης καὶ ὁ Ἀντωνιὸς Ζοκλάκης. Πρῶτοῦ εἶχα καὶ ἀπὸ τζὶ Βρούσες τριῶν ὀνομάτων τὸν τεσκερὲ τως ἐβγαρμένο : τοῦ Πα(πὰ) Νικολάκη καὶ τοῦ Δημήτρη Πάτερον καὶ τοῦ κουνιάδο μου τοῦ Γεωργάκη Καβέτζο καὶ

διασταυρώσεως τῶν δρομῶν, ἐκτελοῦσαν οἱ Τοῦρκοι τοὺς παραδειγματικούς ἀπαγορισμούς. Ἡ πλατεία εἶχε τὸ ὄνομα Σαντιβανάκι ἀπὸ τὴν ἐκεῖ «φιλανθρωπικὴ βρύση» (σεμπιλ-χανε). Ὁ τοῦρκος ποὺ ἀναφέρει ὁ Κοζ. λέγεται Γενιάτης, ἐπειδὴ κατάγεται ἀπὸ τὸ χ. Γένια τῆς επαρχίας Τεμένου.

⁵⁸) Ἀποθήκη τοῦ Τελωνείου.

⁵⁹) Τουρκικὸ μέτρο βάρους σιτηρῶν ἴσο μὲ 20 ὀκάδες.

⁶⁰) Δὲ μπόρεσα νὰ ἐξακριβώσω τὴ σημασίαν τῆς φράσεως αὐτῆς.

⁶¹) Μηνιάτικα.

νά δώσει ὁ Ἅγιος Θεὸς νὰ τοὺς ἀπολαύσομε μὲ ὑγείαν, ἅμῃν.

27. Ξημέρωμα ἑορέθη ὁ Τοπάλ Ὁσμανῆς πνιμένος στὸ Σαντοιβανίσι ὀμπροστάς, ὅπου τὸν ἤπνιξε ἡ Ἐξουσία⁶².

Νοεμβρίου

1 [ἡμ.] γ'. Ἐδωσα τεσκερεῖ τοῦ πα(πᾶ) Γεωργάκη Τζαβλάκη, δζὰ νὰ πάγει στὸν Ἄγ[ι]ον Τάφο.

13. Ἐστεφάνωσα τὸν κου[μ]πίρο μου Ἀντόνιο μὲ τὸ Ζαμπιό, τοῦ Ταλικ-μπέη τῆ [μ]πεσιλεμέ⁶³.

23. Ἦρθε ὁ Ἡλίας καὶ ἤφερε τοῦ Χαϊμάκη⁶⁴ τὰ γρόσα, ὅπου τοῦ χροῶσται.

27. Ἐβάναμε τζ' ἐλιές στὰ βαρέλια καὶ ἐγεμίσαμε 45 βαρέλια καὶ τὰ κα[μ]πανίσαμε καί, σὰν ἐβγάλαμε τῆ [ν]τάρα τως τῶ βαρελιῶ 1122,300, ἔμειναν οἱ ἐλιές σαφί ὀκ. 6369,100 καὶ τζι μαρκάραμε. 93

29. Ἐμπαρκάρισε ὁ Ἡλίας στοῦ Γεώργη τοῦ Μεσζίνη τὸ καϊκι, τοῦ Κασώτη, ἕνα ζεμπίλι ρύζι, ὀκ. 101, ἀπὸ τοῦ Χατζαλή πρὸς 15,20 γρ. τὸ κιλὸ, καὶ ἕνα ζεμπίλι ροβίθια ἀπὸ τοῦ Χασιοτζάκη καὶ ἕνα σουβάλι κουκκιά ἀπὸ τοῦ [Μ]πέη στὸ Χεϊτὰν τζαροισή, μονζ(οῦρια) 4 1/2 καὶ 3 ἀγκόνες ἀπὸ τοῦ Σκεντέρη καὶ 3 καστανιές ἀπὸ τὸ σπίτι καὶ ἕνα καλάθι γυαλικά καὶ δυὸ κεφάλια ζάχαρη καί, σὰν τὰ μαρκάρισε, ἐμίσεψε δζὰ τὴν Κριτοῦ καὶ τὸ καϊκι θὰ τοῦ πάγει τὰ [μ]πράτη στὸ Βουρζιά⁶⁵.

Δεκεμβρίου[ν]

7 [ἡμ.] δ'. Ἦπιασα τὰ σπίθια τοῦ Τερζῆ Γεωργάκη μὲ τὸν κιορά, γρ. 9 τὸ μῆνα. Ἐδωσά του ἐδθῆς ἕνα μηγαῖο. Καὶ νὰ δώσει ὁ Θεὸς νὰ μισέφομε μὲ ὑγείαν καὶ χαράν, ἅμῃν.

9. Ἐλαβα τὸ ταῖνι μου δυὸ μηγαῖα στάρι ὀκ. 56 καὶ διὰ τζῆ φορῶδας τὸ γέμι κριθάρι κιλὰ 5 1/2.

13. Ἐμίσεψε ὁ σατοῦ καὶ δὲν ἤπηρε τοῦ Γεωργάκη μου τζοὶ σάκκους. 94

⁶²) Ὁ τρομοκρατικός αὐτὸς ἀπαγχονισμὸς Τούρκων (βλ. καὶ παραπάνω ὑπόμν. 57) ἐπιβεβαιώνει τὶς πληροφορίες τοῦ P a s h l e y (introduction XXIX.) Σύμφωνα μ' αὐτὲς τὸν Ἰούλιο τοῦ 1832 ἔφθασε στὸν Πασά τῆς Κρήτης διαταγὴ ἀπὸ τὸ Μεχμέτ-Ἀλή νὰ θανατώνει κάθε Ὀθωμανό, πὸν συνωμοτοῦσε ἢ διέδιδε εἰδήσεις κατὰ τοῦ Ἀντιβασιλέως — ὁ τελευταῖος πολεμοῦσε τότε ἐναντίον τοῦ Σουλτάνου.

⁶³) Ὑπηρέτρια Χριστιανή, πὸν ὑπηρετεῖ γιὰ τὴν τροφή. Οἱ «μπεσιλεμέδες» συχνὰ ἦσαν παλλακίδες τῶν ἀφεντικῶν τους, πὸν ὕστερα τὶς πάντρευαν. Ὁ Ταλικ-μπέης ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀρχηγούς τοῦ αἰγυπτιακοῦ στρατοῦ (Τ.Α.Π. κωδ. 36, σ. 78).

⁶⁴) Ἐβραίου.

⁶⁵) Παράλια τοποθεσία ἕνα γμ. Α τοῦ Ἁγίου Νικολάου Μεραμπέλλου.

14. Ἦρθανε οἱ βαρελιτζήδες, ὅπου λείπαρε στὰ κρασάτικα (:).

15. Ἦβγαλα τσεκερὲ τοῦ Ἀστροπαλίτη, ὅσαν ἦβγαλε τὰ χαρατζο-
χάρθια του, δζὰ νὰ καθίσει στὸ Μεραμπέλλο στὸ Νέον-Χωριό, καὶ
ἐπαρυσιάστη στὸν Ὅσμαν μπέη μας ἐγγυητής του ὁ Νικολοκοκόλης τοῦ
Μιχελῆ ἀπὸ τὸ Νέον-Χωριό⁶⁶.

16. Ἔδωσα τοῦ Χ(ατζῆ) - Ἀλῆ σὲ 57 ὄκ. πακαλάρο μὲ τὸ χαμα-
λιέ του γρ. 155 . . .

1833.

Ἰανουαρίου

1 [ἡμ.] α'. Ἀρχιμηριά. Νέον σωτήριον ἔτος καὶ εἰς χρόνους πολ-
λοὺς καὶ καλοὺς νὰ δώσει ὁ Ἅγιος Θεός, ἀμήν!

4. Ἔδωσα τοῦ Σταυράκογλου τὸ κλειδί τοῦ σπιθιοῦ του.

5. Ἔδωσα 32 βαρέλια γεμάτα ἐλιές τῷ μεμοῦρηδῶ¹, τοῦ Σελήμ-
ἄγᾶ καὶ τοῦ καπετᾶν Γιάννη, καὶ τὰ πήγανε στὸ Γιουμουρούκι² ἀκα-
μπάνισια, ἕως ὅτου ἔλθει καρᾶβι.

7. Ἐκάθισα στοῦ Τιστάο-μπέη τὰ σπῖτια³.

9. Ἦρθε καὶ εἶδης οὐ ἔκαμε ὁ ἀδθέντης μας μίαν νίκη ἀπόξω
τῆς Σμύρνης⁴ καὶ ἐκρότησαν κανοβολισμὸν τριήμερον.

95 10. Ἐπίασαν Ρεμαζάνι καὶ ἦτανε χειμῶνας ψύχρα σφοδρότατη.

12. Ἐλογαριαστήκαμε μὲ τὸν Ἠλία καὶ ἔμειναν στὸ δουκιάνι γρ.
ἐδικά μου 776 καὶ 19 π(α)ρ(άδες).

13. Ἐσπέρας καὶ πρωὶ καὶ μεσημβροία εἶδον ἐν ὄραματι γάτι περὶ
τοῦ φοροδότου⁵.

⁶⁶) Ἡ πληροφορία αὐτὴ τοῦ Ἡμερολογίου φανερώνει τοὺς ὄρους, ὑπὸ
τοὺς ὁποίους ἐγίνονταν τότε ἡ ἐγκατάσταση ξένων στὴν Κρήτη.

¹) Ὑπαλλήλων.

²) Τελωνεῖο.

³) Ἐνα ἀπὸ τὰ ὄραιότερα καὶ μεγαλύτερα παλιὰ σπῖτια τοῦ Μεγάλου
Κάστρου. Ἀπὸ τοῦ 1859 κ.ε.ξ. κατοίκησε σ' αὐτὸ ὁ Κοῦρδος Μπερντιχάν-Πα-
χιάς, πού, κατὰ τὸ Τ.Α.Η. (κωδ. 97, σ. 115), εἶχε 42 παιδιά. Οἱ παλαιότεροι
τὸ ξέρουσαν ὡς «Κονάκι τοῦ Μπερντιχάν-Παχιᾶ». Καταστράφηκε ἀπὸ βομβαρδι-
σμό κατὰ τὴν ἐπίθεση τῶν Γερμανῶν ἀλεξίπτωτιστῶν.

⁴) Πρόκειται γιὰ τὴ μεγάλη νίκη τῶν Αἰγυπτίων ἔξω ἀπὸ τὸ Ἰκόνιο, ποὺ
ἄνοιξε τὸ δρόμο γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη. Μετὰ τὴ μάχη αὐτὴ—στὴν ὁποία
ὁ Τοῦρκος ἀρχιστράτηγος πιάστηκεν αἰχμάλωτος—οἱ Αἰγύπτιοι προήλασαν πρὸς
τὴν Κιουτάχεια (βλ. De Cadalvène etc., 383 καὶ Politis, XVII). Ἡ μνεία τῆς
Σμύρνης στὴ σχετικὴ εἰδηση εἶναι ἴσως προπαγανδιστικὴ ὑπερ-
βολὴ τῆς Αἰγυπτιακῆς Διοικήσεως.

⁵) Μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ αὐτὸ ἐπίθετο ἴσως ὁ Κοζ. νὰ ὑπονοεῖ τὸ Μου-

20. . . . Τὴν αὐτὴν ἡμέρα τὸ βράδι, ἑμισὴ ὥρα τῆς νυκτός, ἔρθησε ὁ ἠμηλότατος Μουσταρά-Παχιάς ἀπὸ τὰ Χανιά.

25. Βράδι ἐστεφανώθη ὁ Μύρωνας, τοῦ Μελιδονιώτη ὁ νιός.

29. Ἐστεφανώθη, εἰς τὴ Μητρόπολη, τοῦ Ἀδλοποτάμου ἡ ἀδελφή, ἡ Ἐλένη, καὶ ἐπῆρε τὸ Σαατζάκη.

Φλεβάριος

5 [ἡμ.] α'. Ἐποκρὰ κράτινη . . .

12. Ἐδωσε ὁ Τιστάρ-ἀγάς τοῦ Πέτρο γράμμα, νὰ πάγει στὴν Κρι- 96
τοὰ καὶ στὴν Πρίνα γραμματικός, τὴν Τυρινὴ ἀποσπέρας.

13. Ἐπήγαμε στὸ Γιουμουρούκι 40 βουτζὰ ἐλιές γεμάτα ἀκαμπά-
νιστα.

17. Ἐπῆρε ὁ Κωστα[ν]τῆς Βλάχος ἓνα μουλάρι γρ. 760 . . .

Μάρτιος· σὺν Θεῷ Ἄγιω καὶ εἰς χρόνους πολλοὺς καὶ καλοὺς. 97

1 [ἡμ.] δ. Ἐφθασεν ὁ Βασιλάκης⁶ μὲ τὸν τερτζήπαχη τοῦ Μεχ-
μὲτ-Ἀλῆ Παχιά καὶ ἤρθαν ἀπὸ τὴ Σαντορίνη.

2. Ἐλαβα ἀπὸ τὸ Στελιανάκη δάνεια γρ. 100.

8. Μοῦ ἔδωσε ὁ Ἐμὴν ἐρέντης ἀπὸ τὸ σαράγιο 24 τεσσάρια καὶ τὰ
ἐπῆγα δάνεια τοῦ Χ' Κωνσταντίνου, τερτζήπαχη τοῦ ἀυθέντη μας.

16. Ἐμισέφανε οἱ Κριτζῶντες, ὅποιον εἶχανε νταβὰ δζὰ τὰ τατζερικά⁷.

17. Εἰς τὰς 4¹/₂ ὥρας ἐμίσεψε ὁ Βασιλάκης καὶ ὁ Χ(ατζή) Κω-
σταντῆς Μυτιληναῖος, τερτζήπαχης τοῦ Μεχμὲτ-Ἀλῆ πασᾶ, μὲ τὴ
γουλῆτα τοῦ Γετήμ καπετάνιο, εἰς τὴν ὁποῖαν ἐβάλαμε 50 βουτζὰ ἐλιές,
ὄκ. 6086, καὶ 80 σεφερλῆδες, τοῦ Τζελεπῆ-ἀγᾶ τὸ ταζίμι.

20. Ξημέρωμα ἐγέννησε ἡ φοραδοπούλα ἓνα θηλυκὸ ἀσπροκουτέλο
καὶ νὰ τὰ εὐλογῆσει ὁ Ἅγιος Θεὸς ὡς τοῦ Ἀβραάμ καὶ Ἰσαὰκ καὶ
Ἰακώφ (sic) νὰ πληθαίνουν ὡς τὰ ἄστρα τοῦ οὐρανοῦ καὶ ὡς τὴν ἄμ-
μο τῆς θαλάσσης!

22. Ἐστείλε ὁ Πέτρος τοῦ Ἀγᾶ ἀχιβάδες 300, σουπιές 20.

29. Ἐπήγαμε τὴ φοράδα στὸ γάδαρο καὶ ἔδωσα τοῦ γαδουράση
γρ. 16.

Ἀπριλίου

2 [ἡμ. α']. Λαμπρὰ. Εἰς πρώτη ὥρα ἤγαμε ἓνα σεισμό μὲ βρον- 98

σταφά-Πασὰ ἢ τὸ Μεχμὲτ-Ἀλῆ. Λόγοι προφυλάξεως τὸν ἐμποδίζουν νὰ ἐκφρα-
στεῖ θετικά—«ζάτι»—καὶ νὰ κατονομάσει τὸ πρόσωπο.

⁶) Ὁ Βασιλάκης Μιασύλης Κάσιος ἦταν ἀπὸ τοὺς πιὸ διακεκριμένους
πληρεξουσίου τῆς Συνελεύσεως τῶν Μαργαριτῶν (βλ. ὑπομν. 44 [1832]).

⁷) Ὁ φόρος τῶν αἰγοπροβάτων ἀπὸ τὸ ἐνετ. dazio = φόρος (Σ τ. Ε α ν-
θ ο υ δ ῖ δ ο υ, Ποιμενικά Κρήτης, «Λεξικογρ. Ἀρχεῖον τῆς Μέσης καὶ Νέας
Ἑλληνικῆς», Ε 301).

τή. Τὴν αὐτὴν ἡμέρα τῆς Λαμπρᾶς ἐκρέμασε ἡ Ἐξουσία ἓνα Τοῦροκο Στειακὸ στῶ Χανιώ τὴν Πρότα στὸ λεῦκο⁸, μὲ τὸ νὰ εἶχε σκοτώσει τὴ γυναικα του.

3. Βράδι εἰς τὰς 4 ὥρας τῆς νυκτὸς ἔγινε σεισμὸς παρόμοιος μὲ τὸν ἐχθροινό.

5. Εἰς τὰς 3 ὥρας τῆς ἡμέρας ἔγινε σεισμὸς παρόμοιος μὲ τοὺς πρώτους. Ἐγροικιῆθη ἀκόμας ἓνας μικρὸς σεισμός . . . .

10. Ἦρθε ὁ Κατζουλάκης ὁ Μανολιὸς καὶ ἐβάστα μου καὶ γράμμα ἀπὸ τὸ Ἀνάπλι.

11. Ἐμίσησε ὁ Μιχάλης Πάγκαλος δὲ τὴν Κριτσά, νὰ πᾶ γυροῦγει τὸ Μανολιὸ Ἀλέξη, ὅπου τότε γυροῦφανε ἀπὸ τὸ Χιουρά, ὅπου τοῦ ἔκανε ὁ χ(ατζῆ) Πέτρος [ν/ταβὰ δὲ τὸ κηπούλι του. Καὶ τὸ βράδι εἰς τὰς δύο ὥρας τῆς νυκτὸς ἔγινε σεισμὸς μὲ μεγάλον κρότον.

16. Ἦρχισαν νὰ κάνουν φωτοχυσία, ἐπειδὴ ἔκαμε μπαρισίκι⁹ ὁ Σουλτάνος μὲ τὸν Ἀντιβασιλέα τῆς Αἰγύπτου. Τὴν αὐτὴν ἡμέρα ἀπομειήμερα μὲ ἔστειλε ὁ Παχιά-ἐφέντης σὴ[ν] Τία εἰς τὸ ἀθθεντικὸ φρουκατόν¹⁰ (καπετάνιος τοῦ [ὁ] Ὀμέρ καπετάνιος) καὶ ἐξανοίξαμε τὰ βουτζά, ὅπου τοῦ δώσαμε γεμάτα ἐλιές, καὶ ὅσες ἐλιές δὲν τοῦ ἄρσαν τὰ πῆρα ὀπίσω, βουτζά 7, καὶ ἤκαμα σὴ[ν] Τία Κυριακὴ βράδι καὶ Δευτέρα βράδι καὶ τὴν Τρίτη βράδι ἤκαμα στὸ πέλαγος εἰς τὸ καῖκι τοῦ Ἀρίφ καπετάνιο, ὄντας ἤρχομέσταν, καὶ ἐφθάσαμε σὴν Κάνδια τὴν Τετράδη εἰς τὰς τρεῖς ὥρας τῆς ἡμέρας . . . .

99

Μαῖου

1 [ἡμ.] β'. Ἐβάλαμε τῆζι Κασώτισσες καὶ ἐδιαλέγανε τῆζ' ἐλιές.

3. Ἐβάλαμε τῆζι ζουλισμένες ἐλιές καὶ τῆζ' ἀλέθαμε.

6. Βγῆκε ὁ Μουχαφίζ Παχιάς, νὰ κάμει βόλιτα στὰ χωριά.

27. Ἐνετάρισα ἀπὸ τῆζ' ἐλιές καὶ ἐκάθισα στὸ Συμβούλιο. Καὶ εἰς τὰς 9 ὥρας ἔφτασε καὶ ὁ Μουχαφίζ Παχιά, ἐφέντη μας, ἀπὸ τὴ βόλιτα, ὅπου ἔκαμε στὰ χωριά.

28. Ἐκαμε λογαριασμὸ ὁ μονκατὰ-ναζιροῆς δὲ τῆζ' ἐλιές, ὅπου ἐστείλαμε στὸ Μισίρι, καὶ ἐκοσίτανε μὲ τὰ ἔξοδά τως ἢ ὄκα π(α)ρ(ά-δες) 22, ἄσπρα 2.

Ἰουνίου[ν]

2. [ἡμ.] στ'. Ἐπάκτωσε τὸ Μισίρι¹¹ τοῦ Μονκαπελετζῆ τὸ σαπουναροὸ τὸ χρόνον 160 γρ., νὰ λάβει εὐθὺς τὸ μισὸ πάκτος, καὶ τὸ μαγατζέ,

⁸) Τὸ δέντρο αὐτὸ ἀπαθανάτισε ὁ Gerola, Mon. Ven., I, 397, σελ. 223.

⁹) Εἰρήνη (πρβ. Politis, XXIII καὶ XXIV).

¹⁰) Δ. ἀραβικὴ, πού σημαίνει: δίκροτον, φεργάδα.

¹¹) Τὸ Δημόσιο, τὸ Κράτος.

ὅπου ἔχει τὰ πιθάκια, μετὰ πέντε μῆνες νὰ τότε κάνει καὶ ἐκεῖνο τὸ Μιοὶ ζάπτι¹², ἐπειδὴ τὸν εἶχε ἄλλοῦ πακτωμένο.

3. Ἐμίσησε ὁ Προζάκης διὰ τῆ|ν| Κοιτσά.

5. Ἐμίσησε ὁ Βεζύρης δὲ τὰ Χανιά . . .

9. Ἐθεσαν τὴν ὄρνιν.

12. Μᾶς ἔβαλε μαρτύρους ἡ Κιοιμουρού, τοῦ Προήμη θυγατέρα ἀπὸ τὸ Πισκοκέριλο τῆς Στείας, ὅτι ἔλαβε δὲ βυζαντινὰ της γρ. 70 ἀνάμηση χρόνον, ἀπὸ 5 γρ. τὸ μῆνα, καὶ δὲν ἔχει νὰ παίρνει ἀπὸ τὸ|ν| Τιστὰ-ἀγά μήτε πολλὴ μήτε λίγη. Μάρτυρος ὁ Ἀλῆ-ἐφέντης, Μουλὰ-ιμάμης, Ἀμέτης Γιαμάκη καὶ Κωσταντῖνος Κοζύρης . . .

15. Ἐστεῖλα στὴ Γεράπειτρο τοῦ Καναζόρη τὸν τεσκερὲ μὲ τὸ Γιάννη Ἀσπρά

16. Ἐστεῖλα τὸν τεσκερὲ τοῦ Αιμινώτη πελήπαχη μὲ τὸν δά(σαλο) Γιαννὸ Τζιχλή . . .

18. Ἐστεῖλα γράμματα στῆ|ν| Κοιτσά τοῦ Μιχαλέτο μὲ τὸ Δημήτριον Ζαχαριά . . .

25. Ἠλθνε ὁ Σουμὺν-μπέης μας ἀπὸ τὴ βόλιτα.

26. Ἐπῆρα ἀπὸ τὸ Μουσταφαγὰ ἄχερα ὀκ. 208^{1/2} φῖ 3, ἔδωσα του γρ. 15,25 . . .

Ἰούλιος.

5 [ἡμ.] δ'. Ξημέρωμα εὐοδέθηκε ὁ Ταραξής¹³ στὸ κονάκι του σιὸ γιατάκι του σκοτωμένος καὶ τότε σκότισε ἡ θυγατέρα του μὲ δυὸ ἀράπισσες. Τὴν αὐτὴν ἡμέρα ἔδωσα εἰς τὸ Συμβούλιο, καθὼς μὲ προστάξανε, τὸ χρέος τοῦ Ἠλίου εἰς τοῦ Πέτρος τοῦ γιοῦ, εἰς τὸ χέρι ἐνὸς πουλοῦκπαχη τοῦ Χουσεῖν-μπέη τῆς Γεράπειτρος, ὅπου τὸν ἤβαλε ὁ Χουρμούζης, καὶ ἔδωσα γρ. 687,20, ὅπου μοῦ τὰ ἔχε ὁ Ἠλίας ἀφρητὰ νὰ τὰ δώσω.

7. Ἐστεῖλα τὸ χουλασὰ τοῦ Καπετάνιο ἔξω δὲ τὸς κλέπτες. Μὲ τὸ Σαντίκη εἰς τὸν Ταλικ-μπέη¹⁴ . . .

13. Ἐπνίξανε τὲς δυὸ ἀράπισσες τοῦ Ταραξή, ὅπου τὸν εἶχανε σκοτωμένο . . .

27. Ἐδόθη καράρι νὰ δώσει ὁ ἡγούμενος ὁ Συμεὼν ἐκ τὰ Ρεθε-

¹²) Κάνω ζάπτι = ἔξουσιάζω.

¹³) Στὸ Τ. Α. Η. ἀναφέρεται ὡς φευδάργυρος τοῦ χωρίου Ἀποστόλοι Πεδιάδος.

¹⁴) Ἡ ἀπόφαση αὕτη γιὰ τοὺς «κλέπτες», ποὺ ἀποστέλλεται στὸν Καπετάνιο καὶ τὸν Τούρκο στρατιωτικὸ διοικητὴ τοῦ Μεραμπέλλου Ταλικ-μπέη γιὰ ἐκτέλεση, δὲ φαίνεται νὰ εἶναι ἄσχετη μὲ τὶς φήμες περὶ ἐπαναστασιῶν, ποὺ ἄρχισαν νὰ κυκλοφοροῦν στὴν Κρήτη ἀπὸ τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1833 (βλ. P a s h - l e y, XXX. Πβλ. καὶ «Κρητικὰ Χρονικὰ» Α. 182).

μινιώτικα μιᾶς γυναικὸς τὸ χρέος τοῦ Μοραστηριοῦ, γρ. 9.500.

29. Ἐφανίζανε ὁ μεγάλα καρᾶβια καὶ εἴπαμε πὸς εἶναι μέσα ὁ Μεχμέτ - Ἀλή, Ἐπιβασιλέ[ας] τῆς Αἰγύπτου μέσα καὶ ἐπέρασαν κατὰ τῶν Χανιῶν τὸ μέρος¹⁵.

31. Ἀποκρά τοῦ Λεκαπετταγούστου. Ἀποσπέρα ἐδιαβίαστη τὸ σύστημα τοῦ Συμβουλίου. Ἐριβάρισε στὰ Χανιά ὁ αὐθέντης μας.

Αὐγούστο[v]

3 [ἡμ.] ε'. Ἔστειλε ὁ αὐθέντης μας προσταγὴ καὶ ἐλευθέρωσαν τοὺς φυλακωμένους.

4. Ἔδωσα τεσσερὲ τοῦ Σαλή-ἀγά, χιόνα-ραζιρί, καὶ ἔδωσα τὸ[v] κιρὰ τοῦ Τζανῆ Ἀλέξη γρ. 16, ὁποῦ ἔφερε τρίχα τοῦ Μιριοῦ ὄκ. 160....

102 10. Ἐφθασε στὸ Ρέθεμνος ὁ αὐθέντης.

13. Βγαίνοντας ὁ ἥλιος ἐβγήκε ἀπὸ τὰ καρᾶβια ὁ Ἐπιβασιλέας τῆς Αἰγύπτου εἰς τὴν Κάντζα . . .

16. Ἐκαβαλίκεψε ὁ Ἐπιβασιλέας καὶ ἤκαμε βόλιτα στὸ Κάστρο.

17. Ἐπόρισε ὁ Ἐπιβασιλέας καὶ ἐπῆγε στὰ Γιοφυράκια . . .

18. Βράδι ἤρθενε στὸ Συμβούλιο ὁ Ἐπιβασιλέας . . .

20. Προῦ ἐμίσησε ὁ Ἐπιβασιλέας μὲ ἔντεκα καρᾶβια.

25. Ἐμετρούσαμε στᾶρι καὶ τὸ βάλαιμε στὴ χιόνα, τοῦ Χαλήλ-κιπε-τάνιο τὸ καίκι τὸ ἔφερε, μ(ουζούρια) 1392. Κτήματα 109 φῖ 6 [=] 1254. Σακουλάδες¹⁶ 46 φῖ 3 [=] 138.

Σεπτεμβρίο[v] . . .

103 8 [ἡμ.] στ'. Ἐβάλανε τὸ Μανολιὸ Πάγκαλο καὶ τὸ Τζαγκαζάκη στὴν ἄλυσσιδα, μὲ τὸ νὰ ἔδωσαν φορμὴ τῶν κλεπτῶν¹⁷.

16. Ἐποσηκώσαμε τὸ στᾶρι ἀπὸ τὸ Λιμάνι. Ἐχρεμάσαμε καὶ τὸ Ζουρίδη¹⁸.

¹⁵ Ὁ Μεχμέτ-Ἀλῆς ἦρθε στὴν Κρήτη τῆς 12 Αὐγούστου (Pashley XXX). Ἡ ἀσυμφωνία τῆς ἡμερομηνίας αὐτῆς μὲ τούτη τοῦ Κοζύρη ὀφείλεται στὸ ὅτι ὁ Pashley χρησιμοποιεῖ τὸ Γρηγοριανὸ Ἡμερολόγιο.

¹⁶ Χαμάληδες.

¹⁷ Βλ. ἀμέσως παραπάνω ὑπόμνημα 14.

¹⁸ Ὁ ἀπαγχονισμὸς τοῦ Ζουρίδη ἔχει πιθανώτατα σχέση μετὰ τὸ κίνημα τῶν Μουρνιῶν, πού εἶχε ἤδη ἀρχίσει (Pashley, XXXIV). Ὅπως μὲ πληροφόρηση ὁ Ν. Σταυρινίδης, σὲ ἀνεκδοτὴ συλλογὴ δημοτικῶν κρητικῶν ᾠσμάτων τοῦ Παύλου Βλαστοῦ εἶναι καταχωρημένο ἓνα τραγούδι σχετικὸ μὲ τὸ θάνατο ἐνὸς Ζουρίδη ἀπὸ τὰ Ἀνώγεια. Ζήτησα, μέσφ τῶν «Κρητικῶν Χρονικῶν», ἀπὸ τὸν κάτοχο τῆς συλλογῆς αὐτῆς Γ. Βλαστοῦ νὰ χρησιμοποιήσω τὸ περιεχόμενό της—ἀποβλέποντας κυρίως στὸ ποίημα τοῦ Ζουρίδη—μὰ ἡ ἀπάντησις ἦταν μὰ κατηγορηματικὴ ὅσο καὶ ἀδικαιολόγητη ἄρνησις. Πάντως ἡ ἀπήχησις τοῦ θανάτου τοῦ Ζουρίδη μέσα στὴ δημοτικὴ μας ποίησις δείχνει, πὸς προκείται γιὰ ὄχι ἀσήμαντο ἐπεισόδιο τῆς ἱστορίας μας. Σύμφωνα μὲ τὴν προφορικὴ

17. Ἐβαπτίσανε στή[ν] Κοιτσά τοῦ Ἡλία Μιαουλῆκη¹⁹ τὸ παιδί, τὸν Κωνσταντῖνο.

21. Ἔθεσα τὴν ὄρνιν.

22. Ἐλογαριστήκαμε μετὰ τὸν ἐνδοξότατον Τιτιάρο-ἀγά καὶ ἔμεινεν ἄνὰ τοῦ δίνω γρ. 201 καὶ ἤγραφέ τα στὸ τεμεσοῦκι, ὁποῦ τοῦ εἶχα δοσμένο.

29. Ἔλαβα ἀπὸ τὸ Στελιανάκη δάνεια γρ. 200.

30. Ἔδωσα πέτ²⁰ τοῦ Μουλαδάκη γρ. 200, δζὰ ἄνὰ πάρω τὰ σπιθια του· μάρτυρες ὁ Χουσεῖν ἀγάς, τοῦ Γιαννιωῦ ὁ γιός, στὸ Χεϊτάν-ὄγλου τὸ τζαρσί δουκιατζῆς ὀμπροστάς στὸ[ν] πλάτανο, καὶ ὁ Ζαχαριὸς Παρθενάκης ἀπὸ χωριὸ Μνιαμοῦ. Ἐπῆρα καὶ ἓνα πάπλωμα γρ. 10 καὶ τὸ ἴσπειλα στὸ σπιτί μου μετὰ τὸ Συμιομχαλιὸ καὶ μιὰ ἀλυσίδα μετὰ ἓνα πολίτικο²¹, ἄνὰ τὸ δώσει τοῦ Καλλιῶ μου. Ἐπῆρα στὸν Ἄρμυρὸ καὶ ἤκαμα κέσφι²² τὸν ἄνθρωπο, ὁποῦ ἐπλάκωσε ὁ χωματόλακος, τὸ Γεώργη Ἀγιουμουριανό.

Ὀκτωμβρίου

104

2 [ἡμ.] β'. Ἐπῆρα τὸ φεριγάτι²³ τῶ σπιθιωῦ καὶ ἤδωκα τοῦ μοντεβελῆ γρ. 28 . . .

9. ἤκαμα κέσφι τζοὶ κιχιάδες.

11. Ἐρχίτησα ἄνὰ γράφω στὸ ἀμπάρι.

19. Ἐμίσειρα ἀπὸ τὸ ἀμπ[ά]ρι.

21. Ἔλαβα ἀπὸ τὸν Μιχαλιὸ Συμιάκη γρ. 186, ὁποῦ μοῦ τί ἴσπειλε ὁ Πέτρος μου ἀπὸ μαξούλι τοῦ χαρουπιῶ καὶ ἀμυγδάλων. Ἔδωσα εὐθὺς τοῦ Στελιανάκη, ὁποῦ τοῦ χρεώστικον, γρ. 200. Ἔδωσα καὶ στὸ πάπλωμα τοῦ Καλλιῶ γρ. 10.

22. Ἐβλογήθηγε τὸ Καλλιὸ μου²⁴.

παράδοση ὁ Ζουριδῆς ἦταν ἀπὸ τὴν Τύλισο. Κάποτε ποῦ μετέφερε ξύλα στὸ Μ. Κάστρο, τὸν σταμάτησαν Τούρκοι ἔξω ἀπὸ τὸν Χανιω τὴν Πόρτα καὶ τοῦ ἔκαναν τὸ γνωστὸ ἐξευτελιστικὸ παιγνίδι «πέζεψε-γαβαλίκεψε». Ὁ Ζουριδῆς σκότωσε τοὺς Τούρκους, ἔβαλε φωτιά στὰ ξύλα καὶ βγήκε στὸ βουνό, ὅπου ἔγινε Χατῆνης. Γύριζε στὰ μέρη τῶν Ἀνωγειῶν (πληροφορίες Γεωργ Μ. Ζουριδῆ).

¹⁹ Γαμπρὸς τοῦ Κοζ. (βλ. ὑπόμνημα 21 [1831]) καὶ γιὸς ἴσως τοῦ πληρεξουσίου τῶν Μαργαριτῶν Βασιλάκη Μιαούλη, μετὰ τὸν ὁποῖο ὁ συντάχτης τοῦ Ἡμερολογίου εἶχε στενότερες σχέσεις (βλ. ὑπομν. 6 [1833]).

²⁰ Προκαταβολή.

²¹ Ἐνν. νόμισμα (κοσάρι ἢ μαμουτιέ).

²² Ἐπίσημη διαπίστωση θανάτου, ποῦ προήλθε ἀπὸ δυστύχημα.

²³ Συμβόλαιο πωλητήριο βακουφικοῦ ἀκινήτου. Ὁ διαχειριστὴς τῶν βακουφικῶν λεγόταν *μοντεβελῆς*.

²⁴ Στὴ Χειρόγραφη Γενεαλογία (Γ. Α. Η. 253α, 9) ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς :

27. Ἐρχόμαστε νὰ κτίζουμε τὰ σπίτια 2 μαστόροι καὶ 4 ἐργάτες. . . .

29. Ἐλαβα δάνεια ἀπὸ τὸν Κόνσολο Κουτουπό²⁵ γρ. 1000, διάφορο 50, εἰς διορία ἡμέρες 91 (ἔδωσά του τα).

Νοεμβρίο[ν]

3 [ἡμ.] σ'. Ἦλθε τὸ Ζουμπούλι μὲ τὸ Μανολιὸ Πάγκαλο, τὸ γαμπρό μου. . . .

10. Ἐμίσηφε ὁ Γιάννης ὁποῦ μοῦ προύγγεγε²⁶. . . .

11. Ἐμισέφανε οἱ γαμπροὶ μου, ὁ Ἠλίας καὶ ὁ Μανολιός, δὲ τὴν/ν/ Κριτζά.

12. Ἔστειλα τῆς δασκάλισσας μὲ τὴν Ἑλένην τῆς δάνεια γρ. 2.

13. Ἐπούλησα τὸ μετάξι, ὁποῦ μοῦ ἔστειλε τὸ Ἐργινοῦσι μου, καὶ ἦτονε δρ. 268 φὶ 100 ἔστησε²⁷ γρ. 67. Ἐχρῶσται μου ὁ ἄνδρας τῆς διὰ τὸ μουλάρι γρ. 22 ἔμειναν γρ. 45 καὶ ἤκαμά τα πολίτζα²⁸ τοῦ Ἠλίου νὰ τῶν τὰ δώσει ἀπὸ τοὶ παράδες, ὅπου ἔχω σὶ δονκιάνι. . . .

105 18. Ἐλαβα διὰ τὸν Πέτρο μου ἀπὸ τὸν/ν/ παῖρακιὰρ Μουσταφά-ἀγά γρ. 27,36 καὶ ἤκαμά τα πολίτζα νὰ τὰ δώσει ὁ Ἠλίας τοῦ Πέτρο στή/ν/ Κριτζά.

Λεγεμβρίο[ν]

3 [ἡμ.] α'. Εἰς τὰς 8 ὥρες τῆς νυκτὸς τὸ βράδι τῆς Κυριακῆς ἐγέννησε τοῦ Μανολάκη ἡ γυνὴ ἓνα υἱόν.

8. Ἐποκτίσαμε τὰ σπίτια.

10. Ἐδωσα σὸ χέρι τοῦ Ναζιφ-ἀγά, τῆς Τούρκας, ὁποῦ μοῦ πούλησε τὰ σπίτια, τοῦ ἀδελφοῦ, γρ. 500 μάρτυρες: Τερβίς-ἀγάς Ζερκιδάκης καὶ ὁ γιὸς του Ἀλή-ἀγάς Τζεμελής. . . .

12. Ἐφθασε ὁ δηηλότατος Μουχαφίζ Μουσταφά-Παχιάς ἀπὸ τὰ Χανιά²⁹.

14. Μοῦ ἔστειλε ὁ γαμπρός μου ὁ Μανολιὸς Παγκαλάκης μὲ τὸν ἀδελφόν του τὸ Νικολή γρ. 1000.

*Τὸ Καλλιὸ Κοζυροπούλα ἔστεφανώθη τὸ Μανολιὸ Πάγκαλο. Ἀκούεται καὶ σήμερα τὸ ρ. βλογοῦμαι (= στεφανώνομαι). Ἡ λ. βλογιητή (= σύζυγος) μαρτυρεῖται σὸ Τ.Α.Π. γωδ. 36, σ. 211.

²⁵ Παραφθορὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Γάλλου Προξένου σὸ Μ. Κάστρο Godbout (P a s h l e y I, 174).

²⁶ Τὸ ρ. προγγέγω (ὑπουργεύω) σημαίνει: βοηθῶ τὸν κτίστη. Οὐσ. προγγός ἢ πογγός.

²⁷ Ἡ ἀρχαϊκὴ αὐτὴ μεταφορικὴ ἔκφραση προήλθεν ἴσως ἀπὸ τὸ εἶδος τῶν τότε νομισμάτων, ποὺ τὰ ἔστῆναν σὲ κολόνες.

²⁸ Συναλλαγματικὴ.

²⁹ Τίς 3 τοῦ Δεκέμβριου τοῦ 1833, μετὰ τὴ διάλυση τῶν συγκεντρωμένων στῆς Μουρνιές κληματαίων, ὁ Μουσταφά-Πασάς καὶ ὁ Νουρεντίν-Πασάς, ἐτελώντας ἀπροσδόκητη διαταγὴ τοῦ Μεχμέτ-Ἀλή, ἀπαγγόνισαν 31 (κατὰ τὸν

1834.

106

Γεναρίο[ν]

1 [ἡμ.] β'. Ἀρχὴ σὺν Θεῷ Ἀγίῳ νέον σωτήρι(ον) ἔτος καὶ εἰς χρόνους πολλούς.

2. Ἐξετέλεψε ὁ μωραγκὸς τὰ σπίτια μου καὶ ἤκαμε μεροζάματα 27· πρὸς 7 γρ. τὴν ἡμέρα στένει γρ. 189. Ἔδωσά του τα εἰθύς.

3. Ἦλθε ἡ θυγατέρα μου Ἀννή μετὸν ἄνδρα της Ἠλία καὶ μετὸ Κωνσταντῖνον της καὶ ἠδωκέ της ἡ μάνα της στὴ Γεράπειρα τὸ προῖμα¹ τὸ πατρογονικόν της ὄλο . . . .

31. Ἐμίσησε ὁ Μανολίδς διὰ τῆ[ν] Κριτζὰ καὶ μοῦ ἔδωσε δάνειν 107 ὁ γαμπρὸς μου ὁ Μανολίδς Παγκαλάκης γρ. 500.

Φλεβαρίο[ν]

7 [ἡμ.] γ'. Ἦλθ[ε]νε ὁ πουργὸς ἀπὸ τῆ[ν] Κριτζὰ καὶ Κρουσιανοί . . . .

Μάρτης.

2 [ἡμ.] στ'. Ἔδωσαν τὸ καράρι διὰ δυὸ Μαλλιῶνες, ὁποῦ ἐκλέφταν μέλισσες, 6 μῆρες στὸ λιμάνι.

3. Ἔδωσα ἀριτζιχάλι² διὰ τῆ[ν] Ποθομαρία.

4. Τυρωή.

5. Καθαριὰ Λεντέρα³ τῆς Ἀγίας καὶ Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς.

8. Ἐβάλανε τὸ γαμπρό μου τὸ Μανολιὸ χάφι³.

9. Ἔστειλα τὸν Ἠλία μετὸ Σιγανὸ ὄζω.

23. Ἔδωσα τῶν περβολάρων τοῦ Τιστὰρ - μπέη, τοῦ Γιακουμάκη 108 καὶ τοῦ Ἀμὲτ-ἀγᾶ, μετὸ χέρι τῆς Ζαχαρένιας γρ. 55 καὶ ἐπίκτωσα μέσα στὸ περβόλι στὸ ρούκοννα, ὁμπρὸς στῆ[ν] πόρτα, τὸ χασίλι

26. Ἐγόρασε ὁ Μιχελίδς Λιανάκης, γαμπρὸς μου, μεταξόζαροπο

Raulin : 4.) Κρητιζοῦς, ἐνῶ προηγουμένως οἱ ἴδιοι πασιᾶδες εἶχαν ὑποσχεθῆι στοὺς συγγενετροφένους, ὅτι, ἂν διαλυθοῦν ἤσυχρα, δὲν ἔχουν νὰ πάθουν τίποτε (βλ. P a s h l e y, XXXIX, R a u l i n, 58). Μετὰ τὴν αἰματηρὴ αὐτὴ ἀναζωλουνθία, ὁ μὲν Νουρεντίν — τοῦ ἐθεωρεῖτο ὁ πῶ μορφωμένος Τούρκος τῆς Αἰγύπτου (P a s h., XXXX) — δυσαρεστημένος κατὰ τοῦ Μεχμέτ-Ἀλή τὸν ἐγκαταλείπει καὶ πηγαίνει στὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ δὲ Μουσταφά-Πασάς ἐπιστρέφει στὸ Ἡράκλειο. Αὐτὴ ἀκριβῶς τὴν ἐπιστροφὴ ἀναφέρει μετὸ ἴσως χαλαρῆς ξηρότητα ὁ Κοζύρης.

¹) Κτηματικὴ περιουσία.

²) Αἵτηση

³) Φυλακίη. Πρόκειται γιὰ τὸν πρόσφατο γαμπρὸ τοῦ Κοζ. Μανολιὸ Πάγκαλο, ποῦ πρὸ ὀλίγου καιροῦ εἶχε δανείσει τὸν πεθερὸ του 1500 γρόσα. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ συνέχεια τοῦ Ἡμερολογίου, ὁ Πάγκαλος κατηγορεῖται γιὰ κλοπὴ χρημάτων.

δακτυλίθρες 30 φιλί 25 [=] γρ. 18,30. Ὁ γαμπρός μου ἤδωκε τζοὶ π(α)ρ(άδες) καὶ θὰ κάμουνε τὸ μεταξύ οἱ δυὸ ἀδελφῆδες, τὸ Ἐργινοῦσι καὶ τὸ Ἀννεζίνι, νὰ πιάσουνε τζὶ μουρνιές μου στή[ν] Κριτσά.

29. Ἐστειλα τοῦ Μανολάκη τὰ γρ(όσα), ὅπου τοῦ χρῶστον : 450, λίρες 4, καὶ διάφορο γρ. 60, τεσσάρια 15.

Ἀπριλί[ο]ν

4 [ἡμ.] δ'. Ἐβάλανε τὸ[ν] Πα(πὰ) Γιάννη Πάγκαλο στή φυλακή, στή Μητροπόλη.

6. Ἐσυμφωνήσαμε μὲ τὸ Γιάννη Κλώντζα νὰ κάνει τῶ φυλακωμένο χισμέτι⁴, νὰ λαμβάνει τὸ μῆνα γρ. 15.

17. Ἦλθε ὁ Γεωργάκης μου ἀπὸ τὴν Κριτσά καὶ ἤστειλα τζῆ γυναίκας του ἕνα ζευγάρι παπούτζα (γρ. 8) χαιρετισμόν.

18. Ἐβγάλανε τὸ γαμπρό μου ἀπὸ τὴ φυλακή καὶ τὸν ἀδελφόν του τὸ[ν] Πα(πὰ) Ἰω(άννη).

109 21. Μέγα Σάββατο.

22. Λαμπρά. Ἐσύρανε⁵ τὴ φοράδα.

27. Ἐσύραμε τὴ φοράδα στή[ν] Κριτσά στοῦ Γούμερο τὸ [μ]περίρι⁶, στὸ Θεολόγο.

Μαῖου

7 [ἡμ.] δ'. Ἐμίσηψε ὁ Ἐσμάν-πέης δζὰ τὴν Αἴγυπτον, ὁ μουχαρίζης τῆς Κάνδιας.

8. Ἦρθανε οἱ Κόνσολοι ἀπὸ τὰ Χανιά διὰ τὸ συνεῖτ τοῦ γιουνοῦ⁷ τοῦ Βεζύρη.

10. Ἀρχίτησαν τὴν φαντασία⁸ τοῦ συννειθοῦ.

13. Ἐλαβα δάνεια ἀπὸ τὸν Ἀνδρέα Καλοκαιρινό⁹ 50 εικοσάρια φιλί 20,5, ὅπου συμποσοῦνται γρ. 1005, π(α)ρ. 10, εἰς διορία ἡμέρες 31 καὶ νὰ δώσω ντερεέσο λάδι ὄκ. 20, τὰ ὅποια γρ. τὰ ἔδωσα τοῦ Μαζ-

⁴) Κάτω χισμέτι = ὑπηρετιῶ.

⁵) Τὸ ρ. σύρω ἐδῶ μὲ εἰδικὴ σημασία : παραδίδω πρὸς ὀχείαν. Μὲ τὴν ἔννοια αὕτῃ χρησιμοποιεῖται προκειμένου μονάχα γιὰ «κτήματα» (ὄνους, ἡμιόλους καὶ ἵππους).

⁶) Ἄρρηγ ἵππος (τουρκ.).

⁷) Ἐντὶ τοῦ : γιοῦ. Πβλ. ἄλλουνοῦ, αὐτουνοῦ.

⁸) Ἐορτή.

⁹) Ἀνδρέας Καλοκαιρινός (1804 - 1864). Ὁ πρῶτος ἀπὸ τὴν οἰκογένεια, ποῦ, φεύγοντας ἀπὸ τὸ Τοριγιο, ἐγκαταστάθηκε στὴν Κρήτη. Ἦ σύζυγός του, Μαρία Διαμαντίδη, ἦταν πιθανώτατα κόρη τοῦ Μιχαὴλ Διαμαντίδη, γιοῦ τοῦ Ἐπισκόπου Πέτρως (βλ. ὑπομν. 23 [1832]). Ἀπόχτησε δυὸ γιούς τὸ Λυσίμαχο (1838-1898), ποῦ σκοτώθηκε κατὰ τὴ γνωστὴ σφαγὴ τῆς 25 Αὐγούστου, καὶ τὸ Μίνωα. Πάππος τοῦ νεωτέρου Ἀνδρέα Καλοκαιρινοῦ, ποῦ πέθανε τὶς 30 Δεκεμβρίου 1930.

λούμη Μαζοῦ τῶν παιδιῶν, δὲ νὰ λήβω τὸ τεμεσουόκι ὅπου τοῦ ἔδωσα διὰ τὸ προῖμα μου τῆς Χλωμανεζίνης¹⁰, ὅταν ἐγύρευγε νὰ μὲ θανατώσει καὶ λαμβάνοντας τὸ τεμεσουόκι ὅταν . . . ἐκησε¹¹ τοῦ ἔδωσα ἄλλο τεμεσουόκι, πὼς τοῦ χροσωστῶ 650 γρ. καὶ ἐξε[μ]πέρδεσα τὸ προῖμα μου. Μάρτυρες διὰ τὴν ἐλευθερίαν τοῦ πραγμάτου μου: Σουλεϊμάν-ἀγάς Κουῦμουτζής, παλαιὸς σούπαχης τῆς Κριτσᾶς Μουλαμέταγας, τοῦ Πιλάλαγα ὁ γαμπρός, σούπαχης τοῦ νῦν καιροῦ στὸ Χουμεργιάζο Γιουούση; Τζορμπατζής, τοῦ Πιλάλαγα ἀδελφός τοῦ Σπιρλόγκα χα(α-τζή) μπέη¹² ὁ νιός Γέρος Ἀοίφαγας, Χουμεργιάζο.

16. Συμποσοῦνται τὰ ὀπισθεν γρ. ὅπου ἔδωσαμε τῷ Μαζοῦδον 110 γρ. 1656, 10.

17. Ἔδωσε ὁ Γεωργάκης μου διὰ τὴ Χλωμανεζίν[α] γρ. 1086 καὶ τοῦ ἔδωσα τὴ μισή.

18. Ἐτελείωσε ἡ περιτομή.

21. Τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου καὶ εἰς χρόνους πολλούς, αὐτῆν! Ἦλθαν εἰς ἐπίσκεψιν ὁ Ζαχαράκης¹³ σύμβουλος Λασιθίου, ὁ Γιαννάκης, σύμβουλος Σητείας¹⁴, Ἀντώνιος, κου[μ]πάρος μου.

24. Ἔλαβα ἀπὸ τὸν σιὸς Ἀνδρέα κρασί μετὰ τὸ σταμνὶ ὄκ. 9, [γ]τάρα ὄκ. 3,300 = 5,100 φλ 65 = γρ. 8,22. Ἔδωσέ μου τεμεσουόκι ὁ Πιλιπίρος σὲ 31 ἡμέρα[ς] γρ. 600. Ἐμίσησε ὁ Γιαννιὸς Κιόντζας διὰ τὴν[γ] Κριτσᾶ . . .

Ἰουνίου

7 [ἡμ. ε']. Ἐβάλανε τὸ Μαυρολιὸ χάφι.

11. Μοῦ ἔδωκε ὁ Πιλιπίρος κρασί γρ. 3,5.

17. Ἀποκρά.

Ἰουλίου

1 [ἡμ.] α'. Ἐγόρασα ἀπὸ τὸ Μοχὸ ἀσβέστη ὄκ. 283 γρ. 30 . . .

25. Ἐγόρασα ἕνα προτζινο χαβάνι γρ. 17.

27. Ἦφερε ὁ Σζατάλης κρασί ὄκ. 5,300 φλ 60 γρ. 8,25 περασιτικὸ στήν Πόρτα¹⁵ γρ. 1,37. Ρακή τοῦ Μαυρολιὸ στή φυλακὴ ἐμισή

¹⁰ Πρόκειται γιὰ τοπωνύμιο, ὅπως φαίνεται ἐκ τῆς συνέχειας. Ἡ λ. «θανατώσει» μᾶλλον ἀπλή μεταφορά.

¹¹ Δὲ μπόρεσα νὰ διαβάσω τὴ λέξη.

¹² Σπιρλόγκα λεγόταν ἀπὸ τοὺς Τούρκους ἡ Σπιναλόγκα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἔγγραφα τοῦ Τ. Α. Η. Σπιρλόγκα χατζή-μπέης εἶναι ὁ ἰδιοκτήτης τῆς Σπιναλόγκας.

¹³ Καπετάν-Ζαχάρης, γιὸς τοῦ Παπᾶ Μιχάλη, καπετάνιος καὶ σύμβουλος τοῦ ὄροπεδίου τοῦ Λασιθιοῦ (Τ. Α. Η. κωδ. 36, σ. 98 καὶ 198).

¹⁴ Γιαννάκης Δάνδολος (βλ. ὑπομν. 12 [1831]).

¹⁵ Διαπύλια τέλη. Γιὰ τὸ φόρο τοῦ οἴνου βλ. Ψιλάκι, Γ, 763.

ὄκ. φῖ 6 γρ. 3. Στὸ χέρι τοῦ ἔδωσα γρ. 100· τὸ ὄλον 113,22.

30. Ἔδωσα τοῦ Μουσταφᾶ, τοῦ Μαζλοῦμη τοῦ γιοῦ ἀπὸ τὸ Χου-
μεργιάκο, γρ. 650 καὶ ἤλαβα τὴν ὁμολογίαν μου καὶ μοῦ εἶπε ὁ Μου-
σταφάς, ὅτι ἦτονε τῶν ἀδελφῶν του βεκίλης¹⁶. . . .

Ἀγγούστου

14 [ἡμ.] γ'. Τὸ κιντὶ ἐ[μ]πήκενε ἀπὸ τῶ Χανιῶ τῆ[γ] πῶστα τὸ
παιδὶ τοῦ Ἀντιβασιλέως Μεχμέτ-Ἀλή¹⁷.

15. Ἔδωσα τοῦ Στυλιανοῦ δάνεια γρ. 200, δυὸ λίρες . . . .

113

Σεπτεμβρίου

7 [ἡμ.] στ'. Ἐ[μ]παροκαρίστηκε ὁ Ἡλίας.

11. Ὁρθρου βαθέος ἔδωσε τὸ κοινὸν χρέος ὁ Δημητράκης Σκα-
λανιώτης, πύροπος στὸν Ἅγιον Ματθαῖον.

12. Ἐμίσεψε τοῦ Ἀντιβασιλέως τὸ παιδὶ καὶ ἐ[μ]παροκαρίστηκε
ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς Κάντιας.

17. Ἐμίσεψε ὁ Βεζύρης διὰ τὰ Χανιά.

114

Ὀκτωμβρίου[ν]

4 [ἡμ.] ε'. Ἐμίσεψε ὁ Παῖσιος διὰ τὴν Γεράπετρο.

5. Ἐλήφανε τεσκερὲ νὰ πᾶνε στὸν Ἅγιον Τάρον: Γεώργης Λαυ-
ρε[ν]τάκης, Αἰμίνας, μὲ τὴ γυναίκα του καὶ μὲ τὴν ἀδελφὴ του, Μαρ-
ολιὸ Πεδιάδότης, Γεώργης Λοῦκος, Κωστα[ν]τῆς καὶ Ἀθανάσης Βουρ-
γάροδες, Μιχελῆς Δημητρώπουλος, Ἀνδριανὸς τοῦ Πα(πᾶ) Δημήτριη
Κωστα[ν]τῆς Πλατῆς καὶ ἕνας τοῦ ἀγκιατᾶς του Γιάννης Κουρ-
κουπέτζης.

6. Μοῦ ἔπειλε ὁ διάκος ἀπὸ τὸν Ἅγιον Βασίλη τὸ ἱεροδιακονικὸν
μὲ τὸν ἀδελφόν του . . . .

11. Ὁρθρου βαθέος εἰς τὰς 7 1/2 ὥρας τῆς νυκτός, νὰ ξημερώσει
ἡ Πέμπτη, ἐλευθερώθη τὸ Καλλιὸ καὶ ἐγέννησε τὴν Ἀσπασία¹⁸.

115

12. Ἔδωσα ἕτερο τεσκερὲ τῶν Μεραμπελλιῶτων χ(ατζή)δων· Βού-
σες: Πα(πᾶ) Κωσταντῆ[ς] Λε[μ]πίδης, Φουρνή: Ἡλίας Τυράκης
καὶ ἡ πεθερὰ του πα(πᾶ) Βασίλαινα.

13. Ἔδωσα ἕτερο τεσκερὲ τῶ Χουμεργιακιανῶ χ(ατζή)δω: τοῦ
Ἀνδριανοῦ τοῦ Πα(πᾶ) Δημήτριη καὶ τοῦ Γιάννη Φενέρη.

21. Ἦρθε ὁ Ἡλίας στὸ Λιμάνι . . . .

¹⁶) Πληρεξούσιος.

¹⁷) Δὲν πρόκειται βέβαια γιὰ τὸν πασίγνωστο Ἱμπραήμ, ποὺ ὁ Κοζ. θα
τὸν ἀνέφερε μὲ τὸ ὄνομά του. Κιντὶ = ἀπόγευμα.

¹⁸) Στὴ Χειρῶγραφη Γενεαλογία ἀναγράφεται: «Ἐγενήσανε (τὸ Καλλιὸ Κο-
ζυροπούλα μὲ τὸ Μανολιὸ Πάγκαλο) εἰς τὰ 1834 Ὀκτωβρίων 11 τὴν Ἀσπασία . . .»
(Τ.Α.Η. 253α, 9).

26. *Εἰς τὰς τρεῖς ἡμίσην ὄρας τῆς νυκτὸς ἐγεννήθη τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Μουνοῦ ὁ υἱὸς ὁ Δημήτριος.*

28. *Ἐρρώσθησε ὁ Ρατίπ-ἐφέντης.*

Νοεμβρίο[ν]

10. *Ἐλογαριαστήκαμε μὲ τὸ Γεωργάκη μου καὶ ἔμεινε γὰ μωῦ δί-
νει ἀπὸ τὰ χαροῦπια τῆς Χλομανεζίνης γρ. 13 . . .*

13. *Ἦλθε ὁ Μουχαφίζ Παχιάς ἀπὸ τὰ Χανιά . . .*

Λεκέμβριος.

11 [ἡμ.] γ'. *Ἔγινε ἀπόφασις εἰς τὸ Συμβούλιον μὲ τὸ Βεζύρη καὶ μὲ Κατὴ καὶ Μουφτὴ γὰ δώσει ἡ Ζαμπιά τζοὶ παράδες τοῦ κλε-
ψε τῶ[ν] Πασκάληδω.*

12. *Ἐπόθανε ὁ Μασλοῦμαγας ὁ Καρακάσης¹⁹.*

18. *Ἐγέννησε τὸ περιστέρι.*

19. *Τὸ βράδι ἐπαίξανε τὰ τόπια τοῦ Ραμαζανιοῦ.*

21. *Ἔτερο ὄω' ἀρχὴ πειράματος (;).*

23. *Ἐδωσα τοῦ κα(πετὰν) Χαριτάκη γρ. 50 καὶ ἐπακτόσαμε τὸ
χασίλι τοῦ Τερβίση.*

25. *Χριστόγεννα. Τῆ[ν] Τρίτη βράδι ἔδωσε τὸ κ[οι]νὸν χρέος ὁ
Γιαννὺς Ἀλεξιάκης, Κριτσώτης, σαπουντζής.*

1835.

Γεραρίο[ν]

6 [ἡμ.] α'. *Θεοφάνεια.*

7. *Ἐμίσησε ὁ Μανολῖος διὰ τὴν Κριτσά.*

8. *Ἐβάλαμε τὸν Κωνσταντῖνο¹ εἰς τὸ ἀλβάβητον στοῦ Ρηράκι.*

¹⁹) Περιώνυμος Τούρκος τοῦ Μεραμπέλλου (βλ. καὶ σελ. 85 τοῦ κώδικα, ἡμερομηνία 7 Ἰουνίου). Πολέμησε σκληρὰ τοὺς Χριστιανοὺς τὴν περίοδο τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, ὅπως καὶ οἱ πρόγονοί του τὰ προηγούμενα χρόνια. Τὸ Νοέμβριον 1827 πιάστηκε αἰχμάλωτος μὲ ὅλο τὸ σῶμα του, ἀπὸ 300 Τούρκους, στὸ Καινούργιο-Χωριό. Γι' αὐτὸν καὶ γιὰ τὴν οἰκογένειά του βλ. Κριττοβου-
λίδη, 377-382, Καλομενοπούλου, Κρητικά, 103 ὑποσ. 3, Ψιλάκι,
Γ, 242, Μ. Πιτικάκη στὴ «Δοῦρο» τῆς Νεαπόλεως, τευχ. 27-28 καὶ 31, σελ.
782, 874. Πβλ. καὶ Τ.Α.Π. κωδ. 12, σ. 302, 323 καὶ 326· 25, σ. 125· 9, σ. 203
καὶ 167, σ. 93 κ.ά. Στὴ Χειρόγραφη Γενεαλογία ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς: «Ἐπει-
δὴ ὁ δάσκαλος Πέτρος Κοντογιάννης, ἐγγάτοικος τοῦ χωρίου Κριτσᾶς, μὲ τὸ γὰ ἐρη-
μίτισε γραμματικὸς εἰς τὸ Μεραμπέλλο εἰς τοὺς ἀγάδες Καρακάσηδες
ἀπόκτησε ὑποστατικὰ εἰς τὰ χῶματα τοῦ Χουμεριάκου, ὁπίτια, εἰλατόδενδρα καὶ χω-
ράφια ἀρκετὰ . . . » (Τ.Α.Π. 253α, 6).

¹) Πρόκειται γιὰ τὸν ἕγγονο τοῦ συντάχτη τοῦ Ἡμερολογίου, γιὸν τοῦ
Πέτρου. Στὴ Χειρόγραφη Γενεαλογία ἀναγράφονται τὰ ἑξῆς: «Ἐστεφανώθη ὁ

12. Ἐπόθανε ὁ Χαρολαμπάκης ὁ τεοζῆς καὶ δὲν ἦδουκε ἄδεια νὰ τόνε θάψουν ὁ Ἄγιος ὁ Κορήτης, μόνων καὶ τοῦ ἔδωσαν 50 γρ. ἀπὸ τὴν περιουσίαν τοῦ πτωχοῦ².

28. Ἐποφασίστη ὁ Πέτρος ὁ Ἀρχανιώτης νὰ κάμει στὴ φυλακὴ 6 μῆνες, μὲ τὸ ν[ὰ] κλέψει ἀπὸ ἓνα δυκιάνι γρ. πουγγιὰ 18=γρ. 122,22.

118 Φλεβαρίο[ν]

4 [ἡμ.] β'. Ἐστεφανώθη τὸ Ζαμπιὸ Κοζυροπούλα μὲ τὸ Μιχελιὸ Σκουληκίση.

15. Ἐπόρισε ὁ Μουχαφιζ Παχιάς δὲς τὲς ἀνετολικὲς ἐπαρχίεσ.

119 Μάρτης.

2 [ἡμ.] ζ'. Ἐβάλανε τὸ Μανολιὸ στὴ φυλακὴ διὰ τῆ[ν] Πουλῆρα³.

4. Μιχελῆς Μαρονέλος τοῦ Γιάννη—Αἰμωες—ἔγινε καράρι νὰ λειω-
σεῖ ἀπὸ τὸ χαράτζι⁴. . . .

7. Ἐβάλανε στὴ φυλακὴ τὴ Λεσποινιά, τοῦ Μακροῦ-Γεώργη τὴ θν-
γατέρα, νὰ κάμει 2 μῆνες.

8. Ἐδωσα τὸ χουλασὰ τοῦ Σκορδυλάκη, Φουρνιώτη, εἰς τοῦ χ(α-
τζῆ) Μιχάλη τὸ χέρι.

9. Ἐφθασε ὁ Μουχαφιζ Μουσταφὰ-Παχιά, ἐρέτης μας, ἀπὸ τὰς
ἀνατολικὰς ἐπαρχίεσ.

15. Ἦλθε ὁ Κορήτης καὶ ὁ Πέτρος εἰς τὸ Συμβούλιον καὶ ἐφέρανε
τὰ γραμίματα, ὅπου εἶχα στελεμένα τῶν Μεραμπελλιῶτω δὲς τὸ Στα-
ράκη τὸν Ἀιτανιώτη, ὅπου τοῦ ἔχα πωλημένα χωράφια, καὶ τὸ ἔκαμε
ἢ κρίση καὶ τοῦ γύρισα τὰ ἕκατὸ γρ. καὶ τὰ ἔδωσα τοῦ μεγάλου Καδῆ,
στὴ χέρι, παρόντος ὁ χ(ατζῆ) Ἀλῆ ἐρέτης, ὁ Τεοζάλης, ὁ Τουτζάρης.

21. Ἐμίσηψε ὁ ὑψηλότατος Μουσταφὰ-Πασὰς διὰ τὰ Χανιά.

120 Ἀπριλίον

3 [ἡμ.] δ'. Τὸ βράδι τὰ μεσάνυχτα ἐγέννησε ἡ φοράδα ἓνα θη-

Πέτρος Κοζύρης τὴν Μαρία Στειακοπούλα. Ἐγέννησε εἰς τὰ 182) τὸν Κων-
σταντῖνον, τὸν Ἀντώνη, τὸν Γεώργη, τὸν Μανόλη, τὸν Γιάννη, τὸν Μιχελῆ, τὸν Εὐ-
θύμιο, τὴν Ζημιπούλα» (Τ.Α.Η. 253α, 8). Ὁ Κωνσταντῖνος αὐτός, πὺ μπαίνει τώρα
γὰ πρώτη φορὰ στὸ σχολεῖο, εἶναι ὁ γνωστότατος ὄπλαρχηγὸς τοῦ Μεραμπέ-
λου, γὰ τὸν ὁποῖο ἔγινε λόγος στὴν Εἰσαγωγὴ (βλ. «Κρητικὰ Χρονικὰ» Α, 174).
Στὴ Γενεαλογία ἀναφέρεται καὶ ἄλλοσ ἔγγονοσ τοῦ Κοζ. μὲ τὸ ὄνομα Κωνσταντί-
νοσ, γιὸσ τοῦ Γεωργίου Κοζύρη, μὲ χρονολογία γεννήσεωσ 1844 (Τ.Α.Η. 253α, 8).

²) Ὁ Μητροπολίτης, ἐναντίον τοῦ ὁποίου, παρὰ τὴ συνήθειά του νὰ μένει
ἀπαθῆσ, γράφει ὁ Κοζύρης, εἶναι ὁ Μελέτιοσ Νικολετάκης (βλ. ὑπομν. 68 [1831]).

³) Πρόκειται γιὰ τὸ γαμπρὸ τοῦ Κοζ. Μανολιὸ Πάγκαλο. Ἡ Πουλῆρα τὸν
ἔχει κατηγορήσει, ὅτι τῆσ εἶχε κλέψει χροῖματα.

⁴) Λειώω = σβῆνω, διαγράφω. Γιὰ νὰ ἀπαλλαγεῖ κανεὶσ ἀπὸ τὸν κεφαλικὸ
φόρο, ἔπρεπε νὰ ἦταν ἀνήλικοσ, ὑπέργηροσ ἢ ἀνόπηροσ (βλ. Ν. Σταυρινί-
δη, Ἄνεκδοτα ἔγγραφα . . . «Κρητικὰ Χρονικὰ» Α, 84, ὑποσ. 3).

λωτὸ φοραδάκι κόκκινο καὶ ἄς τὰ εὐλογήσει ὁ Ἅγιος Θεὸς νὰ ζήσουν καὶ νὰ ἀξάνουν ὡς τοῦ Ἀβραάμ καὶ Ἰσαάκ καὶ Ἰακώβ καὶ νὰ παραβλέψει ὁ πολνεύσπλαγγος τὰς ἄπειράς μας ἀμαρτίας . . .

21. Ἦρθα στή[ν] Κριτσά διὰ τοῦ ἀοριῶ⁵ τὸ μαντέ⁶.

27. Ἐβγήκαμε στὸ ἄορι μὲ τὸ Μασλούμαγα καὶ ἐσιμίξαμε μὲ τὸν [X]ασὰν μπέη καὶ μὲ τὸ Μανολάκη.

28. Ἐμείναμε στ' ἄορι.

29. Ἐκατεβήκαμε ἀπὸ τ' ἄορι καὶ ἐξομείναμε στή[ν] Κριτσά.

30. Ἐμίσεψε ὁ Χασὰν μπέης, μὲ τὸ Μανολάκη καὶ ἔμειναν στὸ Μεραμπέλλο.

Μαῖον

5. Ἐμίσεψα ἀπὸ τῆ[ν] Κριτσά καὶ ἔμεινα τὸ βράδι στὸ Νέον Χωρο[ιό].

6. Ἐμίσεψα ἀπὸ τὸ Νέον Χωριὸ μαζί μὲ τὸ νέο κιαγιὰ τοῦ Μεραμπέλλον Κωνσταντῖνο Ραφαήλη καὶ ἤρθαμε τὸ βράδι εἰς τὰς 11 στὸ Κάστρο.

7. Ἐπαρτίσασα τὸν νέον καπετάνιον εἰς τὸ Συμβούλιο.

10. Ἐμάθαμε ὅτι ἦλθαν οἱ Μεραμπελλιῶτες χατζῆδες.

14. Ἐδωσα τοῦ Μανολιὸ Ἀλεξάκη τοῦ ἀοριῶ τοῦ Κριτζώτικου τὰ σενέθια, κομιμάτια 16. Παρ[όντες]: Πα(πά) Γιάννης Κλώντζας καὶ Μιχελῖος Πατέλας· καὶ εὐθὺς ἐμίσεψαν κατὰ τὴν Κριτσά. Τὴν αὐτὴν ἡμέραν, ὥρα δεκάτη, ἐβρέθηκε ὁ Παλιέτης [γ]χορμιμισμένος εἰς τὸ περιθαλάσσιον ἀπὸ τὸ μισγάλι⁷, στὰ Βαρελιτζήδικα ὀμπροστά, καὶ εἶχε καὶ στὸ στήθος 4 μαχαιριές⁸.

⁵ Τὸ ἄορι ἀπὸ τὴν πληθ. ὄνομ. τὰ ὄρη (πβλ. τοὺς κρητικούς δημοτικούς στίχους: «τὸ πορμένο ἀστῆθι μου γιατὸ δὲν ἔχει χροιά . . .», «Σκύλα καὶ πῶς τὴν ξέλασες τὴ γλύκα τ' ἀχειλιοῦ μου . . .». Βλ. καὶ Ν. Τωμαδάκη, Ἄποσημειώματα, «Νεοελληνικὸν Ἄρχειον» [Χανιά] Α, 288).

⁶ Σύμφωνα μὲ τὴν προφορικὴ παράδοση, γύρω ἀπὸ τὰ χρόνια ἐκεῖνα εἶχε δημιουργηθεῖ μεγάλη διένεξη μεταξύ τῶν κατοίκων τοῦ ὄροπεδίου τοῦ Λασιθίου καὶ τῆς Κριτσᾶς γιὰ τὴν κατοχὴ τοῦ δάσους τοῦ Καθαροῦ. Ἡ ἀπόφασις ποὺ ἐκδόθηκε σχετικὰ ἐστηρίχθηκε—σύμφωνα πάντα μὲ τὴν παράδοση—σὲ περιέργη βάση: Οἱ κριτῆς διανυκτέρευσαν στὸ Καθαρό, ἀφοῦ πρῶτα συμφώνησαν, ὅτι τὸ δάσος θὰ παραχωρηθεῖ στοὺς κατοίκους τῆς περιφέρειας ἐκεῖνης, ποὺ οἱ πετεινοὶ τῆς θὰ ἀκουστοῦν εὐκρινέστερα ἀπὸ τὸν τόπο τῆς διανυκτερεύσεως. Καὶ ἐπειδὴ ἀκουστήκαν εὐκρινέστερα οἱ πετεινοὶ τῆς Κριτσᾶς, τὸ δάσος παραχωρήθηκε σ' αὐτὴν, ποὺ τὸ κατέχει μέχρι σήμερον. Δὲν εἶναι ἀπίθανο ὁ «μαντῆς τοῦ ἀοριῶ», ποὺ ἀναφέρει ὁ Κοζ., νὰ εἶναι ὁ ἴδιος μὲ ἐκεῖνο τῆς παραπάνω προφορικῆς παραδόσεως.

⁷ Πολεμιστρά τοῦ τείχους.

⁸ Στὸν πίνακα τῶν πληρεξουσίων τῆς Συνελεύσεως τῶν Μαργαριτῶν, ποὺ ἐδημοσίευσεν ὁ Κριτιβοσλίδης (526-532), ἀναφέρεται ὁ «Ἰωάννης Παλιμέ-

17. Τὸ βράδι ἐπόθανε ὁ ἄνωθεν καπετὰν Γιάννης Παλμέτης.

26. Τῆς Ἁγίας Γριάδος ἐβγάλανε τὸ Μανολιὸ ἀπὸ τῆ φυλακῆ.

29. Ἐμίσεψε ὁ Μανολιὸς διὰ τῆ[ν] Κριτζά, γὰ πά γυροῦγει τὸ Βλάχο.

122 [Ἰουλίον]

4 [ἡμ.] γ'. Ἐδωσε ὁ πα(πὰς) ρέσιμο⁹ γρ. 2705 ἐζήτησε τὸ ἱλάμι καὶ τοῦ εἶπαν: «αἰῖοιο».

5. Ἐζήτησε τὸ ἱλάμι καὶ τοῦ εἶπαν: «αἰῖοιο».

6. Πάλιν: «αἰῖοιο».

7. Τοῦ εἶπανε γὰ ἐξετάξει τὸ[ν] Κ[α]τῆ εἰς ποῖον ἔτος τὸ ἔστειλε.

8. Τοῦ λέγουν: «ἔχομέν το, μὰ δὲ σοῦ τὸ δίδομε».

9. Ὡὰ περιστεριοῦ.

10. Ἐφργε ὁ πα(πὰς) στή[ν] Κριτζά. Ἐδάνεισα τοῦ Χαριτάκη λ(ά)δ(ι) δο(άμια) 250.

12. Ὡὰ ὄρις εἰς περιστέρι.

14. Ἐφργε ὁ Μανολιὸς διὰ τῆ[ν] Κριτζά ὁμοῦ μὲ τὴν γυνή του καὶ τὸ παιδί του . . .

Ἰουλίον

4 [ἡμ.] ε'. Ἐμίσεψε τὸ Ζουμπούλι δζὰ τῆ[ν] Κριτσά μὲ τὸ γαμπού της τὸ Λιανάκη ὄρες δύο τῆς ἡμέρας καὶ εἰς τὰς 11 1/2 ὄρας ἦρθε ὁ Μουχαφίζης Μουσταφά-Παχιάς ἀπὸ τὰ Χανιά.

123 13. Εἰς τὰς ἔντεκα ἡμιση ὄρας τῆς ἡμέρας ἐπόθανε ὁ χ(ατζή)-Ἄλῆ ἐφέντης, ὁ μασκεμὲ-ζιατιπής¹⁰.

15. Ἐβαλε στὸ σχολεῖο τοῦ Ρηγάκι ὁ σὺρ Νιζολάκης τὰ παιδιὰ του.

19. Ἦρθε ὁ χ(ατζή) Σμαήλαγας ἀπὸ τὸ[ν] κια[μ]πέ¹¹ ὁμοῦ μὲ τὸ χ(ατζή) Ἀππουλά . . .

20. Ἐβάλανε τὸ[ν] κασάπη στὸ χάφι, ὅπου ἐβάριζε τοῦ ριζάμη ἐξ ἀπροσεξίας, ἡμέρες 31.

21. Ἦστειλα τοῦ ἔξω καπετάνιο 60 γρ. μὲ τὸν ἀνιψιὸν του Μα-

της, πληρεξούσιος Ἀύλοποτάμου». Σύμφωνα μὲ τὴν προφορικὴ παράδοση (πληροφορίες Γεωργίου Μ. Ζουρδίου) ὁ Καπετάν Γιάννης Παλμέτης εἶχε δρᾶσει ὡς χαίνης κατὰ τὴν περιοχὴ τοῦ βουνοῦ Στρούμπουλα. Μετὰ τὴν ἐπανάσταση εἶχε ἀμνηστευεῖ ἀπὸ τὸ Μουσταφά-Πασά καὶ ἔμεινε στὸ Μεγάλο Κάστρο. Τὸν σκότωσε ἕνας Τοῦρκος, τοῦ ὁποῦ τὸν πατέρα εἶχε σκοτώσει ὁ Παλμέτης ὡς χαίνης: πβλ. Κριττοβουλίδη, 354 (γιὰ τὸ θάνατό του) καὶ 349 (γιὰ τὴν δράση του).

⁹) Γενικὰ ἢ λ. σημαίνει φόρο (βλ. Ν. Σταυρινίδη, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα . . ., «Κρητικὰ Χρονικά» Α, 91, ὑποσ. 32).

¹⁰) Γραμματέας τοῦ Ἱεροδικείου.

¹¹) Πρόκειται γιὰ τὸ ναὸ τῆς Καάβας στὴ Μέκκα (βλ. Τὸ Κοράνιον, μεταφρ. ἐκ τοῦ ἀραβικοῦ Γ. Ι. Πεντάκη, σ. 28, ὑποσ. 3).

νόλη Γεωργαζάκη, διὰ τὰ πάρεσι τὸ βότρωο τοῦ Ἀοῖν-ἀγᾶ. Ἦρθε ὁ Χαριτάκης . . . .

24. Ἐγόρῃσα ἓνα πρότζινο λόγχο με τέσσερα φτίλια γρ. 25,30. Ἐδωσα σασιτικά στή βίδα [παράδες] 20.

Ἐβάλανε τὸ Ἀγιοβασιλειωτάκι στὸ χάφι νὰ κάμει 6 μῆρες, τὸν πρώην φαμέγιο μου, με τὸ νὰ δώσει μιὰ μαχειριά τοῦ κοννιάδο του στὸ μερί.

26. Ἐδωσα τοῦ διάκο τοῦ Ἀγιοβασιλειωτή ἓνα μεγάλο εὐχολοῖ νὰ τὸ σταχώσει.

27. Ἦφερέ μου το, ἐπλήρωσά τουε.

29. Ἐδιαβάστηκε τὸ φερμάρι εἰς τὸ Συμβούλιον νὰ δίδει τὸ πρώτο χαρτί τῶν χαριζιῶν γρ. 15, τὸ δεύτερο 30, τὸ τρίτον, ὁ ἐλάς¹², γρ. 60, χωρὶς ὅμως νὰ δίνει κανεὶς ἄλλο μῆτε παρὰ, δηλαδὴ καλεμιέδες καὶ ἀβιζαμέ[ν]τα¹³ καὶ καθεξῆς.

Ἀγούστου

10 [ἡμ.] ζ'. Ἐβάλανε τζοὶ σουπάχηδες στὸ χάφι . . . .

28. Ἐδωσα δάνεια τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Ὁρολογᾶ τοῦ Σεο[έλ]ε- 124
τῆ ἐννιάρια 5 . . . .

29. Εἰς τὰς 10 ὥρας τῆς ἡμέρας μου ἔδωσαν τὸ χουλαῶ ἀπὸ τὸ Συμβούλιον, νὰ πάω στὸ Μεραμπέλλο καὶ Λασίθι μαζί με τὸν Μασλούμαγα, νὰ κάμομε ἐξετάσεις τῶν σουπάχηδων [καὶ τῶν] γομιματικῶν.

31. Εἰς τὰς τρεῖς ὥρας τῆς ἡμέρας ἐπόρῃσα ἀπὸ τὸ Κάστρο διὰ τὸ Μεραμπέλλο καὶ ἦκαμα καρφαλι¹⁴ στὸ Τραβᾶδι καὶ τὸ βράδι ἐξώμεινα στή Σταλίδα.

¹² Τὸ χαράτσι ἦταν τριῶν εἰδῶν: «ἐλιά, ἐφοῶτ καὶ ἐνᾶ» (βλ. Κ. Σά-
θα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη Γ, 46).

¹³ Καλεμιέδες = ἔξοδα γραφικά. Ἀβιζαμέντα = ἔξοδα δημοσίων ἀνακοι-
νώσεων. Ἡ σημείωση αὐτῆ τοῦ Ἡμερολογίου μαρτυρεῖ, πόσο καταθλιπτικὰ
φορολογοῦσε τὴν Κρήτη ὁ Μεχμέτ-Ἀλής (πβλ. «Κρητικὰ Χρονικά» Α, 183).
Ὅσο καὶ ἂν ἡ κατάργησις τῶν καλεμιέδων, τῶν ἀβιζαμέντων καὶ τῶν ἄλλων συν-
αφῶν με τὸ χαράτσι ἐπιβαρύνσεων δικαιολογεῖ τὴν ἀύξησις τοῦ τελευταίου, πάλι
παραμένει ἐξαιρετικὰ βαρὺ τὸ χαράτσι ἔτσι, ὅπως καθορίζεται στὸ Ἡμερολό-
γιο, ὅταν ληφθεῖ ὑπ' ὄψει ὅτι σὲ παλιότερα χρόνια ὁ ἐλάς ἦταν 9, ὁ ἐφοῶτ
1 1/2 καὶ ὁ ἐνᾶ 2 γρόσα (βλ. Κ. Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη Γ, 46).
Εἶναι δὲ ἀκόμη ἡ σημείωσις αὐτῆ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὴ τῶν ἀνακριβειῶν,
ποὺ περιέχον τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα τῆς Αἰγυπτιακῆς Κατοχῆς (βλ. «Κρητικὰ
Χρονικά» Α, 176-177): ἐνῶ στή «Βακάι-γκιρίτ» τῆς 11.8.1833 (Μουρέλλου,
Γ, 1285-1293) σὲ ἐπίσημη ἀνακοίνωσὶς τῆς βεβαιώνει ὅτι ἐλάττωσε τὸ χαράτσι
στὸ ποσὸ τῶν 4-6 γροσίων, ἀπὸ τὸ Ἡμερολόγιο φαίνεται ὅτι, μετὰ δυὸ χρό-
νια, τὸ χαράτσι ἦταν σχεδὸν δεκαπλάσιο! (πβλ. καὶ ὑπόμνημα 52 [1831]).

¹⁴ Πιρόγεμμα.

Σεπτεμβρίου[ν]

1 [ήμ.] α'. Ἐσηκώθηκα ἀπὸ τῆ Σταλίδα καὶ ἦρθα τὸ κιντὶ στὸ Νέον Χωριό . . . .

125

25. Ἐφτάξαμε στὸ Λασίθι στὸ χωριὸ Τζεργιάδω . . . .

Ἐκτωμβρίου[ν]

1 [ήμ.] γ'. Ἦρθα στὸ Νέον Χωριὸ καὶ ἐνταμώσαμε μὲ τὸ Μελέκ Ἰμπραήμ-[μ]πέη¹⁵.

6. Ἔστειλα ἀπὸ τὸ Νέον Χωριὸ μὲ τὸ δραγάτη τὸ Σήφη εἰς τὸ Κάστρο στὸ σπίτι μου ἕνα τορπὰ μὲ ἀμύγδαλα καὶ μῆλα.

7. Ἐμίσεψε ὁ Μελέκ-μπέης διὰ τῆ Σπιναλόγκα, νὰ πάει νὰ γιο-κλειτίζει¹⁶ τὸ ἀσκέρι . . . .

14. Ἐπῆγα καὶ ἐπροσζύνησα στὸ περιβόητο μοναστήρι στὸ Ἄρετι¹⁷, καὶ τὸ βράδι ἐξώμεινα στή[ν] Καρδαμουτζᾶ¹⁸.

126

15. Ἐμίσεψα ἀπὸ τῆ[ν] Καρδαμουτζᾶ (ὁ ναὸς τῆς εἶναι ἡ Ὑψω-σις τοῦ Στανθοῦ) καὶ ἀπὸ ἑκεῖ ἐμίσεψα καὶ ἦλθα εἰς τὴν Δωριέζ¹⁹, τὸ μοναστήρι, (ὁ ναὸς τῆς εἶναι Ἁγιος Κωνσταντῖνος) καὶ ἐστάθην ἐκεῖ ἕως τὸ μεσημέρι καὶ ἀπὸ ἑκεῖ ἐμίσεψα μὲ τὸ Χ(ατζή) παπὰ καὶ μὲ τὸ Χ(ατζ)αλή, τὸ σοῦπαχη τῆς Φουρνῆς, καὶ τὸ γραμματικὸ τὸ Μιχελῶ καὶ ἦλθαμε τὸ βράδι στή Φουρνὴ καὶ ἐνταμώσαμε τὸ Μασλοῦμ-ἀγὰ καὶ ἐξώμεινα στὸν γραμματικὸν τὸ σπίτι.

16. Ἐμίσεψα ἀπὸ τῆ Φουρνῆ καὶ ἦλθα στὸ Καινούριο Χωριὸ καὶ ἐκεῖ ἦλθε τοῦ Μασλοῦμ-ἀγὰ γράμμα καὶ ἐμίσεψε μετὰ τὸ βασίλειμα τοῦ ἡλίου καὶ ἐπῆγε κατὰ τὸ Κάστρο καὶ ἐγὼ ἐξώμεινα στὸ Νέο Χωριό.

17. Ἐμίσεψα ἀπὸ τὸ Νέον Χωριὸ μαζί μὲ τοὺς σουπάχηδες, τὸ Χερῖφ-ἀγὰ καὶ Μουλὰ Ἀμέτη, καὶ τὸν σιῶν Ἀνδρονιὸ καὶ ἐβγήκαμε [σ]τὴ Βούσες καὶ ἐγεντήκαμε στὸν σιῶν Νικολάκη Χλαπουτάκη καὶ ἀπὸ ἑκεῖ ἐμίσεψα μὲ τὸ Μουλὰ Ἀμέτη καὶ ἐξωμείναμε τὸ βράδι στὸ Χουμεριάκο καὶ τὸ βράδι ἔγιναν βρογαὶ καὶ ἀστραπαί.

18. Ἐμισέψαμε ἀπὸ τὸ Χουμεριάκο μὲ τὸ Μουλὰ Ἀμέτη καὶ ἦλθε καὶ ἐκα[μ]πάνιζε τὰ μετᾶξια στή[ν] Κοιτζᾶ . . . .

27. Ἐχειροτονήθη ὁ ζὸς μου ὁ Γεώργιος ξεροδιάκονος καὶ μὲ τὴν λειτουργίαν ἐδιάβασε ὁ δεσπότης συγχωρευτικὰ εἰς τοὺς τάφους τοῦ πα-τροῦς μου καὶ τῆς μητρὸς μου καὶ τοῦ θείου μου τοῦ χ(ατζῆ) Πέτρο Κοζύρη.

¹⁵ Κατὰ τὸ 1832 ἀναφέρεται ἕνας Μελέκ-μπέης ὡς ἐπόπτης τῶν Βακου-φίων (Γ.Α.Π. κωδ. 169, σ. 46).

¹⁶ Γιοκλεντίζω = φορτόνω.

¹⁷ Γιὰ τὴ Μονὴ τοῦ Ἄρετιοῦ βλ. «Χριστιανικὴ Κρήτη» Α, 2-6.

¹⁸ Γιὰ τὴ Μονὴ αὐτὴ βλ. Ν. Παπαδάκη, Ἡ ἐκκλησία τῆς Κρήτης σ. 95.

¹⁹ Βλ. ὑπομν. 10 [1832].

Νοεμβρίο[ν]

127

17 [ἡμ.] α'. Τὸ βράδι τὰ μεσάνυχτα ἐγέννησε ἡ θυγατέρα μου Ἐννα ἓνα ζόν, τὸ Μανολιό.

25. Ἦρθα στὸ Κάστρο ἀπὸ τὴ βόλιτα τοῦ Μεραμπέλλου καὶ Λασιθιοῦ μὲ τὸν Μασλοῦμ-ἀγά, ὅπου ἐξετάξαμε τὰ χασιλιάθια (;) τῶν ρετζισπέρων²⁰ 5 χρόνων.

Δεκεμβρίο[ν]

128

13 [ἡμ.] στ'. Ἐγόρασα ἀπὸ τοῦ Πεκῆρ-καπετάνιο ἓνα πιπιτάκι γυαλίνο δζὰ τὸ γλύκισμα γρ. 7 $\frac{1}{2}$ καὶ ἀπὸ τὸ Λαδὰ 6 κονταλάκια δζὰ τὸ γλύκισμα γρ. 4 $\frac{1}{2}$.

16. Ἐδανείστηκα 50 γρ(όσα) ἀπὸ τὸν Ἀριφ-ἀγά Βελονάκη, κασάπαχη, καὶ ἐγόρασα ἀλεύρι σίτινο δζ. 49,100 φλ 41 π(α)ρ(άδες) τὴν δζὰ . . . .

23. Ἐφθασε ὁ Μουσταφὰ-Παχιάς, ἐφέντης μας, ἀπὸ τὰ Χανιά μὲ μεγάλην χιονιά.

25. Χριστόγεννά καὶ εἰς χρόνους πολλούς, ἀμήν . . . .

1836.

129

Γεναοίου

1 [ἡμ.] δ'. Ἀρχιμηνιά καὶ ἀρχιχρονιά. Νὰ δώσει ὁ Ἅγιος Θεὸς καὶ εἰς χρόνους πολλούς, ἀμήν.

2. Ἐστεῖλα μὲ τὸν πα(τὰ) Γεώργη Κλώντζα γρ. 12, νὰ τὰ δώσει τοῦ ἑπιτρόπου νὰ μοῦ τ' ἀλλάξει μὲ φιλοῦς.

3. Μοῦ ἔστειλε ὁ Πέτρος ἀπολυτοῦς¹ γρ. 1 καὶ ὁ Πα(τὰ) Κωσταντῆς 1. Ἐβάλανε στὴ φυλακὴ τὸ Γιάννη Σιλαμιανὸ ἐξάμηνον διὰ τρεῖς κούβους, ὅπου ἤκλεψε. Κι' ὁ Βιαντίτης γραμματικὸς χρόνο ἔνα.

10. Παρασκευὴ ξημέρωμα εἰς τὰς 10 ὥρας τῆς νυκτὸς ἔδωσε τὸ κοινὸν χρόος ὁ Ἀδάμης σύμβουλος τοῦ Μοροφατζοῦ², ἀναπαύσει δὲ αὐτοῦ τὸ πνεῦμα ὁ τῶν πνευμάτων καὶ πάσης σαρκὸς Θεός, ἐνθα ἦχος καθαρὸς ἐορταζόντων καὶ φωνῆς καθαρῆς ἀγαλλιᾶσεως.

14. Ἦρθε φερμάνι ὅτι τοῦ Σουλτὰν Μαμούτη ἦρθενε χεῖτζαῖτες³ καὶ ἔγινε σενλίκι ἐφταήμερο, τὴν κάθε ἡμέρα 105 κανονιές: τὸ πρωτὸ 21, τὸ μεσημέρι 21, τὸ νιντὶ 21, τὸ βράδι 21, τὸ γιατζὶ 21 καὶ προσ-

²⁰) Τῶν γεωργῶν. Ὁρθότερα ἔπρεπε νὰ γραφεῖ: ρετζιπέρωνων (ρετζιπέρης, ὁ). Ἡ λ. ἀκούεται καὶ σήμερα.

¹) Ἀπολιτοὶ παρὰδες λέγονται ἀκόμα στὴν Κρήτη τὰ φιλιὰ χοήματα.

²) Καταγόταν ἀπὸ τὸ χωριὸ Χάρακας (Γ.Α.Η. κωδ. 147, σ. 74). Δὲν περιλαμβάνεται στὸν κατάλογο τῶν πληρεξουσίων τῶν Μαργαριτῶν.

³) Πριόγκηπας.

ταγή στο κάθε εργαστήρι να ανάπτουν 5 καρδιάλια. . . .

24. Ἐβάλανε στο χᾶφι ἐκείνους, ὅπου ἐτακιλτίσαν⁴ τοῦ κοπελιοῦ ἀπόξω στο χαμάμι, ἡμέρες) 31.

29. Ἐδωσε ὁ πα(πά) Γιάννης Πάγκαλος ἀριτζιχάλι δζὰ τὰ γο(όσα), ὅπου τοῦ ἔκλεψε ἡ Ζα[μ]πιὰ. . . .

130

Φλεβαρίο[ν]

4 [ἡμ.] γ. Ἐφουλακώσανε τὸ Σεριὰρ Ἀσανάκη διὰ 31 ἡμέρας καὶ ἓνα Ρομιὸ 31, ὅπου ἤκλεψε ἓνα ἀλέτρι.

5. Ἐπήγαμε στὴ χιόνα καὶ ἐγράφαμε τὰ [μ]πράτη⁵.

10. Καθαριὰ Δευτέρα. Νὰ δώσει ὁ Θεὸς καὶ τὴν ἀγίαν Ἀνάσταση.

13. Ἐουβαστήκαμε μὲ τὸν Πασκαλογεώργη ἀπὸ τὸν Ἰστρονα νὰ τοῦ δώσω τὸ φοραδάκι σημισακό: νὰ μοῦ πληρώσει τὸ ἐμισὸ γο. 160, νὰ μοῦ τὰ δώσει εἰς 21 ἡμέρας.

16. Μὲ τὸ νὰ κλέψει στο Σεβρι-Τζεσιμέ⁶ ἓνας Τουρκάκης π(α)ρ(άδες) τοῦ συντρόφου του, φυλακὴ ἑξάμηνο.

19. Μιὰν καινουργιοχωρίτισσα γυναίκα, ἡ Τζιχλοπούλα, ἐφυλακώθη εἰς ἡμέρες 31.

20. Ἐφυλακώθη ἓνας Τοῦρκος, ὅπου ἐχάλασε ἓνα θηλυκὸ 7 χορ-ν[ῶ], εἰς φυλακὴν χρόνους 7.

24. Ἐκάθισε στο Συμβούλιο νέος σύμβουλος τοῦ Μονορατζοῦ ὁ Θεοδωράκης⁷.

29. Μὲ προσηλώσανε νὰ δίνω τὰ ἄχρα καὶ ἐκα[μ]πανίσανε στὴ[ν] Καινούργια Πόρτα ὁκ. 4693, στο Παροῦν-χανὲ ὁκ. 2953.

Μαοτίου

1 [ἡμ.] α'. Τῆς Σταυροπροσκύνησης. Νὰ δώσει ὁ Θεὸς καλὸν ἔτος καὶ εἰς χρόνους πολλοὺς, ἀμήν.

2. Ἐκα[μ]πανίζαμε τὰ ἄχρα στὴ[ν] Καινούργια Πόρτα.

131

4. Ἐπήγαμε μὲ τὸ Μουλὰ Σαλή καὶ ἐλέσαμε τὸ στάρι τοῦ μαρτηλιοῦ μουζούρια 6 [=] ὁκ. 88,200. Ἐδώσαμε μυλωνικά ὁκ. 5, ἔμεινε

⁴) Ἐπετέθησαν ἀξιοσημεῖωτη ἡ σύνταξη τοῦ ρ. μὲ γενική.

⁵) Τὰ παντὸς εἶδους πράγματα (ἀπὸ τὸ ἰταλ. imbratti) βλ. Σ τ. Ξ α ν - θ ο υ δ ῖ δ ο υ, Ποιμενικά Κρήτης, «Λεξικογρ. Ἀρχ. τῆς Μέσης καὶ Νέας Ἑλληνικῆς» Ε, 317.

⁶) Συνοικία κοντὰ στὴν Πολυκλιδικὴ Ἡρακλείου.

⁷) Σύμφωνα μὲ τὴν προφορικὴ παράδοση ὁ Θεοδωράκης Γεωργιάδης ἦταν ἀπὸ τὸν Ἅγιο Θεομᾶ τοῦ Μονοφατίου, πατέρας τοῦ φαρμακοποιοῦ Γεωργίου Γεωργιάδη, ποῦ πέθανε τὸ 1943. Ἀντικατάστησε στο Συμβούλιο τὸν Καπετὰν Ἀδάμη, ποῦ ἦταν πιθανότατα πατέρας του (βλ. Τ.Α.Η., κτηματικὸς κώδικας 79, σ. 115 καὶ 143). Ὡς σύμβουλος ἐπὶ Αἰγυπτιακῆς Κατοχῆς ἐπέβλεψε τὸ κτίσιμο τῆς μεγάλης γέφυρας τῆς Ἁγίας Εἰρήνης, στὰ Σπήλια (βλ. Σ τ. Ξ α ν - θ ο υ δ ῖ δ ο υ, Χάνδαξ-Ἡράκλειον, 148). Ἀπέθανε τὸ 1865.

σαφὶ ὀκ. 83,200. Ἐστείλανε τὸ Μανολάκη Πεδιά⁸ στὴ Γρα[μ]πούσα νὰ κάμει ἓνα χρόνο, μὲ τὸ νὰ χάλασε 20 πουργιὰ τοῦ Μιργιουὶ ἀπὸ τὴ χάμλα⁹. (Ἰουνίου 9 ἦρθε στὸ σπίτι του).

19. Ἔλαβα δάνεια ἀπὸ τὸ χ(ατζή) Μορωνιαὸ γρ. 50 . . . .

24. Ἐγινε καρᾶρι νὰ κάμει ἓνα χρόνο στὴ [μ]πρά[γ]κα¹⁰ ὁ Βε- κηλαγασὴς μὲ τὸ γραμματικό.

25. Ἐπόθανε ἡ Χιεκῆρ-ἀγάδενα . . . .

Ἄπριλί[ο]ν

1 [ἡμ.] δ'. Ἐβάλανε στὴ φυλακὴ τὰ Κριτζωτάκια, τὸ Κοκκινάκι καὶ τὸ Νερατζουλάκι, διὰ ἐξάμηρον, μὲ τὸ νὰ ἔκλεψαν 2 μέλισσες τῶν Χαλέπηδων Καλαμανχανῶν.

3. Ἐπόθανε ὁ χ(ατζή) Πιτήδειος.

4. Χασοφε[γ]γυριά.

10. Ἐμίσηρε ὁ Μουσταφά-Παζιάς καὶ ὁ Ταλιχ-μπέης καὶ ἐ[μ]- 132
πιοκαριστήκανε ἀπὸ ἄδω ἀπὸ τὸν λιμένα τοῦ Χάνδακος εἰς τὰς 11 ὥρας τῆς Παρασκευῆς εἰς τὸ παπύρι διὰ τὴν Αἴγυπτον¹¹, προσκαλε- σμένοι ἀπὸ τὸν Ἀντιβασιλέα, καὶ ὁ Ἄγιαν-ἀγάς καὶ ὁ Σεῆρ-μπέης καὶ ὁ Γεραπετρότης (sic) σύμβουλος καὶ ὁ Μουρ[σ]άτ-μπέης. . . .

27. Ἐδωσε ἡ Πουλῆνα ἀριτζιχάλι διὰ τὸ Μανολιὸ¹² καὶ ἐποκρί- θηκε ὁ Μουσταφά-ἐφέντης καὶ εἶπε : «Βαλάϊ-πιλάϊ τοῦο Μονχαμέτ χα- κιτζίν¹³ καὶ ὁ Μανολιὸς ἔχει καὶ τζῆ Ζα[μ]πιῆς καὶ τζῆ Πουλῆνας τὰ γρόσα». Καὶ λέγει ὁ κ(απετὰν) Χαριτάκης : «Ἄεν τὰ ἔχει ὁ κακοροί- ζικος καὶ ἐγὼ κατέχω τὸ χάλι του». Λέγει πάλι ὁ Μουσταφά-ἐφέντης : «Μὴν τοῦ πιστεύεις καὶ ἐκεῖνος τὰ ἔχει».

Μαῖο[ν]

4 [ἡμ.] β'. Ἦβυλα τὸν Κωνσταντῖνον στὸ γράψιμο εἰς τὸν Κων- σταντῖνο Κρασάκη. Ἐπαρισιάστηκε ἡ Πουλῆνα στὸ Συμβούλιον καὶ ἐγύρνεγε τοῦ Μανολιὸ τὴν ἀδικία. Καὶ εἶπε ὁ Μανολιὸς : «Ξε[μ]περ-

⁸) Καπετὰν Μανολάκης τοῦ Δημητρίου, καπετάνιος Πεδιάδος (Τ.Α.Η. κωδ. 113, σ. 119).

⁹) Εἶδος φόρου «τὸ δόσιμον τῆς χάμπλας» βλ. Ν. Τωμὰδάκη, Ἐντυπα καὶ ἔγγραφα 1823-24, 1841, 1866-7, «Νεοελληνικὸν Ἀρχεῖον» τ. I [1935] σ. 241.

¹⁰) Ἴσως ἀπὸ τὸ ἰταλ. brago = ἰλύς, λάσπη. Ἐννοεῖ τὸ καθάρισμα τοῦ λιμανιοῦ ἀπὸ τὸ βόρβορο (βλ. Στ. Ξανθοῦδου, Χάνδαξ-Ἡράκλειον, 125) συνηθισμένη ποινὴ ἐπὶ Αἰγυπτιακῆς Κατοχῆς (βλ. «Κρητικὰ Χρονικά» Α, 191).

¹¹) Γιὰ τὸ ταξίδι αὐτὸ βλ. Politics, XXXV.

¹²) Πρόκειται γιὰ τὸ γαμπρὸ τοῦ Κοζύρη Μανολιὸ Πάγκαλο (βλ. ὑπομν. 3 [1834] καὶ 3 [1835]).

¹³) Μὰ τὸ Θεό, μὰ τὸ φῶς τοῦ Μωχαμέτη, μὰ τὴν ἀλήθεια. Ὁ ἐνδιαφέ- ρων αὐτὸς διάλογος γίνεται στὸ Συμβούλιο μεταξὺ τοῦ Μουσταφά-Πασά καὶ τοῦ συμβούλου τῆς Πυργιώτισσας Καπετὰν Χαρίτου.

δέσετε μου ἀπὸ τῆ Ζα[μ]πιά τὰ γρόσα μου καὶ δότε τα τῆ Πουλή-
 ρας δίκαια - ἄδικα, ἐπειδὴ δὲν ἔχω τὸν τρόπον». Τοῦ ἀποκρίνονται :
 «Πούλησε τὸ προᾶμα σου». Λέγει ὁ ἐρέντης : «Ἐμένα τὸ κόβγει ὁ νοῦς
 μου, πὸς ἔχει ὁ Μανολῖος καὶ τῆ Ζα[μ]πιᾶς τὰ γρο(όσα)· τί λέτε σύμ-
 βουλοι ;» Καὶ βλέποντας τὸ Συμβούλιον τοῦ ἐρέντη τὴν ὄρεξη ἐποκρι-
 θήκανε ὄλοι καὶ ἔκαμῆ το ταστίκι¹⁴, πὸς τὰ ἔχει ὁ Μανόλης ὄλα, διὰ
 τὰ γενεῖ τοῦ ἐρέντη ὁ λόγος. Ἐπειτα τοῦ λέγει ὁ ἐρέντης : «Ἐσὸν ἐπού-
 λησες τὸ μουλάρι σου ὅ πουγγιά καὶ δὲν τ[ά] δωσες». Καὶ τὸ μουλάρι
 τὸ γόρασε ὁ Μασλούμης ὁ Μεραμπελλιότης 1450 καὶ ἐπῆρε ὁ τελάλης
 τὰ 50. Ἄς ξεταχθεῖ καὶ αὐτό, τὰ δοῦμε ποιὸς ἐναι ὁ μουνναρῖκης¹⁵,
 ὅπου εἶπε τοῦ ἐρέντη τὰ ψόματα, διὰ τὰ γνωριστοῦν καὶ τὰ ἐπίλοιπα
 ψόματα τῶν μουνναρῖκῶν. Ἐδωσε ἄδικα γρ. 1000. Ἐμίλησε ὁ
 Χαριτάκης τὸ δίκαιον καὶ ἐπῆρε μιὰ κακὴ ἀλεπάντα¹⁶ . . . .

133 16. Ἐφυγε τὸ παπόρι, ἀφοῦ ἐπῆρε κεράσα καὶ χιόνι διὰ τὴν Αἴ-
 γυπτον.

19. Μὲ ἄσπασε ὁ σεῖτης . . . .

26. Ἐδωσε τὸ ἱλάμι του στὸ Συμβούλιον ὁ Πα(πᾶ) Γιάννης Πρα-
 τζίνης ἀπὸ Βραχάσι, διὰ τὰ βουλωθεῖ. Ἐβάλανε τοῦ Ψαροῦ τὸν ἕγιὸ
 στὴ φυλακὴ, μὲ τὸ τὰ ἔκλεψε μιὰ κοπελιά καὶ τὴν ἐπῆγε στὰ ρησά, καὶ
 θὰ τὰ ἔναι φυλακωμένος, ἔως τὰ ἔλθει ἡ κοπελιά καί, ὡσὰν ἔλθει, τὰ
 κάμει ἀκόμη στὴ φυλακὴ διὰ κανόνα μῆνες ἔξε.

28. Εἰς τὰς 6 ὥρας τῆς ἡμέρας ἔρπασεν ὁ Μουχαρῖζ Μουσταφᾶ-
 Παχιᾶς ὁμοῦ μὲ τοὺς συμβούλους μὲ τὸ παπόρι ἐρχόμενος ἀπὸ Ἀλε-
 ξάνδρεια . . . .

Ἰουνίου

3 [ἡμ.] δ'. Ἐδωσε ὁ Γεώργης Χριστίνης ἀριτζιχάλι διὰ τὸν Πα-
 (πᾶ) Γιάννη Πάγκαλο, ὅτι τοῦ χρεωστεῖ τὰ μισιά του καὶ δὲ [μ]πορεῖ
 τὰ τὰ ξε[μ]περδέσει.

6. Ἐμίσεψε τὸ σαντορινιὸ μὲ τοὺς Κορητικὸς τὰ πᾶνε στὴ νέα ἐκ-
 κλησία, ὅπου ἐφανερῶθηκε στὴ Σαντορίνη.

8. Ὡρα ὀργόη ἐμίσεψε ἀπὸ τὴν κουρουτίνα ὁ Μουσταφᾶ - Παχιᾶς
 καὶ ἐπῆγε στὴ Ρογδιὰ διὰ θαλάσσης.

9. Ἦρθε ὁ Μανολάκης ὁ Πεδιᾶς ἀπὸ τὴ Γρα[μ]ποῦσα.

11. Ἐφθασε στὸ Κάστρο ὁ Μουσταφᾶ-Παχιᾶς ἀποτάχυνα¹⁷ ἐρχό-

¹⁴) Κάνω ταστίκι = ἐπικυρώνω.

¹⁵) Συκοφάντης, ραδιοῦργος.

¹⁶) Ἐπιπληξή. Ἡ σκηνὴ αὕτη τοῦ Συμβουλίου χαρακτηρίζει τὴν δεσποτεία
 τῆς γνώμης τοῦ Μουσταφᾶ-Πασᾶ εἰς ἀποφάσεις τῶν Τοπικῶν Συμβουλίων
 (πβλ. Εἰσαγωγή σελ. 185-186)

¹⁷) Ταχυνῆ = πρῶτ. Ἀποτάχυνα (ἐπ(ρ).) = περὶ τὸ τέλος τῆς ταχυνῆς (πβλ.

μενος ἀπὸ τῆ Ρογδιά διὰ ξηραῖς καὶ ἐπήγαμε ὄλοι οἱ σύμβουλοι καβα-
λάροι καὶ τότε προῦπαντήσαμε εἰς τὸν Ξεροπόταμο. Ἦρθε ἡ Ζαχαρέ-
νια ἀπὸ τῆ Βρούσας.

17. Ἔδωσα τοῦ Καρπάθιου τοῦ Νικολῆ, γερο[ν]τῆ, δάνεια γρ. 20.

19. Ἐπῆγε ὁ Παζιάς ἐφέντης μας στὴ Ρογδιά.

134

20. Ἔδωσα τοῦ Ἀργυράκη σενέτι διὰ τὸν Ἡλία εἰς ἡμέρας 91.

21. Ἐλευθέρωσαν τοὺς φυλακισμένους.

22. Ἔδωσαν τὸ Τιβάν-τεσκερὲ¹⁸ τοῦ Πέτρο δζὰ γραμματικὸς στῆ[ν]
Κριτζά.

24. Τοῦ Κλειδώρου.

26. Ἐγόρασα ἀπὸ τὸ Γαβαλιανὸ δυὸ σακκιά κοκκινόλουρα, γρ. 20.

Ἰουλίου

1 [ἡμ.] δ'. Ἔστειλα τὸν Κωνσταντῖνο εἰς τὸ σχολεῖον τοῦ Δημη-
τρίου.

4. Ἐγόρασα τὸ κρεμαστὸ ρολόι γρ. 16,15.

18. Εἰς τὲς ὀκτὼ ὥρες ἐμίσηψε ὁ Μουσταφά-Παζιάς δζὰ τὰ Χα-
νιά . . . .

28. Ἔδωσα τοῦ Κωνσταντίνου Ἀργυράκη διὰ τὸν Ἡλία γρ. 500....

135

29. Ἐτελείωσα τὰ ἐρπιακόσα γρ. τοῦ Ἀργυράκη, ὅπου τοῦ ἄρσεν-
σαι ὁ Ἡλίας, καὶ ἔλαβα τὴν ὁμολογίαν.

Αὔγουστος.

4 [ἡμ.] γ'. Ἐμίσηψε ὁ Δημήτριος ἀπὸ τὴν Κριτζά ἀπὸ τοῦ Ἡλία.

Σεπτεμβρίου[ν]

5 [ἡμ.] ζ'. Ἦβαλε ὁ Μανολάκης τὴ Ζαμπιά καὶ ἤδωκε ἀουτσιγά-
λι, γὰ πάρει τοῦ Πα(πᾶ) τὸ πρᾶμα ἄδικα.

24. Ἐμίσηψε ὁ πα(πᾶς) διὰ τὸ Ρέθεμνος.

25. Εἶδον κατ' ὄναρ ἀνθρώπους καὶ ἐκοβγαν ἀχένας ἀνθρώπων
καὶ τοῦ Ἀσπονδου ἕνα [ᾶ]ξίνι εἰς τὸ στόμα του τοῦ ἔτυπτον, διὰ γὰ
κόψουν τὸν ἀχένα καὶ ἐθαύμασα, ὅτι εἶδα τὸν Ἀσπονδο γὰ τὸν
πλήττον¹⁹.

Ὀκτωμβρίου[ν]

136

15 [ἡμ.] β'. Ἐβγάλα τὸν χατζήδον τὰ διαβατήρια.

19. Ἐποφασίστη τοῦ Τρα[ν]τομανόλη ὁ υἱὸς γὰ κάμει ἕνα χρόνο

ἀπομωσήμερα). Ταχιά-ταχιά = πολὺ προῖ.

¹⁸) Διορισμὸ ἀπὸ τὸ Ντιβάνι (Συμβούλιο).

¹⁹) Ἡ προσωνυμία «Ἀσπονδος» ἀποτελεῖ, πιθανόν, ὄχι κοινόχρηστο παρα-
νόμι, ἀλλὰ ὑποκειμενικὴ ἐκφραση τοῦ Κοζ., πού, ἀπὸ προφύλαξη ἴσως, τὴ χρησι-
μοποιεῖ συμβολικὰ γιὰ κάποιον ἰσχυρὸ ἐχθρὸ του (πβλ. καὶ ὑπομν. 5 [1833]). Γενι-
κά ἡ σημεῖωση τούτη, καὶ ἐξ αἰτίας τῆς κακῆς τῆς συντάξεως, εἶναι δυσνόητη.

στήν ἄλυσσο, μὲ τὸ νὰ καταπάτησε τοῦ Γιάννη Σιγανῶ τῆ Μαρία στὸ ἄορι καὶ ἠκλεφέ[ν] του καὶ δυὸ κεφάλια τυρί.

21. Ἐφτασεν ὁ Μουχαρῆζ-Παχιὰς ἀπὸ τὰ Χανιά.

Νοέμβριος.

18 [ἡμ.] δ'. Ἡρθε ὁ καπετὰν Σητεία.

Δεκεμβρίο[ν]

7 [ἡμ.] β'. Ἐφτασεν ὁ προίγκηπας ἀπὸ τὰ Χανιά εἰς τὰς 11 1/2 ὥρας τῆ ἡμέρας.

9. Ἐγόρασα ἓνα χιοάμι ἀπὸ μιὰ Κασώτισσα γρ. 35.

21. Ἐμίσεψε ὁ προίτσηπας διὰ τὸ Μισίρι.

137 [1837]

Γεναρίο[ν]

10 [ἡμ.] α'. Εἰς τὰς ὀκτὼ ὥρας τῆς ἡμέρας ἐπόθανε ἐραπιξ¹ ὁ Καρὰ-Ἰσμαήλης.

13. Τὸ βράδι εἰς τὰς 4 1/2 ὥρας τῆς νυκτὸς ἐγινε σεισμός.

15. Εἰς τὰς 11 ὥρας τῆς ἡμέρας ἔμισεψε τὸ Ζουμπούλι διὰ τῆ[ν] Κριτζὰ μὲ τὸν Χαρολάμπη καὶ Τζαβόλα καὶ πα(πα) Γεώργιον Πάγκαλο τῆ ἡμέρας.

16. Ἐβάλανε τῆ Ζα[μ]πιὰ στὴ φυλακή.

21. Ἐπαρουσιάστη ὁ Μανολῆς στὸ Συμβούλιο διὰ τὸ φτιρά² τῆ Πουλῆρας.

22. Ἐπήρανε τῆ[ν] ξερολεμονιά ἀπὸ τὸ[ν] Παροῦτ-χανέ.

138 30. Ἀρρώστησα καὶ σημειώσω ὅσοι ἤλθαν στὴν ἀσθένειά μου: ὁ κα(πετὰν) Ζαχαράκης, ὁ κα(πετὰν) Γιαννάκης³.

Φλεβαρίο[ν]

7 [ἡμ.] α'. Ἐπιάσαμε Τριάδι καὶ εἰς χρόνους πολλούς, ἀμὴν! Μοῦ εἶπε ὁ Χίντη[ς] διὰ τὸ γράμμα τοῦ Κατῆ, πὼς τὸ γλοκοπάτησε⁴...

19. Μᾶς ἐδόσανε χουλασὰ νὰ πηγαίνομε καθημερινῶς στὸ Συμβούλιο.

24. Ξημέρωμα ἐγέννησε τὸ Καλλιὸ τὸν Μιχάλην της.

27. Ἐδιαβάστη τὸ ἐμίρι τοῦ ἀνθέντη δζὰ νὰ φορέσουν σημεῖα οἱ ἀξιοματικοί . . .

1) Μετέγραψα τὴν ἀγνωστή μου τοῦτη λέξη, χωρὶς νὰ εἶμαι βέβαιος γιὰ τοὺς δυὸ τελικοὺς της φθόγγους: εῖ.

2) Συκοφαντία.

3) Πρόκειται γιὰ τοὺς συμβούλους τοῦ Λασιθιοῦ καὶ τῆς Σητείας.

4) Τὸ ρ. ἀκούεται σήμερα στὴν ἀνατολ. Κρήτη ὡς γλεκοπατώ (= πατῶ ἐπαυλιμημένως καὶ μὲ τὰ δυὸ πόδια).

Μαρτίο[ν]

139

16 [ἡμ.] γ'. Ἐγινε ἀπόφρασις νὰ πωληθῆι τῆς Ζα[μ]πιῆς τὸ προῖμα, νὰ λάβουνε οἱ Πισκάληδες τῆσι π(α)ρ(ά)δες).

19. Ἐδώσανε βα[ρ]τὲ τοῦ Νικολῆ Ἀλέξη 21 ἡμέρας νὰ δώσει τοῦ Μιροῦ τῆσι π(α)ρ(ά)δες), 2000 καὶ κονσοῦρι.

20. Ἦβαλε ὁ σὺρ Μανολίκης, ὁ Γεραπετρίτης σύμβουλος, τῆ[ν] Τζιβιδοζα[μ]πιὰ καὶ ἤδωκε ἀριτζιχάλι, διὰ νὰ κερδέσει τὰ κλεψίμνια γρ(όσα), καὶ ὁ πολυχρονισμένος Μουσταφά - Πασὰς τὸ ἐκατάλαβε καὶ ἤρπισε τὸ ἀριτζιχάλι της.

22. Ἐστειλα τοῦ Ζουμποῦλι στή[ν] Κριτζὰ μετὰ τὸ Μιχάλη Πάγ-καλο φασούλια ὄκ. 2 καὶ ἓνα παρναβὰ⁵ τοῦ δίακο.

24. Ἐγέννησε τοῦ Ἀσπονδου ἡ γυνὴ θήλειον τζι 4 1/2 ὄρας τῆς ἡμέρας . . . .

Ἀπρίλιος.

14. Μεγάλῃ ε'. Ἐμίσεινα ἀπὸ τὸ Κύστιο ἀνοίματα πρότας μετὰ τὸν Ἥλιον καὶ μετὰ τὸ Λιανάκη καὶ ἤρθαμε τὸ μεσημέρι στὴ Σταλίδα καὶ ἐφύγαμε γύμνα καὶ τὸ βράδι ἤρθα στὸ Καινούργιο Χωριὸ καὶ ἐξώ-μεινα καὶ οἱ γαμπροὶ μου ἐπήγαμε στή[ν] Κριτζὰ καὶ τὸ πρωὶ τὴ Μεγάλῃ Παρασκενὴ τὸ μεσημέρι ἤρταξα στή[ν] Κριτζὰ⁶.

16. Μεγάλῃ Παρασκενὴ ἐμίσεινα ἀπὸ τὸ Καινούργιο Χωριὸ τοῦ Μεραμπέλλου καὶ ἦλθα στή[ν] Κριτσά . . . .

140

24. Ἐπήγαμε στὸ Θεολόγο μετὰ τὸ Ζουμποῦλι καὶ μετὰ τὸ Ρηνούσι καὶ ἐγόρασα δυὸ εἰκόνας, ἓνα Θεομητορικὸ καὶ μιὰ τοῦ Θεολόγου γρ. 150.

25. Μῆς ἐκαλέσανε εἰς τὸν γάμον τοῦ Μιχαὴλ Ζουρῶρη καὶ ἐστερα-νώθη τὴν Σοφίαν Κλωτσοπούλα.

27. Ἦλθε στή[ν] Κριτζὰ ὁ Σελῆμ Ἀγάς μετὰ γιοζλαματζή⁷ καὶ ἔμεινε στοῦ Ἥλιου καὶ τὸ πορὸ ἐμισέφανε διὰ τὴν Γεράπετρο.

29. Σημέρομα ἔδωκε τὸ κοινὸν χρέος ὁ Γεώργης Τρα[ν]τὰς τοῦ Μασάρο ὁ γαμπρός.

Μάϊος.

4 [ἡμ.] γ'. Ἐσύραμε τὴ φοράδα στοῦ Πεσβολάρη τὸ γάδαρο δυὸ σφερία καὶ νὰ βοηθήσουνε οἱ ἅγιοι Πάντες νὰ μῆς πέφει ὁ Ἅγιος Θεὸς τὸ μουλάρι. (Λιὰ πρεβειῶν τως ἐγέννησε ἀρσενικό⁸).

⁵) Ἱερατικὸς σκοῦφος.

⁶) Ἡ τελευταία φράση μετὰ τοὺς δυὸ ἀντίθετους χρονικοὺς προσδιορισμοὺς τοῦ ἴδιου γεγονότος πρέπει, νομίζω, νὰ συμπληρωθῆι: «καὶ τὸ πρωὶ τὴ Μεγάλῃ Παρασκενὴ [ἐμίσεινα καὶ] τὸ μεσημέρι ἤρταξα στή[ν] Κριτζὰ».

⁷) Γενικὰ ἢ λ. σημαίνει: ἐλεγκτής.

⁸) Ἀξιοσημείωτα εἶναι ἡ λεπτολόγος ἀκρίβεια, ἡ εὐλάβεια καὶ ἡ συγκί-

8. Τοῦ ἁγίου Ἰω(άννου) τοῦ Θεολόγου ἤμουνε σὴ[γ] Κριτὰ καὶ ἤβαλα τοὺς ἱερεῖς καὶ ἐλειτουρήσανε, τὸν πα(πά) Γεώργιο Πάγκαλο καὶ τὸν παπὰ Ἰω(άννη) Πάγκαλο καὶ τὸν πα(πά) Κωσταντῖνο Κοζόρη καὶ τὸν ἱεροδξάκονο Διανὸ καὶ τὸν ἱεροδξάκονο τὸν ἐδικό μου, καὶ νὰ μᾶς ἀξιώσει ὁ ἅγιος καὶ εἰς χρόνους πολλούς. Ἔπειτα ἐμίσειρα μὲ τὸ Ζουμπούλι καὶ ἐπήγαμε τὸ βράδι [σ]τῆ Βρύσες.

141

12. Τὴν ὄπισθεν Κυριακὴν, Μαΐου 9, ἐρήγαμε τὸ ἐγγόνι μου τὸν Κωσταντῖνο [σ]τῆ Βρύσες σὴ[ς] ἀδελφῆς μου καὶ ἤλθαμε τὸ βράδι καὶ ἐμίναμε σὸ[γ] Κου[μ]πέ⁹ καὶ τὸ πορνὸ ἤλθαμε σὸ Κάστρο.

14. Τὸ βράδι εἶδον ὄραμα ὡσὰν νὰ εἶχαμεν ἄθνησανρον προπατορικὸν καὶ σὰν νὰ τὸν ἤσρηκε κανένα ἀπὸ τὰ θηλυκά μου παιδιὰ ἢ ἀπὸ τὰ ἀδελφία μου, ὡσὰν τὸ Λειὸ ἢ ὡσὰν νὰ ἦτον ἡ θυγάτηρ μου τὸ Καλλιὸ ἔπειτα τῆς τὸν ἤκλεψε κανεὶς ὡσὰν νὰ ἦτορε ἡ Ζαμπιὰ, ὅπὸν ἤκλεψε τοῦ Μανολιὸ τὰ χρ(όσα) ἢ ὡσὰν νὰ ἦτορε ὁ ἴδιος [γ]ταβὰς καὶ ἐρευνόσαμε νὰ τὰ βοῦμε κατὰ τὸ μέρος τοῦ Κλωντζανοῦ καὶ γυρεύοντας καὶ τὸ παιδί, ὅπὸν τότε πρωτοβορῆκε, ἐρεῦνον καὶ ἐγὼ καὶ ἀτερίζοντας εἶδον εἰς τοῦ πα(πά) Ματθαίου τὴν σκιά καὶ ἐκοιμούντον μὴ κασελοπούλα καὶ ἐχάρηκα, ὅτι ἦτορε ὁ χαϊμένος ἄθνησανρός, καὶ ἀνοίγοντάς τον ἐμπροσθεν εἰς τὴν πόρτα τοῦ στάβλου καὶ εἶχε μέσα παλαιὰ βιβλία ὡσὰν Τριώδια, Μηναῖα καὶ Παρακλητικὴ καὶ βγάνοντας μὴ πατωσὰ βιβλία, ἦτορε τὸ κασελάκι ἀπὸ κεῖ καὶ κάτω γεμίτο χρυσίον καθαρὸν ὡσὰν κλαπουτάνι κιλια κιλια¹⁰ καὶ ἐχάρηκα καὶ ὡσὰν νὰ εἶχε καὶ ὁ κλέπτης μερικὸ κο[γ]τεμένο¹¹ καὶ ὡσὰν νὰ ἦκαμε διάκριση καὶ δὲν τὸ πῆρε ὄλο, ἀλλὰ τὸ κορέμασε μὲ μὴ καινούργια βοουλιὰ εἰς τὴν σκιά, τάχατες διὰ νὰ τὸ βοῦμε καὶ ἤλεγα μὲ τὸ νοῦν μου, ὅτι ἀπὸ τὴ βοουλιὰ ἕως γνωριστεῖ ὁ κλέπτης. Ἔπειτα ἤβαλα πάλι τὰ βιβλία εἰς τὴν κασέλα καὶ ἐσκέπασα τὸ χρυσίον καὶ ἤριξα μέσα καὶ δυ[ὸ] πέτρος ὀκαδιάρικες καὶ ἐδθὺς ἐφραξε ἡ μητέρα μου καὶ ἐκάναμε ὀμιλία περὶ τοῦ ἄθνησανροῦ καὶ ἐξέπρησα.

νηση, μὲ τὰ ὁποῖα ἐκδέτεται συνήθως ὁ Κοζ. τίς ὀχειές καὶ τίς γέννες τῆς φοράδας του—ἀντίθετα πρὸς τὴν ξηρότητα, πὸν χαρακτηρίζει τίς σημειώσεις τίς σχετικὲς μὲ τὴ γέννηση τῶν ἐγγονιῶν του.

⁹) Οἱ κουμπέδες, μὲ τὴν ἔννοια πὸν ἀναφέρεται ἐδῶ ἢ λ., ἦσαν θολωτὰ οἰκοδομήματα κτισμένα σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἔξω ἀπὸ τὰ Κάστρα καὶ χρησίμευαν γιὰ τὴ διαναυχέρωση τῶν ὀδοιπόρων, πὸν δὲ θὰ πρόφθαναν ἀνοιχτές τίς πόρτες τοῦ τείχους. Ἐξω ἀπὸ τὸ Μεγάλον Κάστρο ἦσαν τρεῖς κουμπέδες (ἀντίστοιχοι στίς τρεῖς πόρτες): ὁ ἕνας δυτικὰ μεταξὺ Τυλίσου καὶ Γάξι, ὁ ἄλλος νοτικὰ κοντὰ στὴν Κεραλιὰ Καμάρα (γνωστός σήμερα ὡς Κορώνη Μαγαράς) καὶ ὁ τρίτος ἀνατολικὰ κοντὰ στὸν Καρτερό. Σήμερα σώζονται καὶ οἱ τρεῖς.

¹⁰) Δὲν γνωρίζω τὴ σημασία τῆς φράσεως.

¹¹) Τὸ ρ. κοινεύω = κρατῶ, φυλάσσω.

20. Ἦρθε τὸ παπόρι.

25. Εἶδα τὸν λογαριασμό τοῦ λαδιοῦ τῆς Κριτζᾶς τὸ ἱμιούρι δκ. 5692, τοῦ Κρούστα 280, [τζῆ] Πρίνας 1008, τοῦ Νιστροῶνον 694 [τὸ δλον] 7674.

26. Ξημερώματα εἰς τὰς 9^{1/2} ὥρας ἐγέννησε ἡ Ζαχαρένια Κοζυροροπούλα τὸν υἱὸν τῆς τὸν Ἰω(άννην)¹². . . .

Ἰουνίου

4 [ἡμ.] στ'. Ἐφυγε ἡ Ροβιθομαρία ἀπὸ τὸ χάφι.

5. Ἦστειλε ὁ Πέτρος τοῦ Τεφτε[ο]τᾶο-ἐφέντη μὲ τὸ[ν] Πεοβολαράκη βότυρο σαφί δκ. 60

6. Ἦφερε ὁ σαῖς¹³ τὴ Ροβιθομαρία καὶ τοῦ ἔδουσα γρ. 30.

9. Ἦφερε ὁ Μανολάκης, ὁ Γεραπετροίτης σύμβουλος, τῆ[ν] Πουλήνα καὶ ἤδουκε ἀριτζιχάλι διὰ τὸ Μανολιὸ Πάγκαλο γὰ τοῦ πάρον τὰ 18 πονγγιὰ γτιοῖ, ὅπου τοῦ ἔβγαλε ἡ Πουλήνα, καὶ εὐθὺς ἐγράψανε γὰ τότε φέροντε, γὰ τότε βάλουτε χάφι.

18. Ἐβλεπον κάποιον ὑποτιασσόμενον εἰς τὸν ἡγεμόνα καὶ ὡσὼν γὰ ἐκαταδικάσθη εἰς θάνατον καὶ ὁ κατάδικος ἔβγαλε τὸ σπαθίον του καὶ μού τὸ ἐχρῆρισε, γὰ τοῦ κόψω τὸ κεφάλι, καὶ κτυπώντας τον 3 φορὲς δὲν τοῦ τὸ ἔκοψα καὶ ἐκεῖ ἐπαραιστέκοντον κάποιος σύνδουλός του καὶ εἶπα εἰς τὸν κατάδικον «πρόσταξε τὸν σύνδουλόν σου γὰ τὸ κόψει». Καὶ ὁ σύνδουλος ἀνοῖξε ἕνα [ν]τολάπι καὶ ἔβγαλε ἕνα σατίρι¹⁴ καὶ τὸν ἐκτύπησε 3 καί, γοργό¹⁵ ὅπου τὸν εἰτελείωνε, εἰσέφερα γὰ μὴν ἰδῶ τὴν σφαγὴν του, πληρὴ μὲ πῆρε ὁ φόβος τοῦ ἡγεμόνος καὶ πάντα ἐκρούβγουνον¹⁶ καὶ πάντα μὲ ἔβρισκαν, πληρὴ δὲν ἐπείραξε κανεῖς.

27. Ἐγίτασε ὁ Μουσταφά-Πασιάς ἀπὸ τὸ Ρέθιμος ὧρα ἕκτη τῆς ἡμέρας . . . .

Ἰουλίου[ν]

1 [ἡμ.] ε'. Εἰς τὰς 9 ὥρας τῆς ἡμέρας ἀριβάρισε ὁ Ἀντιβασιλέας Αἰγύπτου εἰς τὴν Κορίθη, εἰς τὴν Κάντζα¹⁷, καὶ εἰς τὰς 11 ὥρας ἐπῆγε εἰς τὴν Ρογδιά, διὰ γὰ τελειώσει ἡ κοροουντίνα του.

¹² Ἡ Ζαχαρένια, κόρη τοῦ Κοζύρη, εἶχε παντρευτεῖ τὸ Ζαχαρία Πασχά-λάκη ἀπὸ τὸ χ. Ἀβδοῦ (Γ.Α.Η. 253α, 9).

¹³ Ταχυδρόμος, κλητήρας.

¹⁴ Πλατὸ καὶ βαρὸν μαχαίρι.

¹⁵ Σχεδόν.

¹⁶ Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ ὄνειρο τοῦτο τοῦ Κοζ. γὰ τὸ φόβο ποὺ ἐνέπνεε ὁ Μουσταφά-Πασιάς στοὺς συμβούλους (πβλ. P a s h l e y, XXVIII : « . . . no councillor ventured to give an opinion at the council-board : they merely expressed their assent to the wishes of the President »).

¹⁷ Ὁ σ ὀπὸς τῆς ἀφίξεως τοῦ Μεχμέτ-Ἀλή εἰς τὴν Κορίθη, γράφει ὁ Ψιλιά-

6. Ἐπήγαγε στή Ρογδιά οἱ ἀξιωματικοὶ καὶ τὸ Συμβούλιον καὶ οἱ Ἀχιερεῖς καὶ τὸν ἐχαιρέτισαν· ἔπειτα εἰς τὴν πρώτη ὥρα τῆς ἡμέρας ἐμίσηψε τοῦ Ἀντιβασιλέα τὸ παιδί μαζί με τὸ Συμβούλιον καὶ ἤρθανε στὸ Κάστρο· καὶ εἰς τὰς 11 ὥρας ἐ[μ]πῆκε καὶ ὁ Ἀντιβασιλέας στὸ Κάστρο.

10. Ἐπῆγε ὁ Ἀντιβασιλέας εἰς τὲς Ἀρχάνες.

12. Ἦλθε ὁ Κωνσταντῖνος ἀπὸ τζὶ Βούσες.

17. Ἦλθε ὁ Ἀντιβασιλέας ἀπὸ τζὶ Ἀρχάνες.

20. Ἐλαβε διορία ἢ Πουλήνα 10 ἡμέρες νὰ φέρει μάρτυρες.

21. Ἐμίσηψε ὁ Μανολῖος διὰ τῆ[ν] Κριτζά.

22. Ἐδωσε ἡ Ζα[μ]πιά ἀριτζιχάλι καὶ τζῆ τὸ σκίσανε . . . .

29. Ἐμίσηψε ὁ Ἀντιβασιλέας μετὰ τὰ καράβια του εἰς τὰς 10 ὥρας τῆς ἡμέρας διὰ τὰ Χανιά*.

144

[Συνεχίζεται στὸ ἐπόμενο τεῦχος]

MEN. Γ. ΠΑΡΛΑΜΑΣ

κίς, ἦταν «νὰ πείση τοὺς Χριστιανοὺς νὰ δεχθῶσι τὴν μεταβολὴν τῆς φορολογίας». (Ψιλ. Γ. 772-73) ἀντίθετα ὁ Σταυράκις βεβαιώνει, ὅτι ὁ Μεχμέτ-Ἀλῆς «ἐπισκεφθεὶς αὐτοπροσώπως δις τὴν νῆσον, κατ' Ἀγούστον τοῦ 1833 καὶ κατὰ τὸ 1837, συνείλεσε διὰ τῆς παρουσίας του εἰς τὴν ἐπίρρωσιν τῶν πρὸς ἐξαρχιστὴν ἰδῶν ὄντως προοδευτικῶν μέτρων αὐτοῦ . . . καταβληθειῶν προσπαθειῶν» (Σταυρ. 158· γὰρ τὸν τρόπο, ποὺ κρίνει ὁ Σταυράκις τὴν Αἰγυπτιακὴ Κατοχὴ βλ. σημ. 19 τῆς Εἰσαγωγῆς). Πιθανώτερο φαίνεται ὅτι ἡ ἀφιξὴ τοῦ Ἀντιβασιλέως σχετίζεται μετὰ τὸν ἐπικείμενον Τουρκοαἰγυπτιακὸ πόλεμον, ποὺ ἤδη ἐφαίνετο ἀναπόφευκτος· βλ. Politis XI,Γ: «La guerre entre le Sultan et le vice-roi semblait en effet inévitable. Le premier . . . dès 1837 il grossit peu à peu l'armée . . . . Mohamet Aly se prépara de son côté à repousser l'attaque». Ἡ παγίωσις τοῦ καθεστώτος στὴν πάντα ἐπικίνδυνον Κρήτην καὶ ἡ ὀργάνωσις νέων μεθόδων πλουτισμοῦ τοῦ θησαυροφυλακίου του ἦταν, νομίζω, μιὰ ἀπὸ τίς ἀναγκαστικὰς προπαρασκευὰς τοῦ Μεχμέτ-Ἀλῆ. Θεωρῶ σκόπιμον νὰ σημειώσω ἐδῶ, ὅτι στὸ ἀνέκδοτον Σημειωματάριον τοῦ Στ. Νικολετᾶκη (χειρόγραφ. ὑπ' ἀριθ. 23 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μ.Π., σ. 4) ὑπάρχουν οἱ ἑξῆς σημειώσεις, σχετικῆς μετὰ τίς ἐπισκέψεις τοῦ Ἀντιβασιλέως στὴν Κρήτην: «1835. Ἦλθεν ὁ Μεχμέτ-Ἀλῆς Πασᾶς ἀπὸ τὴν Ἀἴγυπτον καὶ ἔκαμε καραντίαν εἰς τὴν Ρογδιάν . . . 1837. Ἦλθε πάλιν ὁ Μεχμέτ-Ἀλῆς . . .». Οἱ δύο αὐτὲς σημειώσεις, μιὰ ποῦ δὲ μαρτυροῦνται στὸ Ἡμερολόγιον, πρέπει νὰ χρησιμοποιηθοῦν μετὰ πολλὴ ἐπιφύλαξιν.

* Τὸ Ἀρβανιτοχώρι, στὸ ὁποῖον ἀναφέρεται τὸ ὑπόμν. 52 [1832], εἶναι χωριὸν τῆς Κάσου.

Η ΑΝΑΓΝΩΣΙΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΟΜΥΚΗΝΑΪΚΗΣ ΓΡΑΦΗΣ ΥΠΟ ΤΟΥ Β. ΗΡΟΖΝΥ

Εἰς τὸν 14^{ον} τόμον τοῦ περιοδικοῦ *Archivum Orientale Pragense* (Nr. 1-2 σ. 1-118, Ἰούλιος 1943) ἀφιερώνει ὁ γνωστὸς ἀνατολιστὴς λόγιος *Bedrich Hrozny* μακρὰν μελέτην περὶ τῆς ἀναγνώσεως τῆς προελληνικῆς γραφῆς (*Kretas und Vorgriechenlands Inschriften, Geschichte und Kultur*).

Ὁ *Hrozny*, γνωστὸς κυρίως ἐκ τῶν ἐπιτυχῶν μελετῶν του περὶ τοῦ Χετταϊκοῦ, ἀλλὰ καὶ ἄλλων συστημάτων γραφῆς, ἀνήκει εἰς τὴν μικρὰν ὀμάδα τῶν λογίων, οἱ ὅποιοι εἰδικῶς ἀσχολοῦνται μὲ τὰς προαλφαβητικὰς γραφάς. Αἱ γνώσεις αἱ ἀπαιτούμεναι πρὸς τοιαύτην ἀπασχόλησιν, ὡς καὶ αἱ σχετικαὶ μέθοδοι τελειοποιοῦνται διαρκῶς. Εἰς παλαιότεραν ἐποχὴν ταῦτα δὲν ὑπῆρχον, διὰ τοῦτο αἱ πρῶται ἀναγνώσεις ἀγνώστων γραφῶν ὀφείλονται εἰς ἐρασιτέχνους. Ὁ *Θωμᾶς Young*, ὁ πρῶτος ποιήσας εὐστοχον βῆμα εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ἱερογλυφικῶν τῆς Αἰγύπτου, ἦτο Ἕλληνας ἰατρός, ὁ δὲ *Grotefend*, ὅστις ὡσαύτως ἔκαμε τὰς πρῶτας ὀρθὰς παρατηρήσεις εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τῆς σφηνοειδοῦς γραφῆς, ἦτο ἄπλοῦς διδάσκαλος ἐν Γοττίγγῃ.

Προκειμένου περὶ τῆς Κρητομυκηναϊκῆς γραφῆς, ἡ ἀνάγνωσις ἐθεωρήθη εὐθὺς ἕξ ἀρχῆς δυσκολωτάτη, διότι οὐδεμία δίγλωσσος ἐπιγραφὴ ἀνευρέθη. Οὐ μόνον ἡ γραφή, ἀλλὰ καὶ ἡ γλῶσσα εἶναι τελείως ἀγνωστος, χωρὶς καὶ νὰ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν εἰς ποίαν οἰκογένειαν ἀνήκει. Ὑπὸ τοιοῦτους ὄρους οὐδεμία σοβαρὰ ἀπόπειρα ἦτο δυνατή.

Παραπλεύρως τοῦ *Evans*, ὁ ὅποιος ἐκέκτητο δαιμονίαν εἰσδυτικὴν ἰκανότητα, ἠσχολήθη ἐμβριθῶς μὲ τὴν Κρητομυκηναϊκὴν γραφὴν καὶ ὁ Φινλανδὸς Ἰωάννης *Sundwall* εἰς σειρὰν μελετῶν του. Ἄμφότεροι περιορίσθησαν εἰς προκαταρκτικὰς ταξινομήσεις καὶ παρατηρήσεις περὶ τῶν σύνδυασμῶν τῶν γραμμάτων καὶ εἰς ἔξωτερικὰς εἰκασίας ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον τῶν ἐπιγραφῶν ἐκρίνων (κυρίως τῆς γραμμικῆς γραφῆς Β), εἰς τὰς ὁποίας διάφορα μέσα ἐπέτρεπον διείσδυσιν εἰς τὸ νόημα. Τοιαῦτα μέσα ἦσαν κυρίως τὸ ὑπὸ τοῦ *Evans* διαγνωσθὲν ἀριθμητικὸν σύστημα καὶ ὀρισμένα ἰδιογραφικὰ σημεῖα τῶν πινακίδων. Λεξικὰς ἀναγνώσεις ὁ μὲν *Evans* δὲν ἀπε-

πειράθη διόλου, ὁ δὲ Sundwall μόνον μετὰ μεγάλης ἐπιφυλάξεως προείπεν εἰς μίαν ἢ δύο περιπτώσεις¹⁾.

Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ἀποπειραθέντων λεξικῶν ἀνάγνωσιν τῆς Κρητομικ. γραφῆς οἱ πλεῖστοι ἴστανται ἔξω τοῦ πεδίου τῶν προβλημάτων τῆς προελληνικῆς ἀρχαιολογίας. Οὗτοι συνήθως ἐφαρμόζουν ἐξωτερικῆς γενικῆς ἀρχῆς (ἀκροφωνητικὸν σύστημα βιάσει τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ἐφαρμογὴν σημιτικῶν γλωσσῶν κλπ.). Ἄλλοι εἰδικώτεροι λόγιοι ἀφωρομήθησαν ὡσαύτως ἀπὸ ἐνιαίας ἀρχῆς, εὐλογώτερος τὴν φορὰν ταύτην, ἐν μέρει δὲ καὶ πιθανῶς ὀρθῆς, ἥτοι ἀπὸ τοῦ συλλαβικοῦ ἀλφαβήτου τῆς Ἑλληνικῆς Κύπρου. Ἀλλὰ καὶ ἡ μέθοδος αὕτη, τῆς ὁποίας τὰ ἀποτελέσματα ἦσαν ἀναγνώσεις εἰς Ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ἐκρίθη εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς δικαίως ὡς ἀκρως ἐπισηφαλῆς. Τὰ τρωτά της κατέδειξεν ἰδιαίτατα ὁ Casson. Ἡ Κύπρος παρουσιάζει δύο συλλαβάρια, ἐν ἑκ τῆς Χαλκῆς ἐποχῆς, πιθανῶς Μινωικῆς ἢ Κρητομικηναϊκῆς καταγωγῆς, ἐν μέρει τοῦλάχιστον, καὶ ἕτερον συλλαβάριον Ἑλληνικῆς ἐποχῆς. Ἀλλ' ἐνῶ τοῦ πρώτου συλλαβαρίου τὰ σημεῖα ἠῤῥησεν ὁ Casson εἰς 76, μόνον 9 ἐξ αὐτῶν ταυτίζονται ἀσφαλῶς καὶ ἕτερα 9 πιθανῶς πρὸς τὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ. Ἐντεῦθεν καὶ μόνον δύναται τις νὰ κατανοήσῃ, πόσον ὀλισθηρὸν εἶναι τὸ ἔδαφος τῆς διὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ συλλαβαρίου τῆς Κύπρου ἀναγνώσεως Μινωικῶν καὶ Μικηναϊκῶν ἐπιγραφῶν²⁾.

Ἡ θεμελιώδης δυσκολία, ἣτις θὰ παρουσιασθῇ κατόπιν κάθε ἀποπείρας ἀναγνώσεως ἀγνώστου γραφῆς καὶ γλώσσης, εἶναι ἀκριβῶς ὁ

1) Ὅρα A. Evans, *Scripta Minoa* 1909, καὶ ὑπὸ τῶν 4ον τόμον τοῦ *Palace of Minos* σ. 666 ἔξ.—J. Sundwall, *Alt-kretische Urkundenstudien*, «Acta Acad. Aboensis Humaniora» X, 2 (1936) σ. 1-15. Ἐν σ. 3 σημ. 2 καὶ παρὰ Hrozny ἔ.ἀ. σ. 3, σχεδὸν πλήρης βιβλιογραφία τῶν πολυπληθῶν ἀποπειρῶν ἀναγνώσεως.

2) S. Casson, *Ancient Cyprus*, 1937, σ. 72-109 καὶ εἰδικώτερον *The Cypriot Script of the Bronze Age*, «Iraq» 6 (1939) σ. 39-44. Λί ταυτίσεις τῶν Κυπριακῶν πρὸς τὰ Κρητομικηναϊκὰ γράμματα εἶναι συνήθως λίαν ἀθαιρετοὶ καὶ ἄρα καὶ ἡ φωνητικὴ ἀξία ἢ οὕτως ἐπιτυγχανομένη. Οὕτω ἀναγνώσεις ὡς *Tiu ro ja* (θεοῦ ροιά, Bossert), *Kumona Poseitavonose* (Κυμὼ Ποσειδῶνος, Persson) ἢ *Cutemese vana Teivo e* (Κάδος ἄναξ Θεβῶν, Persson) ἢ *Paida kukavone* (παῖδα, κυκεῶνα, Μυλωνᾶς) εἶναι «πολὴν ὠραία ἢ ὥστε νὰ εἶναι ἀληθεῖς». Μία καὶ ἡ αὕτη λέξις (ἐπὶ τοῦ ψευδοστομοῦ ἀμφορέως Ἑλευσίνος) ὑπὸ τοῦ Μυλωνᾶ ἀναγινώσκειται «παῖδα», ὑπὸ τοῦ Sundwall ἀναγινώσκειται «Tarchun» καὶ ὑπὸ τοῦ Hrozny «Tajana». Τοῦτο δεικνύει ἀκριβῶς τὸ ἐπισηφαλές τῶν λεξικῶν τούτων ἀναγνώσεων, ἐξ ὧν ἡ πρώτη εἶναι ἡ ἐπισηφαιστάτη, δεδομένου ὅτι ἡ λέξις ἀπαντᾷ τοῦλάχιστον πεντάκις ἐπὶ Κνωσιακῶν πινακίδων (Sundwall ἔ.ἀ. 38 εἰκ. 23,5), ὅπου εἶναι ὁλως ἀπίθανον νὰ προσδοκῶμεν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Ὁ Evans παρετήρησεν

ἔλεγχος τῶν ἀναγνώσεων, διότι ἔλλείπουν τὰ στοιχεῖα τῆς βασάνου. Διὰ τοῦτο ἐβράδυνον πολὺ νὰ τύχουν γενικῆς ἀναγνωρίσεως αἱ ἀναγνώσεις καὶ τῆς Αἰγυπτιακῆς καὶ τῆς σφηνοειδοῦς γραφῆς. Εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν εὐρισκόμεθα καὶ πρὸ τῆς παρουσίας περιστάσεως, ἰδίως προκειμένου περὶ τόσον δεδοκιμασμένου λογίου οἷος ὁ Ηροζνυ. Διὰ τοῦτο τὸ μόνον ὑπολειπόμενον εἶναι νὰ ἐρευνήσωμεν, ἂν ἡ μέθοδος του εἶναι ἀνεπίδεκτος ἀμφισβητήσεως καὶ ἂν αἱ ἐπιτευχθεῖσαι ἀναγνώσεις συμφωνοῦν πρὸς τὰς καθόλου γνώσεις ἡμῶν περὶ Κρητομυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Τὰ τῆς μεθόδου του ἐκθέτει ὁ ἴδιος ὁ Ηροζνυ (σ. 3 ἔξ.). Πρόκειται περὶ «συνδυαστικῆς καὶ παραβαλλούσης» μεθόδου, ἣν, ὡς λέγει, ἐχρησιμοποίησε μετὰ ἐπιτυχίας εἰς τὴν χετταϊκὴν καὶ ἄλλας ἔτι γραφάς. Ἐν τούτοις ἡ μέθοδος του, ἣτις εἶναι δυνατόν νὰ ἐνδείκνυται ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς Ἀσίας, ἀμφιβάλλω ἂν δύναται νὰ ἐφαρμοσθῇ καὶ ἐπὶ τῆς Εὐρώπης. Οἱ Μικρασιατικοὶ πολιτισμοί, ἂν καὶ διαφόρων λαῶν καὶ ἐποχῶν, ἀποτελοῦν κατὰ τοῦτο κεκλεισμένην ἐνότητα, ὅτι ἀνάγονται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον εἰς τὸν πολιτισμὸν τῶν Σουμερίων, ὡς βραδύτερον ὁ Εὐρωπαϊκὸς πολιτισμὸς ἐθεμελιώθη ἐπὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ. Εἰς τὴν Κρήτην ὅμως τὰ πράγματα εἶναι διαφορετικά. Ἐδῶ ὁ πολιτισμὸς ἀναπτύσσεται αὐτοτελής, αἱ δὲ σχέσεις του πρὸς τοὺς περιβάλλοντας λαοὺς δὲν ἐπιδροῦν θεμελιωδῶς ἐπ' αὐτόν, ὡς ὁ Σουμερικὸς ἐπὶ τὸν Βαβυλωνιακὸν καὶ ἀμφοτέρω ἐπὶ τοὺς Ἀσσυρίους, τοὺς Χετταίους, τοὺς Μιτάννι, τοὺς Ἀμορραίους, τοὺς Χουρρίτας, ἢ ὡς ὁ Αἰγυπτιακὸς ἐπὶ τὸν Φοινικικὸν καὶ τὸν Νουβικὸν πολιτισμὸν. Φύλακί της εἶχεν ἡ Κρήτη τὸν «ἀπείρονα πόντον», ὅστις ἐπέβαλλε τὴν αὐτοτελεῆ ἐξέλιξιν τοῦ πολιτισμοῦ της. Μὲ τὰ τότε ναυτικὰ μέσα τῆς Ἀνατολῆς οὐδεμία κατάκτησις ἢ ἀξιόλογος εἰσβολὴ εἰς τὴν Κρήτην ἦτο δυνατόν. (Περὶ τούτου ὄρα καὶ κατωτέρω).

Ἀπομένει τὸ φυλετικὸν ζήτημα. Ὅτι οἱ προελληνικοὶ τῆς Ἑλλάδος κάτοικοι παρυσιάζουσιν φυλετικὴν συγγένειαν πρὸς τινὰς Μικρασιατικοὺς λαοὺς, εἶναι ἀναμφισβήτητον. Ἀλλὰ τὰ χρονικὰ καὶ πρὸ παντὸς τὰ τοπικὰ ὄρια τῆς συγγενείας ταύτης εἶναι εἰσέτι πεδίον ῥευστῶν ἀναζητήσεων. Πάντως οἱ Ἀσσυροβαβυλώνιοι δὲν εἶχον συγγένειαν πρὸς τοὺς Προελλήνας, οὔτε καὶ οἱ Χετταῖοι, τοῦλάχιστον εἰς

ἐν παρόδῳ (Palace IV, 799 σημ. 3 καὶ εἰκ. 773), ὅτι οἱ ἀρεσκόμενοι εἰς τὰς ἀναγνώσεις Ἑλληνιστὶ βάσει τοῦ Κυπριακοῦ συλλαβarioυ θὰ ἠδύναντο νὰ ἀναγνώσουν Ρ ο Ι ο ἐπὶ Κνωσιακῆς ἐπιγραφῆς, ἣτις φέρει καὶ τὸ ἰδεόγραμμα τοῦ ἴππου. Ἄς παρατηρηθῇ ἐνταῦθα, ὡσαύτως ἐν παρόδῳ, ὅτι τὸ ἰδεόγραμμα τοῦ ἴππου ἐπὶ τῆς πινακίδος ἐκείνης στερεῖται χαίτης, ὡς εἰ πράγματι ἐπρόκειτο περὶ πώλου.

τὸν ὑπὸ τινων ὑποτιθέμενον βαθμὸν³. Μόνον δευτερεύοντες λαοὶ τῆς προσθίας (Δυτικῆς) Μ. Ἀσίας θεωροῦνται συγγενεῖς πρὸς τοὺς προέλληνας, βάσει ἐνδείξεων τῆς γλώσσης καὶ τῆς θρησκείας. Ἀλλὰ καὶ τὸ ὀλίγον τοῦτο, τὸ ὁποῖον γνωρίζομεν, ὀφείλεται εἰς παραβολὰς (ιδίως ὡς πρὸς τὴν θρησκείαν) τῶν ἐκ τῶν ἐν Ἑλλάδι ἀνασκαφικῶς γνωστῶν καταστάντων προελληνικῶν μνημείων πρὸς ὅσα γνωρίζομεν περὶ πολὺ μεταγενεστέρων Μικρασιατικῶν λαῶν τῆς Κλασσικῆς ἐποχῆς. Ταῦτα φοβοῦμαι ὅτι εἶναι πολὺ ὀλίγα στοιχεῖα, ἵνα δικαιολογήσουν τὰς συνδυαστικὰς μεθόδους εἰς οἷαν καὶ ὄσσην κλίμακα χρησιμοποιοεῖ ταύτας ὁ Hrozny.

Κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς Κρητομυκηναϊκῆς γραφῆς προτιμᾷ ὁ Hrozny τὸ ἐκ τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος ὕλικόν, ἀρχίζων ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν Ἐλευσίνος, Θηβῶν, Τίρυνθος καὶ Πύλου διὰ τὰ κατελήθη εἶτα εἰς τὸ ἐκ Κρήτης ὕλικόν. Περιορίζεται εἰς τὸ γραμμικὸν σύστημα Β καὶ μόνον συμπτωματικῶς προστρέχει εἰς τὰ παλαιότερα. Προϋποθέτει, ὅτι μία καὶ ἡ αὐτὴ γλῶσσα κρύπτεται ὑπὸ τὰ γραπτὰ μνημεῖα Κρήτης καὶ Ἑλλάδος, ἥτις, ἐν ἀντιθέσει πρὸς προηγουμένας ἀποπειράς ἀναγνώσεως, οὐδαμοῦ ἐμφανίζεται Ἑλληνική. Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο εἶμαι σύμφωνος. Ἡ τέχνη, ἡ θρησκεία, ἡ γραφή, παρὰ τὰς ὑπαρχούσας διαφορὰς μεταξὺ Κρήτης καὶ Ἑλλάδος, παρουσιάζονται εἰς μίαν ἐνότητα ἀνεξήγητον ἀνευ φυλετικῆς συγγενείας τῶν δύο περιοχῶν. Συνδυασμοὶ γραμμάτων, ἥτοι λέξεις ἀπαντῶσαι ἐπὶ τῶν πινακίδων τῆς Κνωσοῦ, ἀνευρίσκονται οἱ αὐτοὶ καὶ ἐν Ἑλλάδι. Τοῦτο παρετήρησε πρῶτος ὁ Evans εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν Θηβῶν, εἶτα παραδείγματα προσέθηκον καὶ ὁ Sundwall καὶ ὁ Hrozny ἐπανειλημμένως ἐξ Ἐλευσίνος, Τίρυνθος καὶ Πύλου⁴. Τὰ ἀναφισβήτητα ταῦτα γεγονότα, πρέπει νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα, ἔρχονται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν σήμερον γενικῶς παραδεκτὴν γνώμην, ὅτι οἱ πρῶτοι Ἕλληνες

³) Διὰ λίαν ἀσαφεῖς, κατ' ἐμὲ τοῦλάχιστον, ἔρευνα ἀπὸ ἐθνολογικῆς, ἀνθρωπολογικῆς, γλωσσικῆς πλευρᾶς καὶ ἀπὸ ἀπόψεως τοῦ ἐσωτερικοῦ πνεύματος τῆς τέχνης ἐκτίθενται ὑπὸ τοῦ Matz εἰς τὸ βιβλίον του Die frühkretischen Siegel (1928) καὶ εἰς τὰς κατόπιν ἐργασίας του («Antike» 1935, 171 ἔξ., «Z. f. Ethnologie» 66, 1934, 424 ἔξ.), ὑπὸ τοῦ S. Fuhs, ἀκολουθοῦντος τὰ ἴχνη τοῦ Matz εἰς τὸ βιβλίον του Die Griechischen Fundgruppen (1937) καὶ ὑπὸ τοῦ συντηρητικωτέρου καὶ ἐν μέρει διαφοροῦντος Schachermeyr εἰς τὰς ἐργασίας του Hethiter und Achaeer (1935), Zur Indogermanisierung Griechenlands, «Klio» 32, Zur Rasse und Kultur im Minoischen Kreta (= ταυτοχρόνως Wörter und Sachen 1939, 131 ἔξ., ἀπόσιτον εἰς ἐμὲ) καὶ Der Begriff des Arteigenen, «Klio» 32 (1940), 339 ἔξ.

⁴) Evans, Palace IV σ. XXII καὶ 737 ἔξ. Sundwall ἔ.ἀ. πολλαχοῦ καὶ σ. 38 εἰκ. 23,5. Hrozny ἔ.ἀ. πολλαχοῦ.

κατῆλθον εἰς τὴν Ἑλλάδα τοῦλάχιστον ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Μινυαῶν ἀγγείων, κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς Β' χιλιετηρίδος. Τὰ περὶ ὧν πρόκειται μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος χρονολογοῦνται μετὰ τὸ 1400 π.Χ., αἱ δὲ πινακίδες τῆς Πύλου δυνατὸν νὰ ἀποδειχθῶν κατερχόμεναι μέχρι τοῦ 1200. Ἄν λοιπὸν μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα δὲν ἐκυριάρχει ἀκόμη εἰς τὴν ζωὴν τῶν ἀνακτόρων, τότε διερωτᾶται τις ποῦ πρέπει νὰ τοποθετήσωμεν χρονικῶς τὴν ἐπικράτησιν τῶν Ἑλλήνων καὶ τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης ἐν Ἑλλάδι.

Προτοῦ εἰσελθῶμεν εἰς οὐσιαστικὰ προβλήματα, πρέπει νὰ προταχθῶν ὀλίγα λέξεις ὡς πρὸς τὴν μέθοδον, δι' ἧς ἐπιτυγχάνονται αἱ λεξικαὶ ἀναγνώσεις τοῦ Ηροζνι. Οὗτος, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς προκατόχους του τοὺς ἐφαρμόσαντας ἐνιαίαν μέθοδον, ἀκολουθεῖ ἐκλεκτικὸν σύστημα ὡς πρὸς τὴν φθογγικὴν ἐξιχνίασιν τῶν σημείων τῆς Κρητομυκηναϊκῆς γραφῆς. Διχαίως ἴσως φέγει τὴν μέθοδον, καθ' ἣν τὸ Ἑλληνικῆς ἐποχῆς Κυπριακὸν συλλαβάριον καὶ μόνον δύναται νὰ παρίσχη τὴν κλεῖδα πρὸς ἀνάγνωσιν τῆς Κρητομυκηναϊκῆς γραφῆς. Παραδέχεται ὅμως καὶ οὗτος ὄρισμένα Κυπριακὰ γράμματα, βάσει δὲ ἀπωτέρας ἢ στενωτέρας ὁμοιότητος δανείζεται τὴν φθογγικὴν ἀξίαν καὶ πολλῶν ἄλλων γραφῶν, ἵνα ἀπαρτίσῃ τὴν πρώτην βάσιν τῶν λεξικῶν αὐτοῦ ἀναγνώσεων. Τοῦτο φυσικὸν εἶναι νὰ ἐμπνέῃ ζωηρὰς ἀησυχίας ὡς πρὸς τὴν ὀρθότητα τῆς μεθόδου, ὅταν μάλιστα χρησιμοποιῶνται γραφαὶ μεταγενέστεραι, τελείως διαφόρου καταγωγῆς ἀποδειχθεῖσαι καὶ ἀνήκουσαι εἰς ἀνθρωπολογικῶς ξένους λαοὺς, ὡς λ.χ. ἡ Φοινικικὴ ἢ ἡ Σαββαϊκὴ γραφή. Οὕτω λ.χ. εἰς τὴν πρώτην ἐπιγραφὴν, ἧς ἐπιχειρεῖ τὴν ἀνάγνωσιν, ἐπὶ τοῦ ψευδοστόμου ἀμφορέως Ἐλευσίνος (σ. 10 ἐξ.), ἔχουσιν 8 ἐν ὅλῳ γράμματα, ἀκολουθεῖ τὴν ἐξῆς μέθοδον :

Τὸ 1ον καὶ 3ον γράμμα ἀναγινώσκει ὡς ta καὶ na βάσει τοῦ Κυπριακοῦ συλλαβαρίου. Τὸ 2ον ἀναγινώσκει ὡς ja βάσει ἀορίστου ὁμοιότητος πρὸς ἐν Χετταϊκὸν ἱερογλυφικόν⁵. Τὸ τέταρτον σημεῖον εἶναι τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ πρῶτον (ta). Τὸ πέμπτον, ἔχον ὁμοιότητα πρὸς τὸ μεταγενέστερον Ἑλληνικὸν ψ ἀναγινώσκει ὡς ha, τῇ βοηθείᾳ Χετταϊκῶν καὶ Αἰγυπτιακῶν ἱερογλυφικῶν. Τὸ ἕκτον ἀναγινώσκει ὡς ba, βάσει ἀορίστου ὁμοιότητος πρὸς τὸ Αἰγυπτιακὸν σημεῖον τοῦ ποδός (= b). Τὸ ἕβδομον σημεῖον θεωρεῖ παραλλαγὴν τοῦ δευτέρου καὶ τὸ ἀναγινώσκει πάλιν ὡς ja. Τὸ ὄγδοον καὶ τελευταῖον θεωρεῖ ὡς ἰдео-

⁵) Εἶναι τὸ γράμμα ἐκεῖνο, τὸ ὅποσον σημαῖον «ποιμνιον» κατὰ τὴν ὀξείαν παρατήρησιν τοῦ Evans, ἀναγινώσκειται ὑπὸ τοῦ Sundwall ἰδεογραφικῶς T a r c h u. Ὁ Evans παρατήρησεν ἤδη τὸ ἀνάλογον ἰδεόγραμμα τῶν Χετταίων, ὅπερ καὶ φωνητικῶς παραβάλλει πρὸς τὸ Ἑλληνικὸν τράγος.

γραφικόν, ἔχον τὴν ἔννοιαν «ἀνάκτορον». Οὗτος ἀπαρτίζει τὴν ἀνάγνωσιν: *Tajana* — *TahabaJa* — «ἀνάκτορον» = *Ἄωρον τοῦ Θηβῶν ἀνακτόρου*⁶.

Περαιτέρω (σ. 15) ἀναγινώσκει ἐν γράμμα ὡς τ τῇ βοηθείᾳ ἀναλόγου Φοινικικοῦ σημείου, ἕτερον ὡς ι τῇ βοηθείᾳ ἀναλόγου πρωτοῖν-δικοῦ, δύο δὲ ἄλλα ὡς za καὶ a τῇ βοηθείᾳ τῶν Φοινικικῶν 𐤆 καὶ 𐤃.

Ἐφ' ὅσον ἡ λεξικὴ ἀνάγνωσις μιᾶς γλώσσης ἀποτελεῖ τὴν βῆσιν πίσης περαιτέρω ἐρεύνης, ὀφείλομεν κατ' ἀνάγκην νὰ εἴμεθα ἄκρως προσεκτικοὶ καὶ μόνον κατόπιν μεγάλου βαθμοῦ πιθανότητος νὰ χωρῶμεν περαιτέρω. Τὴν πιθανότητα ταύτην δὲν ἐξασφαλίζει ἡ ἐπιστολίτευσις τῆς φωνητικῆς ἀξίας τῶν Κρητομυκηναϊκῶν γραμμῶν ἐκ τόσων μακρυνῶν καὶ διαφόρων περιοχῶν καὶ πολιτισμῶν. Μόνη ὁδὸς πρὸς πιθανοποίησιν τῶν ἐπιτευχθεισῶν ἀναγνώσεων ἀπομένει ἡ τυχὸν συμφωνία τούτων πρὸς ὅ,τι ἄλλως δυνάμεθα ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν νὰ συναγάγωμεν καὶ πρὸς ὅ,τι ἀρχαιολογικῶς γνωρίζομεν ἤδη περὶ Κρητομυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἴδωμεν κατὰ πόσον τοῦτο ἐπιτυγχάνεται διὰ τῶν ἀναγνώσεων τοῦ Ηγοζνυ.

Οὗτος (σ. 7) φρονεῖ ὅτι ὑπὸ τὰ γράμματα τῆς Προελληνικῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Κρήτης κρύπτεται μία καὶ ἡ αὐτὴ γλῶσσα, ὅτι δὲ αὕτη εἶναι Ἰνδοευρωπαϊκῆς καταγωγῆς. Τὸ πρῶτον φαίνεται νὰ ἀληθεύῃ ἔγὼ τοῦλάχιστον συμμερίζομαι τὴν ἄποψιν ταύτην. Ὡς πρὸς τὸ δεύτερον ὅμως ὑπάρχει ἰσχυρὰ ἀμφιβολία, παρ' ὅλας δὲ τὰς μέχρι τοῦδε ρευστὰς ἔτι θεωρίας περὶ πρωιμοῦς καὶ καθόδου Ἰνδογερμανικοῦ αἵματος μέχρι καὶ τῆς Κρήτης, ἡ γνώμη ὅτι ὁ Μινωικὸς πολιτισμὸς εἰς ὅλας τὰς θεμελιώδεις ἐκδηλώσεις του παραμένει μὴ Ἰνδογερμανικὸς, εἶναι εἰσέτι ἡ κυριαρχοῦσα⁷.

⁶ Ὀλίγην σημασίαν ἀποδίδω εἰς τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Ηγοζνυ ταυτίζει

⁶) Ὁ Sundwall εὐρίσκει τὴν ὑποτιθεμένην λ. *Tajana* πεντάκις ἐπὶ Κνωσιακῶν ἐπιγραφῶν καὶ συμπεραίνει λογικῶς ὅτι πρόκειται περὶ ὀνόματος θεοῦ, ἔ.ἀ. 40-41 καὶ εἰκ. 23,5. Ἄς σημειωθῇ ἐν παρόδῳ, ὅτι θὰ ἤξιζε τὸν κόπον ἢ ὑπὸ εἰδικοῦ τινος ἔρευνα τῆς καταγωγῆς καὶ σημασίας τοῦ ὀνόματος Θῆβαι, τὸ ὅποιον οἱ Ἕλληνες ἔδιδον οὐ μόνον εἰς πολλὰς πόλεις τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Μ. Ἀσίας, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν πρωτεύουσαν τοῦ Νέου Αἰγυπτιακοῦ Βασιλείου, ἣς τὸ πραγματικὸν Αἰγυπτιακὸν ὄνομα ἀγνοοῦμεν («*E t w a W e s e*» συμπεραίνεται παρὰ *E r m a n R a n k e*, «*Ägypten*» 26.). Πρόκειται ἀρὰ γε περὶ μεταγωγῆς Προελληνικοῦ (Μινωικοῦ?) μεσάζοντος ὀνόματος, τὸ ὅποιον θὰ ἐγράφετο διὰ δύο μόνον γραμμῶν (Θή-βη);

⁷) Ὅρα ἐπὶ παραδείγματι *F. M a t z*, *Griechische Vorgeschichte* (Das Neur Bild der Antike), 28. Τὰ περὶ πρωίμου ἐξινδογερμανισμοῦ τῆς Ἑλλάδος γενικῶς ἐπραγματεύθη ὁ *M a t z* εἰς τὸ ἔργον του *Die frühkretischen Siegel* (1928) καὶ εἰς μεταγενεστέρως μελέτας του ἐν «*Antike*» 1935, «*Zeitschr. f. Ethnologie*» 1934. Ἐπὶ τῶν ἰχνῶν του ἐβάδισεν ὁ *F u c h s*, «*Die grie-*

τοὺς προελληνικοὺς κατοικοὺς τῆς Κρήτης καὶ τὴν γλῶσσάν των πρὸς τοὺς Πελασγοὺς τοῦ γνωστοῦ χωρίου τῆς Ὀδυσσεΐας (τ 177). Τοῦτο προφανῶς προτιμᾷ ὁ συγγραφεὺς χάριν ἀπλότητος, ἵνα περιλάβῃ ὑπὸ ἑνιαῖον ὄνομα πάντας τοὺς προελληνικοὺς κατοικοὺς τῆς Ἑλλάδος καὶ τὴν γλῶσσάν των, οὓς θεωρεῖ ἑνιαῖον σύνολον (σ. 7). Ἐν τούτοις ἡ ἐπιστήμη παραδέχεται ὅτι οὐχὶ οἱ Πελασγοί, ἀλλ' οἱ Ἐτεόκρητες τοῦ ἀνωτέρου χωρίου τῆς Ὀδυσσεΐας εἶναι οἱ Μινωικοὶ Κρηῖτες. Διητηρήθησαν μέχρι τῶν Κλασσικῶν χρόνων εἰς ἀπόκεντρα μέρη τῆς νήσου, εἰς δὲ τὴν περιοχὴν τῆς Πραισοῦ διητηρήθη καὶ ἡ γλῶσσά των. Πᾶσα ἀπόπειρα εὐρυτέρας φθογγικῆς ἀναγνώσεως, ὥς εἶναι ἡ τοῦ Hrozný, πρέπει νὰ λαμβάνῃ ὑπ' ὄψιν καὶ τὰ λείψανα ταῦτα, πρὸς τὴν φθογγικὴν τῶν ὁμοίων μορφῶν δέον νὰ συμφωνῇ τὸ ἀποτέλεσμα. Τοῦτο δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἐπέτυχεν ὁ Hrozný.

Προσιότερον σημασίαν ἔχει τὸ γεγονός, ὅτι ὄρισμένας ὑποθέσεις μὴ εὐσταθοῦσας πλέον ἐκλαμβάνει ὁ Hr. ὥς ἀθηντικὰ ἱστορικὰ γεγονότα καὶ στηρίζει ἐπ' αὐτῶν ἐρμηνείας τῶν ἀναγνώσεών του. Οὕτω θεωρεῖ γεγονός (σ. 60 καὶ ἀλλαχού), ὅτι ὁ Ὑκῶς Φαραὼ Κυὰν κατέκτησε τὴν Κρήτην. Ἡ γνώμη αὕτη εἶναι ἀστήρικτος, ἂν καὶ ὀφείλεται εἰς τὸν πολὺν Eduard Meyer. (Πρβλ. τοὺς διασαγμοὺς τοῦ Schachermeyr, *Hethiter und Achaeer* 15.). Μόνον λαὸς κατ' ἔξοχὴν ναυτικός ἠδύνατο νὰ σκεφθῇ σοβαρῶς περὶ κατακτίσεως τῆς Κρήτης, οἱ δ' Αἰγύπτιοι οὐδέποτε ὑπῆρξαν ναυτικός λαός, πολλῶ ἦττον ὑπὸ τοὺς Ὑκῶς. Πέραν τῆς Συρίας, προσιτῆς ὅμως κυρίως διὰ ξηρᾶς, οὐδέποτε ἔφθασαν αἱ πολεμικαὶ διὰ θαλάσσης ἐπιχειρήσεις των, τοῦτο δὲ συνέβη ἐπὶ τοῦ μεγίστου τῶν δορικτητόρων τῆς Αἰγύπτου, τοῦ Φαραὼ Τουθμῶσιος τοῦ Γ'. Ἐπὶ Μερνεφθᾶ καὶ Ραμεσσῆ τοῦ Γ' οἱ Αἰγύπτιοι ἀπέχρουσαν ἀπλῶς τοὺς θαλασσίους ἐπιδρομεῖς. Μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ ἀρχείου τῆς El Amarna οὐδεὶς πλέον εἶναι δυνατὸν νὰ ἀμφιβάλλῃ, ὅτι ἡ ἀνταλλαγὴ δώρων μετὰξὺ βασιλείων ἦτο πρᾶγμα σύνηθες καὶ δὲν εἶχε τὴν ἔννοιαν τῆς ὑποταγῆς. Ἐν πῶμα ἀλαβαστροίνης πυξίδος, ἣτις περιεῖχεν ἀρωματικόν τι προϊόν, δὲν δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς τεκμήριον, ὅτι ἡ Κρήτη κατεκτήθη ὑπὸ τῶν Αἰγυπτίων.

Ὅμοιως ἐκλαμβάνει ὁ Hrozný τοὺς Kefti ὡς Κρηῖτας καὶ τὰ Kartara-Karthôr-Keftiu ὡς συγγενῆ (σ. 20). Ὡς πρὸς τὸ τελευταῖον τοῦτο ἀρμόδιοι εἶναι φυσικὰ οἱ γλωσσολόγοι, ὅτι ὅμως αἱ λαοί,

---

chischen Fundgruppen, 1937. Ἐν μέρει διαφορῶς καὶ συντηρητικωτέρας ἀπόψεως ἐξέθηκον ὁ F. Schachermeyr, *Hethiter und Achaeer*, 1935 καὶ εἰς τὰς μελέτας του *Zur Indogermanisierung Griechenlands*, «Klio» 32, 235-288, *Der Begriff des Arceigenen* κλπ., ἔ.ἀ. 339-357. Πρβλ. τὸν αὐτὸν ἐπὶ τῆς ἀνθρωπολογικῆς πλευρᾶς τοῦ ζητήματος ἐν *Wörter und Sachen*, 1939, 131 ἔξ.

τοὺς ὁποίους οἱ Αἰγύπτιοι τῆς 18ης δυναστείας ὀνομάζουν K/lj δὲν δύνανται νὰ εἶναι γνήσιοι Κρηῆτες, μού φαίνεται ἀναμφισβήτητον μεθ' ὅσα ἔγραψαν καὶ ἄλλοι καὶ ὁ Wainwright⁸. Οἱ Kefti εἶναι κί- τοικοι τῆς Συρίας, Μινωικῆς πιθανῶς καταγωγῆς, ὡς καὶ ἐγὼ ἐπαν- ειλημένως ὑπεστήριξα, αἱ δὲ ἀνακαλύψεις τοῦ Ras Shamra καὶ ἄλ- λων γειτονικῶν μερῶν στηρίζουν διαρκῶς καὶ περισσότερον τὴν ὑπό- θεσιν ταύτην. Πρόκειται περὶ ἀποτελεσμάτων τῆς Διασπορᾶς, μετὰ τὴν μεγάλην ἔκρηξιν τοῦ ἡφαιστείου τῆς Θήρας, οὕτω δ' ἐρμηνεύεται τὸ μικρὸν ποσοστὸν Μινωικῆς καταγωγῆς δώρων, τὰ ὁποῖα εἰκονί- ζονται κομίζοντες⁹.

Ὅμοίως εἶναι ἀδύνατον νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ὁ Σαργῶν τῆς Ἀγαίης ἐφθασεν ὡς κατακτητῆς μέχρις Ἑλλάδος καὶ Κρήτης, πράγμα τὸ ὁποῖον ὁ Hrozný ἐκλαμβάνει ὡς «*zwei/elllos*», ἵνα ἐρμηνεύσῃ ὠρισμέ- νας τοπωνυμίας ἐν Κρήτῃ, «*Βαβυλωνιακῆς*» καταγωγῆς, προκυπτού- σας ἐκ τῶν ἀναγνώσεών του. Γνωρίζομεν βεβαίως, ὅτι ὁ μέγας οὗτος κατακτητῆς διασχίσας τὴν Μ. Ἀσίαν ἐφθασε μέχρι τῆς Μεσογείου, τὴν ὁποῖαν μάλιστα καὶ ὑπερέβη. Αἱ εἰδήσεις ὅμως αὐταὶ δὲν εἶναι σύγχρονοι πρὸς τὸν Σαργῶν, ἀλλ' ἀνήκουν εἰς μεταγενεστέραν ἐποχὴν, καθ' ἣν ἡ προσωπικότης του εἶχεν ἀρχίσει νὰ μυθοποιῆται. Ἐν πῶσι δὲ περιπτώσει, ἐρμηνεύονται ὡς διεισδυσίς μέχρι τῆς Κύπρου¹⁰. Διὰ τὴν νὰ προχωρήσῃ πραγματικῶς ὁ Σαργῶν ἐντὸς τῆς Μεσογείου ἐχρειά- ζετο, ὡς καὶ ὁ Κυνᾶν, στόλον καὶ πραγματικούς ναυτικούς. Ταῦτα ὅμως δὲν δημιουργοῦνται ἐκ τοῦ προχείρου. Σήμερον περισσότερον παρὰ ποτὲ δυνάμεθα νὰ ἀναλογισθῶμεν, ὅτι ἔχουν αἰωνίαν ἰσχὺν οἱ λόγοι τοῦ μεγάλου Περιοκλέους (Θουκ. 1, 142): «*τὸ δὲ ναυτικὸν τέχνης ἐστίν, ὅσπερ καὶ ἄλλο τι, καὶ οὐκ ἐνδέχεται, διὰ τύχην, ἐκ παρόργου μελετᾶ- σθαι, ἀλλὰ μᾶλλον μηδὲν ἐκείνῳ πάροργον ἄλλο γίνεσθαι*».

Ὁ Hrozný θεωρεῖ ἔτι δυνατόν, ὅτι ὑπὸ τὸ ὄνομα τῆς «*χώρας τοῦ μολύβδου*» (*Anaku*) δυνατόν νὰ κρύπτεται τὸ Λαύρειον. Ἀλλὰ μόλυβδος ἐξορύσσεται καὶ εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν, ἥδη δ' ὁ Ὅμηρος (B 857) γνωρίζει περιοχὴν τοῦ Πόντου, τὴν Ἀλύβην, «*ὅθεν ἀργύρου ἐστὶ γενέθλη*». Τοῦτο σχεδὸν μετὰ βεβαιότητος ὑποδηλοῖ καὶ τὴν πα-

⁸) «*Antiquity*», March. 1936, σ. 17.

⁹) Marinatos, Kreta und die hethitisch-kleinasiatiscbe Welt im 2. Jahrtausend, II türkischer Geschichtskongress in Istanbul, 1937 σ. 9-10 τοῦ ἀνατύπου. Ὁ αὐτὸς ἐν «*Antiquity*» 1939. Πρὸβλ. σύνοψιν τῶν γεγονότων παρὰ S. Casson, Outstanding Needs in the Archaeology of the Eastern Mediterranean ἐν «*Annual Report of the Institute of Archaeology*», Univ. of London 1939, σ. 9 ἔξ.

¹⁰) B. Meissner, Babylonien und Assyrien 1, 25.

ράλληλον ἐκκαμίνευσιν μολύβδου, ἐντὸς τῶν μεταλλευμάτων τοῦ ὁποίου ἀπαντᾷ καὶ ὁ ἄργυρος (γαληνίται). Θὰ ἦτο ἐνδιαφέρον, ἂν ἀπεδεικνύετο ὅτι τὸ Λαυρεῖον ἦτο ἡ πηγὴ τοῦ κατὰ τὴν Κρητομυκηναϊκὴν ἐποχὴν οὐχὶ ἐκτεταμένης χρήσεως, πάντως ὅμως γνωστοῦ, μολύβδου. Οὕτω θὰ ἠρμηνεύετο καὶ ἡ ὄνομαστὴ γειτονικὴ ἐγκατάστασις τοῦ Θορικοῦ, σπουδαίου κέντρου Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ Μυκηναϊκῶν μύθων, ὅστις ἄλλως ἔχει πολὺ πτωχὴν ἐνδοχώραν. Δυστυχῶς τὰ παλαιότατα ἴχνη ἐκμεταλλεύσεως τοῦ Λαυρείου ἀνάγονται μόλις εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχὴν, ἐκτὸς ἐὰν ἐπιμελέστεραι ἔρευται ἤθελον φέροι εἰς φῶς καὶ παλαιότερα ἴχνη¹¹.

Ἐν ἄλλο γεγονόσ, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὁ Ηροζνυ ἐπανειλημμένως στηρίζεται πρὸς ἐρμηνείαν τῶν ἀναγνώσεών του, εἶναι ἡ κατάκτησις τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τῆς Κρήτης. Τὸ πρᾶγμα εἶναι ἀναπόδεικτον καὶ ὑπ' οὐδενὸς πιστεύεται πλὴν τοῦ Evans, τοῦ καὶ δημιουργοῦ τῆς θεωρίας ταύτης. Οὕτω (ἐν σ. 111) πιστεύεται ὑπὸ τοῦ Ηρ. ὅτι ἡ Ἀργολὶς ἦτο ὑποτελής εἰς τὴν Κρήτην. Ἀλλαχοῦ (σ. 51) ὑποτίθενται «*τοῦλάχιστον φιλικαὶ σχέσεις*» μεταξὺ τῶν αὐτῶν Θηβῶν καὶ Κρήτης κατὰ τὸν 14^{ον} αἰῶνα, διότι ἐπὶ ἀμφορέως τῶν Θηβῶν ἀναγινώσκει ὁ Ηρ. τὴν λέξιν *Aabah(a)*, ἣν θεωρεῖ τίτλον τῶν βασιλέων τῆς Κνωσοῦ. Κατὰ τὸν 14^{ον} αἰῶνα ὅμως ἡ Κνωσὸς δὲν ὑπῆρχε πλέον ὡς μοναρχία, οὐδὲ γνωρίζομεν ἄλλο Κρητικὸν κέντρον ἐκ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἥτις ἦτο περίοδος παρακμῆς καὶ διαλύσεως ἐπὶ τῆς νήσου.

Εἰς τὰς ἀναγνώσεις τοῦ Ηρ. ἀπαντοῦν Βαβυλωνιακὰ ὄνόματα πραγμάτων, τόπων καὶ θεῶν εἰς μεγάλην ἀναλογίαν (σελ. 19 δάνειοι Βαβυλ. λέξεις, 23 τὸ ὄνομα τοῦ Σουμεροβαβυλωνιακοῦ σεληνιακοῦ θεοῦ Σιν-Ναννὰρ ἐπὶ πινακίδος «*ἀστρονομικῶν*» περιεχομένου, 31 τὰ περὶ Βίτ-Ηιλάνι, ἦτοι τοῦ ἰδεογράμματος τῆς πύλης, κλπ.). Ἐν τούτοις οὔτε τῶν ἀνασκαφῶν τὰ εὐρήματα, οὔτε τῆς τέχνης ἡ ἐξέλιξις ἐμφανίζουσι τηλικαύτην ἐπίδρασιν τῆς Βαβυλωνίας ἐπὶ τῆς Κρητομυκηναϊκῆς περιοχῆς. Πολλῶ μᾶλλον θὰ ἔπρεπε τότε νὰ προσδοκῶμεν Αἰγυπτιακῆς καταγωγῆς ἀναγνώσεις. Ὁ Ηρ. εἶδομεν ὅτι καταφεύγει εἰς τὴν θεωρίαν τῆς κατακτῆσεως τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τοῦ Σαργῶν κατὰ τὸν 24^{ον} π.Χ. αἰῶνα καὶ μάλιστα καὶ ἔτι πρότερον ὑπὸ τῶν Σουμεριῶν. Τὴν Κρήτην θεωρεῖ ἐμπορικὴν ἀποικίαν τοῦ Σαργῶν, ἵνα ἐρμηνεύσῃ Βαβυλωνιακὰ τοπωνύμια, ἅτινα ἀνευρίσκει ἐπὶ τῆς νήσου. Οἱ συνδυασμοὶ εἶναι ὑπεράγαν τολμηροὶ καὶ οὐδαμῶθεν ἄλλοθεν στηρίζονται.

Ταῦτα ἀπὸ ἱστορικῆς ἀπόψεως. Εἰς λόγον ἐσωτερικοῦ περιεχομέ-

¹¹⁾ Ὅρα κυρίως τὸ βιβλίον τοῦ Ardaillon, *Les mines de Laurion dans l' antiquité*.

νου τῶν ἀναγνώσεων τοῦ Ηγ. ὑπάρχουν ὡσαύτως γεγονότα τινά, ἅτινα δικαιούμεθα νὰ προσδοκῶμεν. Οὔτω λ.χ. διαψεύδονται αἱ προσδοκίαι ἡμῶν εἰς τὸ ζήτημα τῶν τοπωνυμιῶν. Ὁ Ηγ. πιστεύει, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς πλείστους καὶ τὸν Έναις, ὅτι αἱ μεγάλαι καὶ πολλαὶ ἀπὸ τὰς μικρὰς πινακίδας τῆς Κνωσοῦ περιέχουν οὐχὶ ὀνόματα προσώπων, ἀλλὰ τοπωνυμίας. Φρονῶ ὅτι ἔχει δίκαιον, αὕτη εἶναι ἄλλως καὶ ἡ βαρύνουσα γνώμη τοῦ Sundwall. Τρέφω μάλιστα τὴν ἐλπίδα, ὅτι μία εὐτυχῆς σύμπτωσης θὰ ἠδύνατο ἐντεῦθεν νὰ μᾶς χαρίσῃ τὴν πρώτην ἀσφαλῆ ἀνάγνωσιν. Διὰ τοῦτο θὰ ἐκθέσω εἰς τὰς ἐπομένας ὀλίγας παραγράφους, τὰς κλειούσας τὴν παροῦσαν μελέτην, τὴν γνώμην μου ἐπὶ τῆς ἀκολουθητέας μεθόδου, δι' ἧς φρονῶ ὅτι θὰ εἶναι ἐνδεχομένως δυνατόν νὰ ἀναγνωσθοῦν τὰ Κρητομυκηναϊκὰ γραπτὰ μνημεῖα.

Ἐὰν ἀφορηθῶμεν ἀπὸ τῆς δυσμενεστέρας ὑποθέσεως, ὅτι δηλὰ διὴ πρόκειται περὶ ἀγνώστου γλώσσης γεγραμμένης εἰς ἀγνώστου γοιφῆν, τότε ἡ λύσις τοῦ ζητήματος φαίνεται ἀπέλπις. Χωρὶς νὰ στηριχθῇ τις κάπου δὲν δύναται νὰ ἐργασθῇ καὶ οὔτω θὰ ἦτο καταδικασμένος νὰ ἀφήσῃ τὸ πεδῖον δράσεως εἰς μόνους τοὺς ἐρασιτέχνους καὶ φαντασιοκόπους. Ἐκ τοῦ μηδενὸς μόνον μηδὲν δύναται νὰ προκύψῃ. Εὐτυχῶς ὑπάρχει μία λεπτὴ βάσις, πρὸς τὸ παρὸν τοῦλάχιστον, καὶ ἐπὶ ταύτης δικαιούμεθα νὰ στηριχθῶμεν. Ἡ βάσις δὲ αὕτη εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Κρητομυκηναϊκὸς πολιτισμὸς δέον νὰ θεωρηθῇ εἰς σημαντικὸν βαθμὸν περίοδος πρωτοϊστορικῆ, περὶ τῆς ὁποίας ἡ κλασσικὴ ἀρχαιότης μᾶς ἀφῆκεν ἀφθόνους μαρτυρίας. Οἱ Ἕλληνες ἐκκληρονόμησαν κανονικῶς ἐπὶ τῆς αὐτῆς γῆς τὸν Κρητομυκηναϊκὸν πολιτισμὸν, ἥδη δ' ἡ ἐπιστήμη ἀρχίζει νὰ διαβλέπῃ σαφῶς τὰ πολλαπλὰ στοιχεῖα τῆς θρησκείας καὶ — τὸ σπουδαιότερον — τῆς γλώσσης τῶν Ἑλλήνων, τὰ ὁποῖα ὀφείλονται εἰς τοὺς προκατόχους των. Ταῦτα, ὁμοῦ μετὰ τοῦ ἐν γενικαῖς γραμμαῖς νοητοῦ περιεχομένου τινῶν ἐκ τῶν Κρητομυκ. ἐπιγραφῶν, δύναται ἐνδεχομένως νὰ παρὰσχουν ἀσφαλεῖς ἢ τοῦλάχιστον πιθανὰς ἀναγνώσεις.

Προκειμένου περὶ τῶν τοπωνυμιῶν, γνωρίζομεν μέγα πλῆθος οὐ μόνον ἐκ τῶν συγγραφέων, ἀλλὰ καὶ ἐκ τινων πολυτίμων ἐπιγραφῶν καὶ ἐκ τῆς ἀθησαυρίστου μὲν, ἀλλὰ μέχρι σήμερον ζώσης παραδόσεως. Τὸ τελευταῖον τοῦτο εἶναι ἐν ἐκ τῶν πλέον θαυμαστῶν καὶ χαρακτηριστικῶν φαινομένων τῆς Ἑλληνικῆς γῆς, ἀλλὰ δυστυχῶς δὲν ἔγινεν ἀκόμη ἡ συστηματικὴ μελέτη τοῦ ὕλικου. Ἐγὼ συνέλεξα ἐκ στόματος τοῦ λαοῦ τοπωνυμίας ὅπως Τάρμαρος (ἡ περιοχὴ τοῦ ἀνακτόρου Μαλίων, πρὸβλ. Τέρμερα, πόλιν τῆς Καρίας καὶ Τερμίλας, τὸ παλαιὸν ὄνομα τὸ ὁποῖον ἔφερον οἱ Λύκιοι, κομίσαντες αὐτὸ καθ' Ἡρόδοτον ἐκ Κρήτης), Πανασός, ὄνομα χωρίου, Ζώμι(ν)θος καὶ Σάμιτος, ὀνόματα βου-

νῶν (πρβλ. Σάμινθον ὄρος πρὸς Λ. τῶν Μυκηνῶν)¹².

Ἐκ τῶν τοπωνυμίων τούτων τὰ ἔχοντα θεματικὴν κατάληξιν -σ καὶ -νθ κατέχουν τὴν πρώτην θέσιν, θεωροῦνται δὲ σχεδὸν ὁμοφώνως προελληνικά. Ἐν πράγματι εἰς τὰς ἑκατοντάδας περιπτώσεων τῶν Κρητικῶν ἐπιγραφῶν πρόκειται περὶ τοπωνυμίων, πρέπει νὰ παρουσιασθοῦν μερικὰ ἀνήκοντα εἰς τὰς ἀνωτέρω κατηγορίας, δικαιούμεθα μάλιστα νὰ προσδοκῶμεν λογικῇ πιθανότητι ὀνόματα γνωστὰ ἤδη. Ἐν τούτοις οὐδὲν τοιοῦτον προέκυψεν ἐκ τῶν ἀναγνώσεων τοῦ Hrozny. Μόνον εἰς μίαν περίπτωσιν, ἐπὶ πινακίδος ὅπου ἀνευρίσκει Ἄργολικὰ τοπωνύμια, ἀναγινώσκει τὴν λέξιν *Terium*, ἣν ταυτίζει πρὸς τὴν «*περίφημον Τίρυνθα*». Ἐδῶ ἀκριβῶς νομίζω, ὅτι ὑπάρχει καίριον σημεῖον δυσπιστίας, ὡς πρὸς τὰς ἀναγνώσεις τοῦ Hrozny. Οὗτος δίδει τὴν ἐρμηνείαν, ὅτι ἡ θεματικὴ κατάληξις -νθ «*πιθανῶς δὲν ὑπῆρχεν ἀκόμη κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἡμετέρας ἐπιγραφῆς (15^{ος} αἰῶν π.Χ.)*, ἀλλὰ φαίνεται νὰ προσετέθη ὀστερότερον». Ἐν τούτοις αἱ τοπωνυμια τῆς κατηγορίας ταύτης θεωροῦνται ἀκριβῶς τὰ παλαιότατα ἱστορικῶς καὶ γλωσσολογικῶς αἰσθητὰ στοιχεῖα τῆς προελληνικῆς ἐποχῆς, ἀναγόμενα εἰς τὴν 3^{ην} χιλιετηρίδα. Ὑπὸ τινων μάλιστα θεωροῦνται Ἰνδοευρωπαϊκῆς ἤδη καταγωγῆς καὶ ἐσχετίσθησαν πρὸς πρωιμωτάτην ἐξάπλωσιν τῶν Λουβίων¹³. Ἐν, ὡς ὁ Hr. πιστεύει, δὲν ὑπῆρχον ἀκόμη τὰ τοπωνύμια ὑπὸ τὴν μορφήν ταύτην κατὰ τὸν 15^{ον} αἰῶνα, τότε διερωτᾶται τις πότε εἰσῆχθησαν εἰς τὴν χώραν, ἀφοῦ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης οὐδένα γνωρίζομεν μὴ ἑλληνικῆς καταγωγῆς εἰσβολέα εἰς τὴν Ἑλλάδα.¹⁴

Ὁ Hr. ταυτίζει πολλὰς ἄλλας γνωστὰς τοπωνυμίας ἐκ Κρήτης καὶ Ἑλλάδος (ἐνίοτε εἰς λίαν ἀπόμειρα καὶ ἄρα ἀπίθανα σημεῖα) πρὸς τοὺς ἐκ τῶν ἀναγνώσεων του προκύπτοντας φωνητικούς συνδυασμούς. Πάντως μερικαὶ ταυτίσεις εἶναι ἱστορικῶς ἀδύνατοι. Τὸ *Hatahun* δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἔχη σχέσιν τινὰ πρὸς τὸ Ἀραβικὸν *Kandak*-Χάνδαξ καὶ τὴν Ἑνετικὴν παραφθορὰν *Kandia* (σ. 116). Ἡ λ. Κάστρον εἶναι ἄγνωστος πρὸ τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς εἰς τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Παληόκαστρον σήμερον εἶναι συνηθεστάτη τοπωνυμία πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος. Τὸ Κρητικὸν Παλαίκαστρο (αὕτη εἶναι ἡ ἀληθὴς ἐκ-

¹²) Ὅρα τὴν μνημονευθεῖσαν μελέτην μου *Kreta und die Hethitisch-kleinasiatische Welt* κλπ. σ. 6-7. Ὡς πρὸς τοπωνύμια ἀναφερόμενα ἐπὶ ἐπιγραφῶν μνημονευουσῶν ὄρια γαιῶν πρβλ. λ.χ. S G D I 5075, (σύνορα Λατοῦς καὶ Ὀλοῦντος), F i c k , V.O. 30, 31 (Γόρτυς), 33 (Πραισός) κλπ.

¹³) Τοιοῦτος εἶναι ὁ G ö t z e. Ὅρα S c h a c h e r m e y r, *Hethiter und Achaeer* 10-11, μετὰ περαιτέρω βιβλιογραφίας.

¹⁴) Ὁραίους καὶ πείθοντας συνδυασμούς ὡς πρὸς τὴν κατάληξιν -νθ ὄρα S u n d w a l l ἔ.ἀ. 41-3.

φορά του) δὲν δύναται ἐπομένως νὰ προέρχεται ἐκ τοῦ «*umgeboten*» *Balugasran* (σ. 26).

Θὰ ἐκέρδιζον εἰς πιθανότητα αἱ ἀναγνώσεις τοῦ ΗΓ., ἂν παρείχον ἀποτελέσματα προσαρμοζόμενα πρὸς ὅ,τι ἤδη γνωρίζομεν περὶ τοῦ περιεχομένου τῶν ἐπιγραφῶν. Ἐν ἐκ τῶν περιεργότερων τοιούτων γεγονότων εἶναι ἡ ὑπαρξίς τῶν λεγομένων πινακίδων ἑκατοστιαίας ἀναλογίας, ἃς ὁ Sundwall, ἀπιθάνως κατ' ἐμέ, ἠρμήνευσε διὰ τῆς θεωρίας τῆς «ἐκατόμβης»¹⁵. Ἄλλαι ἀπαριθμοῦν ἀγέλας βοῶν, αἰγοπροβάτων καὶ χοίρων, ὅπου εἶναι φυσικὸν νὰ περιμένωμεν κύρια ὀνόματα βουκόλων καὶ συβοτῶν ὡς ὁ Μελάνθιος καὶ ὁ Εὐμαιος καὶ τοπωνυμίας ἐνθα ἐνέμοντο τὰ βασιλικά ταῦτα βουφόρβια καὶ αἰπόλια καὶ συβόσια, ὡς ἡ *Κόρακος πέτρη* εἰς τὴν Ὀδύσειαν. Ὁμοίως αἱ πινακίδες τῶν ἵππων, τῶν ἀρμάτων καὶ τῶν ὀπλοστασίων τοῦ ἀνακτόρου παρέχουν πλῆθος προσδοκιῶν εἰς τὰς ἐπιτευχθησομένας ἀναγνώσεις, ὥστε νὰ θεωρήσωμεν ταύτας πιθανὰς λόγῳ βασίμου συμφωνίας πρὸς τὸ ἰδεογραφικῶς εἰκαζόμενον περιεχόμενον. Γνωρίζομεν ἐπὶ παραδείγματι, ὅτι ξένα προϊόντα ἢ πράγματα γενικῶς εἰσερχόμενα εἰς τινα πολιτισμὸν εἰσέρχονται συνήθως μετὰ τοῦ ξενικοῦ ὀνόματός των. Ὁ ἵππος καὶ τὸ ἄρμα εἰσήχθησαν βεβαίως ἔξωθεν. Πιστεύεται μάλιστα ὅτι εἰσήχθησαν πρότερον εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα καὶ εἶτα εἰς τὴν Κρήτην, ἂν καὶ δὲν θεωρῶ βέβαιον τὸ πρῶγμα¹⁶. Εἶναι λογικὸν νὰ προσδοκῶμεν, ὅτι ὁμοῦ μετὰ τοῦ πράγματος εἰσήχθη καὶ τὸ ὄνομα. Οὕτω συνέβη καὶ ἐν Αἰγύπτῳ, ὅπου ὄλαι αἱ σχετικαὶ λέξεις εἶναι ξενικῆς καταγωγῆς: *Kuze(n)* ὁ ἠνίοχος, *ssm* ὁ ἵππος (βαβυλωνιστὶ *sisit*, χαναναῖστὶ *sus*), *merkobt* τὸ ἄρμα καὶ *ajolt* ἡ φορητὸς ἄμαξα (ἀμφότερα γνωστὰ ἐν Κρήτῃ¹⁷).

Εἰς τὴν παλαιότεραν κατηγορίαν Α τῆς γραμμικῆς γραφῆς ἔχομεν μερικὰς ἐπιγραφάς, εἰς τὸ περιεχόμενον τῶν ὁποίων δύναται ὡσαύτως νὰ εἰσδύση ἀμυδρὸν τὸ βλέμμα: Δύο εὐτελεῖς ἄωτοι κύαθοι, φέροντες ἐσωτερικῶς ἐπιγραφὰς διὰ μελάνης, εἶναι προφανῶς ἔξορκισμοὶ κατὰ

¹⁵) Sundwall 11 ἔ.ἀ. 25 ἔξ. καὶ Evans, Palace IV, 691 ἔξ.

¹⁶) Τὸ ὅτι πρὸς τὸ παρὸν ἔχομεν ἀρχαιότερα μνημεῖα ἐν Ἑλλάδι (τὰς ἀναγλύφους στήλας τῶν Μυκηνῶν) εἰκονίζοντα τὸν ἵππον, πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἀσθενὲς argumentum ex silentio κατὰ τῆς Κρήτης. Ἦδη εἰς τὸ μέγαρον Σκλαβοκάμπου (οὔ ἡ δημοσίευσίς εἶναι ἔτοιμος καὶ θὰ ἐμφανισθῇ μόλις καταστῆ δυνατὸν νὰ ἐκδοθῶν τὰ περιοδικὰ μας) εὑρον ἄραιοι σήμαντρον τῆς πρώτης ΥΜ περιόδου εἰκονίζον λακτίζοντα ἵππον καὶ ἕτερον φέρον ἀρματηλάτην καὶ συνωρίδα, οἷ ἀντίτυπον ἀτελέστερον, ἔξελθὸν ἐκ τοῦ αὐτοῦ δακτυλίου, ὑπάρχει ἐξ Ἀγίας Τριάδος (ἴσως ΜΜ3-ΥΜ1 ἐποχῆς). Ἄνὰ πᾶσιν στιγμὴν δυνατὸν νὰ εὑρεθῶν καὶ ἔτι παλαιότερα μνημεῖα.

¹⁷) Erman - Rank, Ägypten κλπ. σ. 583-4 καὶ 655.

τῶν κακῶν πνευμάτων, ἃν κρίνωμεν ἐξ ὁμοίων εἰδημάτων τῆς Ἀνατολῆς¹⁸. Ἐπὶ ἱερῶν σκευῶν καὶ ἰδίως τροπέζων προσφορῶν εἶναι λογικὸν νὰ περιμένωμεν τύπον προσευχῆς καὶ ἀφιέρωσιν ὀνομαστὶ εἰς τινα θεότητα. Ὑπάρχουν λέξεις χαρακτηριστικῆς μορφῆς, διότι ἔχουν δύο ὁμοίας συλλαβάς, ὁρθῶς παραβληθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Evans πρὸς ψελίζοντα ὀνόματα (Lallnainen) τῆς Ἀνατολῆς, ἐφ' ὧν ἐπέστησε τὴν προσοχὴν ὁ Kretschmer (*Papa, Dada* κλπ.). Ἔτι χαρακτηριστικώτερα εἶναι τετρασύλλαβα ὀνόματα, ἔχοντα ὁμοίας τὰς δύο μεσαίας συλλαβάς¹⁹. Ἡ περίφημος τροπέζα προσφορῶν τοῦ Ψυχροῦ παρέχει ἓνα τοιοῦτον συνδυασμὸν (𐀓𐀚𐀚𐀛) ἐπαναλαμβανόμενον καὶ ἐπὶ ἄλλων μνημείων. Φυσικὸν εἶναι νὰ περιμένωμεν ὄνομα θεότητος. Γνωρίζομεν τοιοῦτον ὄνομα ἐκ τῆς μυθολογίας τῆς Κρήτης, σχετιζόμενον πολλαχῶς πρὸς τὴν θρησκείαν καὶ τὸν Μίνωα: Ἀκακαλίς. Τοιαύτης φύσεως συνδυασμοὶ πιστεύω ὅτι θὰ ἠδύναντο ἐνδεχομένως νὰ ὀδηγήσουν ἐπὶ ἀσφαλοῦς βάσεως.

Γνωρίζομεν ἐκ τῆς τέχνης, ὅτι οἱ Κρήτες ὑπῆρξαν ὁ φιλανθέςτερος λαὸς τῆς ἀρχαιότητος. Πολλὰ ὀνόματα ἀνθέων καὶ ἀρωματικῶν φυτῶν μὲ τὴν χαρακτηριστικὴν θεματικὴν κατάληξιν -νθ δικαίως θεωροῦνται προελληνικά. Κατ' ἀναλογίαν ἄλλων λαῶν καὶ πολιτισμῶν δικαιούμεθα νὰ υποθέσωμεν, ὅτι καὶ κύρια ὀνόματα ἐσχηματίζοντο ἐξ ὀνομάτων ἀνθέων. Πασίγνωστος εἶναι ὁ Ὑάκινθος, ἀλλὰ καὶ τὸ μνημονευθὲν ἤδη Ἀκακαλίς καὶ τὸ Ἐλένη εἶναι ὀνόματα φυτῶν. Ἡ τροφὸς τῆς Ἀριάδνης, ἣτις ἐλάτρευετο ἐν Νάξῳ ὡς θεότης²⁰, ἔκαλεῖτο Κορκύνη. Τοῦτο μᾶς ἐνθυμίζει τὸ ἀγαπητότατον εἰς τὴν τέχνην καὶ τὴν θρησκείαν ἱερὸν φυτὸν τοῦ κρόκου, συχνότατον καὶ ἐπὶ τῶν πινακίδων γραφῆς. Οἱ μεταγενέστεροι ἐγνώριζον πολλὰ περὶ τῆς ἱερότητός του καὶ τῆς σχέσεώς του πρὸς τὴν περιοχὴν τῆς Ἀνατολῆς. Εἰς τὴν Βαβυλωνιακὴν ὁ κρόκος καλεῖται *kurkanu*, ἄρα Κορκύνη θὰ ἐσήμαινε Κρόκη. Κρόκων ἦτο κοινὸν ὄνομα, οὔτω δ' ἔκαλεῖτο καὶ ὁ σύζυγος τῆς Σαισάρας, θυγατρὸς τοῦ Κελεοῦ. Κρινῶ ἔκαλεῖτο μία τῶν συζύγων τοῦ Δαναοῦ. Ἰὼ ἢ κόρη τοῦ Ἰνάχου σχετίζεται κατὰ ταῦτα πρὸς τὸ Ἰον, ὡς Μυρτὸ πρὸς τὸ μύρτον²¹.

¹⁸) Marinatos, «A. Anzeiger» 1929, 166-70. Πρβλ. K a r o ἔ.ἀ. 1931, 301, παραδεχόμενον τὸ συμπέρασμα τοῦτο. Οἱ κύριοι Evans, Palace I 613 ἔξ. εἰκ. 450-452.

¹⁹) Πρβλ. Sundwall ἔ.ἀ. σ. 5-6 εἰκ. 1-2. Αἱ τῆς κατηγορίας Ψυχροῦ εἰκ. 1 ἀφ. 2-3, ἐνθα καὶ αἱ σχετικαὶ βιβλιογραφικαὶ παραπομπαί.

²⁰) Προφανῶς πρόκειται περὶ προελληνικῆς θεότητος ἀμαυρωθείσης καὶ υποβιβασθείσης ὕστερον, ὡς πολλάκις συνέβη: Πλουτ. Θησ. 20. Πρβλ. Nilsson, Minoan-Mycenaean Religion 453.

²¹) Ἰα ἐπὶ τοιχογραφίας: Palace II 464 εἰκ. 274.

Κατόπιν τῆς ἀνακαλύψεως τοῦ Μινωικοῦ ἱεροῦ τοῦ Γάζι²² γνωρίζομεν ὅτι ἡ Μινωικὴ Θεὰ ἐλατρεύετο καὶ ὡς θεὰ τῆς μήκωνος (συμβόλου εὐφορίας), παρατηροῦμεν δ' ὅτι ἀντιστοίχως καὶ ἐν τῇ Ἄνατολῇ τὸ ἄνθος τοῦτο (Βαβυλ. *irru*) φύεται ἐκ τῶν ὠμων θεοτήτων τῆς βλαστήσεως²³. Ὄνομά τι ὡς Μηρώνη (φερόμενον ὡς παλαιὸν ὄνομα τῆς Σικυῶνος) δικαιούμεθα νὰ θεωρῶμεν προελληνικόν. Ἡ τερέβινθος καλεῖται σήμερον ἐν Κρήτῃ τράμι(ν)θος (καὶ τραμιδιά), γνωρίζομεν δ' ὅτι οὗτος ἦτο ὁ ἀρχαῖος τύπος τῆς λέξεως ἐν Κύπρῳ²⁴, ἴσως μία ἐνδειξις χαρακτηριστικῆ. Ὁ περιφήμος Κρητικὸς ἀλάδανος, οὕτω λεγόμενος καὶ συλλεγόμενος μέχρι τοῦ νῦν ἐν Κρήτῃ, εἶναι λέξις Βαβυλωνιακὴ (*ladanu*), διατηρουμένη ἔκπαλαι ἀμετάβλητος. Γνωρίζομεν ὅτι ἦτο λίαν ἐκτιμώμενον ἄρωμα, γνωρίζομεν δ' ὅτι ἐπὶ Τιγλάτ Πιλεσέρ τοῦ Δ' ἐκομίζετο ἐκ Λαμασκού²⁵. Λογικὸν εἶναι, νὰ προσδοκῶμεν τὴν λέξιν καὶ ἐκ τῆς Μινωϊκῆς ἐποχῆς.

Λέν ἀγνωῶ βεβαίως, ὅτι αἱ θεωρητικαὶ αὐταὶ σκέψεις παρουσιάζουν δυσκολίας εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τῶν καὶ εἶναι δυνατόν νὰ μὴ εὐρίσκουν κἂν ἐφαρμογὴν ἐπὶ τῶν πλείστων περιπτώσεων. Πιστεύω ἐν τούτοις, ὅτι αὕτη εἶναι πρὸς τὸ παρὸν ἡ μόνη μέθοδος πρὸς διείσδυσιν εἰς τὰ μυστικά τῆς Μινωικῆς Σφριγγός. Αἱ ἐπὶ εὐρυτάτης βάσεως ὁμαδικαὶ ἀναγνώσεις ὁλοκλήρων κειμένων, ὡς ἐπιχειρεῖ ταύτας ὁ Ηροζνυ, εἶναι ὡς νὰ ἐπιζητῶμεν δι' ἐνὸς πλήγματος τοῦ πελέκεως νὰ καταρτίσωμεν ὁλόκληρον δένδρον. Βεβαίως δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐπιτύχουν γίγαντες τοιοῦτο ἔργον καὶ εὐχομαι ὁ διαπρεπὴς λόγιος νὰ εὐρεθῇ μεταξὺ τούτων, χαρίζων εἰς ἡμᾶς τὴν ἀνάγνωσιν τῆς Προελληνικῆς γραφῆς. Πρὸς τὸ παρὸν ἐν τούτοις οἱ συνδυασμοὶ του φαίνονται τόσον τολμηροί, ὥστε νὰ δικαιολογῶνται μόνον ἀπὸ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ παρατήρησιν (σ. 4), ὅτι ὅπως δῆποτε πρέπει νὰ ἐπιχειρηθῇ καὶ τῆς Κρητικῆς γραφῆς ἡ ἀνάγνωσις καὶ ὅτι προτιμότερα εἶναι μία κακὴ ἀνάγνωσις παρὰ καμμία.

ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ

²²) ΑΕ 1937, 278 ἐξ.

²³) Ὅρα λ. γ. Meissner, *Babyl. und Assyrien* I, 221.

²⁴) Fick, *Vorgr. Ortsnamen* 135.

²⁵) Meissner ἔ.ἀ. 243.

ΜΙΝΩΙΚΑΙ ΠΙΝΑΚΙΔΕΣ ΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΓΙΑΜΑΛΑΚΗ

Ἐπικειμένης τῆς ἐκδόσεως τοῦ β' τόμου τῶν *Scripta Minora* τοῦ Evans με ἐπεξεργασίαν τοῦ καθ. J. Myres ἐκρίθη σκόπιμος ἡ δημοσίευσις τῶν πινακίδων μινωικῆς γραφῆς τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη, διὰ τὰ συμπληρωθῆ ἡ δημοσίευσις τοῦ μινωικοῦ ἐπιγραφικοῦ ὕλικου.

Αἱ πινακίδες, 16 τὸν ἀριθμόν, ἠγοράσθησαν ὅλαι ὁμοῦ παρὰ ἐνὸς πωλητοῦ, ὅστις ἐδήλωσεν ὅτι εὐρέθησαν εἰς τὴν Φαιστόν. Ἡ πληροφορία αὕτη, λαμβανομένου μάλιστα ὑπ' ὄψιν ὅτι παρὰ τῶν πωλητῶν παρέχονται συνήθως παραπλανητικαὶ πληροφορίες ὡς πρὸς τὴν προέλευσιν, δὲν φαίνεται ἀξιόπιστος: αἱ πινακίδες εἶναι καθ' ὅλα ὅμοιαι πρὸς τὰς πολυπληθεῖς τῆς Κνωσοῦ, ἀνήκουσαι εἰς τὸ γραμμικὸν σύστημα Β, τὸ ὁποῖον ὡς γνωστὸν ἀνευρέθη μέχρι σήμερον ἐντὸς τῆς Κρήτης μόνον εἰς τὴν Κνωσόν. Πολὺ πιθανὸν φαίνεται λοιπὸν, ὅτι αἱ δημοσιευόμεναι πινακίδες προέρχονται ὁμοίως ἐκ Κνωσοῦ.

Ὡς πρὸς τὸ σχῆμα αἱ 15 πινακίδες εἶναι ἐπιμήκεις μὲ καμπύλας ἀπολήξεις, ἀνήκουν δηλ. εἰς τὴν μᾶλλον χαρακτηριστικὴν κατηγορίαν τῶν «ταινιοσχημῶν» πινακίδων (*«slip» tablets* κατὰ Ἡβανς), εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουν αἱ περισσότεραι τῶν Κνωσιακῶν πινακίδων. Ἐχουν τὰ σύμβολα ὁμοίως χαραγμένα ἐπὶ τοῦ πηλοῦ μὲ ὀριζοντίαν κατεύθυνσιν γραφῆς. Ἡ δεκάτη ἕκτη εἶναι λεπτή, ἐπίπεδος, μὲ πυκνὴν γραφὴν ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν πλευρῶν τὸ σχῆμά της, ἐπειδὴ εἶναι κύκλω ἑλλιπής, δὲν εἶναι γνωστὸν. Οὐδεμία διαφορὰ ὑπάρχει ὡς πρὸς τὸν πηλὸν μὲ τὰς ἐκ Κνωσοῦ: τὸ χρῶμά του, ἀναλόγως τῆς ὀπτήσεως καὶ τῆς ἐμποτίσεως ὑπὸ τοῦ καπνοῦ, εἶναι κεραμεοῦν, φαιόν, τεφρὸν ἢ μέλαν.

Ἐνταῦθα δημοσιεύονται μὲ τὴν σειρὰν τὴν ὁποίαν ἔχουν εἰς τοὺς πίνακας (II' καὶ ΙΔ') καὶ χωρὶς τὰ ὑπαχθῶν εἰς κατηγορίας. Συστηματικὴ κατὰτάξις θὰ ἦδύνατο νὰ γίνῃ μόνον ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον, τὸ ὁποῖον ὅμως εἶναι ἀποσπασματικόν, ἀφοῦ αἱ πινακίδες εἶναι μόνον τεμάχια.

Οἱ ἀριθμοὶ τοῦ καταλόγου εἶναι οἱ τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη· οἱ τῶν συμβόλων οἱ τοῦ πίνακος τῆς εἰκ. 666 Α, Β, C, παρὰ Evans, Palace of Minos IV.

1) Πίν. II', ἀριθ. 1. Ἀριθ. καταλ. 1519. Πηλὸς μελανός. Σφύζεται τὸ ἀριστερὸν τμήμα, μήκ. 0,062, πλάτ. 0,02. Φέρει 4 σημεία: α) 21, β) 34, γ) 46, δ) 36.

2) Πίν. ΙΓ', ἀριθ. 2. Ἀριθ. καταλ. 1522. Πηλὸς μελανός. Σφύζεται τὸ ἀριστερὸν τμήμα, μήκ. 0,035, πλάτ. 0,026. Φέρει 3 σημεία: α) 2, β) 30, γ) 40. Διακρίνεται καὶ τὸ ἥμισυ δ) 10.

3) Πίν. ΙΓ', ἀριθ. 3. Ἀριθ. καταλ. 1532. Πηλὸς τεφρὸς. Σῶζεται τὸ ἀριστερὸν ἄκρον, μήκ. 0,03, πλάτ. 0,023. Σῶζει 2 σημεῖα : α) 26, β) 49.

4) Πίν. ΙΓ', ἀριθ. 4. Ἀριθ. καταλ. 1520. Πηλὸς φαιὸς. Ἐλλiptῆς κατ' ἀμφοτέρω τὰ ἄκρα, μήκ. 0,043, πλάτ. 0,023. Σῶζονται 5 σημεῖα, τῶν ὁποίων τὰ ἀκροῖα μερικῶς : α) 40 (μᾶλλον παρὰ 41), β) 44, γ) 17, δ) 21, ε) 26 (ς).

5) Πίν. ΙΓ', ἀριθ. 5. Ἀριθ. καταλ. 1523. Πηλὸς μελανός. Ἐλλiptῆς κατ' ἀμφοτέρω τὰ ἄκρα, μήκ. 0,045, πλάτ. 0,018. Σῶζει 3 σημεῖα : α) 30, β) 40 (ἀλλὰ μὲ δύο μικρὰς κροαίας ἐκ τοῦ ἑνὸς καὶ μικρὰν καμπύλην ἐκ τοῦ ἑτέρου μέρους), γ) 10.

6) Πίν. ΙΓ', ἀριθ. 6. Ἀριθ. καταλ. 1521. Πηλὸς τεφρὸς. Σῶζεται τὸ δεξιὸν τμήμα, μήκ. 0,057, πλάτ. 0,017. Φέρει 2 σημεῖα, ἕκαστον τῶν ὁποίων ἀκολοθεῖται ὑπὸ ἀριθμοῦ : α) 40 καὶ ὁ ἀριθ. 152, β) 64 καὶ τὸν ἀριθμὸν 2.

7) Πίν. ΙΓ', ἀριθ. 7. Ἀριθ. καταλ. 1524. Πηλὸς τεφρὸς. Σῶζεται τὸ ἀριστερὸν τμήμα, μήκ. 0,052, πλάτ. 0,018. Φέρει 5 σημεῖα : α) 31, β) 5, γ) ἴσως 24 (μᾶλλον παρὰ 19), δ) 56, ε) 35.

8) Πίν. ΙΔ', ἀριθ. 1. Ἀριθ. καταλ. 1525. Πηλὸς κεραμόχρους. Σῶζεται τὸ ἀριστερὸν τμήμα, μήκ. 0,045, πλάτ. 0,024. Σῶζει 3 σημεῖα καὶ μέρος τετάρτου : α) 5, β) 54, γ) 45 (ἄνευ τῶν μικρῶν κροαίων τῶν κλάδων καὶ κατὰ τοῦτο ὅμοιον πρὸς σημεῖον τοῦ συστήματος Λ), δ) 4 (μᾶλλον παρὰ 26 ἢ 63).

9) Πίν. ΙΔ', ἀριθ. 2. Ἀριθ. καταλ. 1518. Πηλὸς κεραμόχρους. Σῶζεται τὸ ἀριστερὸν τμήμα, μήκ. 0,05, πλάτ. 0,025. Φέρει 4 σημεῖα καὶ κροαίαν ἀριθμοῦ : α) 42, β) 37, γ) 7, δ) 35 καὶ τὸν ἀριθμὸν 1.

10) Πίν. ΙΔ', ἀριθ. 3. Ἀριθ. καταλ. 1530. Πηλὸς κεραμόχρους. Σῶζεται τὸ ἀριστερὸν τμήμα, μήκ. 0,045, πλάτ. 0,022. Σῶζει 4 σημεῖα καὶ μέρος πέμπτου : α) 35, β) 25, γ) 59, δ) 29, ε) 44.

11) Πίν. ΙΔ', ἀριθ. 4. Ἀριθ. καταλ. 1528. Πηλὸς φαιός. Σῶζεται τὸ ἀριστερὸν τμήμα, μήκ. 0,057, πλάτ. 0,024. Φέρει 4 σημεῖα : α) 54, β) 8, γ) 36, δ) 60 (ἢ 40).

12) Πίν. ΙΔ', ἀριθ. 5. Ἀριθ. καταλ. 1531. Πηλὸς κεραμόχρους. Ἐλλiptῆς κατ' ἀμφοτέρω τὰ ἄκρα, μήκ. 0,021, πλάτ. 0,029. Φέρει 3 σημεῖα : α) παραλλαγή 52, β) 20, γ) 49.

13) Πίν. ΙΔ', ἀριθ. 7. Ἀριθ. καταλ. 1526. Πηλὸς τεφρὸς. Ἐλλiptῆς κατ' ἀμφοτέρω τὰ ἄκρα, μήκ. 0,037, πλάτ. 0,02. Φέρει 3 σημεῖα καὶ μίαν κροαίαν ἀριθμοῦ : α) 23, β) 35, γ) 41 (μᾶλλον παρὰ 42) καὶ τὸν ἀριθμὸν 10.

14) Πίν. ΙΔ', ἀριθ. 8. Ἀριθ. καταλ. 1529. Πηλὸς μελανός. Ἐλλiptῆς κατ' ἀμφοτέρω τὰ ἄκρα, μήκ. 0,042, πλάτ. 0,02. Φέρει 4 σημεῖα : α) 1, β) 60, γ) παραλλαγή 49, δ) 55.

15) Πίν. ΙΔ', ἀριθ. 9. Ἀριθ. καταλ. 1527. Πηλὸς φαιός. Σῶζεται τὸ ἀριστερὸν τμήμα, μήκ. 0,052, πλάτ. 0,022. Σῶζει 4 σημεῖα : α) 1, β) 23, γ) 2, δ) 24 (μᾶλλον παρὰ 10 ἢ 57).

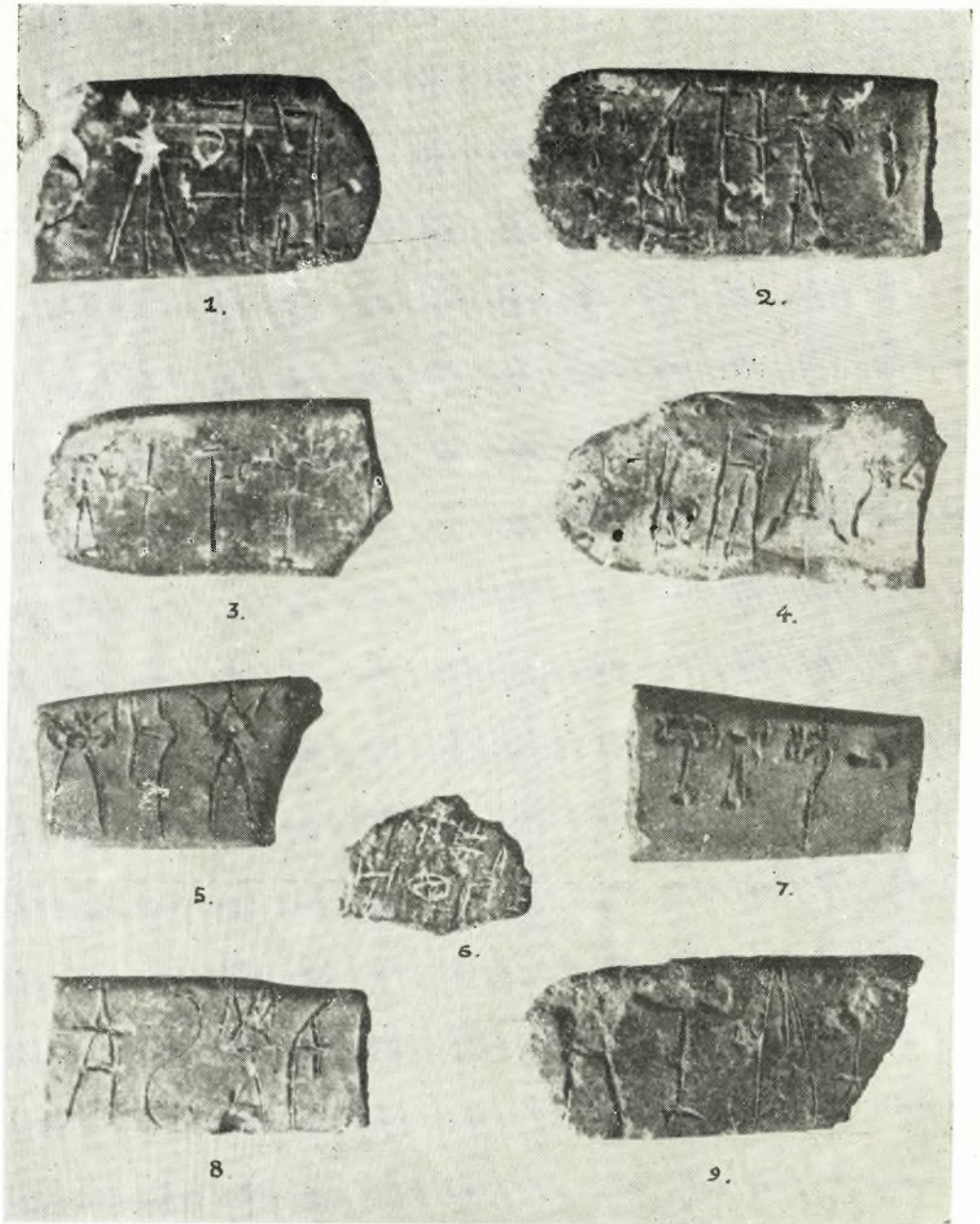
16) Πίν. ΙΓ', ἀριθ. 8 (ἢ μία πλευρά), ΙΔ', ἀριθ. 6 (ἢ ἑτέρα). Ἐλλiptῆς κύκλω, πλὴν κατ' ἓν σημεῖον, μήκ. 0,025. Πηλὸς τεφρομέλας. Ἐπιγεγραμμένη κατ' ἀμφοτέρω τὰς πλευράς. Ἡ πλευρὰ ΙΓ', 8 φέρει 4 σημεῖα καὶ 3 ἄλλα ἑλλiptῆ καὶ δυσδιάκριτα : α) ἴσως 34, β) 2, γ) 45, δ) 7. Ἡ πλευρὰ ΙΔ', 6, φέρει 6 σημεῖα, τῶν ὁποίων τὰ 3 ἄνω δυσδιάκριτα τὰ κάτω : α) 21, β) 26, γ) 5.

ΑΓΝΗ ΞΕΝΑΚΗ

Μινωικά πινακίδες ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΓΙΑΜΑΛΑΚΗ

Μινωικά πινακίδες ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΓΙΑΜΑΛΑΚΗ

ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΠΑΡΟΤΣΗΣ

Ο ΠΡΟΔΟΤΗΣ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ

Ἐφορμὴν εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην ἔδωσαν τὰ ἐν ἐπιμέτρῳ δημοσιεύμενα ἔγγραφα τοῦ Τουρκικοῦ Ἀρχείου Ἰσρακλίου, τὰ ὁποῖα σχετίζονται, ὡς θὰ ἀποδειχθῇ, μετὸν προδότην τοῦ Μεγάλου Καστροῦ Ἀνδρέαν Μπαρότσην. Ἐπειδὴ τὰ γεγονότα τὰ σχετιζόμενα γενικώτερον μετὰ τὴν προδοσίαν, αἱ ὁποῖαι συνέβησαν κατὰ τὴν πολιορκίαν τοῦ Μ. Καστροῦ, καὶ εἰδικώτερον μετὰ τὴν προδοσίαν Μπαρότση παραμένουν ἐν πολλοῖς ἄγνωστα, ἐνόμισα χρήσιμον νὰ συγκεντρώσω τὰ σχετικά στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα εὐρίσκονται κατεσπαρμένα εἰς πηγὰς καὶ βοηθήματα, καὶ νὰ τὰ συμπληρώσω διὰ τῶν νέων στοιχείων, τὰ ὁποῖα προκύπτουν ἀπὸ τὰ δημοσιεύμενα κατωτέρω ἔγγραφα τοῦ Τ.Α.Η.

Βεβαίως μόνη ἡ προδοσία τοῦ Μπαρότση καὶ τῶν ἄλλων δευτερευόντων προδοτῶν δὲν ἐπέφερε τὴν πτῶσιν τοῦ ἰσχυροῦ φρουρίου, ὑπῆρξεν ὅμως ἀναμφισβητήτως οὐσιαστικὸς συντελεστὴς ταύτης: ἐπετίχυνε τὴν ἄλωσιν, κατευθύνουσα τὴν ἐχθρικήν ἐπίθεσιν κατὰ τῶν εὐπαθεστέρων σημείων τῆς ὀχυρωματικῆς ζώνης.

Διὰ τῆς παρούσης μελέτης δὲν ἐξαντλεῖται, φυσικὰ, τὸ σπουδαῖον τοῦτο θέμα, τίθεται ὅμως, νομίζομεν, μία βάσις διευκολύνουσα συστηματικώτερον ἔρευναν. Ὁ μόνος εἰδικῶς μέχρι τοῦδε περὶ τὸ θέμα τοῦτο ἀσχοληθεὶς εἶναι ὁ ἑνετὸς Δ^r Giuseppe Pavanello. Τὴν ἐργασίαν τούτου ἐχρησιμοποίησα ἐντατικώτερον ὡς ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσαν, ἐπειδὴ πολλὰ στοιχεῖα ταύτης ἀντλοῦνται ἀπ' εὐθείας ἐκ τῶν μυστικῶν ἐγγράφων τῆς ἐνετικῆς Δημοκρατίας.

Π Η Γ Α Ι

Μαρίνου Ζάνε Μπουνιαλῆ, Ὁ Κρητικὸς Πόλεμος, ἔκδ. Ἀγαθ. Ξηρουχάκη, Τεργέστη 1908, (= Μπουνιαλῆς) ὁ Μπουνιαλῆς ἀποτελεῖ ἀξιόλογον πηγὴν ἱστορικῶν πληροφοριῶν, αἱ ὁποῖαι, καθ' ἃ διεπίστωσα, συμφωνοῦν κατὰ τὸ πλεῖστον μετὰ τὰ στοιχεῖα τὰ παρεχόμενα ἐξ ἄλλων πηγῶν.

Andrea Valiero, Storia della guerra di Candia, Trieste 1859, (= Valiero).

François Savinien d'Alquie, Les memoires du voyage de Monsieur le Marquis de Ville au Levant, ou l' Histoire curieuse du Sièg e de Candie, le tout tiré des Memoires de F. B. Rostagne . . . , Amsterdam MDCLXXI, (= Marquis de Ville).

Τὸ 3ον μέρος τῶν Ἀπομνημονευμάτων, τὸ ὁποῖον μετὰ τοῦ 2ου μέρους ἔχει χωριστὴν ἀρίθμησην σελίδων, ἀποτελεῖ ἡ «Suite de l' Histoire du Siège de Candie...», (= Marquis de Ville, III Part).

Piri Paşa Zade Husein Fahri Bey, Ἡμερολόγιον τῆς πολιορκίας τῶν Χανίων, (= Piri Paşa)· τὸ Ἡμερολόγιον τοῦτο ἀναφερόμενον καὶ ἴσως χρησιμοποιηθὲν ὑπὸ Hammer (πβλ. III, 273), εὔρον δημοσιευμένον εἰς γενικωτέραν περὶ Κρήτης τουρκικὴν ἔκδοσιν¹. Περιλαμβάνει ἐκτὸς τοῦ Ἡμερολογίου καὶ ἄλλας πολυτίμους εἰδήσεις ἠντλημένας ἐκ τουρκικῶν συγχρόνων τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου πηγῶν.

Αἱ παρὰ Pavanello (ιδὲ κατωτέρω) δημοσιευόμενα περικοπαὶ τῶν ἐκθέσεων τῶν Ἑνετῶν Βαίλων πρὸς τὴν Σύγκλητον (Senato) καὶ τῶν κρυπτογραφημένων δελτίων τῶν Ἐξεταστῶν (Inquisitori di Stato): Senato Costant.-Inquisit. di Stato, dispacci dai Balivi a Costant., 418, 419, 420.-Inquisit. di Stato, lettere ai Balivi ed Amb. in Cost., busta 419.

Τὰ ἐν ἐπιμέτρῳ δημοσιευόμενα ἔγγραφα τοῦ Τ.Α.Η.

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

Bigge, Der Kampf um Candia in den Jahren 1667-1669, Berlin 1899, (= Bigge).

Zeller Werdmüller, Hans Rudolf Werdmüller, als Venetianischer Generallieutenant der Artillerie in der Levante, 1664-1667, Zürich 1900, «LXXXXV Neujahrsblatt d. Feuerwerker-Gesellschaft», (= Werdmüller).

Giuseppe Pavanello, Il tradimento nella caduta di Candia, «Ateneo Veneto» I, Fasc. 2, Venezia 1904².

J. von Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches, Dritter Band, Pesth 1840, (= Hammer).

Le Comte Daru, Histoire de la Republique de Venise, Bruxelles 1840, VII σ. 36-102 (= Daru).

Γ. Ν. Χατζιδάκι, Διάξεις περὶ τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου, Ἀθήναι 1910, (= Χατζιδάκις).

Ὅσαι ἥσσανος σπουδαιότητος πηγαὶ καὶ βοηθήματα ἐχρησιμοποιήθησαν, ἀναφέρονται εἰς τὰς ὑποσημειώσεις.

¹) Τὸ ἀντίτυπον, ὅπερ ἔχω ἀνά χειρας, εἶναι ἀτυχῶς ἄνευ ἐξωφύλλου καὶ εἰς τοῦτο ὀφείλεται ἡ ἑλλιπὴς βιβλιογράφησις.

²) Τῆς μελέτης ταύτης ἔλαβον γνώσιν ἐκ δακτυλογραφημένου ἀντιγράφου, ὅπερ μοὶ ἀπεστάλη ὑπὸ τοῦ ἰταλοῦ καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Παλέριου κ. Bruno Lavagnini, δι' ὃ αἱ εἰς ταύτην παραπομπὰί μου δὲν ἀναφέρονται εἰς τὰς ἀντιστοίχους σελίδας τοῦ περιοδικοῦ.

* * *

Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου ἀναφέρονται πολλὰ περιπτώσεις προδοσιῶν ἐξ ἀμφοτέρων τῶν στρατοπέδων. Εἰς ἓνα ἀγῶνα τήσης διαρκείας, διὰ τὸν ὅποιον ἡ μὲν Ἑνετία ἐχρησιμοποίησε μισθοφορικὰ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον στρατεύματα καὶ ξένας ἐνισχύσεις, ἡ δὲ Τουρκία τὸν δυσήνιον γενιτσαρικὸν στρατόν, ἦτο φυσικὸν νὰ ἀναφανοῦν ἑκατέρωθεν προδόται.

Ἰδιαιτέρως πυκναί, ὡς φαίνεται, ἦσαν αἱ ἀπὸ μέρους τῶν Ἑνετῶν προδοσίαι. Λιποταξίαι καὶ αὐτομολήσεις πρὸς τοὺς Τούρκους ἐσημειοῦντο καθ' ἑκάστην³. Ὁ Ἑνετὸς Gius. Pavanello, διὰ τὰ μειώση προφανῶς τὴν διὰ τοῦτο εὐθύνην τῶν ὁμοειδῶν του, ἐπιροίπτει εἰς τὸν ἐγγῶριον πληθυσμὸν τὴν εὐθύνην τῶν τῶσων προδοσιῶν⁴, χωρὶς ὅμως νὰ ἀναφέρει συγκεκριμένας περιπτώσεις. Βεβαίως δὲν θὰ ἦτο ἀνεξήγητος ἡ ὑπαρξὶς προδοτῶν μεταξὺ τοῦ ἐγγωρίου πληθυσμοῦ, ὅταν ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ἀφ' ἑνὸς μὲν ἢ ἐπ' αὐτοῦ ἀσκηθεῖσα καταπίεσις τῶσων αἰῶνων ἐκ μέρους τῶν Ἑνετῶν καὶ ἀφ' ἑτέρου αἱ εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἐπιτυχίαι καὶ ἡ ἐκ τούτων διαπιστωθεῖσα ὑπεροχὴ τῶν Τούρκων, παρὰ ὅτι οἱ ὅποιοι ἦτο φυσικὸν νὰ ἀσκήσουν ὄχι μικρὰν ψυχολογικὴν ἐπίδρασιν. Οὐχ ἦττον οὐδεμία σχεδὸν περίπτωσις οἰκειοθελοῦς συνεργασίας τῶν Ἑλλήνων τῆς Κρήτης μετὰ τῶν Τούρκων ἀναφέρεται. Ἡρεύνουσα ἐπιμελῶς τὰ ἔγγραφα τοῦ Τ. Α. Η. τὰ ἀναγόμενα εἰς τὴν περίοδον 1645 - 1669 καὶ μίαν μόνον ἀνεῦρον περίπτωσιν αὐτομολίας Ἑλλήνων πρὸς τοὺς Τούρκους: τὴν τοῦ Ἀ ν δ ρ έ ο υ Μ η λ ι ώ τ η καὶ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Φραγκιᾶ⁵.

Ἡ στάσις αὕτη τοῦ γηγενοῦς χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ καθωρίζετο ἀπὸ τὰς ἀθλίας συνθήκας, ὑπὸ τὰς ὁποίας διετέλει οὗτος. Ἡ θρησκευτικὴ ὁμοδοξία πρὸς τοὺς Ἑνετοὺς καὶ ὁ καταφανὴς κίνδυνος τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐκ μέρους τοῦ ἐπερχομένου Ἰσλαμισμοῦ ὥθει μᾶλλον τοὺς Κρητὰς εἰς τὸ νὰ βοηθήσουν ἐνεργῶς τοὺς ἀμυνομένους δυνάστας των — καὶ οὕτω θὰ ἔπραττον, ἐὰν ἐπίστευον ὅτι ὑπῆρχε πιθανότης ἐπιτυ-

³) Bigge, 203. Charles Gérin, Le Pape Clément IX et l'expédition des Français à Candie en 1669, «Revue des Questions Historiques», Janvier 1879 Paris, σ. 10 τοῦ extrait.

⁴) «Candia . . . . era stata per quasi tutt' interi i primi due secoli della dominazione veneziana una terra di ribelli, un semenzaio di traditori: ora essa risorgeva tale; giustamente del resto, perchè i patrici «non pastori ma lupi», la tiranneggiavano senza pietà e senza buon senso».

⁵) Τ.Α.Η. κῶδ. 1 (1657), σ. 49. Περὶ τοῦ ἐνδιαφέροντος ἔθλου τοῦ Ἀνδρέου Μηλιώτη (πβλ. Ψιλάκι, Γ', σ. 61) μετὰ τὴν φυγὴν του εἰς τοὺς Τούρκους σώζονται ἀρκετὰ ἔγγραφα εἰς τὸ Τ.Α.Η., μὲ τὰ ὁποῖα θὰ ἀσχοληθῶ ἄλλοτε

χίας. Βραδύτερον, όταν ὁ παρατεταμένος ἀγὼν τοῦ Χάνδακος κατέστη ἀμφίβολου τὴν ἔκβασιν, δὲν ἐτόλμων νὰ μετίσχουν ἐνεργῶς, διότι ἐν περιπτώσει μὲν ἐπιτυχίας τῶν Ἑνετῶν θὰ ἐθεοφοῦντο ὑπ' αὐτῶν ὡς ἀποστάται, ἐπειδὴ δὲν ἐτίχθησαν ἐξ ἀρχῆς μετ' αὐτῶν — ὁ λαὸς τῶν καταληφθεισῶν περιοχῶν εἶχεν ἤδη δεχθῆ τὴν τουρκικὴν ὑποτελείαν —, ἐν περιπτώσει δὲ ἀποτυχίας θὰ ἐξετίθεντο ἀπέναντι τῶν Τούρκων⁶. Οὕτω εὐρισκόμενοι μεταξύ σιῦρας καὶ ἄκμονος ἐτήρησαν μᾶλλον ἐφεκτικὴν στάσιν.

Τοῦτο βεβαίως δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ἀναφέρονται παραδείγματα Κρητῶν, οἱ ὁποῖοι μετ' αὐτοθυσίας ἠθέλησαν νὰ βοηθήσουν τοὺς Ἑνετοὺς⁷. Ἀπὸ τῶν πρώτων ἤδη ἐτῶν τῆς τουρκικῆς ἀποβίσεως ἀναφαίνονται μικραὶ ὀμάδες Κρητῶν, οἱ ὁποῖοι ἐπιδοθέντες εἰς τὸν κλέφτικον βίον ἀπετέλεσαν τὸν πυρῆνα τῶν χαίτηνων, ὡς πιστοποιοῦν ἔγγραφα τοῦ Τ.Α.Η.⁸

Γενικῶς κατὰ τὸν Κρητικὸν Πόλεμον αἱ σπουδαιότεραι προδοσίαι, προήρχοντο ἀπὸ τοὺς Ἑνετοὺς καὶ τοὺς μισθοφόρους των. Αἰτία τῆς προδοτικῆς ταύτης μεταξὺ τῶν Ἑνετῶν κινήσεως ἦτο, καθὼς ὁμολογεῖ ὁ ὁμοεθνὴς των Ραναίello, ὁ φθόνος καὶ ἡ περιφρόνησις ἀλλήλων — «*γελοία κληρονομία τῶν ἀνθρώπων τῆς τηβέρνου*». Τὸ κακὸν ἐκορυφώθη κατὰ τὴν πολιορκίαν τοῦ Χάνδακος. Οἱ Γερμανοὶ ἐπίκουροι δὲν ἠθέλον νὰ συμπολεμοῦν μετὰ τῶν Σλαβόνων μισθοφόρων ἐπὶ τοῦ ἰδίου προμαχώνος, οὔτε καὶ οἱ Ἕλληνες μετὰ τῶν Ἰταλῶν, διαπληκτισμοὶ δὲ καὶ αἱματηραὶ συγκρούσεις συνέβαινον καθ' ἑκάστην μεταξὺ τῶν ἀλληλομισουμένων συναγωνιστῶν. Οἱ Μαλτέζοι δὲν ἠνείχοντο τοὺς Ἑνετοὺς, οὔτε οἱ Ἰσπανοὶ τοὺς Γάλλους. Δι' ἀνάξια λόγου ζητήματα ἐθιμοτυπίας ἐλησμονεῖτο τὸ καθῆκον⁹.

Ἀναφερόμεν παραδειγματικῶς τὰς κάτωθι προδοσίας ἐκ τῶν γενομένων ἐκτὸς τοῦ Μ. Κάστρου. Τὸ 1646 ὁ ὑπεραπιστὴς τῆς παρὰ τὸ χωρίον Στέρνες Ἀκρωτηρίου ὀχυρᾶς Μονῆς¹⁰ ἠτύμολησε μετὰ τῶν ἀνδρῶν του πρὸς τοὺς Τούρκους καὶ παρέδωκεν εἰς αὐτοὺς τὰ σχέδια τῶν Κρητικῶν φρουρῶν¹¹. Ὁ ἐνετὸς Καπετάνιος τοῦ χωρίου Κουρινάλη¹² ἠσπᾶσθη τὸν ἰσλαμισμὸν καὶ μετέδωκε πολυτίμους πληροφορο-

⁶) Marquis de Ville, 155· Valiero I, 72· Daru, 42, 51. Ἴδὲ καὶ «Χριστιανικὴ Κρήτη» Β', 229 ὑποσ. 1.

⁷) Μπουνιαλῆς, 505 στ. 8 κ.ἐξ. Marquis de Ville, 424, 445.

⁸) Κῶδ. 1, σ. 33, 120· κῶδ. 4, σ. 65 κ.ᾶ.

⁹) Bigge, 203, 204.

¹⁰) Piri Paşa, 274· Hammer, 285.

¹¹) Valiero I, 74· Piri Paşa, 275. Οὗτος διέσωσε καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Ὀλλανδοῦ αὐτομόλου συνταγματάρχου Boyer. Ἠβλ. Hammer, 286.

ρίας περὶ τῆς φρουρᾶς τῆς Σούδας¹³. Τὸ 1647 Χειμαρριῶται μισθοφόροι τῆς Ἑνετίας εἰλοποιήσαν τοὺς Τούρκους πολιορκητὰς τῆς Ρεθύμνης περὶ τῶν προθέσεων τῶν Ἑνετῶν¹⁴. Αὐτὸς ὁ λατῖνος Ἐπίσκοπος τῆς πόλεως ταύτης ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Μπουνιαλιῆ ὡς πρωτοστατήσας εἰς τὴν προδοσίαν¹⁵. Τὸ 1650 ἐπροδόθη ἡ ἐπιχειρήσις τῶν Ἑνετῶν διὰ τὴν σωτηρίαν τῆς Σητείας καὶ ἀποτέλεσμα τῆς προδοσίας ὑπῆρξεν ἡ πανωλεθρία τοῦ ἀποσταλέντος σώματος¹⁶. Καὶ δὲν ἀναφέρεται μὲν ῥητῶς ἡ ἐθνικότης τοῦ δράστου τῆς προδοσίας ταύτης, ἀρῆνεται ὅμως νὰ ὑπονοηθῆ, ὅτι ἐπρόκειτο περὶ Ἑνετοῦ καὶ μάλιστα ἀνωτέρας κοινωνικῆς τάξεως¹⁷.

Ἡ προδοτικὴ δρᾶσις εἰς τὸ στρατόπεδον τῶν Ἑνετῶν ἐνετάθη ἀπὸ τοῦ 1648, ὅτε ὁ τουρκικὸς στρατὸς ὑπὸ τὸν Γαζῆ Χουσεῖν Πασῶν ἤρριξε τὴν πολιορκίαν τοῦ Μ. Κάστρου. Περὶ τῆς δρᾶσεως ταύτης συνέλεξα τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα :

Τὸ αὐτὸ ἔτος τῆς ἐνάρξεως τῆς πολιορκίας τὸ φρούριον διέτρεξε σοβαρώτατον κίνδυνον, διότι ὁ ἐντεταλμένος τὴν φρούρησην τοῦ προφυργίου τῆς Κορώνας ἐνετὸς ἀξιωματικὸς διηγκόλυνε τοὺς Τούρκους νὰ καταλάβουν, ἐκτὸς τῆς Κορώνας, καὶ τὸν προμαχῶνα τοῦ Martinengo¹⁸. Ἡ ἔντασις αὕτη τῆς προδοτικῆς κινήσεως δίδει ἀφορμὴν εἰς τὸν Μπουνιαλιῆ νὰ γράψῃ :

*Ὅλους νὰ τοὺς ἔξορίσετε κί' ἀπὸν τὴ χώρα νὰ ἔβγουν,
νὰ μὴ δὲ γράφουσι γραφαῖς τοῦ Χουσαῖ τοῦ μάγον¹⁹.*

¹³) Τοῦ χ. Κουρνᾶς Ἀποκορώνου ;

¹³) Piri Paşa, 272.

¹⁴) Μπουνιαλιῆς, 215 στ. 25-28.

¹⁵) Ἀὐτόθι 219 στ. 11-22, 222 στ. 17-20 καὶ 226 στ. 17-18.

¹⁶) Marquis de Ville, 29. Valiero I, 204· πβλ. Daru, 64, Bigge, 117.

¹⁷) Μπουνιαλιῆς, 307 στ. 1-24· χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖον ὁ Μπ. στηλιτεύει τοὺς ἐκ τῆς ἀνωτέρας τάξεως προερχομένους προδότες :

*Λέτε, τί κάνουν οἱ κακοὶ ἄνθρωποι καὶ κομπόνου,
καὶ μὲ τὸ' ἀφέντες στέκονται καὶ τὴ καρδιά τὸς χώνουν.*

¹⁸) Μπουνιαλιῆς, 273 στ. 25 κ.ἐξ., 274 στ. 7-14, Marquis de Ville, σ. 26· πβλ. καὶ Hammer, 297, Daru, 58. Τὸ προπύργιον τῆς Κορώνας—τὸ ὄνομα ἐκ τοῦ σχήματος—διατηρεῖται καὶ σήμερον ἐν μέρει κατὰ τὴν ΝΔ γωνίαν τοῦ Γεωπονικοῦ Κήπου. Εἰς τοὺς παλαιοὺς ἐνετικὸς χάρτας τοῦ Χάνδακος σημειοῦται ὡς Opera Corona di Santa Maria, ἢ ἀπλῶς Corona ἢ Santa Maria. Πβλ. καὶ Ε.Ε.Κ.Σ. Α', 220. Ὁ προμαχῶν Martinengo εἶναι ὁ ἀνωθεν τῆς σημερινῆς Πηγᾶ Ἰδίας, ἀκουόμενος παλαιότερον ὡς Λιουκσεκ Τάμπια (= ὑψηλὸς προμαχῶν).

¹⁹) Ἀὐτόθι, 303 στ. 23-24 (ἀκολουθῶ ἀκριβῶς ἐνταῦθα καὶ καιωτέρω τὸ κείμενον τῆς ἐκδόσεως Ξηρουχάκη).

Τὰ στρατηγικά σχέδια τῆς ἐντὸς τοῦ Χάνδακος στρατιωτικῆς ἡγεσίας οὐχὶ ἀπαξ ἐπροδόθησαν. Ὅτε τὸ 1655 ἐγένετο σκέψις ἀνακαταλήψεως τῶν Χανίων, ἀπεκαλύφθησαν προδοταὶ τῶν προθέσεων τῶν Ἑνετῶν²⁰. Κατὰ τὸ ἐπόμενο ἐτος εἰς Ἑνετὸς ὀνόματι Locatello ἐπρόδιδε, φαίνεται, τὴν πατρίδα του — τοῦλάχιστον ἀπροκαλύπτως περὶ τούτου ὠρκίζετο — καὶ εἰς ἄλλος, Ἑβραῖος αὐτός, Gioseffo Jacutti, δὲν ἀπέκρυπτε τὰς μετὰ τῶν Τούρκων φιλικὰς σχέσεις του.

Ἡ ἄμυνα τῶν Ἑνετῶν τοῦ Χάνδακος ὑπεσκάπτετο ἔτι μᾶλλον ἐκ προδοσιῶν, αἱ ὁποῖαι ἐγίνοντο εἰς τὸ ἔξωτερικὸν καὶ μάλιστα περὶ αὐτὴν τὴν ἔδραν τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει Βαίλων²¹.

Ἡ τεχνικὴ κατάρτισις τῶν Τούρκων ἐβελτιοῦτο σημαντικῶς διὰ προδοτῶν, οἱ ὁποῖοι ἐδίδασκον εἰς αὐτοὺς τὰς νέας μεθόδους τοῦ πολέμου καὶ ἐπρόδιδον τὰ στρατιωτικὰ μυστικά τῆς χώρας των²². Τὴν χρησιμοποίησιν, πρώτην φορὰν εἰς τὴν πολιορκίαν τοῦ Χάνδακος, «παραλλήλων» (τάφρων προσπελάσεως) ἐδιδάχθησαν οἱ Τούρκοι ὑπὸ ἐνετοῦ μηχανικοῦ μισοῦντος τὴν πατρίδα του²³. Τουρκικὰ χυτήρια τηλεβόλων διηρτυρήνοντο ὑπὸ ξένων²⁴. Τὸ βεληνεκὲς τῶν τουρκικῶν τηλεβόλων ἐβελτιοῦτο κατὰ τὰς ὑποδείξεις αὐτομόλων εἰδικῶν, οὕτως ὥστε ἐπλήττετο πλέον καὶ αὐτὸ τὸ κέντρον τῆς πόλεως²⁵. Στρατιωτικὰ μυστικὰ τεχνικῆς ἢ στρατηγικῆς φύσεως ἐγίνοντο γνωστὰ εἰς τοὺς πολιορκοῦντας μὲ διαφόρους τρόπους. Ἀναφέρεται ἡ περιπτώσις τοῦ Γάλλου

²⁰) Pavanello, ὅστις μᾶς πληροφορεῖ καὶ περὶ τῶν ἀκολουθῶν δύο περιπτώσεων.

²¹) Ὁ Pavanello μᾶς πληροφορεῖ, ἀντλῶν ἐκ τῶν ἐκθέσεων τῶν Βαίλων πρὸς τοὺς Ἐξεταστάς, ὅτι κάποιος Gobato, ἰατρός τοῦ Ἁγγλοῦ Πρεσβευτοῦ καὶ μάλιστα ἐπιτετραμμένος τῆς Γαλινοῦτάτης ἐπὶ τινα χρόνον, καὶ εἰς ἐκ τῶν μεγαλεμπόρων τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὀνόματι Jesurum ὑπενόμειον συστηματικῶς τὰ συμφέροντα τῆς Ἑνετίας.

²²) Δὲν ὑπῆρξε βεβαίως μοναδικὴ ἢ ὑπὸ τοῦ Pavanello ἀναφερομένη περίπτωση εἰδικῶν ἐμπειροτέχνου, τοῦ ἐξ Ἰστρίας ἐν ἔτει 1657 αὐτομολήσαντος πρὸς τοὺς Τούρκους ναυπηγοῦ, ὅστις προετίμησε νὰ θέσῃ τὴν εἰδικότητά του εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ ἐχθροῦ.

²³) Bigge, 123, Pavanello: «nei due ultimi anni dell' assedio di Candia s'impiegavano quelle parallele, che in Occidente furono usate da Vauban per la prima volta nel 1673 davanti a Maestricht . . . » Ὁ Γερμανὸς ἐξωμότης, ὁ ὑπὸ τοῦ Hammer, 627, ἀναφερόμενος ὡς λύσας τὸ πρόβλημα τοῦ ἀερισμοῦ καὶ φωτισμοῦ τῶν τουρκικῶν ὑπονόμων, πιθανῶς ἦτο αὐτόμολος τοῦ πολιορκουμένου Χάνδακος.

²⁴) Εἰς Γάλλος, πιθανῶς αὐτόμολος τοῦ ἐνετικῶν στρατοπέδου διηύθυνε τὸ παρὰ τὴν Κνωσὸν, ἔνθα καὶ σήμερον ἀκούεται ἡ τοπωνυμία Τοπανὰς (= Τοπχανέ: χυτήριον τηλεβόλων), χυτήριον. Πβλ. Werdmüller, 29, Hammer, 624, 626.

²⁵) Pavanello.

λον Vertamont, ὅστις παρέδωκε τὰς ἐμπειστευμένας κρυπτο-
γραφημένας ἐπιστολάς τοῦ Ἀρχιστρατήγου, τὰς ἀπειθυνόμενας πρὸς
τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐνετὸν ἐπιτετραμμένον Ballarino, εἰς
τὸν Ἐπίτροπον τοῦ Μ. Βεζύρου ἐν Ἀδριανουπόλει ²⁶.

Αἱ αὐτομολήσεις τόσον τῶν τεχνικῶν ὅσον καὶ τῶν ἄλλων στρατι-
ωτικῶν ἠΰξησαν εἰς ἀριθμὸν κατὰ τὰ δύο τελευταῖα ἔτη τῆς πολιορ-
κίας. Ὁ Pavanello ἀναφέρει συγκεκριμένως τὰς περιπτώσεις ἑνὸς
Portese Angelo di Lendinara, ἑνὸς Rossi Domenico
di Padova, ἀρχηγοῦ τῆς milizia καὶ ἄλλου τινὸς Nicolo Tito,
λουμπαρδιάρη ἀπὸ τὸν Χάνδακα ²⁷.

Κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον ἐγένετο ἡ προδοσία τοῦ μηχανικοῦ Μπα-
ρότση, τῆς ὁποίας ἡ ἔκτασις καὶ αἱ συνέπειαι ὑπῆρξαν, ὡς θὰ ἴδωμεν,
κατὰ πολὺ σοβαρώτεραι, ἐπειδὴ προεκάλεσεν αὐτὴ ἄντικεινὴ μεταβολὴν
τῆς στρατηγικῆς τῶν Τούρκων. Διὰ τὴν προδοσίαν ταύτην, ἡ ὁποία
ἀποτελεῖ τὸ κύριον θέμα μας, αἱ πηγαὶ καὶ τὰ βοηθήματα τὰ ὁποῖα
ἔχω ὑπ' ὄψει παρέχουν τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα.

Ὁ Μπουνιαλῆς :

Μέρα καὶ νύκτα ἦτονε ᾗς τῆ μέση τῶν ἀρμάτων

²⁶) Valiero II, 119 καὶ Hammer, 490, (ὅπου τὸ ὄνομα τοῦ Γάλλου). Αἱ τοιοῦτου εἶδους ἐξωμοσίαι καὶ αὐτομολήσεις ὑπεκινουῦντο καὶ ἐκ τῶν
ἐπαγγελιῶν τῶν πολιορκούντων, αἱ ὁποῖαι ὑπὸ μορφὴν προκηρῦξεων εἰς γαλλι-
κὴν καὶ ἰταλικὴν γλῶσσαν περὶ πλουσιῶν ἀμοιβῶν καὶ καλῆς μεταχειρίσεως
τῶν αὐτομόλων ἐρρίπτοντο διὰ βελῶν καὶ τουφεκίων ἐντὸς τῆς πόλεως (Ma-
rquis de Ville, 305, 359).

²⁷) Πιθανῶς τοῦ ὑπὸ Μπουνιαλῆ ἀναφερομένου (166 στ. 11-20):

*Γεῖς λουμπαρδιάρης ἔφυγε μάστορας τῶν σαράνων
καὶ τοῦτος γιάντα ᾗμισεψε δὲν σὰς ἀναθιβίνω.*

Μὰ τὸ βηζύρη ἠῶρηκε καὶ πῆε μετὰ ᾗκεινο

.....

Καὶ τοῦ βηζύρη ἔδειξε τὰ σάρματα πῶς ἄφρον

κ' ἔσμιξε τέχναις ἄμετραις ᾗς τὴν ἀντροσιότητά του.

Τὰ ἔγγραφα τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει Βαίλων (Archivio di Stato-Sena-
to Costantinopoli) παρῆχον ἀργότερον γενικὰς πληροφορίας περὶ τῆς προδο-
τικῆς δράσεώς των ἐν Χάνδακι : ὁ Molino ἔγραφε τὸ 1670 περὶ τῶν Portese
καὶ Rossi: «che avevano lavorato sotto Candia nelle opere di fortificatio-
ne, bombe, mine ecc . . . », «che aveva (il Portese) servito molto in
Candia appresso il suddetto Rossi a profitto della Porta». Ὁ Rossi κα-
τεγίνετο μὲ τὴν τελειοποίησιν τῶν βομβῶν καὶ ἐξηκολούθησε μετὰ τοῦ bombi-
sta Tito τὴν δρᾶσίν του καὶ εἰς τὰς περαιτέρω πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις τῶν
Τούρκων (βλ. κατωτέρω).

ὁ μέγας ὑψηλότατος, ἡ δόξα τῶν Ταλιμάτων ²⁸

Μουσοῦς Ἀντρέας ²⁹ μετ' αὐτὸ ἐπῆε νὰ ἰμιλήσῃ
 κ' εἶπεν του ἀπὸν τοῦ Λεοματᾶ ³⁰ ἴμπορεῖ νὰ μᾶς νικήσῃ,
 ὄχι ἀπὸ μέσα τοῦ γυαλοῦ, ἀμὲν ἀπὸν τὸ Καντόνι ³¹
 τ' ἁγίου Πνευμάτου τὸ τειχιό, ὅπου ἔτον τὸ ροζιόνι ³².
 Κι' ἀπὸν τὴν Ἀιμο ἂν ἐλθουνε καὶ κεῖ γιὰ νὰ σιμώσουν
 ὄσαις κι' ἂ ρίξουν λουμπαρδαῖς, δὲν ἴμπορὰ τοῦ δώσου ³³.
 Τοῦτοι δυὸ τόποι ἦτονε κάτω ἔς τὰ περιγιάλια
 καὶ τόχαινε γιὰ νὰ τὸ πῆ ³⁴ τοῦτο ἀγάλια γ'άλια.
 Μὰ τό πε ὄξω φανερά ὁ λόγος ὅπου βγήκε
 καὶ τοῦ Μπαρότση ἔς τὴ καρδιά ὁ δαίμονας ἐμπήκε,
 γιὰτ' ἔτονε μὲ τὸ μουσοῦ κι' ὅτ' εἶχανε συντόχη ³⁵

²⁸) Ὁ Cattarin Cornaro (Κατεργῆς παρὰ Μπουνιαλή), διατελέσους γενικός Προβλεπτής τῆς Δαλματίας τὸ 1665. Ἐφθάσεν εἰς τὸν πολιορκούμενον Χάνδακα ὡς Γεν. Προβλεπτής, συνοδεύων τὸν Saint André Montbrun, κατὰ Ἰούνιον ἢ Ἰούλιον τοῦ 1668 (Marquis de Ville, 2, 18, 20 καὶ III Part, 178, Valiero II, 278, 311, 312, 331· πβλ. καὶ Bigge, 157).

²⁹) Ὁ Alexandre Montbrun Marquis de S. André διεδέχθη ὡς Ἀρχιστράτηγος τὸν Marquis de Ville: Valiero II, 311 κ.εξ., Marquis de Ville, III Part, 176, 179. Πβλ. καὶ Bigge, 127, 157, Daru, 86f.

³⁰) Ἐννοεῖ πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς Πύλης Δεσματᾶ (σήμερον Κοῦρι Καπί), πρὸς τὴν ὁποίαν γειτνιάζουσι τὰ προπύργια τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ Ἁγίου Ἀνδρέου.

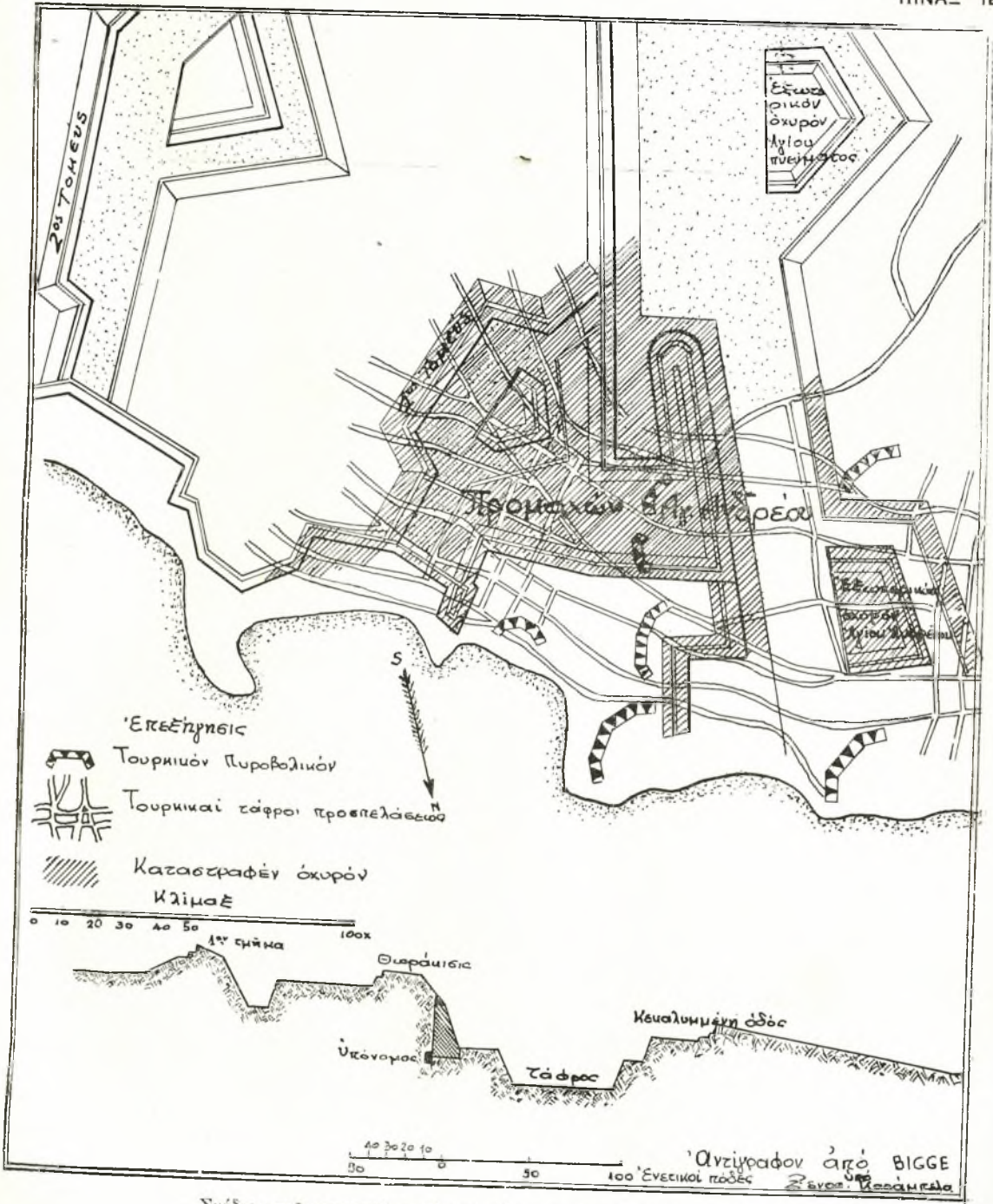
³¹) Τὴν πρὸς τὴν θάλασσαν ΒΔ γωνίαν (canton) τοῦ φρουρίου, ἔναντι τῆς ὁποίας τὰ δύο μνημονευθέντα προπύργια.

³²) Πρόκειται περὶ τοῦ μικροῦ πύργου ἢ ὄχυροῦ (torretta: Valiero II, 307, petite tour Priuli ἢ ἀπλῶς Priula: Marquis de Ville, III Part, 198, 202) τοῦ ἀνεγερθέντος ὑπὸ τοῦ Priuli εἰς ὃ σημειὸν ἀπέληγεν ἡ πρὸς τὴν θάλασσαν προέκτασις τοῦ προμαχώνος τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου. Βλ. χάρτην Werdmüller παρὰ Gerola M.V.I. καὶ εἰς τὸ παρατιθέμενον ἐνταῦθα σχέδιον τοῦ Bigge (πίναξ ΙΕ'). Τὸ Rocchione παράγωγος τοῦ Rocca (= ὄχυρόν).

³³) Ἀπὸ τὸν ἀκολουθοῦντα στίχον φαίνεται ὅτι πρόκειται περὶ τῆς περιοχῆς τοῦ προμαχώνος Sabbionera. Βλ. σχέδιον τοῦ Bigge ἐν πίνακι ΙΣΤ' καὶ χάρτην Werdmüller.

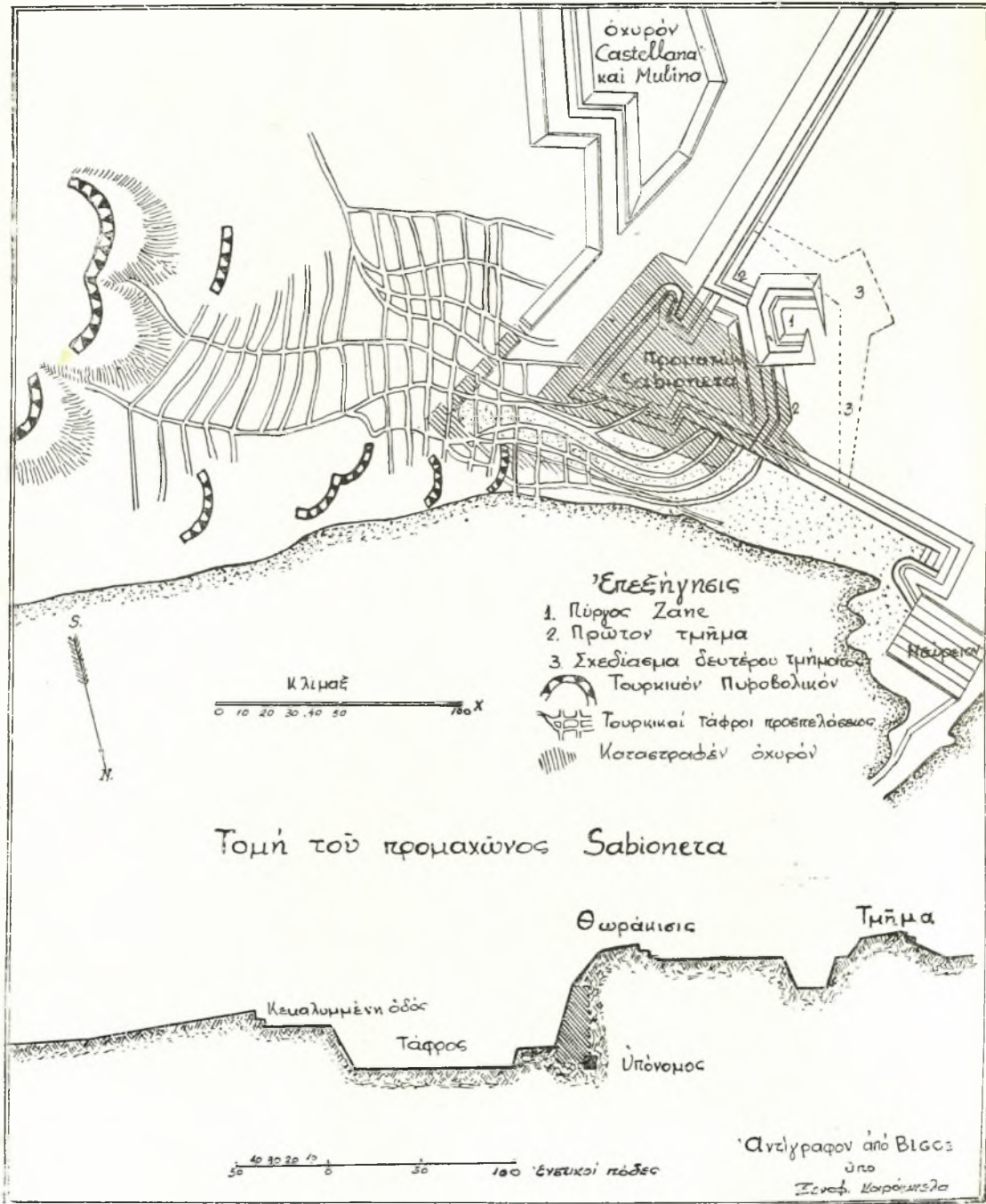
Γιὰ νὰ σιμώσουν = ἂν σιμώσουν ἂ ρίξουν ἔνν. οἱ Ἐνετοὶ ἀμυνόμενοι δὲν ἴμπορὰ τοῦ δώσου ἔνν. τοῦ Τούρκου. Τὴν ἀνακολουθίαν τῶν ὄρων τῆς προτάσεως ἐξηγεῖ ἴσως ὁ συνειρμικός τρόπος μὲ τὸν ὅποιον ἐκφράζεται ὁ Μπουνιαλής.

³⁴) καὶ *τόχαινε γιὰ νὰ τὸ πῆ* = εἶθε νὰ τὸ ἔλεγε· πβλ. καὶ κατωτέρω στίχ. 3 τῆς σ. 476: καὶ *τόχαινε νὰ μὴν τὸ πῆ* (ὅπου ὁ ἐκδότης οὐχὶ ὀρθῶς μετέβαλε τὴν γραφὴν τοῦ κώδικος: καὶ *τόχενε νὰ μὲν τὸ πε* εἰς: καὶ *τόχεν*) = εἶθε νὰ μὴ τὸ ἔλεγε. Δι' προτεινόμεναι ἐρμηνεῖαι, ἂν καὶ δὲν προέρχονται ἀπὸ εἰδικόν, νομίζω ὅτι εἶναι ἀναγκαῖαι διὰ τὴν ὀρθὴν κατανόησιν τοῦ κειμένου.

Σχέδιον τοῦ προμαχῶνος Σαμπιονέρας μετὰ τῶν τουρκικῶν ἔργων ἐφόδου.

Σχέδιον τοῦ προμαχῶνος Ἁγίου Ἀνδρέου μετὰ τῶν τουρκικῶν ἔργων ἐφόδου.

τὸ ἄγρια ὁ ἀλλοίθωρος κι' ἤλεγε ὅ,τι τύχη,
 νὰ σκεπαστῆ ἀπὸ ἄκεκι κι' ἀνθρώποι νὰ φυλάγουν
 τοὺς τόπους νὰ φυλάγουνε, Τοῦθοι ἐκεῖ μὴ μπάγουν
 ὀπὸν τῆς Ἄμμος τῆ μερριά κι' ἀπὸν τὸν ἄγιον Ἀντρέα,
 γιατί δὲν ἦτον φύλαξαις ἔς ἐκείνην τὴν μερέαν.
 Καί ἔτυχε³⁵ νὰ μὴν τὸ πῆ, μόνο νὰ τὸ φυλάξῃ
 καὶ τὸν Κορνάρο μοναχὸ σὲ μιὰ μερριά νὰ κραῖξῃ.
 Ἄμμε τὸ ἄροικησεν αὐτὸς ποῦ τὸ ἔχανε μετορήση
 Μπαρότης ὁ ἀλύπητος κ' εἶχεν ἀποφασίση
 καὶ γίνηκε ἐπίβουλος Ἰούδας καὶ προδότης
 κι' ὄξω τὴν νύκτα ἔδωκε καὶ ἔγινε καταδότης.
 Εἰς τοῦ βηζύρη ἔσωσεν κ' εἶχε του ἠμολογήση
 ὅ,τι ἄκουσεν ἀπὸ τὸ μουσοῦν καὶ τί θὰ κατατήση.
 Τότες ἐμάζωξε γιὰ μιὰ κ' εἶπε ὅ,τ' εἶχε μάθη
 εἰς τοὺς πασάδαις ὁμπροστὰς τοῦ Χάνδακα τὰ πάθη.
 Ἐκεῖνος εἶχε τὴ γενειὰ Μπαρότη καὶ τὸν κραῖζαν,
 σολιάδος³⁷ καὶ σὰ δουλευτῆς ποτὲ δὲν ἐλοιάζαν
 πῶς τέτοιος ἀνθρώπος νὰ ἔβγῃ, νὰ φύγῃ καὶ νὰ δώση
 δι' ἄκουσε ὁ ἄπιστος τὸ Κάστρο νὰ προδώση.
 Φράγκικα δὲν ἐπίστευε, δὲν ἦτονε Ρωμαῖος,
 μόνο γιατί' εἶχε βάπτισμα, μὰ ἔπερα σὰν Ἑβραῖος
 καὶ τοῦ βηζύρη ἔλεγε ἔς τὴ χώρα ὅ,τι ἔγινε
 ποῦ ἔχανε τέχναις οἱ Χριστιανοὶ νὰ μὴ σιμώσουν ἑκείνου.
 μόνο νὰ κατεβύνουσι³⁸ κι' ἄλλοῦ ποθὲς μὴ μπάσι,
 μονάχας νὰ πασκίσουνε τὸν τόπον ἔκει νὰ πιάση³⁹.
 Μὰ πῆτις ὁ κακόγνωμος τὴ στρατὰ εἶχε δείξῃ
 ἀπὸ ἄκουσε ἀληθινὰ τὸν νοῦν τως εἶχε ἀνοίξῃ⁴⁰,
 ὄλοι τοῦ ἠχαρίστησαν κ' εἰπὰν του νὰ γυρίξῃ,
 τόπους, χωρριά τοῦ χάρισε νὰ στέκῃ νὰ τὰ ὀρίξῃ.
 Κι' ἀπόκει πέμπει ἔδεκεῖ τεχνίταις καὶ θωροῦσι
 τὸν τόπον ὄλον νὰ παρῶν ἄν γένῃ καὶ μποροῦσι
 γῆ ἄν εἶναι τόπος εὐκόλος σὰν εἶχε ἠμολογήση,

³⁵) Ἡ ὀρθὴ γραφή: ὅ,τ' εἶχανε συντύχει (= ὅ,τι εἶχον συνομιλήσει, εἰπεῖ), πβλ. Μ π ο υ ν ι α λ ῆ ς, 224, στ. 9: Τότες χωστὰ τοῦ σύντυχε ὄλα τὰ βάσανά του, 223, στ. 2-3: μὰ δὲν μποροῦσιν ἄλλο νὰ συντυχαίνουσι, «μὰ ἀπὸ τὴν Κορήτην, λέσι.

³⁶) Βλ. ἀνωτέρω ὑποσημείωσιν 34.

³⁷) Ἴσως τὸ ἀρχικὸν κείμενον εἶχε: καὶ τὸν κραῖζαν σολιάδο.

³⁸) Νὰ κατέρχωνται κατὰ τὰ δύο ἄκρα πρὸς τὴν θάλασσαν.

³⁹) Ὁ Βεζύρης.

⁴⁰) Ἀληθινὰ... ἀνοίξῃ: τοὺς εἶχε φωτίσει ἐπὶ τῆς πραγματικῆς καταστάσεως.

για ν' ἀρδινιάση τὸ λαὸ τοὺς λάκκους γιὰ ν' ἀρχίσῃ.

Ἐν τὸν τόπον, ὅπου ἐρμήνευσε σὲ χάρι ἐδικήν του,
θέλει τοῦ δώσῃ ἀνάπαισι νὰ στέχη ἔς τὴν ζωὴν του.

Μὰ ἔπρεπε οἱ Ἀγαρηνοὶ νὰ μὴν τὸν ἀγαποῦνε,
γιατὶ ἔκαμε ἐπιβουλιὰ νὰ μὴν τότε θωροῦνε⁴¹.

Ἐν τὴ χώρα, ἔς τὴν πατρίδα του, τάχα νὰ τὸ διγᾶται,
τάχα πῶς τὴν ἐπροόδωξε, τάχα νὰ μὴ λυπᾶται;
Καὶ πάντα νᾶχη ἔς τὴν καρδιά τὴν ἀπονιά τοῦ γίνῃ
τὸ Κάστρο ὀγιά λόγον του μέσα νὰ τότε κοίνη⁴².

(475, 5-6, 13-26· 476· 477, 1-12)

Πρὸς τ' ἄγ' Ἀντρέου τὴ μερὰ ἤλθανε καὶ σιμόνον
καὶ πάλι ὀποῦ τοῦ Μαρουλά⁴³ ἔς τὴν Ἄμμο πολλοὶ σόνου

(479, 23-24)

Πέταξε καὶ ξολόθρεψε φουσσάτο τ' Οὐτομᾶρο
κι' ὄλους γιὰ μιὰ τοὺς ἔξοκισε κ' ἕνα προδότῃ πλάνο,
ποῦ βγῆκεν καὶ τὰ ἔρμήνευσεν τέχναι; καὶ ἔχάλιτῃ με
καὶ κείνο προωτορόνευσε καὶ μένα ἔγδίζητέ με⁴⁴.

(498, 9-12)

κ' ἤρθες καὶ με ἔπολέμητες, καὶ θέλεις τὸ διγᾶται,
μὰ πῶς με ἔπῃρες με σπαθὶ ποτὲ σου μὴν ναυχᾶσαι.

(553, 25-26)

ἘΟ Andrea Valiero⁴⁵:

... «*accellò (il visir) un raccordo, che gli diede uno sciaurato di famiglia Barozzi (ma non nato però patrizio) che non ostante il pegno della moglie e de' figliuoli, si ricoverò in campo turchesco, il quale fu, che era molto meglio mutare il sito dell' attacco ed intraprendere contro il baloardo S. Andrea e contro il baloardo detto la Sabbionera, l'uno e l'altro confinanti col mare, perchè da quello di s. Andrea potevano esser sicuri, che non v'erano preparati lavori sotterranei per mine o fornelli, essendo quella parte tutta grebanosa; e dall' altra di Sabbionera, questi*

⁴¹) ἘΟ προδότης θὰ ἔπρεπε νὰ προζαλῇ τὴν ἀποστροφὴν καὶ ἐζεινὼν, χάριν τῶν ὀποίων διέπραξε τὴν προδοσίαν.

⁴²) Προτιμότερον σὸ Κάστρο: ἡ ἀπονιά πρὸς τὸ Κάστρο νὰ ἀποτελέσῃ τὴν βασανιστικὴν ἐντὸς του τύφιν.

⁴³) Τὸ προόστειον τὸ ὀποῖον ἐξετείνετο κατὰ μῆκος τῆς περιοχῆς Sabbionera. Πβλ. Gerola M.V.I, 102-103 εἰζ. 50-51.

⁴⁴) ἘΟμιλεῖ τὸ Κάστρο.

⁴⁵) Valiero II, 305. Ἡ μαρτυρία τοῦ Valiero, ὡς συγχρόνου πρὸς τὰ γεγονότα ἰστορικοῦ τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου, εἶναι σημαντικὴ.

non potevano farsi in riguardo del sabbione, nel quale per ogni poco che si profundasse si trovava subito l'acqua. Onde i turchi, che temevano assai d'esser fatti volare in aria (come era seguito la passata campagna) s'appigliarono all' avviso, e tralasciando il Panigrà, drizzarono, gli sforzi dalle due bande accennate . . . »

Τὰ Ἀπομνημονεύματα τῆς πολιορκίας τοῦ Χάνδακος ⁴⁶ :

«Comme ils étoient en peine de faire reüssir ces deux attaques où ils perdoient tout les jours leurs meilleurs hommes, un soldat de la Place se rendit à eux, & les avertit que tous leurs efforts seroient inutiles, tandis qu'ils n'attaqueroient point les deux Bastions du bord de la Mer; pour fermer par ce moyen l'entrée des Ports qui sont entre ces deux Bastions; celle de Tramata ⁴⁷, par l'attaque de S. André, & celle du Mole, qu'on nomme aussi le Port des Galeres ⁴⁸, par l'attaque de la Sabloniere ou Sabionera. Les Turcs n'eurent point de peine à suivre cet avis . . . »

Τὸ δημῶδες ἄσμα «Τὸ ἔρημο Κάστρο» ⁴⁹ :

—Κάστρο! καὶ ποῦ ἔν' οἱ πύργοι σου καὶ τὰ καμπαναριά σου,
καὶ ποῦ ἔν' οἱ -γι-ἀντρειωμένοι σου τ' ὄμορφα παλληκάρια;
—Μὰ μένα οἱ -γι-ἀντρειωμένοι μου, τ' ὄμορφα παλληκάρια,
ἢ μαύρη γῆς τὰ χαίρεται ἔς ἀραχνιασμένον Ἔδη.
Ἄν ἔχω ἀμάχη τοῦ Τουρκιάς μουνδὲ κακιὰ τοῦ Χάρον,
μόνο ἔχω ἀμάχη καὶ κακιὰ τοῦ σκύλλου τοῦ προδότη,
ἀποῦ μοῦ τὰ κατιάδωσε.

Τὰ ἐν ἐπιμέτρῳ ἔγγραφα τοῦ Τ.Α.Π.:

Παρέχουν πληροφορίας ἐπὶ τῶν παρασχεθεισῶν ὑπὸ τοῦ Ἄνδρέα Μπαρότση (προδοτικῶν) ὑπηρεσιῶν καὶ τῶν ἀπονεμηθεισῶν εἰς αὐτὸν ἀμοιβῶν.

⁴⁶) Marquis de Ville, III Part, 197. Εἰς τὸ τρίτον μέρος τῶν Ἀπομνημονευμάτων (Suite de l'Histoire du Siège de Candie) ὁ ἐκδότης François S a v i n i e n d' A l q u i e πηγὰς ἔχει, ὡς ὁ ἴδιος λέγει, (σ. 182, πβλ. καὶ Εἰσαγ. * 6) μαρτυρίας αὐτοπτῶν. Ἐκ τούτου ἀποτελεῖ δι' ἡμᾶς πηγὴν ἀξιόπιστον.

⁴⁷) Ὁ λιμενίσκος τοῦ Δερματᾶ.

⁴⁸) Ὁ ἐνετικὸς λιμὴν Μανδράκι, ὅπου τὰ νεώρια καὶ οἱ νεώσοικοι.

⁴⁹) Ἄντων. Γ ι ἄ ν ν α ρ η, Ἄσματα Κρητικά, 168, ἀριθ. 208, Ἄρισ. Κ ρ ι ἄ ρ η, Συλλογὴ Κρητικῶν Ἄσματων, 330. Ὁ συσχετισμὸς τοῦ ἄσματος μετὰ τὴν προδοσίαν καὶ τὴν ἄλωσιν τοῦ Μ. Κάστρου ἐγένετο πρῶτον, καθ' ὅσον γνωρίζω, ὑπὸ Γ. Σήφακα, Ε.Ε.Κ.Σ., Α', 260-261, ἀλλ' οὗτος δὲν ἀνεγνώρισεν ὅτι ἐπρόκειτο περὶ τοῦ προδότη Μπαρότση, συσχετίσας τοῦτο μετὰ τὸν Μοροζίνην.

ἝΟ Hammer⁵⁰:

«Durch Überläufer war der Grosswesir aufmerksam gemacht worden, dass, wenn an den beiden Enden der Seemauern Stuckbette gegen das Meer aufgeführt würden, das Einlaufen der Schiffe mit Truppen und Vorrath ungemein erschwert wäre. Demnach befahl der Grosswesir die Errichtung von Stuckbetten gegen das Meer, sowohl auf dem östlichen Ende des Seewalles gegenüber des Bollwerkes Sabionera, als auf dem Westende, gegenüber des Bollwerkes von S. Andrea. Hier machte der sandige Boden, vor Sabionera der felsige unmöglich, sich in die Erde zu graben⁵¹, es wurden also mit Faschinen und Schanzkörben hier und dort zwei Stuckbette, oder vielmehr Bollwerke aufgeführt, um von beiden Seiten die einlaufenden Schiffe bestreichen zu können».

«... Durch den venetianischen Ingenieur Barozzi, welcher, seitdem er als Verräther auf Kandia übergelaufen, eine türkische Pension genoss, ...»

ἝΟ Bigge⁵²:

«Am schwächsten waren die am Meeresufer gelegenen Halb-bastionne Sabionera und San Andrea. Da ihre Facen vom Meere her gar nicht und von der anderen Seite nur unvollkommen flankirt werden konnten, so brauchte sich der Angreifer gegen sie nur nach vorne zu sichern. Sie besaßen aber eine besondere Wichtigkeit, denn sie waren zur Deckung der beiden Häfen bestimmt; ihr Fall hätte also den Vertheidiger vom Meere, seiner einzigen Verbindungslinie mit der Heimath, abgesperrt. Diese Verhältnisse erkannte der Grossvezir im Laufe der Belagerung. Er richtete daher vom Frühjahre 1668 ab seinen Angriff ausschliesslich gegen Sabionera und San Andrea».

⁵⁰) Hammer, 623 (α' χωρίον), 695 (β' χωρίον). Πηγαί τοῦ Hammer εἰς τὸ πρῶτον χωρίον εἶναι ἴσως ὁ Rasit (Raschid) καὶ ὁ Brusoni, εἰς τὸ δεύτερον, ἀφορῶν εἰς τὴν μετὰ τὴν πτώσιν τοῦ Χάνδακος προδοτικὴν δρᾶσιν τοῦ Μπαρότση, ἢ Kindsberg's Bericht.

⁵¹) ἝΟ Hammer ἀντιστρέφει ἐκ λάθους τὸ ἀμυῶδες τῆς Sabbionera μετὰ τὸ βραχῶδες τοῦ Ἄγ. Ἄνδρέου.

⁵²) Bigge, 124. Κυρία πηγὴ τοῦ Bigge εἶναι ὁ J. B. Scheither (Novissima Praxis Militaris, Braunschweig 1672), ἐπίσης αὐτόπτης μάρτυς τῶν γεγονότων. ἝΟ τὰς «παραλλήλους» διδάξας εἰς τὸν ἐχθρὸν ἐνετὸς μηχανικὸς (βλ. σ. 23) πολὺ πιθανὸν νὰ ἦτο, ὡς πιστεύει καὶ ὁ Pavanello, αὐτὸς ὁ Μπαρότσης.

‘Ο Pavanello⁵³:

«*Arrivato in quel tempo un (tale . . . tale . . .), un ingegnere Barozzi, (non patriizo e bene dirlo subito, per evitare equivoci), rinnegata la fede, la famiglia e la patria, portarono l'aiuto del loro ingegno e della loro opera al nemico . . .*

Era il Barozzi esperto nelle costruzioni militari, disegnatore esatto, intelligente e provveduto di un certo acume strategico.

*Nato e cresciuto in Candia conosceva l'antica opera del Sammicheli e le nuove aggiunte, come un villaggiano i sentieri delle sue montagne. Arrivato al campo turco anzitutto incidere su pietra molle una minuziosa pianta della città per il Gran Visir, poscia lo consigliava a dirigere i suoi assalti contro i bastioni di S. Andrea e di Sabionera. Erano queste le parti più deboli della fortezza . . .» (ἐν συνεχείᾳ παραθέτει τὸ χωρίον ἐκ τοῦ Bigge, 121). Ἀντλῶν ἐκ τῆς Kindsberg's Bericht παρὰ Hammer (ἀλλὶ ποῦ αὐτῆς;) ἀναφέρει, ὅτι ὡς ἀμοιβὴν διὰ τὴν προδοσίαν τοῦ ἔλαβε «*una grossa pensione di 3.000 talleri, investita nelle terre pubbliche dell'isola*».*

* * *

Μὲ βίαισιν τὰ ἀνωτέρω παρατεθέντα στοιχεῖα τῶν πηγῶν καὶ τῶν βοηθημάτων δύναται ὡς ἀκολούθως νὰ συντεθῆ ἡ ὅλη ἱστορία τῆς προδοσίας τοῦ Μπαρότση, ἐντασσομένη εἰς τὸ γενικώτερον ἱστορικὸν πλαίσιον, τοῦ ὁποίου τὰ καθέκαστα παρέχουν κατὰ τὸ πλεῖστον αἱ μνημονευθεῖσαι πηγαὶ καὶ βοηθήματα.

Αἱ ἐπιθέσεις τῶν Τούρκων κατὰ τοῦ φρουρίου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 1667 ἐστρέφοντο κυρίως κατὰ τῆς ΝΑ πλευρῆς αὐτοῦ, μάλιστα κατὰ τῶν προμαχῶνων Παντοκράτορος, Βηθλεὲμ καὶ Μαρτινέγκου⁵⁴. Τὰ δύο πρὸς τὴν θάλασσαν ἄκρα, οἱ προμαχῶνες τοῦ Ἀγ. Ἀνδρέου καὶ τῆς Σαμπιονέρας, μέχρι τότε δὲν εἶχον ὑποστῆ συστηματικὴν ἐπίθεσιν καὶ τοῦτο λόγῳ τῆς φύσεως τοῦ ἐδάφους, βραχώδους ἢ ἀμμώδους, τῆς περιοχῆς των⁵⁵. Ἀΐφνης ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρίου 1668, ἀνευ φανεροῦ

⁵³ Ἐὰν τὸ πρῶτον χωρίον ὁ Pavanello δίδει ὡς πηγὴν: Archiv. di Stato, Disparci dei Balivi agl' Inquisitori. Τὴν πληροφορίαν περὶ τῆς χαραξέως ἐπὶ λίθου ἐπαναλαμβάνει ὁ P. κατωτέρω (gl' imponeva d'incider tosto il modello di Chiamaniz sopra una pietra come aveva fatto per quello di Candia) ἀντλῶν ἐκ τοῦ Archivio di Stato-Senato Costantinopoli.

⁵⁴ Marquis de Ville, III Part, 196, Bigge, 151, Werdmüller, 34.

⁵⁵ Valiero II, 305, Hammer, 623.

ἀποχωρῶντος λόγου, ἢ προσοχή τῶν Τούρκων ἐστράφη πρὸς τὰ δύο τελευταῖα σημεῖα καὶ αἱ ἐπιθέσεις τῆς νοτίας περιοχῆς ἠτόνησαν. Πρὸς τὸ Λαζαρέτο ἤρχισεν ἡ κατασκευὴ πύργου⁵⁴. «Παράλληλοι» ἤρχισαν νὰ κατασκευάζονται πρὸς τὴν πλευρὰν τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου καὶ εἰς τὸ αὐτὸ σημεῖον ὄχυρωματικά τινα ἔργα καὶ ἡ ἀναχρησιμοποίησις παλαιοῦ τινὸς πυροβολοστασίου ἀπεκάλυψαν τὰς προθέσεις τῶν πολιορκούντων: νὰ ἐλέγχουν δηλαδὴ τὰς εἰσόδους τοῦ λιμενίσκου Δερματᾶ καὶ τοῦ κεντρικοῦ λιμένος τοῦ φρουρίου⁵⁵. Αἱ προθέσεις τῶν Τούρκων ἀπεσαφηνίσθησαν καὶ ἐν ταῖς λεπτομερείαις των ὑπὸ αὐτομόλου τινὸς Τούρκου, ὅστις μετέδωκε «*des nouvelles fort pacticulières*»⁵⁶ ἐπὶ τῆς νέας ἐπιθέσεως.

Ἡ ἀπὸτομος μεταβολὴ τῆς τακτικῆς ὠφείλετο—καὶ τοῦτο ἐπληροφορήθησαν ἐνωρὶς οἱ πολιορκούμενοι—εἰς αὐτομόλους, οἱ ὁποῖοι ἐπέστησαν τὴν προσοχὴν τοῦ Μ. Βεζύρου ἐπὶ τῆς σπουδαιότητος τῶν δύο ἀκραίων σημείων⁵⁷. Ἦτο φανερὸν ὅτι οἱ κατευθύνοντες αὐτόμολοι ἦσαν καθ' ὅλα γινώσται τῶν τεχνικῶν μυστικῶν τῆς ἐνετικῆς ἀμύνης. Αἱ κύριαι πηγαὶ συμφωνοῦν εἰς τὸ ὅτι εἰς ὑπῆρξεν ὁ κύριος καταδότης εἰς τὸν ὁποῖον ὠφείλετο ἡ μοιραία μεταβολὴ τῆς τακτικῆς τῆς ἐπιθέσεως. Τοῦτον ᾄτηώς κατονομάζουν ὁ Μπουνιαλῆς, ὁ Valiero καὶ τὰ ἔγγραφα τὰ ὁποῖα ἔχει ὑπ' ὄψει ὁ Pavanello, ὁ δὲ Hammer, διμιλῶν περὶ τῆς μετὰ τὴν ἄλωση τοῦ Μ. Κάστρου δράσεως τοῦ Μπαρότση, προσθέτει ὅτι ἀπελάμβανεν ἐπιχορηγήσεως ὡς προδότης τοῦ Χάνδακος. Ὁ «*soldat de la Place*» τῶν Ἀπομνημονευμάτων εἶναι βεβαίως ὁ Μπαρότσης (σολλάδο τὸν χαρακτηρίζει καὶ ὁ Μπουνιαλῆς)⁵⁸.

Ἐκ τούτων ἀσφαλῶς συνάγεται ὅτι ὁ Μπαρότσης ἦτο μεταξὺ τῶν αὐτομόλων, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1668 καθωδήγηον τὴν νέαν τουρκικὴν τακτικὴν καὶ ἴσως καὶ τὴν προπαρασκευὴν τῆς ἐπιθέσεως, ἡ ὁποία ἐξεδηλώθη ὀλίγους μῆνας ἀργότερον. Ἡ ἰδιότης του ὡς στρατιωτικοῦ μηχανικοῦ⁵⁹ τὸν καθίστα ἐξαιρετικῶς ἐπικίνδυνον. Ἐγγνώριζε καὶ κατενόει τὰ μηχανικὰ ἔργα ἀμύνης, ἦτο ἀκριβῆς σχεδιαστὴς καὶ ἀναμφισβήτητος εἶχε στρατηγικὴν ἰδιοφυΐαν καὶ παρηκολούθει ὡς εἰδικὸς συνομιλίας ἀνωτέρων ἐπιτελῶν. Ἦτος ὁ φθόνος καὶ ἡ

⁵⁴) Marquis de Ville, II Part, 17.

⁵⁵) Ἀ ὕ τ. 18-19, III Part, 197, Hammer, 623, Bigge, 121.

⁵⁶) Marquis de Ville, II Part, 24.

⁵⁷) Hammer, 623, Bigge, 122: Diese Verhältnisse erkannte der Grossvezir im Laufe der Belagerung.

⁵⁸) Πβλ. τὰς ἀνωτέρω παρατεθείσας πηγάς.

⁵⁹) Hammer, 695. Πβλ. Pavanello, τὸ ὡς πηγὴ παρατεθέν χωρίον. Ὁ Μπουνιαλῆς ἀναφέρει (176, στ. 14) ὅτι σολλάδος καὶ σά δουλευτής δὲν ἐκρίνετο ἱκανὸς διὰ προδοσίαν.

πλεονεξία τὸν ὄθουν πρὸς προδοτικὴν δρᾶσιν, διότι, παρὰ τὴν ἀξίαν τὴν ὁποίαν προσέδιδεν εἰς ἑαυτὸν, παρόμενον ὡς ἀπλοῦς *σολιάδος* εἰς τὸ στράτευμα.

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἀναφορᾶς, διὰ τὸν ὁποῖον οἱ Τούρκοι δὲν εἶχον ἐπιτεθῆ συστηματικῶς κατὰ τῶν ἀκραίων σημείων, εἶναι ὅτι δὲν προσεφάρετο τὸ ἔδαφος: τὸ ἀμμῶδες καὶ τὸ βραχῶδες τῶν δύο περιοχῶν ἐδυσχέραινε τὴν ἀνόρυξιν τάφρων καὶ ὑπονόμων καὶ τὴν ἀνίδρυσιν κινουνοστασίων· τὸ χθαμαλὸν καὶ ἐπίπεδον τοῦ ἔδαφους καθίστα ἀδύνατον ἄνευ σημαντικῶν τεχνικῶν ἔργων τὴν διεξαγωγὴν ἐπιθέσεως ἀπὸ δυσποζόντων σημείων⁶². Ἐξ ἄλλου ἐφοβοῦντο ἰδιαιτέρως ἐπὶ ἐνὸς τόσον δυσμενοῦς δι' αὐτοὺς ἔδαφους τὴν δρᾶσιν τῶν ἐνετικῶν ὑπονόμων⁶³. Φαίνεται μάλιστα ὅτι δὲν εἶχον ἐκτιμήσει δεόντως τὰ προσόντα μιᾶς τοιαύτης ἐπιθέσεως, ἢ ὁποία θὰ ἀπέκοπτε τὴν μόνην ὁδὸν ἀνεφοδιασμοῦ τῶν Ἐνετῶν, τὴν διὰ θαλάσσης, καὶ ἢ ὁποία θὰ ἐξέθετε μόνον κατὰ τὸ ἐν πλευρὸν τοὺς ἐπιτιθεμένους, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ μέρος τῆς ξηρᾶς, ὅπου οἱ προμαχῶνες.

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἀναφορᾶς ὑπῆρξεν ἀναμφιβόλως ἕκαστος, ὁ ὁποῖος, ὅπως λέγει ὁ Μπουνιαλῆς, «*τὴ σιράτα εἶχε δεῖξει ἀπὸ ἑοσσε, ἀληθινὰ τὸν ῥοῦν τὸς εἶχε ἀνοῖξῃ*» διέλυσε τὰς πλάνας τῶν καὶ ἐδίδαξε τὰ πλεονεκτήματα τῆς πρὸς τὰ ἄκρα ἐπιθέσεως: οἱ ἐπιτιθέμενοι δὲν εἶχον νὰ φοβοῦνται τὰς ὑπονόμους, διότι ἡ ἀνόρυξις τῶν ἤτο δύσκολος εἰς βραχῶδες ἔδαφος καὶ σχεδὸν ἀδύνατος εἰς τὴν ἄμμον, ὅπου ἀνέβλυζε τὸ θαλάσσιον ὕδωρ⁶⁴. αἱ βολαί, πίπτουσαι ἐπὶ τῆς ἄμμου, δὲν ἦσαν ἐπικίνδυνοι ὡς δύσκολως ἐξηγνόμεναι⁶⁵. αἱ τεχνικαὶ δυσκολαί ἐκ τῆς διαφορᾶς τοῦ ἐπιπέδου καὶ τῆς φάσεως τοῦ ἔδαφους θὰ ἠδύναντο νὰ ὑπερνηκιοῦν ὑπὸ τῶν Τούρκων διὰ τεχνικῶν ἔργων. Ὁ Μπαρότσης ἀπεκάλυπεν ὀρισμένους ἀδυναμίας τοῦ ἀμυντικοῦ συστήματος τῶν Ἐνετῶν κατὰ τοὺς δύο προμαχῶνας, ὅπως π.χ. ὅτι δὲν εἶχον προαρτισκευασθῆ ἰσχυραὶ *ritirate* (γραμμαὶ ὀπισθοχωρήσεως) καὶ ὅτι ἡ ἐπ' ἀνδροσὶς ἤτο πλημμελής⁶⁶. Ὁ Pavanello μάλιστα διηγεῖται ὅτι ἐχάραξε ἐπὶ μαλακοῦ λίθου λεπτομερῆς σχέδιον τῆς πόλεως διὰ νὰ κατατοπίσῃ τὸν Μ. Βεζύρη.

Αἱ προετοιμασίαι τῶν Τούρκων ἐπροχώρησαν ῥαγδαίως: αἱ ἀπέ-

⁶²) Hammer, 623. Πβλ. καὶ ὅπισ. 51.

⁶³) Valiero II, 396.

⁶⁴) Λύτ. II, 305.

⁶⁵) Μπουνιαλῆς, 475, στ. 17-18.

Κι' ἀπὸ τὴν Ἄμμο ἄν ἔλθονε . . .

ῥοαὶς κι' ἄ ρίξον λομπραδαῖς, δὲν ἠμπορᾶ τοῦ δώσου

⁶⁶) Πβλ. Μπουνιαλῆς, 475, στ. 25 κ.έξ.

ναντι τῶν προμαχῶνων κανονιοστοιχία ἠϋξήθησαν σημαντικῶς ἔπληττον καὶ προεκάλουν δῆγματα τόσον εἰς τοὺς προμαχῶνας, ὅσον καὶ εἰς τὰ τείχη τοῦ λιμένος⁶⁷. Σπουδαῖα τεχνικὰ ἔργα ἔγιναν, διὰ νὰ ὑπερνηκθοῦν αἱ ἐκ τοῦ ἐδάφους δυσχέρεια: ἐπιχωματώσεις μεγάλης κλίμακος, διὰ νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ ἀνόρυξις τάρφων προσπελάσεως⁶⁸, ἰσχυρὰ λίθινα βάρθρα, διὰ νὰ στηρίξουν τὰ κανονιοστάσια, σχετικῶς ἰσχυροὶ πύργοι ὑψώθησαν παρὰ τὴν θάλασσαν ἀπέναντι τῶν δύο ἄκρων, ὥστε ἐκ τούτων τὰ πυροβόλα νὰ δύνανται νὰ προξενοῦν ζημίας καὶ ἐπὶ τῶν προμαχῶνων καὶ ἐπὶ τῆς περιοχῆς τῶν λιμένων⁶⁹. Εἰς ἀντιπερισπασμὸν οἱ Ἐνετοὶ ἐνίσχυνον τὴν ὀχύρωσιν τῶν ἄκρων: ὁ μικρὸς πύργος Priuli ἐπροστίτευσεν καὶ ἐκ τῆς πλευρᾶς τῆς θαλάσσης τὴν προσπέλασιν πρὸς τὸν Ἅγιον Ἀνδρέαν⁷⁰, γραμμαὶ ὀπισθοχωρήσεως καὶ διαπλατύνσεις πρὸς ὑποδοχὴν ἀντιπυροβολοστοιχιῶν κατεσκευάσθησαν⁷¹.

Κατὰ τὴν προπαρασκευαστικὴν ταύτην περίοδον οἱ Ἐνετοὶ ἔχανον καθημερινῶς ἐδαφος: οἱ λιμένες ἔγιναν δυσπρόσιτοι⁷², δῆγματα κατὰ τοὺς προμαχῶνας προεκλήθησαν⁷³, ἤδη τὸν Μάρτιον τὸ προπύργιον τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου εἶχε περιέλθει εἰς *fort piloyable état*⁷⁴ καὶ ὀλίγον κατόπιν οἱ πολιορκηταὶ ἐπροχώρησαν μέχρις αὐτοῦ τοῦ προμαχῶνος καταστρέψαντες καὶ τὸν πύργον Priuli⁷⁵ καὶ ἐλέγχοντες ἀπολύτως τὴν ἔξω τοῦ προμαχῶνος τῆς Σαμπιονέρας περιοχὴν⁷⁶.

Περίοδος ὑφέσεως προηγήθη τῆς ἐπιθέσεως, ἣτις ἐξεδηλώθη τὴν 11ην Ἰουνίου⁷⁷. Μία τῶν πρώτων βολῶν ἔπληξε τὸν Γενικὸν Προβλεπτὴν Bernardo Nani, ὅστις καὶ ὑπέκυψε τὴν 22^{αν} Ἰουνίου, μίαν ἡμέραν μετὰ τὴν ἀφίξιν εἰς τὴν πόλιν τοῦ εἰς ἀναπλήρωσίν του κληθέντος Catterino Cornaro καὶ τοῦ Saint André Montbrun,

⁶⁷) Marquis de Ville, II Part, 39, 40, 42, 45, 48 κ.ά.

⁶⁸) Valiero II, 312-313, Marquis de Ville, III Part, 198, Bigge, 155.

⁶⁹) Διὰ τὸν Cavaliere τοῦ S. Andrea: Marquis de Ville, II Part, 50, 79. Bigge, 155. Διὰ τὸν Cavaliere τῆς Sabbionera: Marquis de Ville, III Part, 210. Πβλ. Hammer, 623.

⁷⁰) Marquis de Ville, III Part, 198.

⁷¹) Αὐτ., II Part, 134, III Part, 204.

⁷²) Αὐτ. III Part, 211.

⁷³) Αὐτ. III Part, 202, 204 (τοῦ S. Andrea), 208 (τῆς Sabbionera). Valiero II, 307.

⁷⁴) Marquis de Ville, II Part, 65.

⁷⁵) Αὐτ. III Part, 205, Valiero II, 307.

⁷⁶) Marquis de Ville, III Part, 211.

⁷⁷) Hammer, 625.

διαδόχου τοῦ Marquis de Ville⁷⁸. Κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον ἡ ἐπίθεσις ἐμαίνετο καὶ ἡ ἀφιξις τῶν δύο ἐπιφανῶν ἀνδρῶν ἐτόνωσε τὸ ἠθικὸν τῶν ἀμυνομένων καὶ οὐσιαστικῶς ἔσωσε τὴν πόλιν⁷⁹. Ἡ στενὴ συνεργασία τούτων συνετέλει εἰς τὴν ἐξέυρεσιν τῶν τελεσφορωτέρων μέσων ἀμύνης· ἀμφοτέροι ἐπεσκέπτοντο τὰς ὀχυρώσεις καὶ συνεζήτουν ἐπὶ τόπον, προῖον δὲ τῆς συνεργασίας ταύτης ἦσαν ἀναμφιβόλως αἱ μακροσκελεῖς ἐκθέσεις περὶ τῆς καταστάσεως τοῦ φρουρίου, τὰς ὁποίας ὁ Montbrun ἀπέστειλεν πρὸς τὸν βασιλέα τῆς Γαλλίας⁸⁰. Ὁ Μπουνιαλῆς ἐπομένως ἀποδίδει πραγματικὰ γεγονότα ὁμιλῶν περὶ συνομιλιῶν τοῦ Κατερίνη καὶ τοῦ Μουσοῦ Ἄντρεά⁸¹. Ἐάν ἴσως ἐπλανήθη ἢ ἀπέδωκε μᾶλλον διαδεδομένην φήμην⁸², διηγούμενος ὅτι ὁ Μπαρότσης παρηκολούθησε συνομιλίαν τούτων καὶ κατόπιν αὐτομολήσας ἀνεδείχθη προδότης, ἐνῶ ἀπὸ τὰ προεκτεθέντα φαίνεται μᾶλλον ὅτι οὗτος ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ ἔτους εἶχε κατευθύνει τὴν ἐπίθεσιν τῶν Τούρκων, τοῦτο δυνατὸν νὰ ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι ἡ προδοσία συνεσχετίσθη ὑπὸ τοῦ λαοῦ μὲ τὴν ἐκδήλωσιν τῆς ἐπιθέσεως καὶ οὐχὶ μὲ τὴν προπαρασκευὴν ταύτης⁸³.

⁷⁸) Valiero II, 312, Hammer, 625 (ἀντλῶν ἐκ τοῦ Brusoni καὶ Rasit). Ἐσφαλμένως ὁ Bigge, 157, ἀναφέρει ὡς ἡμερομηνίαν τοῦ θανάτου τὴν 22αν Ἰουλίου, παρασυρθεὶς προφανῶς ἐξ ὅσων εἰς Marquis de Ville, περὶ τοῦ χρόνου τῆς ἀφίξεως εἰς Χάνδακα τοῦ Cattarin Cornaro ἀνακριβῶς γράφονται (III Part, 179: il arriva dans Candie au mois de Juillet). Ἡ ἀφιξις τούτου ἐγένετο δύο μῆνας ἀκριβῶς καὶ οὐχὶ δύο καὶ ἡμισυ μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Marquis de Ville.

⁷⁹) Μπουνιαλῆς, 474, Valiero II, 313, Marquis de Ville, III Part, 179, Bigge, 157. Ἡ ὅλη δρᾶσις τοῦ Cattarin Cornaro ὑπῆρξεν ἡρωϊκωτάτη καὶ ἡρωϊκὸς ὑπῆρξεν ὁ θάνατός του (1 Μαΐου 1669) περὶ τοῦ ὁποίου βλ. Μπουνιαλῆ, 511 στ. 17 καὶ εἰς τὴν τραγωδίαν Ζήνων (Κ. Σάφα, Κρητικὸν Θέατρον, Βενετία 1878, σ. 4 στ. 35 κ.έξ).

⁸⁰) Valiero II, 316.

⁸¹) Βλ. τὸ ὡς πηγὴν παρατεθὲν χωρίον.

⁸²) Παντοειδεῖς φήμει διεδίδοντο ἐντὸς τῆς πόλεως, ἀκόμη καὶ εἰς βάρος τῶν ἀνωτέρων στρατιωτικῶν. Καὶ τὰς φήμας ταύτας ἐνίσχυεν ἡ μεταξὺ τῶν ἀρχηγῶν διχόνοια. Ὁ Werdmüller παρεπονεῖτο διὰ τὰ ἐναντίον του περὶ προδοσίας διαδιδόμενα (Werdmüller, 34) καὶ περὶ τοῦ Μοροζίνη εἶχε διαδοθῆ ἡ φήμη ὅτι εὕρισκετο εἰς συνεννοήσεις μετὰ τοῦ τούρκου ἀρχιστρατήγου εἰς βάρος τοῦ Marquis de Ville (Marquis de Ville, III Part, 199). Εἰς τοιαύτας ἀορίστους φήμας ἐβασίσθη ἡ κατὰ τοῦ Μοροζίνη ἐπίθεσις ἐν Ἐνετίᾳ μετὰ τὴν ἄλωσιν τοῦ Χάνδακος (Daru, 100). Ἡ παρὰ Ἀθ. Ὑψηλάντη, Τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν, Κωνσταντινούπολις 1870, σελ. 162, μυθώδης διήγησις περὶ τῆς ἀλώσεως τοῦ Χάνδακος ἔχει βάσιν ἀναλόγους φήμας.

⁸³) Δὲν ἀποκλείεται ὅμως ἐντελῶς ἡ ἐκδοχὴ ὅτι ὁ Μπαρότσης ἠτομολήσε μόνον μετὰ τὴν ἐκδήλωσιν τῆς ἐπιθέσεως καὶ ὅτι προηγουμένως εὕρισκετο εἰς μυστικὴν ἐπικοινωνίαν μὲ τὸν ἐχθρόν.

Ἡ ἐπίθεσις, διαρκέσασα ἄνευ διακοπῆς καὶ κατὰ τὸν χειμῶνα, ὅταν ἦδη αἱ γοαιμιαὶ προσπελάσσεως καὶ αἱ ὑπόνομοι εἶχον πλημμυρίσει ἐκ τῶν βροχῶν, καὶ κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος μέχρι τῆς πτώσεως τοῦ Χάνδακος, ἦτο λυσσώδης, ἀλλὰ λυσσοδεστέρα ὑπῆρξεν ἡ ἄμυνα καὶ εἰς ταύτην—ἐνισχυομένην ἀπὸ τοῦ Νοεμβρίου 1668 δι' ἄλληπαλλήλων βοηθειῶν, κυρίως γαλλικῶν⁸⁴—ὄφειλετο ἢ πέραν τοῦ ἔτους ἀπὸ τῆς ἐκδηλώσεως τῆς ἐπιθέσεως, δηλαδὴ τῶν ἀμέσων συνεπειῶν τῆς προδοσίας, ἄντοχή τοῦ φρουρίου. Ἄλλ' ἐνταῦθα δὲν πρόκειται νὰ παρακολοιθῆσωμεν τὰς φάσεις τοῦ λυσσώδους τούτου ἀγῶνος. Τὰ προεκτεθέντα εἶναι ἄρα κατὰ διὰ νὰ καταδείξουν τὸ μέγεθος τῆς προδοσίας τοῦ Μπαρότση. Ὡς λέγει ὁ Pavanello: *Certo se il Gran Visir avesse continuato a dirigere le sue artiglierie contro Panegrà e Bellem, questi bastioni, più forti di assai, avrebbero resistito più a lungo, ed il Morosini non sarebbe stato costretto ad affrettarvisi con l'incensurabile, anzi lodevole scopo di conchiudere dei patti onorevoli per la patria e per sè, a costo anche di farsi smentire dal Senato, di essere accusato di tradimento, di macchiare la sua gloria. Tale fu l'opera del Barozzi sotto Candia.*

Ἡ ἀμοιβὴ τῆς προδοσίας τὴν ὁποίαν παρὰ τῶν Τούρκων ἔλαβε, περὶ τῆς ὁποίας ἀμέσως κατωτέρω, ἡ ἐξέχουσα θέσις τούτου καὶ εἰς τὰς μελλοντικὰς ἐπιχειρήσεις τῶν Τούρκων, οἱ τιμητικοὶ τίτλοι καὶ διακρίσεις οἱ ἀναφερόμενοι εἰς τὰ περὶ αὐτοῦ τουρκικὰ ἔγγραφα καὶ ἀντιθέτως αἱ κατὰ τούτου ἴβρεις Ἑλλήνων καὶ Ἑνετῶν καὶ ἡ συστηματικὴ δίωξις του ἐκ μέρους τῶν τελευταίων, χαρακτηρίζουν ἀκόμη καλύτερον τὴν προδοσίαν. Ὁ Μπουνιαλῆς τὸν ἀποκαλεῖ *ἐπίβουλον Ἰούδα, Ἐβραῖο, ἄπιστο, ἀλλοίθωρο, καζόγνομο, πλάνο καὶ ἀλόπητον*, ὁ Valiero, *sciagurato* (ἀπαίσιον) καὶ τὸ δημῶδες ῥῆμα ἐκφράζει τὴν «ἀμάχη καὶ κακιά τοῦ σκύλλου τοῦ προδότη».

* * *

Ἄλλὰ ποῖος ὁ Μπαρότσης οὗτος; Ὁ Μπουνιαλῆς ἀναφέρει ὅτι ἦτο ἀπὸ τῆς γενιᾶς Μπαρότση, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν γνωστὴν οἰκογένειαν Barozzi, τῆς ὁποίας κλάδους εὐρίσκομεν κατεσπαρμένους εἰς διάφορα μέρη τῆς δυτικῆς⁸⁵ Κρήτης καὶ εἰς τὸ Μ. Κάστρο. Ὁ Valiero καὶ αἱ

⁸⁴) Βλ. Στ. Σπανάκη, Ὑπόμνημα τοῦ Μοροζίνι πρὸς τὸ Λουδοβίκο XIV, «Κρητικὰ Χρονικά» Α', 74 κ.εξ.

⁸⁵) Εἰς τὴν δυτικὴν Κρήτην, καὶ ἀκριβέστερον εἰς τὴν κατανημηθεῖσαν εἰς φέουδα τὸ 1252 διὰ τοὺς ἀποικησάντας τότε εὐγενεῖς Ἑνετοὺς περιοχὴν, ἐγκατεστάθη ὁ πρῶτος Barozzi, Andrea καλούμενος, ἐκ τῆς συνοικίας Santo Moysse τῆς Βενετίας, λαβὼν δύο καβαλλαρίας (βλ. Γεωρ. Σήφρακα, Παραζώρησις τοῦ διαμερισματος τῶν Χανίων κλπ. [1252], Ἀθῆναι 1940, σ. 26), ἀναμφιβόλως

πηγαὶ τοῦ Ravanello συμφωνοῦν εἰς τοῦτο, ἀλλὰ τονίζουσι ὅτι δὲν ἦτο πατριώτης (βλ. τὰς παρατεθείσας πηγὰς). Ἡ οἰκογένεια Μπαρότση τοῦ Κάστρου ἀπετέλει προφανῶς κλάδον τῆς ἐν τῇ δυτικῇ Κρήτῃ ἐγκατεστημένης οἰκογενείας καὶ δὲν φαίνεται νὰ εἶχε φέουδον εἰς τὸ διαμέρισμα τοῦ Χάνδακος⁸⁶. Οἱ Barozzi τοῦ Κάστρου ἀναφέρονται ὡς ἄπλοῖ

δὲ εἶχε κατοικίαν ἐντὸς τῆς πόλεως τῶν Χανίων. Ἐκ τούτου κατήγοντο οἱ Barozzi τοὺς ὁποίους συναντῶμεν εἰς τὰ ἔγγραφα ὡς διαμένοντας ἐν Χανίοις: βλ. E. v. a. T. e. a, Saggio sulla storia religiosa di Candia dal 1590 al 1630, «Atti del R. Istituto Veneto» LXXII σ. 1429, Μπουνιαλῆς 173, στ. 24. Εἰς ἐκ τῶν τελευταίων γόνων τῆς οἰκογενείας ταύτης ὁ Luca Barozzi ἦλθεν εἰς σύγκρουσιν μὲ τὰς τοπικὰς ἀρχὰς τῶν Χανίων καὶ μετ' ἄλλων πέντε ἐξωρίσθη, ἐπανελθὼν μόνον κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς τουρκικῆς κατὰ τῆς Κρήτης ἐκστρατείας [1645]: βλ. Εἰσαγωγὴν Ἄγαθ. Ξηροσχάκη εἰς τὸν Κρητικὸν Πόλεμον σ. 54-60, ὅπου οὗτος ὑποπιεύεται προδοσίαν τῶν εὐγενῶν τούτων, συντελέσασαν εἰς τὴν κατὰ τῆς Κρήτης ἐκστρατείαν. Τὸ κυρίως γνωστὸν ὡς φέουδον Barozzi, ἦτο τὸ κατὰ τὴν περιοχὴν Ἀργυρουπόλεως, Μυριοκεφάλων, Ἁγίου Κωνσταντίνου, Ρουσιτικῶν. Ἐν Ἀργυρουπόλει μέχρι σήμερον ἀκούεται συνοικία «Μπαροτσανά», ὅπου καὶ ἡ ἐκκλησία Παναγία τοῦ Μπαρότση (Gerola M.V. II, ταν. 6). Τὸ χωρίον Mirochlofalala, ἀνῆκον κατὰ ἔγγραφο τοῦ 1397 (Noiret, Documents inédits κλπ., Paris 1892, σ. 88) εἰς τὸν εὐγενὴ ser Andrea Baroci, παρέχεται ἵνα ἀγορασθῇ ὡς φέουδον εἰς Κρήτας προδότης. Τὸ μέγαρον τῶν Barozzi διεσώζετο μέχρις ἐσχάτων ἐντὸς τοῦ χ. Ἄγ. Κωνσταντίνου, ἀλλὰ ἡ πρόσοψίς του κατεδαφίσθη κατὰ τὴν Κατοχὴν ὑπὸ τῶν Γερμανῶν (βλ. Gerola, αὐτ. III, 275, εἰκ. 176). Σώζεται μέχρι σήμερον εἰς τὴν γραφικὴν τοποθεσίαν «Μπουτσουνάρια» Ῥουσιτικῶν μεγαλοπρεπὴς κρήνη μετὰ πολλῶν λαξευτῶν ἐδωλίων μὲ ἐπιγραφὴν τοῦ Φραγκίσκου Μπαρότση 1509 (Pashley, Travels in Crete I, 97, Gerola, αὐτ. IV, 367 καὶ 61 εἰκ. 37). Εἰς ταῦτα ἀναφέρεται ὁ Μπουνιαλῆς γράφων (236, στ. 29-30):

*Καὶ τοῦ Μπαρότση τὰ χωριά τὸν Ἅγιον Κωνσταντῖνον
καὶ ταῖς Βετζίλαις τὰ νεγὰ καὶ τὸ περβόλι ἐκεῖνο.*

Τὸ ὑπὸ Belon (Observations etc., Paris 1588) ἀναφερόμενον χωρίον τοῦ εὐγενοῦς Ἰωάννου Ἀντωνίου Μπαρότση πλησίον τῆς Χώρας τῶν Σφακιῶν (βλ. παρὰ Ξανθοῦ δίδου, Ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ, Ἀθήναι 1939, 144) ἀνῆκε προφανῶς εἰς τὴν αὐτὴν γειτονικὴν πρὸς τὰ Σφακιά περιοχὴν (ἴσως μὲ τὸ χ. Μυριοκέφαλα).

Barozzi ἀναφέρονται διάφοροι τιτλοῦχοι ἐν Ρεθύμνῃ (Ξηροσχάκη, Βενετοκρατομένη Ἀνατολή κλπ., Ἀθήναι 1934, 125, 148 καὶ 154. E. Gerolanda, Histoire de la Noblesse Cretoise, Paris 1907, 140: Luca Barozzo, consiglier. Ὁ Μπουνιαλῆς (585, στ. 25 κ.ε.ξ.) συγκαταλέγει μεταξὺ τῶν δέκα εὐγενῶν οἰκογενειῶν τῆς Ρεθύμνης. Εἰς ἔγγραφο τοῦ 1407 (Noiret, αὐτ. 184) εἰς Marin Barozzi, citadin nostro in distretto Rethemo, παρίσταται ὡς ἔχων διαφορὰς μετὰ τοῦ Alexi Christiani.

⁸⁶) Ἴσως δὲν εἶναι συμπτωματικόν, ὅτι ὁ πρῶτος ἀποικὸς καὶ ἄλλοι τῆς δυτικῆς Κρήτης φέρουσι τὸ ὄνομα Andrea, τὸ ὁποῖον θὰ ἀποδειχθῇ ὅτι ἦτο τὸ ὄνομα τοῦ προδότη τοῦ Μ. Κάστρου.

cittadini⁸⁷, ἀλλὰ δὲν ἀποκλείεται τινὲς τούτων νὰ διετήρουν τὴν εὐγένειάν των. Μέρως τούτων εἶχεν ἐξελληνισθῆ καὶ ἀσπασθῆ τὸ ὀρθόδοξον δόγμα⁸⁸, ὑπῆρχε δὲ ἐν Χάνδακι ναὸς ὀρθόδοξος Παναγίας Μπαροτσανῆς⁸⁹. Ἐκ τῶν ἐξελληνισθέντων καὶ ὀρθοδόξων τούτων Μπαρότση προῆλθον οἱ καὶ μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Τούρκων ὁμώνιμοι⁹⁰, τῶν ὁποίων μέχρι σήμερον σώζονται ἀπόγονοι (λ.χ. εἰς τὰ χ. Βενὶ καὶ Ἄργιδια Μυλοποτάμου καὶ μέχρι πρό τιος εἰς τὴν πόλιν τῆς Ῥεθύμνης καὶ ἐν τῷ χ. Λουτροῦ περιουχῆς Χάνδακος).

Εἰς τοὺς cittadini ἀνῆκεν ἀσφαλῶς ὁ ἀπλοῦς σολντάτος μηχανικὸς Μπαρότσης. Ἄλλὰ ἦτο ἐκ τῶν ὀρθοδόξων; Ὁ Μπουνιαλῆς μένεα πνέων κατὰ τοῦ προδότου ἔγραφε περὶ αὐτοῦ ὡς εἶδομεν (476, 17-18):

*Φράγκικα δὲν ἐπίστευε, δὲν ἦτοτε Ρωμαῖος,
μόνο γιὰτ' εἶχε βάπτισμα, μὰ πέρονά σάν Ἐβραῖος.*

Ἐκ τούτων θὰ ἦτο δυνατόν νὰ συναγάγη τις ὅτι εἶχε δεχθῆ τὸ ὀρθόδοξον βάπτισμα⁹¹. Ἐν τούτοις θὰ ἴδωμεν ἐν συνεχείᾳ, ὅτι κατὰ τὴν ταφήν του ἐν Κωνσταντινουπόλει παρέστησαν ὁ λατίνος Ἐπίσκοπος καὶ φράγκοι μοναχοὶ καὶ τοῦτο καθιστᾷ πιθανώτερον ὅτι ἦτο ἐκ τῶν

⁸⁷) Μεταξὺ τῶν cittadini οἱ ὅποιοι μετὰ τὴν ἄλωσην τοῦ Χάνδακος ἔφυγον εἰς Κέρκυραν ἀναγράφεται οἰκογένεια Barozzi: βλ. Σ. Θεοτόκη, Κατάλογος τῶν Κρητικῶν οἰκῶν Κερκύρας, «Ν. Ἑλληνομνήμων» τ. 10ος, 453. Ἐγκαταλειφθεῖσα οἰκία κατὰ τὴν συνοικίαν «Κερά Φανερωμένη» τοῦ Χάνδακος τοῦ ἀναχωρήσαντος κατὰ τὴν ἄλωσην mastori Kostantin Baroci (Γ.Α.Η., Κῶδ. Ἀφιερωμάτων, σ. 53) ἀφιερῶται ὑπὸ τινος τῶν ὑπηρετῶν τοῦ Κιοπρουλῆ.

⁸⁸) Διὰ τὰς ἐξελληνισθείσας καὶ ἀσπασθείσας τὸ ὀρθόδοξον δόγμα ἐνετικὰς οἰκογενεῖας βλ. Ξανθοῦ δίδου, αὐτ. 127 καὶ Π. Ρεδιᾶδου, ἐν ΕΕΚΣ Α', 66).

⁸⁹) Gerola, Topografia delle Chiese d. Città di Candia, «Bessarione» 34, σ. 18 καὶ 32 τοῦ estratto. Ἡ Παναγία φαίνεται ὅτι ἦτο προστάτις τῆς οἰκογενεῖας βλ. τὴν ἐν Ἀργυρουπόλει ἐπίσης ὀρθόδοξον ἐκκλησίαν. Ἡ Μπαροτσανῆ παρεχωρήθη εἰς τοὺς Καπουτσίνους «alla condizione che essa non appartenesse al rito greco, e poiche viceversa sappiamo che la chiesuola era officiata da scismatici...» (βλ. Gerola, I Francescani in Creta, «Collectedanea Franciscana», Assisii, II [1937], 322. Σήμερον δὲν σώζεται ἡ ἐκκλησία ἰκανῶς ὅμως διατηρεῖται τὸ συναφές πρὸς αὐτὴν μέγαρον Μπαρότση (οἰκία Εὐαγ. Περάκη).

⁹⁰) Ἡδη τὸ 1659 εἰς Ἱερεμίας Μπαρότσης εἶναι ἠγούμενος τῆς Μονῆς Κερά Γωνιάς Κισάμου (βλ. «Χριστιανικὴ Κρήτη» Β' 10, 34 καὶ Ν. Γωμιάδου - Σολ. Βογιατζάκη, Σημειώματα Ἱ. Μονῆς Γωνιάς, Χανιά 1931, σ. 39). Εἰς Σταμάτης Μπαρότσης, πραγματογνώμων εἰς καθορισμὸν ὄριων τῆς περιουχῆς Μυλοποτάμου (Γ.Α.Η. Κῶδ. 2, σ. 127).

⁹¹) Θὰ ἠδύνατο ὅμως τὸ μόνο γιὰτ' εἶχε βάπτισμα νὰ ἀναφέρεται κατὰ ζεῦγμα καὶ εἰς τὸ Φράγκικα δὲν ἐπίστευε, ὅποτε θὰ εἰκόμηνεν ἅπλως ὅτι εἶχε βαπτισθῆ.

μὴ ἐξελληνισθέντων καὶ μὴ δεχθέντων τὸ ὀρθόδοξον δόγμα Barozzi⁹².

Εἰς οὐδεμίαν ἐκ τῶν παρατεθεισῶν πηγῶν, πλὴν τῶν τουρκικῶν ἐγγράφων, ἀναφέρεται τὸ βαπτιστικὸν ὄνομα τοῦ Μπαρότση. Τοῦναντίον εἰς τὰ τουρκικὰ ἔγγραφα, ἐξαιρουμένου τοῦ πρώτου, ἀναφέρεται μόνον ὑπὸ τοῦτο κατὰ τὴν τουρκικὴν συνήθειαν νὰ ἀναγράφονται τὰ μικρὰ ὀνόματα μετὰ τῶν πατρωνιμικῶν, καὶ τούτων παραλειπομένων, ὁσάκις οἱ συνοδεύοντες τίτλοι ὡς εἰς τὰ ἔγγραφα ταῦτα τὰ καθίστων περιττά. Τὸν Ἄνδρέαν τοῦτον, ὁ ὁποῖος ἀνεγράφετο ὡς «ὁ τύπος καὶ ὁ ὑπογραμμὸς τοῦ ἔθνους [ἢ τῶν προκρίτων τοῦ ἔθνους] τῶν χριστιανῶν» (ἔγγρ. ἀριθ. 2 καὶ 4) «ἀξιονόμαστος καὶ διακεκριμένος μεταξὺ τῶν προσετώτων τοῦ ἔθνους τῶν Χριστιανῶν, οὗ τὰ τέλη σφραγισθεῖσαν ἐπ' αἰσίοις οἰωνοῖς» (ἔγγρ. ἀριθ. 3), εἶχον ταυτίσει κατ' ἀρχὰς μὲ τὸν ἐπιφανῆ ἐκ Ῥεθύμνης Ἄνδρέαν Μηλιώτην⁹³. Ἄλλ' οὗτος ἀναφέρεται πάντοτε εἰς τὰ τουρκικὰ ἔγγραφα τοῦ Τ. Α. Η. μὲ τὸ ἐπώνυμόν του Μίλυοτι καὶ δὲν ἔλαβε τιμᾶριον διὰ τὰς προσφερθείσας ὑπηρεσίας του, ἀλλὰ κατέλαβεν ἀνωτέραν διοικητικὴν θέσιν ἐν Χάνδακι. Εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 1 ἔγγραφον ἀναγράφεται δητῶς ὡς Ἄνδρέας Μπαρότσης καὶ ἡ ἐπιρροή του ἐπὶ τῶν Τούρκων ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν μεσολάβησίν του δι' ἀποφυλάκισιν ἐγκληματίου τῶν κατέργων, μεσολάβησιν ἢ ὅποια ἐγένετο κατόπιν σημαντικῆς δωροδοκίας.

Αὐτὸ τὸ περιεχόμενον τῶν ἐγγράφων, συνδυαζόμενον μὲ τὰ ἐξ ἄλλων πηγῶν γνωστά, πείθει ἀπολύτως, ὅτι ὁ ἀναφερόμενος Ἄνδρέας οὐδεὶς ἄλλος εἶναι παρὰ ὁ προδότης Μπαρότσης.

Τὸ σημαντικὸν τιμᾶριον, ὅπερ ἔλαβε παρεχωρήθη εἰς αὐτὸν δυνάμει αὐτοκρατορικοῦ Μπερατίου (ἔγγρ. ἀριθ. 2, 3, 4 καὶ 5) καὶ λόγῳ τῶν ὑπηρεσιῶν τῶν ἀναφερομένων εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 5 ἔγγραφον⁹⁴. Τὴν φύσιν τῶν ὑπηρεσιῶν τούτων γνωρίζομεν ἤδη ἐν μέρει: ἐσχετί-

⁹²) Οὕτω πιστεύει καὶ ὁ Χατζιδάκις, σ. 30-31, ὅστις χαρακτηρίζει τὸν προδότην ὡς Φραγκολεβαντίνον, ἐργαζόμενον μόνον ὑπὲρ τοῦ χρήματος.

⁹³) Βλ. ὑποσ. 5. Οὗτος αὐτομολήσας τὸ 1653 ἐκ Χάνδακος ὑπῆρξε: ατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς πολιορκίας ἔμπιστος τοῦ Κιοπρουλή (Μπουνιαλῆς, 536, στ. 24 κ.εξ.). Ἐπίσης δέον νὰ μὴ γίνῃ σύγχυσις μετὰ ἑτέρου Ἄνδρέου, καὶ τούτου μηχανικοῦ, ἐκ Κρήτης, Κορνάρου τὸ ὄνομα, ὅστις, φαίνεται, προσέφερεν ὑπηρεσίας εἰς τοὺς Τούρκους κατὰ τὴν πολιορκίαν τοῦ Βελιγραδίου τὸ 1690 ἢ τοῦλάχιστον ἐγένετο ὑποπτος προδοσίας, ὡς ἐνεχόμενος εἰς τὴν ἀνατίναξιν τοῦ πύργου, ἐξ αἰτίας τῆς ὁποίας προήλθεν ἡ πτώσις τοῦ φρουρίου (βλ. Pietro Garzoni, *Istoria della Repubblica di Venezia, Venezia MDCCV*, σ. 383-384 πβλ. Ὑψηλάντου, αὐτ., 263).

⁹⁴) «Λεδομένου δὲ ὅτι προηγήθησαν πολλαὶ ὑπηρεσίαι τοῦ Ἄνδρέα τούτου πρὸς τὴν Ὑψηλὴν Αὐτοκρατορίαν καὶ διὲ καθ' ἕναστος ἔτος λαμβάνει οὗτος μέρος εἰς τὰς ἐκστρατείας μου . . .».

ζοντο μὲ τὴν προδοσίαν τοῦ Μ. Κάστρου. Οἱ στίχοι τοῦ Μπουνιαλιῆ :

*Ὅλοι τοῦ ἠδ'χαρίστησαν κ' εἰπὴν του γὰ γυρίζη,
τόπους, χωρὶὰ τοῦ ᾗ χάρισε γὰ στέκη γὰ τὰ ῥοίχη. (476, 25-26)*

εἶναι ἀρκετὰ χαρακτηριστικοὶ περὶ τῆς ἐκτάσεως τοῦ χορηγηθέντος τιμαρίου περιλαμβάνοντος δλόκληρα χωρία. Τὴν θέσιν καὶ τὴν ἀποδοτικότητα, ἡ ὁποία θὰ ἐξησφάλιζε εὐμάρειαν διὰ βίου εἰς τὸν προδότην, λίαν χαρακτηριστικῶς περιγράφει διὰ τῶν στίχων :

*᾿Σ τὸν τόπον, ὁποῦ ἐρμήνευσε σὲ χάριν ἐδικήν του,
θέλει τοῦ δόση ἀνάπανσι γὰ στέκη ᾿ς τὴν ζωὴν του.*

Ἡ πηγὴ τοῦ Hammer καὶ τοῦ Pavanello Kindersberg's Bericht ἀνέφερε, ὅτι διὰ τὴν προδοσίαν του ἐλάμβανεν ἐπιχορηγήσιν 3000 ταλλήρων, ποσοῦ ἐπενδυθέντος εἰς δημοσίας γαίας τῆς Νήσου. Ἦδη ἐκ τῶν τουρκικῶν ἐγγράφων καθορίζεται ἀκριβέστερον τὸ παραχωρηθὲν τιμᾶριον. Τοῦτο ἦτο στρατιωτικόν⁹⁵, ἐκχωρηθὲν πιθανώτατα πρὸ τῆς ἀλώσεως τοῦ Μ. Κάστρου, πάντως πρὸ τῆς ἐκδόσεως τῆς Νέας Κανονιστικῆς Διατάξεως τοῦ 1671⁹⁶, ἀφ' οὗ τὰ περιεχόμενα εἰς τὰ ἔγγραφα στοιχεῖα ἀποδεικνύουν ἰσχύον τὸ πρὸ τῆς Διατάξεως ταύτης φορολογικὸν σύστημα. Τὴν ἔκτασίν του δὲν γνωρίζομεν ἀκριβῶς⁹⁷. Τὰ ὑπ' ἀριθ. 2, 3, 4, 5 καὶ 7 ἔγγραφα ἀναγράφουν ὡς κίριον μέρος τούτου τὸ Τέμενος καὶ τὰ παρ' αὐτὸ κείμενα χωρία. Εἰς τὰ ὑπ' ἀριθ. μάλιστα 5 καὶ 7 ὁρίζεται ἀκριβέστερον ὅτι τὸ Τέμενος τοῦτο ἦτο τὸ Νέφς Τέμενος τοῦ Σαντζακίου Χάνδακος, δηλαδὴ τὸ σημερινὸν Καλλι Καστέλλι⁹⁸. Τὰ παρ' αὐτὸ κείμενα ἢ ἐξ αὐτοῦ ἐξαργτώμενα χωρία δὲν κατονομάζονται πάντα, ἀναφέρεται ὁμως τὸ Μετόχιον αὐτοῦ καὶ τὰ χ. ᾿Αγια ἢ ᾿Αγιο ᾿Αρχάνες (προφανῶς ᾿Ανω ᾿Αρχάνες)⁹⁹. Ἐκ τούτου

⁹⁵) Διὰ στρατιωτικὰς ὑπηρεσίας παραχωρηθὲν. Zuamadan (= ἐκ τῆς τάξεως τῶν τιμαριούχων εἰς τὸν ἐνικὸν Zaim) χαρακτηρίζεται ὁ ᾿Ανδρέας. Περὶ τιμαρίων βλ. Ν. Σταυράκη, Στατιστικὴ κλπ., Ἀθήναι 1890, σ. 147 κ.εξ. Ἐν τούτοις ἡ σχέση τοῦ τιμαριούχου τούτου ᾿Ανδρέα πρὸς τὴν Ὀθωμαν. Αὐτοκρατορίαν ἦτο ἰδιόρρυθμος, διότι, ἐνῶ ἀνήκε εἰς τὴν τάξιν τῶν ὑποδουλωθέντων Χριστιανῶν, τῶν γενικῶς χαρακτηριζόμενων ὑποτελῶν (zimi) — καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς οὗτος ἀκολουθεῖ τὸ ὄνομά του ἐνιαχοῦ —, διατηρεῖ ὁμως ἀκεραίαν τὴν ἰδιότητά του ὡς τιμαριούχου.

⁹⁶) Βλ. «Κρητικά Χρονικά» Α', σ. 84 κ.εξ. Διὰ τὴν ἐκδοσιν τῆς περὶ κτηματογραφίσεως καὶ ἀπογραφῆς τῆς Κρήτης αὐτοκρατορικῆς διαταγῆς βλ. Hammer, 657.

⁹⁷) Τὰ εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 5 ἔγγραφον περιεχόμενα στοιχεῖα θὰ ἦσαν βοήθητικά ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ἐὰν τὸ κείμενον ἐσώζετο καλύτερον.

⁹⁸) Βλ. «Κρητικά Χρονικά» Α' σ. 109.

⁹⁹) Ἐκ τῆς θέσεως ἑνὸς «νοκτᾶ» ἐξαργτᾶται ἡ ἀνάγνωσις ᾿Αγιο ἢ ᾿Ανω. Ὁ τύπος ᾿Αναγιόρτες τοῦ ἐγγράφου β εἶναι παρεμφθαρμένος καὶ κατέχει τὴν θέσιν τὴν ὁποίαν εἰς τὰ ἄλλα ἔγγραφα τὸ ᾿Ανω ᾿Αρχάναις.

συνάγεται ὅτι τὸ τιμάριον τοῦ Μπαρότση ἐξετείνετο κατὰ τὴν Ν καὶ ΝΑ παρυφὴν τοῦ ὄρους Γιούκτα, περιλαμβάνον εἴφορον καὶ κατάρουτον περιοχὴν.

Τὸ περίεργον εἶναι ὅτι ἡ περιοχὴ τοῦ Νέφς Τεμένους εἶχεν ἐκχωρηθῆ τὸ 1647 ὡς φέουδον μετὰ τῆς Β καὶ ΒΑ τούτου ζώνης, τῆς διηκούσης κατὰ μῆκος τοῦ ποταμοῦ Γιόφυρου μέχρι τοῦ Μ. Κάστρου, εἰς τὸν πρῶτον ἀπογραφέα τῆς Κρήτης Σοφοῦ Μεχμέτ Πασᾶν¹⁰⁰. Καὶ τὸ φέουδον τοῦτο διετήρησαν μετὰ τὸν θάνατόν του οἱ κληρονόμοι του. Ἡ ἀνακίρηξις του ὡς βακουφικοῦ τὸ κατοχύρωνε κατὰ πάσης παραβιάσεως. Ἐκ τούτου θὰ ἠδύνατο νὰ συναχθῆ ὅτι τὸ παραχωρηθὲν εἰς τὸν Μπαρότσην τμήμα τῆς περιοχῆς Τεμένους ἦτο τὸ Α τῆς ζώνης τοῦ φεοῦδου Σοφοῦ Μεχμέτ καὶ ὅτι καὶ αὐτὸ τὸ Νέφς Τέμενος, καίτοι ὀνομαστικῶς ἀναγραφόμενον, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀνήκῃ εἰς αὐτόν. Ἡ ἀξία τοῦ τιμαρίου δὲν καθορίζεται μὲν ὑπὸ τῶν ἐγγράφων, ἀλλὰ θὰ ἠδύνατο νὰ ἐξαχθῆ κατὰ προσέγγισιν ἐκ τοῦ ἀναγραφομένου κατ' ἀποκοπὴν καὶ ἐτησίως καταβαλλομένου πρὸς τὸ δημόσιον φόρου (μουκατᾶ) εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 7 ἔγγραφο. Δυστυχῶς τὸ ποσὸν διὰ τὴν ζώνην τοῦ κατὰ τὸ Τέμενος τμήματος λόγω βλάβης τοῦ κώδικος δὲν γνωρίζομεν¹⁰¹. Ἡ ζώνη Ἀρχανῶν εἶχε καταχωρισθῆ διὰ 31.149 ἄσπρα.

Δύο ἄλλα σημεῖα τῶν ἐγγράφων ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ ἀναφερόμενος Ἀνδρέας εἶναι αὐτὸς ὁ Μπαρότσης, σημεῖα τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν εἰς τὴν περαιτέρω δρᾶσίν του καὶ τὴν ἐγκατάλειψιν τοῦ ἐν Κρήτῃ τιμαρίου του. Εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 6 ἔγγραφο ἀναγράφεται δὲς, ὅτι ἐλάμβανε καθ' ἕκαστον ἔτος μέρος εἰς τὰς ἐκστρατείας τοῦ Σουλτάνου, ἐκ δὲ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 7 γίνεται γνωστόν, ὅτι εἰς τὸν ὑποτελῆ Ἀνδρέαν ἐξεχωρήθη ἀντὶ τοῦ ἐν Κρήτῃ τιμαρίου του, τὸ ὁποῖον περιέρχεται εἰς τὸν Βεζύρην Ἀχμέτ Πασᾶν, τὸ χωρίον τῆς νήσου Χίου Χαρκούς. Εἰς τὰ ὑπ' ἀριθ. 2-5 ἔγγραφα περιέχονται οἱ λόγοι διὰ τοὺς ὁποίους ὁ Ἀνδρέας δὲν ἦτο καθόλου ἐνχαριστημένος μὲ τὸ ἐν Κρήτῃ τιμάριον του, εἶχε διαρ-

¹⁰⁰) Τοῦτο ἀφιέρωσε διὰ τὴν συντήρησιν τῶν τεμενῶν του· βλ. τὸ ἀφιερωτήριον τοῦ 1654 ἐν Τ.Α.Η., Κωδ. Ἀφιερωτηρίων, σ. 254.

¹⁰¹) Οὔτε δύναται νὰ ἐξαχθῆ δι' ὑπολογισμοῦ ἐκ τοῦ ποσοῦ τῶν 100 χιλιάδων ἄσπρων, ἀντὶ τοῦ ὁποίου παρεχωρήθη εἰς τὸν Βεζύρην Ἀχμέτ Πασᾶν, ἀφ' οὗ τὸ ποσὸν τοῦτο ἀποδεικνύεται διάφορον τοῦ καθορισθέντος διὰ τὸν Μπαρότσην. Ὁ διακανονισμὸς τοῦ «μουκατᾶ» ἐγένετο μὲ βᾶσιν τὰ εἰσοδήματα τοῦ τιμαρίου, ἐπομένως θὰ ἦτο δύσκολον νὰ ἐξακριβώσωμεν, ἂν πράγματι τὸ ἐπενδυθὲν εἰς γαίας τίμημα ἦτο τὸ ἀναφερόμενον ὡς 3000 τάλληρα. Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ τελευταίου ποσοῦ ὡς ἐπιχορηγήσεως (pensione) ἐπενδυθείσης εἰς γαίας δέον νὰ ἐρμηνευθῆ, ὅτι εἰς τὸ ποσὸν τοῦτο ἀνήρχετο ἡ ἐτησία ἀπόδοσις τοῦ τιμαρίου. Τοῦτο ἐξάγεται καὶ ἐξ ὅσων κατωτέρω παρατίθενται σχετικῶς μὲ τὰς προσπαθείας ἀνταλλαγῆς τοῦ τιμαρίου.

κῶς παράπονα καὶ ἐξήτει νὰ προστατευθῆ δι' ἐκδόσεως αὐτοκρατορικῶν διαταγῶν, τὰς ὁποίας προσωπικῶς ἐξεμίεινε¹⁰². Τὰ στοιχεῖα ταῦτα εἶναι ἀπολύτως σύμφωνα μὲ ὅσα ἐξ ἄλλων πηγῶν πληροφοροῦμεθα περὶ τοῦ προδότου Μπαρότση.

Ἡ ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τοῦ Χάνδακος μέχρι τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει βιαίου θανάτου του δραῖσις αὐτοῦ συγκεφαλαιοῦται εἰς τὰ ἀκόλουθα¹⁰³:

Κατὰ τὰ δύο ἀκολουθήσαντα τὴν ἄλωσιν τοῦ Χάνδακος ἔτη ὁ Μπαρότσης διέμενεν ἐν Κρήτῃ νεμόμενος τὸ τιμαρίον του καὶ ἐπωφελούμενος τῆς θέσεώς του καὶ τῆς ἐπιρροῆς, τὴν ὁποίαν ἤσκει εἰς τοὺς Τούρκους διὰ νὰ χρηματίζεται. Ἡ περιοχόμενη εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 1 ἔγγραφο περιπτώσις δὲν θὰ ἦτο ἡ μοναδική. Στρατιωτικαὶ ἐπιχειρήσεις δὲν ἐγένοντο κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ὑπὸ τῶν Τούρκων, ὥστε νὰ λάβουν οὗτοι ἀνάγκην τῶν ὑπηρεσιῶν του.

Εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὁ Μπαρότσης συνήντησε σημαντικὰς δυσκολίας περὶ τὴν κάρπωσιν τοῦ τιμαρίου του. Ἡ γεινίασις τούτου πρὸς τὸ φέουδον τοῦ Σοφοῦ Μεχμέτ Πασᾶ, ἄνευ καθορισμοῦ τῶν ὁρίων ἐκατέρου, ἐδημιουργεῖ, φαίνεται, προστριβὰς. Τὸ τιμᾶριον ἀπεδεικνύετο ὅτι δὲν ἦτο τόσον σημαντικὸν ὅσον ἐκ πρώτης ὄψεως ἐφαίνετο. Ὁ Μπαρότσης ἠναγκάζετο νὰ κάμνῃ ὑποχωρήσεις πρὸς τοὺς Τούρκους προὔχοντας. Ἀλλὰ ἡ ὅλη κατάσταση ἐπεδεινῶτο τόσον ἐκ τῆς πρὸς αὐτὸν ἀποστροφῆς τῶν ἐπιχωρίων χριστιανῶν ὅσον καὶ ἐκ τῶν εἰς βάρος του ἀντιαιρεσιῶν τῶν τούρκων διοικητικῶν ὑπαλλήλων, ἐπωφελουμένων τῆς ἰδιοτύπου θέσεώς του ἀπέναντι τοῦ τουρκικοῦ στοιχείου. Οὕτω οἱ ῥαγιαδες τῶν χωρίων αὐτοῦ ἀπέφευγον νὰ καλλιεργοῦν τὰ ἐδάφη τοῦ τιμαρίου του καὶ ἐγκαταλείποντες ταῦτα μετέβαινον εἰς ἄλλας περιφερείας, ἵνα ἐργασθοῦν. Οἱ τούρκοι στρατιωτικοὶ καὶ πολιτικοὶ ἄρχοντες ἐταλαιπώρουν τοὺς κατοίκους τῶν χωρίων τῆς περιοχῆς του, ἐπιβαρύνοντες τούτους μὲ ἰδικὰ τῶν ἐξοδα συντηρήσεως, καὶ ἀπεμίζων ὅ,τι παρὰ τούτων ἠδύναντο. Ἐπὶ πλέον εἰσέπραττον ἀνθαιρέτως διάφορα ποσὰ παρὰ τοῦ Μπαρότση καὶ τὸν παρεκάλουν νὰ εἰσπράττῃ οὐχὶ πλέον ὅσα ἡ βουλιμία τοῦ ἐπέβαλλεν, ἀλλὰ καὶ αὐτοὺς ἀκόμη τοὺς φόρους, τοὺς ὁποίους κατὰ νόμον ἐδικαιοῦτο. Ὁ προδότης ἐπὶ πλέον ἠσθάνετο ὅτι δὲν ἦτο ἀσφαλὴς εἰς τὸν τόπον, τὸν ὁποῖον ἐπρόδωκε.

Τὰς ἀρχὰς Ἰανουαρίου τοῦ 1672 ὁ Ἄνδρέας Μπαρότσης εὗρισκε-

¹⁰²) Τὴν εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 2 ἔγγραφο ἀναφορὰν τῶν κατοίκων τῶν χωρίων του ἀπέσπασεν ἢ ὑπηγόρευσε, φαίνεται, αὐτὸς ὁ Μπαρότσης.

¹⁰³) Τὰς περισσοτέρας πληροφορίας εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο ἀντλῶ ἐκ τοῦ Ρα ν α ν ε λ λ ο, τοῦ ὁποίου αἱ κύριαι πηγαί, ὡς εἶπομεν, εἶναι τὰ μυστικὰ ἀρχεῖα τῆς Ἐνετίας.

ται εἰς τὴν Ἀδριανούπολιν. Ἡ ἐκεῖ παρουσία τοῦ ἐπιβεβαιοῦται ἐκ τοῦ ἐπεισοδίου τῆς 8ης Ἰανουαρίου 1672, περὶ τοῦ ὁποίου ὁ Pavanaello ἀντιλεῖ ἐξ ἐγγράφου τοῦ Βαίλου Quirini πρὸς τὴν Σύγκλητον¹⁰⁴: «Ὁ ἐκ Χάνδακος προδότης Μπαρότσης», χαρτοπαίζων μετὰ τινος εὐγενοῦς Γάλλου ὀνόματι Comte, ἐπυροβολήθη ὑπὸ τούτου, ἀλλ' ἐσώθη ὡς ἐκ θαύματος, ἐπειδὴ ἡ σφαῖρα παρεξέκλινε τῇ ἐπεμβάσει τοῦ ὑπηρετοῦ τοῦ τελευταίου. Προφανῶς ἡ ἐπίθεσις ὀργανώθη ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Βαίλου, ὅστις ἐπιλέγει: «*ma Dio giusto riserverà forse a questo fellone un esemplar castigo in tempo opportuno, non negando lui stesso d'haver quasi in horrore il nome suo per essere stato causa di tanta strage e di tanto male al mondo Cristiano*». Τοῦ λοιποῦ φαίνεται ὅτι ὁ Μπαρότσης, καίτοι εἶχεν ἐπιστρέψει εἰς Κρήτην, εὐρίσκετο ὑπὸ παρακολούθησιν ἐκ μέρους τῶν πρακτόρων τοῦ Βαίλου. Ἐξ ἐγγράφου τοῦ Quirini πρὸς τοὺς Ἑξεταστάς, τῆς 26ης Μαΐου τοῦ αὐτοῦ ἔτους,¹⁰⁵ καταφαίνεται ὅτι οὗτος ἐτέλει ἐν γνώσει τῶν κινήσεων καὶ προθέσεων τοῦ προδότη: γνωστοποιῶν τὴν λήψιν «*via Callaro*» ἐκ μέρους τούτων «*di certi requisiti*»¹⁰⁶ ἔγραψεν, ὅτι θὰ ἐφρόντιζε νὰ τὰ χρησιμοποιήσῃ μὲ μεγίστην περίσκεψιν εἰς εὐθετον χρόνον καὶ μάλιστα προσεχῶς, ἀφ' οὗ ἀνεμένετο ἡ ἀφίξις τοῦ προδότη διὰ γαλέρας τοῦ Μ. Βεζύρου εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ προσέθετεν: «*Costui per quello che intendo, non può viver in Candia . . . Presento che possa ridursi ad habitare in Scio, non assicurandosi di soggiornare a Milo, tutto che habbi qualche possessione della moglie*»¹⁰⁷.

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς προδοσίας τοῦ ὁ Μπαρότσης εἶχεν ἀποβῆ ἀπαραίτητος τεχνικὸς σύμβουλος δι' ἐκάστην ἐκστρατείαν καὶ μάλιστα πολιορκίαν πόλεως γινομένην ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου ἢ τοῦ Μ. Βεζύρου. Ὁ Pavanaello βεβαιώνει, ὅτι οὐδεμία πολιορκία ἐγένετο χωρὶς νὰ συμβουλευθῶν τὴν πεῖράν του. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται καὶ ἐκ τοῦ περιεχομένου τοῦ ὑπ' ἀριθ. 6 ἐγγράφου. Ἡ πληροφορία τοῦ Βαίλου περὶ τῆς προσεχοῦς ἀφίξεως τοῦ Μπαρότση διὰ πολεμικοῦ πλοίου (γαλέρας) εἰδικῶς ἀποστελλομένου εἰς Κρήτην ἦτο ἀσφαλής. Ὁ Σουλτάνος εἰς τὰ θερμὰ λουτρὰ τῆς Μεσημβρίας παρὰ τὴν Βάρναν εὐρισκόμενος ἐδέχθη εἰς ἀκρόασιν μηχανικόν τινα φυγάδα ἐκ Πολωνίας Γάλλον, ὡς

¹⁰⁴) Archivio di Stato-Senato Costantinopoli.

¹⁰⁵) Archivio di Stato - Inquisitori di Stato, dispacci dai Balivi di Costantinopoli.

¹⁰⁶) Ὅτι ἐπρόκειτο περὶ μέσων ἐξοντώσεως, ἀποδεικνύεται ἐξ αὐτῆς τῆς περαιτέρω μυστικῆς ἀλληλογραφίας (βλ. κατωτέρω).

¹⁰⁷) Αἱ ὑπογραμμίσεις εἶναι ἰδικαί μου. Ἀμφότερα τὰ ὑπογραμμισθέντα εἶναι ἀπολύτως σύμφωνα πρὸς τὰ παρεχόμενα ὑπὸ τῶν ὑπ' ἀριθ. 2-7 ἐγγράφων.

ἐπιστεύετο, ὅστις παρουσίασεν εἰς αὐτὸν τὸ σχέδιον τοῦ φρουρίου Καμενέτζ (*Chiamaniz*) καὶ παρίστα εὐκόλον τὴν κατάληψίν του. Ὁ Μ. Βεζύρης ἔκρινεν ὅτι ἡ παρουσία τοῦ προδότη Μπαρότση ἦτο ἀπαραίτητος καὶ ἔστειλε πλοῖον, διὰ νὰ τὸν μεταφέρει. Πράγματι τὸ θέρος τοῦ 1672 ἔφθανεν ἐκ Χανίων εἰς Κωνσταντινούπολιν. Πρὸ τῆς ἀναχωρήσεώς του εἶχεν ἀποσπάσει ἀπὸ τὸν *Proveditore Nani*, ἐδρεύοντα ἐν Σούδα, συστατικὴν ἐπιστολὴν διὰ τὸν Βάιλον. Ὁ *Quirini* ἐδέχθη τὴν ἐπιστολὴν μετὰ ψυχρότητος, ὑποπτευόμενος ὅτι ὁ Μπαρότσης προπαρεσκευάζε νέαν πανουργίαν, ἀλλ' ἐδήλωσεν ὅτι θὰ τὸν δεχθῆ. Οὗτος ὅμως ἀπέφυγε νὰ παρουσιασθῆ καὶ ἐζήτησε γραπτὴν ἀπάντησιν. Ἐπεδίωκε συνεννόησιν μετὰ τῆς Ἑνετικῆς Δημοκρατίας· ἀλλὰ τοῦτο λόγῳ τήψεων ἢ διὰ νὰ ἐπιτύχῃ εὐκολώτερον τοὺς προδοτικούς του σκοπούς; Ὅπωςδήποτε ὁ Βάιλος ἔχει λάβει στερορὰν ἀπόφασιν νὰ τὸν θέσῃ ἐκποδῶν: «*forse le sue dissolutezze*», γράφει εἰς τοὺς Ἐξεταστάς, «*davanti modo di sopprimerlo, entrando in casa di donne, ma l'attentato è difficile, delicato assai, e chi azzarda la vita vuole in contento di esser ricompensato con profitto e con l'oro*». Ὁ Μπαρότσης ἔχει λάβει μέτρα ἀσφαλείας ἑαυτοῦ καὶ ὁ Μ. Βεζύρης τὸν βοηθεῖ νὰ προφυλαχθῆ ἀπὸ τὰς ἐνέδρας δίδων εἰς αὐτὸν «*brevi manii*» διακόσια τσεκίνια.

Ἐν Ἀδριανουπόλει, ὅπου ἀκολούθως μετέβη, ἐχάραξε κατ' ἐντολὴν τοῦ Μ. Βεζύρου λεπτομερὲς σχέδιον τοῦ φρουρίου Καμενέτζ ἐπὶ μαλακοῦ λίθου, ἀκριβῶς καθ' ὃν τρόπον εἶχε χαράξει τὸ σχέδιον τοῦ Χάνδακος (βλ. ἄνωτ. σελ. 407)· ἐκεῖ εὗρισκοντο καὶ ἄλλοι προδοταί, οἱ ὅποιοι εἶχον προσφέρει τὰς ὑπηρεσίας των εἰς τοὺς Τούρκους, ὡς εἶδομεν, κατὰ τὴν πολιορκίαν τοῦ Μ. Κάστρου: ὁ *bombista Nicolo Tito*, μετακληθεὶς καὶ οὗτος ἐκ Χάνδακος διὰ τὴν ἐκστρατείαν τῆς Πολωνίας, καὶ ὁ ἐκ Παδοῦης ἐξωμότης *Rossi*, ὁ ὅποιος μάλιστα ἐτελειοποίησε τὰς βόμβας «τῶν ὀγδοήκοντα» ἀνακαλύψας τὸ ἐλάττωμα, διὰ τὸ ὅποιον ἐπιπτον κατὰ τὴν πολιορκίαν τοῦ Χάνδακος κάτω τῶν τειχῶν¹⁰⁸. Ἡ ἐκστρατεία κατὰ τοῦ Καμενέτζ, εἰς τὴν ὁποίαν ἴσως προσωπικῶς μετέσχεν ὁ Μπαρότσης, ἤρχισε τὴν 29ῆν Ἰουνίου καὶ τὴν 30ῆν Αὐγούστου τὸ φρούριον παρεδόθη¹⁰⁹. Καὶ μετὰ τὴν ἐπιτυχίαν ταύτην, ἡ ὁποία ἤνοιγε εἰς τὴν Τουρκίαν τὰς πύλας τῆς εὐφόρου Πο-

¹⁰⁸) *Archivio di Stato - Senato Costantinopoli*. Ἐκθεσις τῆς 28ης Μαρτίου 1672 τοῦ Βαίλου *Quirini*. Ὁ *Portese* δὲν ἀναφέρεται· ἴσως μετὰ τὴν μεσολάβησιν τοῦ *Luigi Molino* τὸ 1670, ἵνα δοθῆ συγγνώμη εἰς τοὺς *Rossi* καὶ *Portese*, νὰ ἐπέστρεψεν οὗτος εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ἑνετίας (ἀμρότερα παρὰ *Pavanello*).

¹⁰⁹) *Hammer*, 660, 663· Ὑψηλάντης, 167.

λωνίας, ὁ Μπαρότσης παρέμεινε εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Σουλτάνου, ὑποβάλλων εἰς αὐτὸν μεγαλεπήβολα σχέδια, ὅπως τὴν συγκρότησιν μεγάλης ἀρμάδας διὰ τὴν διείσδυσιν εἰς τὰς μεγάλας χώρας τῆς Χριστιανοσύνης. Καὶ τὰς συμβουλὰς ταύτας—ἀναφέρουν πάντοτε τὰ ἔγγραφα τῶν Βασιλέων—συνώδευε μὲ σχέδια τῶν φρουρῶν, λιμένων καὶ νήσων.

Ὁ προδότης αἰσθάνεται πάντοτε ὅτι ἴσταται ὀπισθὲν τοῦ τιμωρὸς ἢ χειρὸς τῆς Ἑνετίας. Τὸν Αὐγούστου τοῦ 1672, διερχόμενος ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ἵνα μεταβῇ εἰς τὸ τουρκικὸν στρατόπεδον τῆς Βάρνας, ἀποποιεῖται τὴν φιλοξενίαν κάποιου Millioti¹¹⁰, φίλου τῆς Ἑνετίας, καὶ διαμένει εἰς τὴν οἰκίαν ἑνὸς γάλλου Ἀγα (ἔξωμότου ;).

Κατὰ τὸν χειμῶνα τοῦ αὐτοῦ ἔτους, ἐπικειμένης ἴσως τῆς ἐπιστροφῆς του εἰς τὸν Χάνδακα, ἐνεργεῖ διὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν τριῶν διαταγῶν (ὑπ' ἀριθ. 2-4), αἱ ὁποῖαι θὰ τὸν κατασφαλίσουν ἔναντι τῶν αὐθαιρεσιῶν τῶν Τούρκων καὶ τῆς κατ' αὐτοῦ ἐκδηλουμένης παθητικῆς ἀντιστάσεως τῶν θαλασσιῶν τοῦ τιμαρίου του (βλ. ἀνωτέρω). Ἐπίτηδες παριστᾷ ὑπερβολικῶς τὴν κατάστασιν εἰς τὴν Ἰ. Πύλην, διὰ νὰ ἐπιτύχῃ ἀργότερον τὴν ὀριστικὴν ἐγκατάστασιν του ἔξω τῆς Κρήτης μὲ τὴν ἀνταλλαγὴν τοῦ τιμαρίου του. Τὴν Κωνσταντινούπολιν θεωρεῖ ὡς σχετικῶς ἀσφαλὲς ἄσυλον καὶ διὰ τοῦτο καταβάλλει ἐνεργείας, διὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ ἐκ τῶν εἰσπραξέων τοῦ Τελωνείου τῆς πρωτευούσης μηνιαῖον εἰσόδημα ἰσόποσον μὲ τὴν ἀπόδοσιν τοῦ ἐν Κρήτῃ τιμαρίου του, τὸ ὅποιον ὀριστικῶς θὰ ἐγκατέλειπε. Αἱ ἐνεργεαὶ του ὁμως αὐταὶ ἐπὶ τοῦ παρόντος δὲν ἐτελεσφόρησαν καὶ ὁ Μπαρότσης ἐπανέρχεται, φαίνεται, ἐπὶ τινὰ χρόνον εἰς Κρήτην¹¹¹.

Ἐκ τῶν τριῶν φερμανίων τῶν καταχωρισθέντων εἰς τὸν Κώδικα τοῦ Ἱεροδικείου τὰ ὑπ' ἀριθ. 2 καὶ 3 ἠκυρώθησαν διὰ διαγραφῆς, ἡ ὁποία συνωδεύθη μὲ τὴν παρατήρησιν ἐπὶ τοῦ περιθωρίου: «ἀντίκειται πρὸς ἀπόγραφον αὐτοκρατορικὴν διαταγὴν». Ἡ ἀκύρωσις λοιπὸν ὀφείλετο εἰς τὸ ὅτι τὸ περιεχόμενον ἤρχετο εἰς ἀντίθεσιν μὲ προηγηθεῖσαν αὐτοκρατορικὴν διαταγὴν, καὶ αὕτη δὲν ἦτο, φαίνεται, ἄλλη, εἰ μὴ ἡ Νέα Κανονιστικὴ Διάταξις τοῦ 1671, πρὸς τὴν ὁποῖαν πράγματι ἀντέκειντο τὰ περὶ ἐπιβολῆς ἐκτάκτων φόρων, τιμωριῶν κλπ. ἀναφερόμενα¹¹².

Τὰ πράγματα δὲν ἔβαινον καλῶς διὰ τὸν Μπαρότσην. Τὸ τιμά-

¹¹⁰) Δὲν γνωρίζω ἐὰν ὁ ἐν Χανίοις γάλλος Πρόξενος Milliot, τὸν ὁποῖον ἀναφέρει τουρκικὸν ἔγγραφο τοῦ 1683 (Γ.Α.Π. Κῶδ. 4 σ. 324: medinei Han-yada Franca Konsolozu olan Milyot), εἶναι ὁ αὐτὸς μὲ τὸν ἐνταῦθα ἀναφερόμενον.

¹¹¹) Πβλ. εἰς τὸ ἔγγραφο 3: «ὁ κοιμιστὴς τοῦ παρόντος φερμανίου μου».

¹¹²) Βλ. τὴν Διάταξιν ταύτην εἰς τὰ «Κρητικὰ Χρονικά» Α', σ. 84.

ριόν του ἔφθινε ῥαγδαίως. Αἱ ἐκστρατεῖαι εἰς τὰς ὁποίας ἐλάμβανε μέρος δὲν ἐστέφοντο πάντοτε ὑπὸ ἐπιτυχίας καί, φυσικά, ἡ θέσις του πλησίον τῶν Τούρκων ἐκλονίζετο. Ἡ ζωὴ του εὐρίσκετο εἰς συνεχῆ κίνδυνον: ὁ διαδεχθεὶς τὸν Quirini Giovanni Morgosini παρακολουθεῖ τὰς κινήσεις του. Τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1676 γράφει ἐκ τοῦ Πέραν πρὸς τοὺς Ἐξεταστάς, ὅτι προετοιμάζει τὴν ἐξόντωσιν τοῦ «*τέρατος*» διὰ δηλητηρίου, τὸ ὁποῖον ὁ προκάτοχος αὐτοῦ λαβὼν παρὰ τοῦ Δικαστηρίου ἐνεπιστεύθη εἰς αὐτόν¹¹³. Ἔσχεν ἀκόμη ὁ Μπαρότσης τὴν ἀτυχίαν νὰ χάσῃ τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1676 τὸν προστάτην του Κιοπροουλῆν Ἀχμέτ Πασᾶν¹¹⁴. Διὰ νὰ κερδίσῃ τὴν ἐμπιστοσύνην τοῦ διαδόχου του Καρὰ Μουσταφᾶ Πασᾶ, ὑποβάλλει εἰς αὐτὸν νέα μεγαλεπήβολα σχέδια: τοῦ προσφέρει τὸ σχέδιον τοῦ φρουρίου τῆς Κερκύρας, τῆς κλειδὸς τοῦ Ἀδριατικοῦ κόλπου. Ἔθετεν οὕτω τὴν πατριδα του εἰς ἄμεσον κίνδυνον. Τίθεται ἀκόμη εἰς ἐξυπηρέτησιν τῶν δολοπλοκιῶν ξένων πρακτόρων. Ὁ γάλλος πρέσβυς Noiretel, διὰ νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν γαλλικὴν πολιτικὴν ἢ ὁποία ἐπέδιωκε νὰ ἐξωθήσῃ τὴν Ὀθωμ. Αὐτοκρατορίαν κατὰ τοῦ Αὐτοκράτορος τῆς Γερμανίας, τὸν Μπαρότσην χρησιμοποιεῖ, τῇ μεσολαβήσει γάλλου Ἰησοῦτου, διὰ νὰ προσφέρῃ εἰς τὸν Μ. Βεζύρην τὰ σχέδια τῶν δύο οὐγγρικῶν φρουρίων Raab καὶ Komorn¹¹⁵ (Μάϊος 1677). Ὁ προδότης διὰ τὰς ὑπηρεσίας ταύτας ἀμείβεται ἐξ ἀμφοτέρων τῶν πλευρῶν καὶ τὴν ἀμοιβὴν ἐνίοτε ζητεῖ καὶ ἐπιβάλλει. Τοῦτο θὰ ἠδύνατο νὰ ἐξαχθῇ καὶ ἐκ τῶν ἐγγράφων δ' καὶ β, τῶν ὁποίων τὸ πρῶτον, ἐκδοθὲν ἴσως τὸν Ἰούλιον τοῦ 1677¹¹⁶, ἀφορᾷ καὶ πάλιν εἰς τὸ τιμαρίον του, τὸ δὲ δεύτερον εἰς τὴν ἀπαλλαγὴν του ἀπὸ τοῦ φόρου ἀλλοδαπῶν. Τί ἀκριβῶς παρείχετο διὰ τοῦ πρώτου ἐγγράφου λόγῳ τῆς κακῆς του διατηρήσεως, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξαχθῇ, μνημονεύεται ὁμως εἰς αὐτὸ ἀναφορὰ—τοῦ Μπαρότση βεβαίως—ὅπου αἱ γαῖαι τοῦ τιμαρίου του παρίσταντο ὅτι εἶχον καταντήσει χέρσοι καὶ εἶχον μείνει ἄνευ ἰδιοκτητή. Διὰ τοῦ δευτέρου ἐγγράφου γίνεται δεκτὴ ἡ αἴτησίς του περὶ ἀπαλλαγῆς αὐτοῦ καὶ τῶν τεσσάρων ὑπηρετῶν του ἀπὸ τὸν φόρον ἀλλοδαπῶν διὰ τὰς πολλαπλᾶς ὑπηρεσίας του πρὸς τὴν Ὀθωμ. Αὐτοκρατορίαν καὶ τὴν συμμετοχὴν του κατ' ἔτος εἰς τὰς ἐκστρατείας. Ὁ μνημονευθεὶς φόρος λόγῳ τῶν πολλῶν μετακινήσεών του¹¹⁷ θὰ ἦτο ἀναμφιβόλως πιεστικός.

¹¹³) Archivio di Stato - Inquis. di Stato. Dispacci dai Balivi Constantinopoli (παρὰ Pavanello).

¹¹⁴) Hammer, 685.

¹¹⁵) Αὐτόφθι, 695.

¹¹⁶) Τὸ δυστυχῶς κολοβὸν τοῦτο ἐγγράφον προηγεῖται ἀμέσως τοῦ χρονολογημένου ὑπ' ἀριθ. 6.

Εἶναι βέβαιον ὅτι μεταξὺ τῶν ἀμοιβῶν, τὰς ὁποίας εἶχε ζητήσει διὰ τὰς ὑπηρεσίας του, ἦτο κυρίως ἡ ἀνταλλαγή τοῦ ἐν Κρήτῃ μὴ ἀποδοτικοῦ πλέον τιμαρίου του δι' ἄλλου ἐν Χίῳ, τὸ ὁποῖον, ὡς εἶδομεν, ἀπὸ ἐτῶν ἐπεδίωκε. Καὶ τὴν φορὰν ταύτην ἐπιτυγχάνει. Ῥητῶς μαρτυρεῖ ὁ Pavanello ὅτι «*certo dalla Sublime Porta ottenne il trasporto della sua pensione da Candia a Chios, dove aveva creduto più opportuno trasferirsi per sottrarsi alle giuste vendette della sua patria*»¹¹⁸. Τώρα ὅμως ἔχομεν ἀπὸ τοῦτο τὸ φερμάκιον (ὑπ' ἀριθ. 7 ἔγγραφον) ὑπὸ χρονολογίαν 1η Σεπτεμβρίου 1677, διὰ τοῦ ὁποίου τὸ τιμᾶριον τοῦ Ἄνδρέου Μπαρότση μεταβιβάζεται εἰς τὸν Διοικητὴν τοῦ φρουρίου Χανίων Βεζύρην Ἀχιμέτ Πασᾶν ἀντὶ τοῦ ποσοῦ τῶν 100.000 ἄσπρων, «*ἐπειδὴ εἰς τὸν ἐν λόγῳ φόρον ὑποτελεῖ Ἀνδρέαν ἐξεχωρήθη τὸ ἐν τῇ νήσῳ Χίῳ χωρίον Χαρκούς*»¹¹⁹. Ὁ Ἄνδρέας Μπαρότσης ἀπομακρύνεται οὕτω ὀριστικῶς πλέον τῆς γενετήρας του, ὅπου τόσον ἐπιβούλως εἶχε δράσει καὶ ὅπου εἶχε γίνει τόσον μισητός. Ἐπίστευσεν ὅτι θὰ ἠδύνατο νὰ ἡσυχάσῃ τὴν συνειδήσιν του εἰς τὴν γραφικὴν περιοχὴν τοῦ νέου τιμαρίου του ἐν Χίῳ καὶ ἐντὸς μιᾶς κοινωνίας, ἡ ὁποία ἐφημιζετο διὰ τὸν εὐθυμον καὶ εὐκόλον βίον¹²⁰. Ἐπρωτίμησε τὴν ἡσυχον νῆσον ἀπὸ τὴν Μῆλον, ὅπου ἡ σύζυγός του εἶχε παρουσίαν, ἐπειδὴ καὶ αὐτὴ ἡ γειννίασις μὲ τὴν Κρήτην τὸν ἐφόβιζε.

Τοῦ λοιποῦ δὲν τὸν συναντῶμεν εἰς τὴν Κρήτην: οὔτε γίνεται λόγος περὶ αὐτοῦ εἰς τὰ τουρκικὰ ἔγγραφα οὔτε ἀναφέρεται ὅτι ἐπέστρεψεν εἰς τὴν νῆσον. Λὲν ἔχομεν μάλιστα πληροφορίας περὶ αὐτοῦ διὰ τὰ ἐπόμενα δύο ἔτη καὶ ἴσως κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο εἶχεν ἐγκατασταθῆ εἰς τὸ νέον τιμᾶριόν του.

Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν τὸν συναντῶμεν πάλιν τὸ 1680, ὅτε ὁ νέος Βαῖλος, ὁ διαδεχθεὶς τὸν Μοροζίνην Pietro C i v r a n¹²¹, ὠργά-

¹¹⁷) Λόγῳ τῶν μετακινήσεων τούτων ἡ διαταγή ἔλαβε τὸν χαρακτήρα ἐγκυκλίου ἀπευθυνομένης γενικῶς πρὸς τοὺς Ἱεροδίκας τῆς Ὀθωμ. Αυτοκρατορίας.

¹¹⁸) Δυστυχῶς δὲν ἀναφέρει, πόθεν ἀρύεται τὴν πληροφορίαν. Λί ὀπογραμμίσεις εἶναι ἰδικαί μου.

¹¹⁹) Τὸ χωρίον Χ α λ κ ι ο ὺ ς ὑφίσταται καὶ σήμερον κείμενον οὐκ μακρὰν τῆς πρωτευούσης.

¹²⁰) Ἡ Χίος ὀνομάζετο «Κῆπος τοῦ Σουλτάνου». Διὰ τὴν ἐκεῖ εὐχάριστον διαμονὴν καὶ τὰς διασκεδάσεις τοῦ Μαρκησίου Nointel καὶ τοῦ πορθητοῦ τοῦ Χάνδακος Κιοπρουλῆ Ἀχιμέτ Πασᾶ βλ. Γ. Ζ ο λ ὶ τ α, Ἱστορία τῆς Χίου, Γ', Ἀθήναι 1926, 159 κ.ἑξ. καὶ 163 κ.ἑξ. Περὶ τοῦ τελευταίου καὶ Η α m m e r, 638.

Ὁ Μπαρότσης δὲν ἦτο ὁ μόνος ἐκ τῶν ἰσχυρῶν ἢ τῶν ἐξ εὐγενῶν, οἱ ὁποιοὶ ἐγκατεστάθησαν ἐν Χίῳ ἐλθόντες ἐκ Κρήτης. Περὶ τούτων βλ. Ζ ο λ ὶ τ α αὐτ. σ. 137 καὶ ὑποσ. 3.

¹²¹) Ὁ C i v r a n διεδέχθη τὸν Μοροζίνην κατὰ τὸ ἔτος 1679 (βλ. Η α m

νωσε νέαν κατ' αὐτοῦ ἀπόπειραν: διέφθειρε διὰ χρημάτων καὶ ὑποσχέσεων κάποιον *capitano Juane Dambì*, ἐξόριστον τῆς Δημοκρατίας, καὶ τὸν προγονὸν τούτου, τὸν καὶ ἄλλοθεν γνωστὸν ἐξωμότην Χασάν Ἀγᾶν¹²², οἰκείον καὶ ἔμπιστον τοῦ Μ. Βεζύρου, οἱ ὅποιοι ἐκέρασαν τὸν προδότην οἶνον περιέχοντα τὸ δηλητήριο. Ἄλλ' ἡ ἰσχυρὰ κραῖσις τούτου ἢ ἡ ἠλαττωμένη ἐκ τοῦ χρόνου δραστηριότης τοῦ φαρμάκου συνετέλεσαν εἰς τὸ νὰ διασωθῇ. Λίαν διαφωτιστικὴ ἐπὶ τούτου εἶναι ἡ ἐπιστολή, τὴν ὁποίαν ὁ *Dambi* ἔστειλεν ἐκ *Galatà* τὴν 17^{ην} Αὐγούστου 1680 πρὸς τὸν Βάϊλον: «*questa mattina sono andato al solito a riverire il Baroci. Subito mi ha fatto sentire e mi ordinò che mi portassero un caffè. Io gli dissi che non lo voglio, che mi scusa, che infine non li passa questa fantasia di testa che io l'abbia velenato, ne li voglio dare io niente a lui, nè lui a me. Lui allora si pose a ridere, però non di buona voglia, dicendomi: mio caro, voi avete veduto che subito mi avete dato a bere quel vino che non passò nè poco, nè molto che mi mise il fuoco in pancia, che restai morto*»¹²³. Καὶ ὁ Βάϊλος προσθέτει ὅτι μετὰ τὴν ἀποτυχίαν ταύτην δὲν γνωρίζει τί θὰ πράξῃ ὁ *Dambi*.

Τὴν 5^{ην} Μαΐου 1681 ὁ τὸν *Civran* διαδεχθεὶς *Giov. Bat. Donà* γράφει εἰς τοὺς Ἐξεταστάς, ὅτι ἔλαβε τὸ νέον δηλητήριο καὶ ὅτι εἶναι ἔτοιμος νὰ κινητοποιήσῃ τοὺς πάντας, διὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὸν σκοπὸν του.

Τέλος τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1682 ἐπλήγη ὁ προδότης ἀπὸ τὴν τιμωρὸν χεῖρα τῆς Ἐνετικῆς Δημοκρατίας, ἐκπροσωπούμενης ὑπὸ τοῦ Βαΐλου *Donà*. Ἡ διήγησις, τὴν ὁποίαν δίδει ὁ τελευταῖος εἰς μακροσκελῆ ἔκθεσιν πρὸς τοὺς Ἐξεταστάς, εἶναι χαρακτηριστικὴ τοῦ τρόπου, μὲ τὸν ὁποῖον ἡ Γαληνοτάτη ἐπληττε τοὺς ὑπονομεύοντας αὐτὴν προδότας: «*Resto finalmente punito il fu Baroci, fu sollevata la Serenissima Repubblica dall' insidie continue di questo infide ribelle...*». Ἔπεσεν ἀσθενὴς καὶ ἀμέσως ἐκλήθησαν ἰατροί, οἱ ὅποιοι διεπίστωσαν ἐσωτερικὰς διαβρώσεις καὶ φλογώσεις εἰς τὸ πρόσωπον καὶ τὸν ἐθεράπευον ὡς πάσχοντα ἀπὸ κακοήθῃ πυρετόν. Ἐλήφθη ἀπόφραξις

mer, 709' *Garzoni*, αὐτόθι 40), ἀλλ' ἀντικατεστάθη πρὸ τῆς παρελεύσεως ἔτους ὑπὸ *Giov. Battista Donado* ἢ *Donà* (*Hammer*, 720 ὑποσ. 2' *Garzoni*, 43). Ἐπομένως οὐχὶ ὀρθῶς ὁ *Pavanello* ἀναφέρει ὡς ἔτος τοῦ ἐπεισοδίου τὸ 1681. Τοῦτο καταφαίνεται ἄλλως καὶ ἐκ τῆς ἐσφαλμένης χρονολογίας τῆς ἐπιστολῆς τοῦ *Dambi* (17^η Αὐγούστου 1681 ἀντὶ 1680) περὶ τῆς ὁποίας εὐθὺς ἀμέσως.

¹²²) Βλ. *Garzoni*, 40: «*Si valse egli (il Primo Visir) di Cassan Agà, suo Segretario di Stato, solito ministro alle avere sue voglie*».

¹²³) *Archiv. di Stato - Inquis. di Stato. Dispacci dei Balivi da Costant. (παρὰ Pavanello)*.

νὰ κληθῶν ἐπίσης χειρουργοὶ καὶ ὁ χειρουργὸς τῆς Προσβείας—ἔλαβε πρὸς τοῦτο «*arruosi tamente*» φροντίδα ὁ Βάϊλος—προσετέθη εἰς τοὺς ἄλλους, οἱ ὅποιοι οὐδεμίαν εἶδησιν εἶχον περὶ τῆς αἰτίας τοῦ κακοῦ. Ἦρχισαν ἐντομῶς καὶ καυτηριάσεις, ἐξερεθίζοντες τὸ πληγωμένον μέρος καὶ ὄλονεν βαθύτερον κόπτοντες χωρὶς νὰ ἀποκόπτουν τὴν ἀρχὴν τῆς γαγγραίνης. Ὅλοι συνεφώνησαν, ὅτι ἡ κατάστασις τοῦ ἤτο ἀπελπιστική, καὶ ἐσταμίτησαν τὴν θεραπείαν. Ὁμοφώνως ἐθεωρήθησαν πρόξενοι τοῦ θανάτου τοῦ τὸ πεπρωμένον καὶ ἡ καὶσὶς του, ἀφοῦ μάλιστα οὔτε συγγενεῖς οὔτε φίλους εἶχε¹²⁴, διὰ νὰ ἐνδιαφεροθῶν δι' αὐτόν.

Ἡ κηδεῖα τοῦ ἐγένετο μὲ συμμετοχὴν τῶν μοναχῶν τῆς Scola del Santissimo, τῶν ὁποίων τὴν πρὸς τοῦτο αἴτησιν ἀπεδέχθη ὁ Βάϊλος, ἰδίως διὰ νὰ καλύψῃ τὰ διαπραχθέντα, καὶ τελετουρογοῦντος τοῦ λατινοῦ Ἐπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, ὁ ὁποῖος ἠθέλησεν ἔξ ἐϋσπλαγχνίας νὰ ἐκπροσωπήσῃ τὴν Παροικίαν.

Οἱ αὐτοῦργοι τῆς δηλητηριάσεως ἠμείφθησαν γενναίως κατὰ τὰ ὑπεσχημένα. Ὁ Χασάν Ἀγᾶς ἔλαβε δύο πουργία ἡευστόν χρῆμα καὶ ὁ Damibi, ἐκτὸς τῆς ἡμερησίας ἐπιχορηγήσεως τὴν ὁποίαν εἶχε λάβει μέχρι τότε, ἐφιλοδογήθη μὲ διακόσια ἑξάκλια ἔναντι τοῦ ποσοῦ τοῦ ἀναγραφέντος εἰς τὴν μυστικὴν συμφωνίαν καὶ διὰ τὸ ὅποῖον ὁ Βάϊλος ἔγραψεν εἰς τοὺς Ἐξεταστὰς ζητῶν διευκρινήσεις. Ἐχαρίσθη ἀκόμη εἰς αὐτόν καὶ τὸ ὑπόλοιπον τῆς ποινῆς του ὡς ἐξορίστου¹²⁵.

Οὕτω ἐπραγματοποιήθη ἡ ἐξόντωση τοῦ προδότου. Οἱ Ἐξετασταὶ δὲν ἀπέκρυψαν τὴν χαρὰν τῶν καὶ συνέστησαν εἰς τὸν Βάϊλον νὰ μὴ δειχθῇ φειδωλὸς εἰς τὰς ἀμοιβάς.

Ἡ δικαία τιμωρία τοῦ προδότου οὕτω μυστικῶς γενομένη δὲν ἐχρησίμευσε πρὸς παραδειγματισμόν, διὰ νὰ προληφθῶν ἄλλοι προδοσίαι: ἐν τῶν τελευταίων προπυργίων τῆς Γαληνοτάτης εἰς τὴν Ἀνατολήν, τὸ ὄχυρόν τῆς Γραμπούσας, ἔπεσε τὸ 1691 διὰ προδοσίας αὐτοῦ τοῦ Ἰταλοῦ φρουράρχου εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων. Ἄλλ' ἡ προδοσία τοῦ Μ. Κάστρου ὑπὸ τοῦ Ἀνδρέου Μπαρότση δὲν δύναται νὰ συγκριθῇ μὲ τὰς ἄλλας μνημονευθείσας προδοσίας. Ἄν δὲν ἐγένετο, ἴσως ὁ Χάνδαξ θὰ ἠδύνατο ν' ἀμυνθῇ ἐπὶ μακρὸν ἔτι ἡ ἀκόμη νὰ σωθῇ. Ἄλλ' ἡ ὄρα τοῦ πεπρωμένου εἶχε σημίανει διὰ τὴν Κρήτην καὶ τὴν Ἐνετίαν, τῆς προϊούσης παριακμῆς τῆς ὁποίας σημεῖον ὑπῆρξε καὶ ἡ ἐμφάνισις εἰς τοὺς κόλπους τῆς τόσων προδοτῶν.

N. ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΗΣ

¹²⁴) Προστίθεται: «comme è solito di simil gente della sua prava natura».

¹²⁵) Τὴν ἐνδιαφέρουσαν ἐκθεσιν τοῦ Donado βλ. παρὰ Pavanello.

Ε Π Ι Μ Ε Τ Ρ Ο Ν

ΤΑ ΠΕΡΙ ΑΝΔΡΕΟΥ ΜΠΑΡΟΤΣΗ ΕΓΓΡΑΦΑ ΤΟΥ Τ.Α.Η.

1.

Κώδιξ 3ος σελ. 72. Ἀριθ. μεταφράσεως 490.

Ἐνεφανίσθη ἐνώπιον τοῦ Ἱεροῦ τούτου Συμβουλίου ὁ Νικολὸς υἱὸς Μιχαῆλ, κάτοικος τοῦ χωρίου Μητροπόλις Ἐπαρχίας Καινουρίου, καὶ ἐγείρας ἀγωγήν κατὰ τοῦ ἐκ τοῦ χωρίου τούτου Τζανῆ υἱοῦ Νικολοῦ κατέθεσεν ἐπὶ παρουσίᾳ του τὰ ἀκόλουθα: Ὅταν συνεπείᾳ ἐγκλήματός τινος ἐδόθη διαταγὴ νὰ ἐγκλεισθῇ ὁ Τζανῆς εἰς τὸ κάτεργον, μετέκλεισεν οὗτος καὶ μοῦ εἶπε: «Φρόντισε νὰ δανεισθῆς ἀπὸ κάποιον ἑβδομήκοντα πέντε ἀσλάνια γρόσια, διὰ νὰ ἀπαλλαγθῶ ἀπὸ τὸ κάτεργον, ἃς εἶναι δὲ τὰ χρήματα ταῦτα χρέος μου πρὸς σέ». Συμμορφούμενος πρὸς τὴν ἐντολὴν ταύτην τοῦ Τζανῆ ἐδανείσθη ἀπὸ τὸν παρόντα ἐν τῷ Συμβουλίῳ τούτῳ Γιουσοῦφ Τσαοῦς ἑβδομήκοντα πέντε ἀσλάνια γρόσια, ὅταν δὲ ἐπῆγα καὶ παρέδωκα ταῦτα εἰς τὸν Τζανῆν, οὗτος μοι εἶπε πάλιν: «Πήγαινε καὶ δῶσέ τα εἰς τὸν φρόνον ὑποτελῆ Ἀνδρέαν Μπαρότζην, διὰ νὰ με ἀπαλλάξῃ». Ἐπῆρα τότε ἐγὼ τὰ χρήματα καὶ τὰ παρέδωκα εἰς τὸν Ἀνδρέαν Μπαρότζην, ὁ ὁποῖος καὶ ἀπηλευθέρωσε τὸν Τζανῆν ἀπὸ τὸ κάτεργον. Τώρα ὁμοίως ὁ Τζανῆς ἀρνεῖται νὰ μοῦ ἐπιστρέψῃ τὰ χρήματα καὶ αἰτοῦμαι, ὅπως τὸν ἐρωτήσετε καὶ φροντίσετε νὰ μοῦ ἐπιστραφῶν.

Κατόπιν τούτων ἠρωτήσαμεν τὸν ἐναγόμενον, ὅστις ἠρώτηθη ταῦτα. Ἐξητήθη τότε ἀπὸ τὸν ἐνάγοντα, ὅπως διὰ μαρτύρων ἀποδείξῃ τὴν ἀγωγήν του. Παρουσίασεν οὗτος τοὺς παρόντας ἐν τῷ Συμβουλίῳ Ἀχμέτ Μπεσέ υἱὸν Ἀβδουλλάχ, καὶ Μουσταφᾶ Μπεσέ υἱὸν Ἀβδουλλάχ, ἀνήκοντας ἀμφοτέρους εἰς τὸν πεντηκαστὸν δεύτερον λόχον τῶν αυτοκρατορικῶν γενιτσάρων καὶ διατελοῦντας ἐν τῇ φρουρᾷ τῆς πόλεως Χάνδακος, οἱ ὁποῖοι ἐρωτηθέντες κατέθεσαν τὰ ἑξῆς: Πράγματι ὅταν συνεπείᾳ ἐγκλήματός τινος ἐδόθη διαταγὴ νὰ ἐγκλεισθῇ ὁ Τζανῆς εἰς τὸ κάτεργον, ἐπὶ παρουσίᾳ μας εἶπεν εἰς τὸν Νικολόν: «Πάρε ἀπὸ κάποιον ἑβδομήκοντα πέντε γρόσια καὶ φρόντισε νὰ με ἀπαλλάξῃς, ἐγὼ δὲ θὰ σοῦ χρεωσῶ τὸ ποσὸν τοῦτο». Ὅταν ὁ Νικολὸς ἐδανείσθη ἀπὸ τὸν Γιουσοῦφ Τσαοῦς ἑβδομήκοντα πέντε γρόσια καὶ τὰ παρέδωκεν εἰς χεῖρας τοῦ Τζανῆ, τοῦ εἶπε πάλιν αὐτός: «Πήγαινε καὶ δῶσέ τα εἰς τὸν Ἀνδρέαν Μπαρότζην, διὰ νὰ με ἐλευθερώσῃ». Παρέδωκε τότε ὁ Νικολὸς τὰ χρήματα εἰς τὸν Ἀνδρέαν, ὁ ὁποῖος καὶ τὸν ἀπῆλλαξεν ἀπὸ τὸ κάτεργον. Ἡμεῖς ἡμεῖθα μάρτυρες τοῦ γεγονότος τούτου καὶ μαρτυροῦμεν ὅ,τι γνωρίζομεν.

Γενομένης ἀποδεκτικῆς τῆς συμφώνως τῷ Ἱερῷ Νόμῳ κατατεθείσης

ιδιαιτέρως ὑφ' ἐκάστου τῶν μαρτύρων μαρτυρίας ταύτης, παρηγγέλθη κατόπιν ἀποφάσεως ὁ εἰρημένος Τζανῆς, ὅπως καταβάλλῃ εἰς τὸν Νικολὸν τὸ ὡς ἄνω ἀναφερόμενον ποσόν.

Τῇ αἰτήσει κατεχωρίσθη ἡ προᾶξις αὕτη ᾧδε τῇ δεκάτῃ πέμπτῃ Τζεμζιέλ-ἄχιο τοῦ ἔτους χίλια ὀγδοήκοντα δύο¹.

Οἱ μάρτυρες: Χουσεῖν Βέης υἱὸς Μουσταφᾶ, Ἀλῆ Τσελεμπῆ υἱὸς Ἀβδουλλάχ, Μεχμέτ Μπεσέ υἱὸς Βελῆ, κλητῆρ κλπ.

2.

Κῶδιξ 4ος σελ. 3. Ἄριθ. μεταφράσεως 604.

Ὁ τύπος καὶ ὁ ὑπογραμμὸς τῶν Ἱεροδικῶν καὶ τῶν Δικαστῶν, ἡ πηγὴ τῆς σοφίας καὶ τῆς γνώσεως, κύριε Ἱεροδίκη τοῦ [δὲν ἀναγράφεται τὸ ὄνομα], ἀξηθείη ἡ σοφία σου.

Γενέσθω σοι γνωστὸν διὰ τοῦ παρόντος αὐτοκρατορικοῦ μου φερματίου ὅτι οἱ κάτοικοι τῶν ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν σου χωρίων, τῶν ἐπαγομένων εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν τιμαριωτικῶν, Ἰέμενος μετὰ τοῦ μετοχίου αὐτοῦ καὶ τῶν παρ' αὐτῷ ἐτέρων χωρίων, τῶν ὁποίων κάτοχος δι' ἱεροῦ μου μερατίου καὶ τιμαριωτικῶ τῶ τροπῶν τυγγάνει ὁ τύπος καὶ ὑπογραμμὸς τοῦ ἔθνους τῶν χριστιανῶν Ἄνδρέας, δι' ἀναφορᾶς των πρὸς τὴν Αὐτοκρατορικὴν μου Αἰλὴν μοι γνωρίζουν, ὅτι τὰ χωρία των ταῦτα ἦσαν ἀνέκαθεν ἐλεύθερα καὶ οἱ κάτοικοί των δὲν ὑπεβάλλοντο εἰς καταπίεσεις καὶ τλαιπωρίας. Παρὰ ταῦτα ὁμως οἱ Ναϊπηδες τῆς Ἐπαρχίας καὶ οἱ στρατιωτικοί, καταφθάνοντες εἰς τὰ χωρία των μὲ πολυαριθμους ἱπτεῖς καὶ ἄλλους ἀνθρώπους, ἐγκαθίστανται εἰς τὰς οἰκίας των καὶ λαμβάνουν παρ' αὐτῶν δωρεὰν καὶ παριστιτικῶς τροφὰς καὶ ζροτροφὰς εἰς κριθὴν, ἄχυρα, κausόξυλα, ὄρνιθας καὶ διάφορα ἄλλα εἰς αὐτοὺς ἀνήκοντα πράγματα, καταπιέζοντες οὕτω καὶ καταδυναστεύοντες αὐτούς. Αἰτοῦνται δὲ οὗτοι, ὅπως δι' αὐτοκρατορικοῦ μου ὀρισμοῦ ἀπαγορευθῶν αἱ τοιαῦται πράξεις καὶ ἀπαλλαγῶν οὗτοι ἀπὸ τὰς ἀνθαιρεσίας ταύτας.

Ἐντέλλομαι ὅθεν διὰ τοῦ ἱεροῦ μου τούτου ὀρισμοῦ, ὅπως, ἅμα τῇ λήψει τούτου, ἐπιμεληθῆς καὶ ἐξετάσης τὴν ὑπόθεσιν ταύτην μετὰ πλήρους δικαιοσύνης καὶ ἀμεροληψίας. Ἐάν δὲ πράγματι ἐξῆ αὕτη, ὡς ἐν τῇ ἀναφορᾷ ἐκτίθεται, γενέσθω σοι γνωστὸν ὅτι ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ ἐπιτρέπονται αἱ τοιαῦται πράξεις, κατηγορηματικῶς δὲ ἀντίκεινται εἰς τὴν αὐτοκρατορικὴν μου ἐπιθυμίαν αἱ τοιαῦται καταπίεσεις, τωραννίαι καὶ ἀδικίαι εἰς βῆρος τῶν δυστυχησμένων θαγιάδων μου. Νὰ προβῆς εἰς αὐστηροτάτας ουστάσεις καὶ διαταγὰς πρὸς τοὺς Ναϊπηδες καὶ τοὺς

¹) 9 Ὀκτωβρίου 1671.

στρατιωτικούς: νὰ μὴ ἐγκαθίστανται εἰς τὰς κατοικίας τὰς προοριζομένας διὰ τὰ τέκνα καὶ τὰς οἰκογενεῖας τῶν ἑαυμάδων· νὰ μὴ λαμβάνουν καὶ νὰ μὴ ἐπιτρέψῃς νὰ λαμβάνουν παρ' αὐτῶν δωρεὰν καὶ παρασιτικῶς τροφὰς καὶ ζωοτροφὰς εἰς κριθὴν, ἄχυρα, κανσόξυλα, ὄρνιθας καὶ ἐν γένει ἄλλα ἐδώδιμα. Νὰ ἀπαγορεύσῃς εἰς αὐτοὺς τοῦτο καὶ νὰ ἐκδιώξῃς αὐτούς.

Ἐὰν δέ, παρὰ τὰς συστάσεις σου ταύτας, ἐξακολουθήσουν τὰς ἀνθαιρεσίας των, νὰ μοὶ γνωρίσῃς καὶ διαβιβάσῃς γραπτῶς τὰ ὀνοματεπώνυμα καὶ τὴν ιδιότητα αὐτῶν. Ἀπὸ τοῦδε καὶ εἰς τὸ ἐξῆς νὰ μὴν ἐπιτρέψῃς εἰς οὐδένα νὰ προβαίῃ εἰς ἐνεργείας ἀντικειμένας πρὸς τὸν Ἱερόν Νόμον, τὰς ὑφισταμένας διατάξεις καὶ τὴν αὐτοκρατορικὴν μου ταύτην διαταγὴν. Μὴ δόσῃς δὲ ἀφορμὴν ἀποστολῆς νέας διαταγῆς μου διὰ τὴν ὑπόθεσιν ταύτην. Οὕτω γίνωσκε καὶ εἰς τὸ ἱερόν μου σύμβολον πίστενε.

Ἐγγράφη τελευτῶντος τοῦ μηνὸς Ῥαμαζᾶν τοῦ ἐδλογημένου, τοῦ ἔτους χίλια ὀγδοήκοντα τρία²⁾.

Ἐκ τῆς περιφροουρήτου Ἀδριανουπόλεως.
Ἐλήφθη τῇ 14ῃ Ζιλχιτζέ³⁾.

3.

Κῶδιξ 4ος σελ. 4. Ἀριθ. μεταφράσεως 611.

Ἱερολογιώτατοι καὶ σοφολογιώτατοι Ἱεροδίκαι τοῦ . . . . καὶ . . . .
. . . . , ἀξηθείη ἡ σοφία ὑμῶν.

Γενέσθω ἡμῖν γνωστὸν διὰ τῆς παρουσίας αὐτοκρατορικῆς μου διαταγῆς ὅτι ὁ κοιμιστὴς τοῦ παρόντος φερμανίου μου, ὁ ἀξιωνόμαστος καὶ διακεχωρισμένος μεταξὺ τῶν προεστώτων τοῦ ἔθνους τῶν χριστιανῶν Ἀνδρέας, οὗ τὰ τέλη σφραγισθείησαν ἐπ' αἰσίους οἰωνοῖς, δι' αἰτήσεώς του ὑποβληθείσης πρὸς τὴν Αὐτοκρατορικὴν μου Αἰλὴν μοὶ γνωστοποιεῖ, ὅτι, καίτοι τὰ ἐν τῇ κατοχῇ του τιμαριωτικῶ τῶ τρόπῳ καὶ δυνάμει αὐτοκρατορικοῦ μου μπερατίου διατελοῦντα καὶ εἰς τὴν τάξιν τῶν βασιλικῶν χωρίων ὑπαγόμενα χωρία Τέμενος μετὰ τοῦ μετοχίου αὐτοῦ καὶ τὰ Αἰαγορτες (;) ὀνομαζόμενα χωρία, κείμενα ἐν τῇ περιφερείᾳ τῆς δικαιοδοσίας σας, τυγχάνουν φορολογικῶς ὑφ' ὄλας τὰς ἐπόψεις ἐλεύθερα, ἐν τούτοις ὅμως, ὡς μοὶ καθιστᾷ οὗτος γνωστὸν, ἠφίσταται ἐπεμβάσεις εἰς τὰς χορηγούμενας αὐτῷ φορολογικὰς ἀπολανάς ἐκ μέρους τῶν Διοικητῶν, Ὑποδιοικητῶν καὶ λοιπῶν στρατιωτικῶν. Τυχάνει ὅμως γνωστὸν ἡμῖν ὅτι τὰ αὐτοκρατορικὰ χωρία κατ' ἀρχαιοτάτην διάταξιν εἶναι ἐξηρημένα ὠρισμένων φορολογικῶν κονδυλίων καὶ ὑπάγονται μόνον εἰς τὴν καταβολὴν τοῦ κατ' ἀποκοπὴν φόρου.

²⁾ 10 Ἰανουαρίου 1673.

³⁾ 3 Ἀπριλίου 1673.

Ἐντέλλομαι ὄθεν ὑμῖν, ἅμα τῇ λήφει τοῦ ἱεροῦ μου τούτου ὄρισμοῦ, νὰ μὴν ἐπιτρέπετε εἰς τοὺς Διοικητάς, Βοῦβόδας, Ὑποδιοικητάς, Σουμπασηδες, Τοποτηρητάς, στρατιωτικούς ἀρχηγούς, φευδάρους καὶ τιμαριούχους, ὑπαρχηγούς τοῦ στρατοῦ, ἱππεῖς, στρατιώτας, εἰσπράκτορας, ταμίας καὶ λοιποὺς ἀξιωματούχους ἢ εἰς ἄλλον τινὰ ἔξωθεν εἰσπράκτορα ἢ εἰς οἰονδήποτε ἄλλον νὰ ἐπεμβαίῃ, ἀναμυγνύεται καὶ ἐνοχλῇ αὐτὸν κατὰ τὴν εἰσπραξίν τῶν φόρων ἐγκλημάτων καὶ ἀδικημάτων, γάμου, δούλου καὶ δούλης, κοινοποιήσεως ἀγγελιῶν καὶ λοιπῶν δεσποτικῶν φόρων, ἀλλὰ νὰ εἰσπρατίνονται οὗτοι διὰ τοῦ ἀντιπροσώπου του. Ἐν ἢ δὲ περιπτώσει ὑποπέσει τις ἐκ τῶν καταγεγραμμένων ῥαγιάδων του εἰς τι ἀδίκημα καὶ καταδικασθῇ ἱεροδικαστικῶς εἰς τὴν ποινὴν τοῦ δι' ἀγχόνης θανάτου ἢ τῆς ἀποκοπῆς μέλους τινὸς τοῦ σώματός του λόγῳ διαπράξεως ὑπ' αὐτοῦ στυγεροῦ τιτὸς ἐγκλήματος, ἀρμόδια εἰς τὴν ἐκτέλεσιν καὶ ἐφαρμογὴν τῶν ποινῶν τούτων μετὰ τὴν ἔκδοσιν τῆς ἱεροδικαστικῆς ἀποφάσεως ἃς εἶναι τὰ ἐπὶ τῶν τοιούτων ἐκτελέσεων τεταγμένα ἄτομα τῆς περιοχῆς, εἰς ἣν ἔλαβε χώραν τὸ ἐγκλημα. Νὰ μὴν ἐπιτρέπετε τὴν μεταφορὰν τῶν καταδίκων καὶ ἐκτελέσιν θανατικῶν ποινῶν εἰς ἄλλα μέρος. Ὅμοίως νὰ μὴν ἐπιτρέπετε τὴν καταβολὴν τιμήματος ἐκτελέσεως οὔτε τὴν λήψιν αὐτοῦ. Ἐὰν δὲ ἐκ τῶν χορηγούμενων αὐτῷ φορολογικῶν ἀπολαυῶν, λόγῳ ἔξωθεν ἐπεμβάσεων, ἔχουν ὑπὸ τινων ἀτόμων εἰσπραχθῇ ποσὰ τινά, ἔξακριβουμένου τούτου, κατόπιν ἀποφάσεώς σας φροντίσατε διὰ τὴν εἰσπραξίν καὶ ἐπιστροφὴν των.

Εἰς οὐδένα νὰ ἐπιτρέπετε τὴν δημιουργίαν πραγμάτων ἀντιτιθεμένων πρὸς τὸν Ἱερόν Νόμον, τὰς διατάξεις καὶ τὰς αυτοκρατορικός μου διαταγὰς. Μὴν ἐπιτρέπετε εἰς οὐδένα ἔξωθεν νὰ ἐπεμβαίῃ εἰς τὰ ἔργα τῆς δικαιοδοσίας σας. Τοὺς ἐναντία φρονοῦντας καὶ μὴ ὑπακούοντας νὰ μοὶ γνωρίζετε ἐγγράφως. Μὴ δώσετε ἀφορμὴν ἀποστολῆς ἄλλου ἀγγελιαφόρου διὰ τὴν ὑπόθεσιν ταύτην. Οὔτω γινώσκετε καὶ εἰς τὸ ἱερόν μου σύμβολον πιστεύετε.

Ἐγράφη τελευτῶντος τοῦ μηνὸς Ῥαμαζᾶν τοῦ ἐβλογημένου, τοῦ ἔτους χίλια ὀγδοήκοντα τρία⁴.

Ἐκ τῆς ἐν Ἀδριανουπόλει ἔδρας.

Ἐλήφθη τῇ 14ῃ Ζιλιχτιζέ⁵.

4.

Κῶδιξ 4ος σελ. 4. Ἀριθ. μεταφράσεως 612.

Ἱεροδίκαι τοῦ . . . . . καὶ . . . . . καὶ . . . . . , τὰ σεμνώματα καὶ

4) 10 Ἰανουαρίου 1673.

5) 3 Ἀπριλίου 1673.

πρότυπα τῶν Ἱεροδικαστῶν, αἱ πηγαὶ τῆς σοφίας καὶ τῆς γνώσεως ἀξηθείη ἢ σοφία ὑμῶν.

Γενέσθω ὑμῖν γνωστὸν διὰ τῆς παρουσίας αὐτοκρατορικῆς μου διαταγῆς ὅτι ὁ τύπος καὶ ὁ ὑπογραμμὸς τῶν προκοίτων τοῦ ἔθνους τῶν χριστιανῶν Ἀνδρέας, φόρου ὑποτελής, δι' ἀναφορᾶς τοῦ ὑποβληθείσης πρὸς τὴν Αὐτοκρατορικὴν μου Αὐλὴν μοι γνωστοποιεῖ, ὅτι τινὲς ἐκ τῶν καταγεγραμμένων εἰς τὸ βιβλίον ὁραγιάδων κατοίκων τῶν χωριῶν Ἀρχάνες, Τέμερος καὶ λοιπῶν ἐξ αὐτῶν ἐξαριτωμένων χωριῶν, ἅτινα κέκτηται οὗτος τιμαριωτικῶ τῷ τρόπῳ δυνάμει ἱεροῦ μου μετρωαίου, πρὶν καλλιεργήσουν ἐντελῶς πάντα τὰ ἐπιδεικτικὰ καλλιεργείας ἐδάφη τοῦ εἰς αὐτὸν ἀνήκοντος τιμαρίου, ἐγκαταλείποντες ταῦτα μεταβαίνουν εἰς ἄλλας περιφερείας, ὅπου καὶ ἐργάζονται. Ὑφιστάμενος δὲ οὗτος διὰ τὴν αἰτίαν ταύτην μεγάλην ζημίαν, αἰτεῖται τὴν ἔκδοσιν σχετικῆς ἐπὶ τούτῳ διαταγῆς μου.

Ἐντέλλομαι ὅθεν, ἅμα τῇ λήφει τοῦ ἱεροῦ μου τούτου ὀρισμοῦ, ὅπως ἐπιληφθῆτε καὶ φροντίσετε μετὰ πλήρους δικαιοσύνης καὶ ἀμεροληψίας διὰ τὴν ὑπόθεσιν ταύτην. Ἐὰν πράγματι αὕτη ἔχη ὡς ἀναφέρεται, φροντίσατε ὅπως προβῆτε εἰς ἀδυσχερᾶς συστάσεις εἰς τοὺς ὁραγιάδες του· νὰ μὴ καλλιεργοῦν οἱ ἐδάφη ἄλλων ἀνθρώπων, πρὶν ἐντελῶς καλλιεργήσουν πάντα τὰ εἰς τὴν κατοχὴν τούτου ἐθροισκόμενα κατὰ τὰ ἄλλα πρὸς καλλιέργειαν ἐδάφη· ἐὰν δὲ παρὰ τὰς συστάσεις σας ταύτας παραμείνουν ἀκαλλιέργητοι οἱ ἀγροὶ τοῦ τιμαρίου αὐτοῦ, τότε πρὸς περιορισμὸν τοῦ κακοῦ τούτου προβῆτε εἰς τὴν ἔκδοσιν ἀποφάσεως καταβολῆς τῆς δεκάτης εἰς τὸ διπλάσιον, ἐκ τῆς ὁποίας ἢ μὲν μία νὰ καταβάλλεται εἰς τὸν κάτοχον τοῦ ἀγροῦ, ἢ δὲ ἄλλη εἰς τὸν τιμαριούχον. Μὴ ἐπιτρέπετε εἰς οὐδένα νὰ προβαίνῃ εἰς ἐνεργείας ἀντικειμένας πρὸς τὸν Ἱερὸν Νόμον, τὰς ὑφισταμένας διατάξεις καὶ τὰς αὐτοκρατορικὰς μου διαταγὰς. Γνωστοποιήσατέ μοι καὶ τὰ ὀνόματα τῶν ἐναντία φρονούντων. Μὴ δώσετε ἀφορμὴν ἀποστολῆς καὶ ἄλλης διαταγῆς μου διὰ τὴν ὑπόθεσιν ταύτην. Οὕτω γινώσκετε καὶ εἰς τὸ ἱερόν μου σύμβολον πιστεύετε.

Ἐργάφη τελευτῶντος τοῦ μηνὸς Ῥαμαζὰν τοῦ ἐβλογημένου, τοῦ ἔτους χίλια ὀγδοήκοντα τρία^α.

Ἐκ τῆς περιφρονητοῦ Ἀδριανουπόλεως.
Ἐλήφθη τῇ 14^η Ζιλχιτζέ^β.

5.

Κῶδιξ 6ος σ. 38. Ἀριθ. μεταφάσεως 895α.

Ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς Ἱεροδίκας.

^α) 10 Ἰανουαρίου 1673.

^β) 3 Ἀπριλίου 1673.

Γενέσθω ὑμῖν γνωστόν, ἅμα τῇ λήψει τῆς παρουσίας αὐτοκρατορικῆς μου διαταγῆς, ὅτι τῶν ἐν τῇ νήσῳ Κρήτη . . . . . Νεφς Τέμενος καὶ Ἁγία Ἀρχάνος . . . . . δι' ἀναφορᾶς του πρὸς τὴν ἀνακτορικὴν μου ἀλλῆν. . . . . ὅτι τὰ χωρία ταῦτα . . . . . δι' ἱεροῦ μου μερατίου . . . . . τοῦ ὡς εἴρηται . . . . . κόσια ὀκτὼ ἐκτάρια, ἐπειδὴ παρέμεινον ἄνευ ἰδιοκτητοῦ καὶ κατήντησαν χέρσοι ἄγροί, ὁ εἰρημένος τιμαριούχος . . . . . συμφώνως πρὸς τίτλον τοῦ Λιβανίου . . . . . λόγω τῆς αἰτίας ταύτης . . . . . τὸ ἐπόλοιπον διακόσια ὀκτὼ ἐκτάρια . . . . .

6.

Κώδιξ 6ος σελ. 39. Ἀριθ. μεταφράσεως 895β.

Ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς Ἱεροδίκας.

Γενέσθω ὑμῖν γνωστόν διὰ τῆς παρουσίας αὐτοκρατορικῆς μου διαταγῆς ὅτι, ἐπειδὴ ὁ ὑπηρετιῶν ἐν τῇ ἐκστρατείᾳ καὶ ἐκ τῆς τάξεως τῶν τιμαριούχων Ἀνδρέας φόρου ὑποτελής . . . . . αἰτεῖται τὴν ἐκδοσιν ἱερᾶς μου διαταγῆς ὅπως, ἔναντι τῶν προηγηθειῶν πολλαπλῶν πρὸς τὴν Ὑψηλὴν Αὐτοκρατορίαν ὑπηρεσιῶν του, μὴ ἐνοχλῆται καὶ ταλαιπωρῆται οὗτος παρὰ τὸν Ἱερὸν Νόμον καὶ τὰς Κανονιστικὰς Διατάξεις, καθ' ἕκαστον ἔτος . . . . . κομοπόλεις καὶ πόλεις, διὰ φόρου ἄλλοδαπῶν τόσον διὰ τὸν ἑαυτὸν του ὅσον καὶ διὰ τοὺς τέσσαρας ὑπηρετάς του ἐκ μέρους τῶν εἰσπρακτόρων τοῦ φόρου τούτου καὶ ἐκ μέρους τῶν ταμιῶν καὶ τῶν τελωνῶν δεδομένου ὅτι προηγήθησαν πολλὰ ὑπηρεσίαι τοῦ Ἀνδρέα τούτου πρὸς τὴν Ὑψηλὴν Αὐτοκρατορίαν καὶ ὅτι καθ' ἕκαστον ἔτος λαμβάνει οὗτος μέρος εἰς τὰς ἐκστρατείας μου, ἐξεδόθη τὸ παρὸν φερμάνιον μου, ὅπως μὴ ἐνοχλοῦν αὐτὸν καὶ τοὺς τέσσαρας ὑπηρετάς του διὰ φόρον ἄλλοδαπῶν οἱ τελῶναι καὶ οἱ εἰσπρακτορες τοῦ φόρου τούτου.

Ἐντέλλομαι ὅπως, ἅμα τῇ λήψει τοῦ ἱεροῦ μου τούτου ὀρισμοῦ, ἐνεργῆτε συμφώνως πρὸς τὰ ἐν αὐτῷ καὶ ἔχετε ὑπ' ὄφιν, ὅτι ὁ εἰρημένος Ἀνδρέας προσέφερε προλαβόντως ὑπηρεσίαις πρὸς τὴν Ὑψηλὴν Αὐτοκρατορίαν, λαμβάνει δὲ οὗτος μέρος καὶ εἰς τὰς καθ' ἕκαστον ἔτος ἐκστρατείας ὡς ἐκ τούτου γὰρ μὴ ἐνοχλῆται καὶ καταπιέζεται αὐτός τε καὶ οἱ τέσσαρες ὑπηρεταὶ αὐτοῦ ὑπὸ τῶν τελωνῶν καὶ εἰσπρακτόρων διὰ φόρον ἄλλοδαπῶν. Οὕτω γινώσκετε καὶ εἰς τὸ ἱερόν μου σύμβολον ἐμπιστεύεσθε.

Ἐγράφη τῇ ἐνάτῃ τοῦ μηνὸς Τζεμαζιελαχίρ τοῦ ἔτους χίλια ὀγδοήκοντα ὀκτώ⁸.

⁸ Ἐκ τῆς ἐν τῇ περιφρουρητῷ Κωνσταντινουπόλει ἔδρας.

⁹ Ἐλήφθη τὰς ἀρχὰς τοῦ μηνὸς Σεβάλ, τοῦ τετιμημένου, τοῦ ἰδίου ἔτους⁹.

⁸) 30 Ἰουλίου 1677.

⁹) 17 Νοεμβρίου 1677.

7.

Κώδιξ 6ος σελ. 40. Ἀριθ. μεταφράσεως 896.

Ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Ἱεροδίκην Χάνδακος.

Γενέσθω σοι γνωστόν, ἅμα τῇ λήψει τὰς αυτοκρατορικῆς μου ταύτης διαταγῆς, ὅτι τὸ ἐν τῷ Σαντζακίῳ Χάνδακος κείμενον Τέμενος μετὰ τοῦ μετοχίου αὐτοῦ, κατακεχωρισμένον ἀπὸ . . . . . καὶ ἑξακοσίων εἴκοσι πέντε ἄσπρων, καθὼς καὶ τὸ χωρίον Ἅγιο Ἀρχάγγελος, κατακεχωρισμένον ἀπὸ τριάνοντα μιᾶς χιλιάδων ἑκατὸν τεσσαράκοντα ἐννέα ἄσπρων, εὐρίσκοντο προηγουμένως ὑπὸ τύπον τιμαρίου ἐπ' ὀνόματι τοῦ φόρου ὑποτελοῦς Ἀνδρέου. Ἐπειδὴ ὁμως εἰς τὸν ἐν λόγῳ φόρου ὑποτελῆ Ἀνδρέαν ἐξεχωρήθη τὸ ἐν τῇ νήσῳ Χίος χωρίον Χαροκόους, ἐκ τούτου, τροποποιηθείσης ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ μηνὸς Τζεμαζιουλεβέλ χίλια ὀγδοήκοντα ὀκτώ τῆς ἐν τῷ Νέῳ Βιβλίῳ τοῦ Κτηματολογίου ἐγγραφῆς διὰ χειρὸς τοῦ Βεζύρου μου Νισαντζῆ Ἀβδουραζιμὰν Πασᾶ, ἐξεχωρήθησαν τὰ ὡς ἀνωτέρω ἀναφερόμενα χωρία ὑπὸ τύπον χασίων ἀπὸ τοῦ ποσοῦ τῶν ἑκατὸν χιλιάδων ἄσπρων εἰς τὸν ἐν τῇ φρουρᾷ τῶν Χανίων διατελοῦντα περιουσιακὸν Βεζύρον μου Ἀχιμέτ Πασᾶν, οὗ διατηρήσει ὁ Ὑψιστος αἰώνιος τὸ κλέος. Εἰς τοῦτον ἐχορηγήθη καὶ ἀντίγραφον τῆς γενομένης ἐκχωρήσεως.

Ἐπὶ τῷ τέλει ὅπως ἀπὸ τῆς πρώτης Μαρτίου τοῦ ἔτους χίλια ὀγδοήκοντα ἐννέα ἀναλάβῃ ὁ ὡς εἴρηται ἐξοχώτατος Ἀχιμέτ Πασᾶς τὰ χασία ταῦτα καὶ ἐπὶ τῷ σκοπῷ ὅπως ὁ ἐκ μέρους του ἀποσταλεὶς Βοϊβόδας δυνηθῆ νὰ διαχειρίζεται ταῦτα, ἐξεδόθη τὸ παρὸν φερμάνιον μου.

Ἐντέλλομαι ὅπως, ἅμα τῇ λήψει τοῦ ἱεροῦ τούτου ὀρισμοῦ μου, ἐνεργῶν συμφώνως πρὸς τὰ ἐν αὐτῷ διαλαμβανόμενα καὶ ἔχων ὑπ' ὄψιν σου ὅτι τὰ χωρία Τέμενος μετὰ τοῦ μετοχίου καὶ Ἅγιο Ἀρχάγγελος ἐξεχωρήθησαν ὡς χασία εἰς τὸν ὡς εἴρηται ἐξοχώτατον Πασᾶν, φροντίσης νὰ ἀναλάβῃ οὗτος ταῦτα καὶ προβῆ ὡς καὶ πρότερον εἰς τὴν εἰσπραξίν τῶν προσόδων ἀπὸ τὰ δημοτικὰ καὶ τοὺς ἀμπελῶνας, μὴ ἐπιτρέπων εἰς οὐδένα ἕξωθεν ἐπεμβάσεις καὶ ἐνοχλήσεις. Οὕτω γίνωσκε καὶ εἰς τὸ ἱερόν μου σύμβολον πίστευε.

Ἐγγράφη τῇ δωδεκάτῃ ἡμέρᾳ τοῦ μηνὸς Ρετζέπ τοῦ σεβαστοῦ, τοῦ ἔτους χίλια ὀγδοήκοντα ὀκτώ. (1 Σεπτεμβρίου 1677).

Ἐκ τῆς ἐν τῇ περιφρουρητῷ Κωνσταντινουπόλει ἑδρας.

Σημειώσεις: Συμπληρῶν τὰ ἐν σ. 413 γραφέντα περὶ τοῦ βαπτιστικοῦ ὀνόματος τοῦ Μπαρότσι σημειῶ, ὅτι τοῦτο ἀναφέρουν ὁ Μιχ. Τρούλινης, Ἱστορία τοῦ Πολέμου τῶν Τούρκων κατὰ τῶν Ἑνετῶν πρὸς κατάκτησιν τῆς Κρήτης, Ῥέθυμνον 1900, σ. 70, καὶ ὁ Ψιλᾶκις, Β', 328, ἀντιλοῦντες ἕξ ἀγνώστον εἰς ἐμὲ πηγῶν.

Ν. Σ.

ΔΥΟ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΤΩΝ ΣΦΑΚΙΑΝΩΝ
ΠΡΟΣ ΒΕΝΕΤΟΥΣ ΠΡΟΒΛΕΠΤΕΣ
(1593 ΚΑΙ 1594)

Οἱ κάτοικοι τῶν Σφακιῶν «μὲ τὰ μακρὰ μαλλιά καὶ τὰ μακρὰ γέ-
ρεια, μὲ τὰ ψηλά σιβάνια, ποὺ τὰ δένουν στὴ ζώνη καὶ ποτὲ δὲν τὰ
βγάζουν ἀπὸ τὰ πόδια τους, μὲ τὸ μακρὸν ποκάμισο ποὺ κορέμεται
μπροστά τους καὶ τὸ σπαθὶ ποὺ βαστοῦν κατὰ τὸν ἑλληνικὸ τρόπο, ποὺ
περπατοῦν πάντα μὲ τὸ τόξο στὸν ὄμο καὶ τὴ φαρέτρα γεμάτη βέλη
στὴ μέση», ὅπως τοὺς περιγράφει ὁ Jacopo Foscarini στὴν
ἐκθεσὶ τοῦ 1579¹, ἀπασχόλησαν κάθε Γενικὸ Προβλεπτὴ ποὺ ἐρχό-
ταν στὸ «Βασίλειο τῆς Κρήτης». Ὁ ἀτίθασος, ἀγέρωχος καὶ φιλοπό-
λεμος χαρακτήρας τους, ἡ ἀπαράμιλλη εἰδικότητά τους στὴ χρῆση τοῦ
τόξου καὶ τοῦ ἀρκοβουζίου² προκαλοῦσαν πάντοτε τὸ ἐξαιρετικὸ ἐνδια-
φέρον τῶν ἀπεσταλεμένων τῆς βενετσάνικης ἐξουσίας. «Οἱ ἐνετοὶ οὐκ ἴσ-
τες Χαρίων καὶ οἱ προβλεπταὶ προσεπάθον νὰ τοὺς συγχροτήσουν εἰ-
ρηρικῶς, ἵνα μὴ κατέρχονται ἐκ τῶν ὁρέων καὶ ἐνοχλῶσι διὰ τῶν ἐπι-
δρομιῶν τοὺς κατοικεῖστας ἐνετοὺς καὶ ἐντοπίους»³. Πράγμα ὅμως πού,
ὡς φαίνεται, δὲν κατόρθωσαν. Γιατὶ ἦταν τέττα τὰ ζητήματα καὶ οἱ
ἐνοχλήσεις ποὺ προκαλοῦσαν οἱ Σφακιανοὶ στὴν ἐξουσία τῆς Βενετίας,
ὥστε ὁ Γενικὸς Προβλεπτὴς Μαρκὸς Καβάλλι (1571 - 1573), ποὺ
πέρασε τὰ Σφακιά διὰ πυρὸς καὶ σιδήρου, «αἰχμαλωτίσας καὶ ἐξορι-
σίσας πολλοὺς καὶ προπολήσας καὶ κατεδαφίσας τὰς οἰκίας των»⁴, ἀναγ-
κάστηκε νὰ φωνάζει στὴ Γερουσία τῆς Βενετίας ὅτι «γὰ νὰ ἡσυχάσει
ἡ Κρήτη, πρέπει νὰ βγοῦν ἀπὸ τὴ μέση οἱ Πάτεροι καὶ οἱ Παπαδό-
πουλοι, γιατί αὐτοὶ εἶναι ποὺ ληστεύουν τὴ Μεσαρῆα, τὸ Ψυχρὸ καὶ ὅλη

¹) Βλ. Veneto Archivio di Stato (V. A. S.), Relazioni
LXXVIII, relaz. di Jacopo Foscarini.

²) «...Sono per il più luomini bellicosì et assuefatti a tirar l'arco et
a adoperar l'archibuso...» (V. A. S., Relazioni LXXIX, relaz. di Zuanne
Mocenigo, 1593) «...erano al tempo del Corner al numero di cento
famiglie di gente fiera et di mala qualità». Βλ. Σ. Γ. Σπανάκη, Μνη-
μεῖα τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας, τόμ. III (ἀνέκδοτος).

³) Βλ. Σ. Ξανθοῦδίδου, Ἡ Ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ καὶ οἱ κατὰ τῶν
Ἐνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν, Ἀθῆναι 1939, σ. 142.

⁴) Βλ. Σ. Ξανθοῦδίδου, ὅ.π. σ. 143.

τὴν περιφέρεια τῶν Χανιῶν καὶ τῆς 'Ρέθυμνος»⁵. Γι' αὐτὸ ἡ Βενετία ἦταν ἀναγκασμένη νὰ διοικεῖ τὰ Σφακιὰ ὄχι μὲ καστελλάνο, ὅπως διοικούνταν οἱ ἄλλες ἐπαρχίες τῆς Κρήτης, οἱ καστελλανίες λεγόμενες, ἀλλὰ μὲ Προβλεπτή (Provveditore)⁶ πού εἶχε μεγαλύτερη ἐξουσία.

Ἔστερα ἀπὸ τὶς μεγάλες καταστροφές τοῦ Καβάλλι ἐπεσκέφθη τὸ 1575 τὰ Σφακιὰ ὁ Γενικὸς Προβλεπτής Jacopo Foscari ni (1574-1578) καὶ ἔκλεισε συνθήκη μὲ τοὺς Σφακιανούς, τοὺς Πάτερους καὶ τοὺς Παπαδόπουλους. Μὲ τὴ συνθήκη αὐτὴ ἀμνηστεύθηκε τὸ παρελθόν, ἐπετράπη ἡ ἐπάνοδος τῶν ἐξορίστων καὶ ἡ ἀνοικοδόμηση τῶν κατεδαφισμένων σπιτιῶν τους, μὲ τὸν ὅρο ὅμως νὰ παραδίδουν τοὺς ἐνόχους γιὰ κλοπές, φόνους κλπ. στὴ δικαιοσύνη καὶ νὰ πηγαίνουν δυὸ φορὲς τὸ χρόνο στὰ Χανιά, τὴν 1 τοῦ Μάρτη καὶ τὴν 1 τοῦ Ὀκτώβρη, γιὰ νὰ ἐπαναλαμβάνουν τὸν ὄρο τῆς συνθήκης⁷.

Ὁ Giulio de Garzoni, σύνδικος καὶ ἐξεταστής τῆς Ἀνατολῆς, πού ἐπεσκέφθη κι' αὐτὸς τὴν Κρήτη τὸ 1584, δέκα χρόνια μετὰ τὸ Φοσκαρίνι, ἀναφέρει στὴν ἐκθέσῃ του⁸: «*ἡ κυρία ἀρροσιὴ τῆς ἐχθρότητάς των προέροεται, ὅπως μπόρεσα νὰ ἐξακριβώσω, ἀπὸ τοὺς Καβαλλιέρους, τοὺς Βενετοὺς δηλαδὴ φευδάρους, πού μισοῦν τοὺς Σφακιανούς, γιατί δὲν ἔχουν ἀπ' αὐτοὺς καμιὰ ὠφέλεια καὶ μεταχειρίζονται ὅ,τι μποροῦν γιὰ νὰ τοὺς παριστάνουν στοὺς ρέκτορες σὰν ἀκόλαστους, κλέφτες καὶ φονιάδες*»⁹. Ἀπὸ τοὺς 500 Σφακιανούς πού ὑποδέχθηκαν τὸν Γκαρτσόνι, οἱ 200 ἦταν Πάτεροι¹⁰. Οἱ Παπαδόπουλοι πού κατοικοῦσαν στὸ Φρούριο τοῦ Ἁγίου Νικήτα (Φραγκοκάστελλο), δὲν παρενρέθησαν στὴν ὑποδοχὴ τοῦ Γκαρτσόνι, γιατί μισοῦσαν τοὺς Πάτερους, καὶ ἀναγκάστηκε νὰ πάει στὴν περιφέρειά τους, γιὰ νὰ τοὺς ἐπισκεφθεῖ κι' αὐτούς, «*οἱ ὅποιοι ἐπαρηγορήθησαν διότι, ὄντες ὀλιγώτεροι τῶν ἀντιζήλων των Πάτερων, ἐστεροχωροῦντο περισσότερον καὶ ἐζημιῶντο ἐκ τῆς ἀναρχίας*»¹¹.

⁵) Βλ. Σ. Θεοτόκη, Ἡ Κρήτη τὸ 1570, «Πμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος» 1933, σ. 330 (ὅπου περίληψη ἀπὸ τὴν ἐκθεση τοῦ Καβάλλι).

⁶) Σ. Ξανθοῦδίδη, ὅ.π. σ. 13 καὶ 15.

⁷) Αὐτ. σ. 145.

⁸) Βλ. Ἁγαθ. Ξηροῦχάκη, Ἡ Βενετοκρατούμενη Ἀνατολή, Κρήτη καὶ Ἐπατήνησος, Ἀθήναι 1934, σ. 234.

⁹) Βλ. καὶ Σ. Ξανθοῦδίδη, ὅ.π. σ. 146.

¹⁰) «... fui incontrato da cinquecento uomini tutti armati d'archibusi et archi, tra quali vi era la famiglia de Pateri al numero di dugento uomini. Li Papadopuli suoi contrari non si videro per l' inimicizia... » (Ἁγαθ. Ξηροῦχάκη, ὅ.π. σελ. 235).

¹¹) Βλ. Σ. Ξανθοῦδίδη, ὅ.π. σ. 147. Βλ. καὶ Ἀ. Ξηροῦχάκη, ὅ.π. σ. 236 (τὸ κείμενο).

“Ὅλα τὰ ἔγγραφα τῆς Βενετοκρατίας πὸν ἔχω ὕψ’ ὄψη μου, ἀναφέρουν ὅτι οἱ Σφακιανοὶ διαιροῦνταν κυρίως σὲ δυὸ γενιές: τῆ γενιὰ τῶν Πάτερων καὶ τῆ γενιὰ τῶν Παπαδόπουλων. Ὁ Ἰούλιος Γκαρτσόνι στὴν ἔκθεσή του, πὸν ἀναφέρω παραπάνω, γράφει ὅτι οἱ Πάτεροι καὶ οἱ Παπαδόπουλοι ἦσαν ἀπόγονοι δυὸ ἀδελφῶν, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἓνας ἦταν Πατέρας, δηλαδὴ καλόγηρος, καὶ ὁ ἄλλος Παπᾶς, καὶ ὅτι ἀπὸ τὰ ὀνόματα αὐτὰ τῶν γεναρχῶν πῆραν τὶς ἐπωνυμίες οἱ ἀπόγονοὶ τους¹².

Ἄγνωστο γιὰ ποιὸ λόγο εἶχεν ἀναπτυχθεῖ μεταξὺ τους ἄσπονδο μῖσος ἀπὸ παλαιότερη ἐποχὴ, μῖσος σχεδὸν ἔμφυτο, ὅπως ἀναφέρει ὁ Μοτσενίγκο¹³. Ἴσως, ὅπως λέει ὁ ἴδιος, αἰτία τοῦ μίσους αὐτοῦ ἦταν οἱ κλοπὲς μεταξὺ τους¹⁴. Πολλὲς φορὲς συμφιλιώνονταν. Μὰ πάλι οἱ Πάτεροι ξανάρχιζαν τὶς ἐπιθέσεις μὲ διάφορες προσβολὲς καὶ κλοπές, τὶς ὁποῖες ἀνταπέδιδαν οἱ Παπαδόπουλοι, καὶ ἔτσι ζοῦσαν σὲ διαρκεῖς ἔριδες¹⁵.

Τὴν κατάστασι αὐτὴ ἐνίσχυε καὶ ἡ ἔλλειψη ἀπονομῆς δικαιοσύνης στὴν περιφέρεια ἐκείνη, ὅπου, ὅπως ἀναφέρουν καὶ οἱ βενετῶνοι Γενικοὶ Προβλεπτές στὶς ἐκθέσεις τους καὶ οἱ ἴδιοι οἱ Σφακιανοὶ στὶς ἀναφορὲς τους, δὲν ὑπῆρχε κανένας δικαστὴς γιὰ νὰ ἐπιβάλλει στοὺς κακοποιοὺς τὶς ποινὲς πὸν ταίριαζαν στὰ ἐγκλήματά τους. Εἴτε ἀπὸ φόβο, εἴτε ἀπὸ ἄλλες ἀφορμὲς ἀπόφευγαν νὰ ἐγκαθίστανται στὰ Σφακιά οἱ Προβλεπτές πὸν διορίζονταν καὶ ἔστελναν γιὰ ἀντικαταστάτες τους, ὅταν δὲν ἔμεναν ἐντελῶς κενὲς οἱ θέσεις τους, ἀνθρώπους ἀνίκανους, πὸν πολλὲς φορὲς δὲν εἶχαν καμμιάν ὑπόληψη.

Ἡ κατάστασι αὐτὴ δὲν ἦταν βέβαια εὐχάριστη στὴ Γαληνότατη Δημοκρατία, γιατί δημιουργοῦσε μιὰ διαρκῆ ἐστία ταραχῶν, πὸν θὰ μποροῦσε νὰ ἔχει κακὰ, γι’ αὐτὴν, ἀποτελέσματα. Λὲν εἶχε ξεχάσει ἄλλωστε τὴν ἐξέγερσι τῶν Σφακιανῶν τοῦ 1319¹⁶, οὔτε τὰ συμβάντα τοῦ

¹²⁾ «... Sono partiti in due prole, l’una detta Patera et l’altra Papadopullo, discesi per quanto dicono da due fratelli, l’uno Patera che vuol dire capo dei monaci et l’altro Papà cioè prete . . . » (Α. Ξηρουχάκη, ὁ.π. σ. 234).

¹³⁾ «... Sono detti Sfacchiotti divisi fra loro in fattioni diverse; le quali però tutte hanno dipendenza di due sole principali, che sono quella de Pateri, et quella de Papadopulli; fralle quali, per invecchiate inimicitie, che con alcun rimedio finhora non si sono potute estinguere, vive un’ odio quasi naturale . . . » (Σ. Γ. Σπανάκη, Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας, Ἡράκλειον 1940, τόμ. I, σ. 9).

¹⁴⁾ «...i rubbauenti stessi, da quali per il più sogliono trar l’origine le lor discordie...» (Σ. Γ. Σπανάκη, ὁ.π. σ. 11).

¹⁵⁾ Βλ. Σ. Γ. Σπανάκη, Μνημεῖα κλπ. τόμ. III.

¹⁶⁾ Βλ. Σ. Ξανθοῦ διδῆ, ὁ.π. σ. 73.

1367, οὔτε τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1570, ποὺ ἔδωσε τὴν ἀφορμὴ στὸ Μαρίνο Καβάλλι νὰ πατήσῃ τὰ Σφακιὰ καὶ νὰ ἐπιφέρει τόσες καὶ τόσες καταστροφές. Γι' αὐτὸ εἶχε συμφέρο νὰ φέρει, μὲ κάθε τρόπο, κάποια ἡσυχία στὴν περιφέρεια ἐκείνη καὶ ἡ προσπάθειά της αὐτὴ δίδει τὴν ἐξήγηση γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον ὄλων τῶν Γενικῶν Προβλεπτῶν. Μὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐπίσημες ἀρχές ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὴν ἡσυχία αὐτὴ καὶ ὅσοι ἀπὸ τοὺς κατοίκους εἶχαν λόγους νὰ μὴν εἰσοῦν τὶς διαρκεῖς ἀναταραχές στὸν τόπο τους, ἐκείνοι ποὺ «ποθοῦσαν τὴν εἰρήνη καὶ θέλαν νὰ ζήσουν ἡσυχὸι στὴν ὑπηρεσία τῆς Γαληνότατης, στὴν ὁποία θέλαν νὰ δείξουν πὼς ἦταν πιστοὶ σ' αὐτή»¹⁷. Κι' αὐτοὶ ἀκριβῶς οἱ «ταπεινότητες δοῦλοι καὶ πιστοὶ θεράποντες» ἀναγκάστηκαν νὰ ὑποβάλουν αἰτήσεις ἐπὶ αἰτήσεων στοὺς Βενετοὺς Γενικοὺς Προβλεπτές, ζητώντας νὰ τοὺς σταλεῖ ἓνας Προβλεπτὴς μὲ ἀνώτατη ἐξουσία, ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ ἐπιβάλλει καὶ αὐτὴ τὴν ποινὴ τοῦ θανάτου.

Τὴν πρώτη τους αἴτηση ὑπόβαλαν στὸν Zuanne Mocenigo κατὰ τὴν πρώτη pronvedaria του. Ὁ Μοτσενίγκο τὴ διαβίβασε μὲ ἔγγραφό του στὶς 18-8-1591 στὸ Gran Consiglio, μὰ δὲν ἐδόθη καμμιὰ ἀπάντηση¹⁸, καὶ γι' αὐτὸ ἀποφασίζουν νὰ ὑποβάλουν στὸν ἴδιο καὶ δευτέρη. Μὰ καὶ αὐτὴ πῆρε, φαίνεται, τὴν τύχη τῆς προηγούμενης. Ἀπελπισμένοι οἱ Σφακιανοὶ ἀναγκάζονται νὰ ὑποβάλουν καὶ τρίτη αἴτηση τὸν ἐπόμενο χρόνο 1594 στὸν Προβλεπτὴ τῶν Χανιῶν Filippo Pasqualigo, ἐπιμένοντας στὸ διορισμὸ Προβλεπτῆ, γιὰ νὰ «ἐλευθερώσει ἀπὸ μεγάλη σκλαβιὰ καὶ ἀναστατώσεις καὶ αὐτοὺς καὶ τὸν τόπο»¹⁹. Ὁ Πασκουαλίγκο διαβίβασε καὶ αὐτὸς τὴν ἀναφορὰ τῶν Σφακιανῶν στὸ Eccellentissimo Collegio, κάνοντας καὶ τὴ σχετικὴ σύσταση²⁰. Μὰ κι' αὐτὴ πῆρε τὴν τύχη τῶν προηγούμενων, ὡς φαίνεται, ἀφοῦ ἡ κατάσταση ἐξακολούθησε νὰ παραμένει ἀμετάβλητη, ὅπως μπορεῖ νὰ συμπεράνει κανεὶς ἀπὸ ἀναφορὰ τοῦ Γενικοῦ Προβλεπτῆ Beneto Moro τοῦ 1602. Γιατὶ κι' αὐτὸς ἀναφέρει: «οἱ Σφακιανοὶ ζοῦν διαιρεμένοι σὲ δύο φατρίες, ἀντίθετες μεταξύ τους, χωρισμένες πολλὰς φορὰς μὲ αἷμα, τὴ φατρία τῶν Πάτερων καὶ τὴ φατρία τῶν Παπαδόπουλων. Καὶ γιὰ νὰ μπεῖ τέρμα στὴν κατάσταση αὐτὴ, δὲν

¹⁷) Βλ. παρακάτω σελ. 437.

¹⁸) «... Mi risolsi di rappresentare il tutto alla S(ereni)tà V(ostra) con mie lettere di X Agosto 1591.... ma però non ne hebbi mai risposta alcuna...» (V.A.S. Relazioni I,XXIX: Relaz. di Zuanne Mocenigo, 1593).

¹⁹) Βλ. παρακάτω σ. 441.

²⁰) «... ho perciò al mio giunger in questa Città presentata quella Scrittura nell' eccellentissimo Collegio; affine che dalla prudentia di quei Signori eccellentissimi sia deliberato quello che le parerà convenire...» (Σ. Γ. Σπανάκη, Μνημεῖα κλπ. τόμ. III).

υπάρχει άλλος τρόπος παρά να διοριστεί για να τους διοικήσει άνθρωπος ντυμένος με πορφύρα, πού να έχει εξουσία και δύναμη να προστατεύσει τους καλούς και να χαλιναγωγή τους κακούς»²¹.

Φαίνεται πώς η Γαληνότητα κάμφθηκε επί τέλους από τις επικλήσεις αυτές και ικανοποίησε, μερικά έστω, την επιθυμία των Σφακιανών. Τοδλίχιστον από τότε, η στάση των Σφακιανών μεταβλήθηκε. Ο Γενικός Προβλεπτής Pietro Bondumier αναφέρει στην έκθεσή του το 1619: «Οι Παπαδόπουλοι, δόξα να 'χει ο Θεός, είναι πειθαρχικότατοι υπό τη διοίκησή μου»²². Βέβαιο είναι πάντως ότι το 1639 αναφέρεται Προβλεπτής των Σφακιών, διορισμένος από το Συμβούλιο των 10 του Χάντακα²³.

ΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ

Οι δυο αναφορές των Σφακιανών πού δημοσιεύω παρακάτω είναι παρμένες από το Veneto Archivio di Stato (V.A.S.). Η πρώτη παρατίθεται στη δεύτερη έκθεση του Γενικού Προβλεπτή Zuanne Mocenigo, πού υποβλήθηκε το 1593 στη Σύγκλητο της Βενετίας. «Δέ θεώρησα, γράφει, άσχοπο να την παραθέσω αυτούσια για να καταλάβει καλύτερα την κατάσταση ή Γαληνότητα»²⁴.

Η δεύτερη παρατίθεται στην έκθεση του Προβλεπτή των Χανιών Filippo Pasqualigo, πού υποβλήθηκε στη Σύγκλητο το επόμενο έτος 1594²⁵. Ενώ στην πρώτη αναφορά δεν παρατίθενται τα ονόματα εκείνων πού την υπόγραψαν, ο Πασκουαλίγκο, για να προσδώσει ίσως μεγαλύτερο κύρος στη δεύτερη, τα αναγράφει ένα προς ένα.

Τα πρωτότυπα των αιτήσεων αυτών ήσαν συνταγμένα στα ελληνικά και μεταφράστηκαν έπειτα στην επίσημη βενετσάνικη διάλεκτο, «in franco», όπως αναφέρεται στη δεύτερη αναφορά. Θα είχαν συνταχθεί στο μειξοβάρβαρο και μειξοσόλοικο ελληνικό ιδίωμα, πού επικρατούσε τότε στην Κρήτη και απαντάται και σε άλλα δημόσια ελληνικά έγγραφα της ίδιας εποχής²⁶. Κι' έτσι, από το ένα μέρος ή αρχική κακή σύνταξη των εγγράφων και από το άλλο ή κακή τους μετάφραση στην όχι λιγότερο μειξοσόλοικη βενετσάνικη διάλεκτο δυσκολεύουν την κατανόηση των εγγράφων. Γι' αυτό θεώρησα σκόπιμο να παραθέσω

²¹) Βλ. Σ. Γ. Σπανάκη, Μνημεία κλπ. τόμ. IV (άνεκδοτος).

²²) V.A.S., Relazioni LXXIX: Relaz. di Pietro Bondumier, 1619.

²³) V.A.S., Relazioni LXXX: Relaz. di Isero Civran, 1639.

²⁴) V.A.S., Relazioni LXXIX: Relaz. di Zuanne Mocenigo, 1593.

²⁵) Σ. Γ. Σπανάκη, Μνημεία κλπ. τόμ. III.

²⁶) Βλ. Σ. Ξανθουδίδη, Κρητικά Συμβόλαια εκ της Ένετοκρατίας, «Χριστιανική Κρήτη» Α' (1912), σ. 1-288.

κάτω ἀπὸ τὸ βενετσάνικο κείμενο καὶ μετάφρασή του στὰ ἑλληνικά, γιὰ νὰ διευκολύνω κυρίως ἐκείνους ποὺ δὲν θὰ μπορούσαν νὰ μελετήσουν τὰ πρωτότυπα.

TA KEIMENA *

SCRITTURA PRESENTATA A DI 4 GIUGNO 1593 ALLA CANEA ALL' ILL(USTRISSIMO S(IGNO)R ZUANNIE MOCENIGO PROV(VEDITO)R GEN(ERA)LE NEL REGNO DI CANDIA, DA DIVERSI SFACCHIOTTI DELLE PROLI PATERA, ET PAPADOPULLA.

Già che l'Ecc(ellen)za V(ostra) Ill(ustrissi)ma ha per sua benignità interposto l'auttorità sua nella riconciliatione sequita tra noi Pateri, et Papadopulli humilissimi suoi serv(ito)ri et per sua gratia ancora ci ha dato intentione di haver la proteltione nostra, mentre, osservando la pace giurata nelle sue mani, si mostreremo, come dovemo, obedienti servi, et sudditi al nostro S(erenissi)mo Principe et natural S(igno)re dando nelle mani degl' Ecc(ellentissi)mi s(igno)ri C(e)n(er)ali, che per tempo saranno in questo Regno li mal fattori, et in absentia loro agl'altri Ill(ustrissi)mi et cl(arissi)mi Rappresentanti di S(ua) S(e)reni)tà prendemo ardire di riverent(emen)te comparer a piedi suoi, et supplicarla, che con la sua prudenza vada consideran-

ΕΓΓΡΑΦΟ ΠΟΥ ΕΠΗΔΟΘΗΚΕ ΣΤΙΣ 4 ΙΟΥΝΙΟΥ 1593 ΣΤΑ ΧΑΝΙΑ ΣΤΟΝ ΕΚΛΑΜΠΡΟΤΑΤΟ ΙΩΑΝΝΗ ΜΟΤΣΕΝΙΓΚΟ, ΓΕΝΙΚΟ ΠΡΟΒΛΕΠΤΗ ΣΤΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ, ΑΠΟ ΔΙΑΦΟΡΟΥΣ ΣΦΑΚΙΑΝΟΥΣ ΤΩΝ ΓΕΝΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ ΚΑΙ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΩΝ.

Μιά ποὺ ἡ ἐκλαμπρότατη Ἐξοχότητά Σας εὐδόκησε νὰ μεσολαβήσῃ μὲ τὸ κῆρος Της γιὰ τὴ συμφιλίωση ποὺ ἔγινε μεταξύ μας, τῶν ταπεινότατων δοῦλων Της Πάτερων καὶ Παπαδόπουλων, καὶ ἀκόμη μᾶς ἐξεδήλωσε τὴν πρόθεσή Της ν' ἀναλάβῃ τὴν προστασία μας, τώρα ποὺ, διατηρώντας τὴν εἰρήνη ποὺ ὀρκιστήκαμε στὰ ἴδια Της τὰ χέρια, θ' ἀποδειχτοῦμε, ὅπως ὀφείλομε, πιστοὶ δοῦλοι καὶ ὑπῆκοοι τοῦ Γαληνότατου Ἄρχοντά μας καὶ φυσικοῦ Κυρίου μας, παραδίδοντας τοὺς κακοποιοὺς στοὺς ἐξοχότατους κυρίους στρατηγούς ποὺ θὰ βρῶσονται σ' αὐτὸ τὸ Βασίλειο κατὰ τὴ σύλληψή τους, ἢ, ἂν ἀπουσιάζουν ἐκεῖνοι, στοὺς ἄλλους ἐξοχότατους καὶ ἐκλαμπρότατους ἀντιπροσώπους τοῦ Γαληνότατου Ἄρχοντά μας, παίρνομε τὸ θάρρος νὰ παρουσιαστοῦμε μὲ σεβασμὸ προστὰ στὰ πόδια Της καὶ νὰ Τὴν παρακαλέσομε, ὅπως μὲ τὴ

* Διατήρησα τὴν ὀρθογραφία καὶ τὴ σίξη τοῦ πρωτότυπου.

do, se mentre siamo comandati da Prov(vedito)ri di così poca autorità, et che alle volte sono anco di poca stima, essendo così lontani dalla Città, et in siti così forti, potemo noi immediate presentar li rei nelle forze della giustizia; poiche innanzi che venga ordine dall' Ill(ustrissi)mo Reggimento di Candia, hanno comodità di salvarsi, et passare le prime furie, non essendovi chi li perseguiti, ne giudice che si curi, o possi haverli nelle mani, stanno nelle case loro, et si mettono con gl'altri malfattori, et banditi, et si fanno così forti, che difficilmente noi poi, che desideramo la pace, et la quiete, et di spender le proprie vite in servizio di questa S(erenissi)ma Rep(ublica), nonche di mostrarsi fedeli, li potemo ritenere. Di maniera che quando la giudicasse, che fusse di servizio publico, come saria in effetto, essendovi pochi, se ben habbiamo tutti fama di esser inobedienti, che vogliano star in contumacia della giustizia, con humil supp(licatio)ne ricercamo, che ci sia procurato un Prov(vedito)re da S(ua) S(ereni)tà con autorità suprema sopra di noi, che stia alla Sfachia, ovvero a Franco-castelo; affincbe subito possi dar quelle pene alli tristi, che li delitti

φρόνησή Της σκεφθεῖ καὶ μελετήσῃ, εἴαν, μιὰ πὸν διοικοῦμαστε ἀπὸ Προβλεπτῆς μὲ τόσο περιορισμένη ἐξουσία, πὸν πολλὰς φορὰς δὲν ἔχουν καὶ πολλὴν ἐκτίμησι, ἐπειδὴ βρίζονται τόσο μακρὰ ἀπὸ τὴν πόλιν καὶ σὲ τόπους τόσο ὄχθρους, μποροῦμε νὰ παραδίδομε τοὺς ἐνόχους ἀμέσως στὴν ἐξουσία τῆς Δικαιοσύνης· ἀροῦ, ὅτι πῦν νὰ ἔρθῃ ἡ διαταγή ἀπὸ τὴν ἐκλαμπρότατη Λοίξησι τοῦ Χάντακα, ἔχουν τὴν εὐχέρεια νὰ σιωποῦν καὶ νὰ περάσουν τὴν πρότη κατακραυγή, καὶ ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει κανένας πὸν νὰ τοὺς καταδιώξῃ, οὔτε δικαστῆς πὸν νὰ φροντίσῃ γι' αὐτό, ἢ νὰ μπορέσῃ νὰ τοὺς συλλάβῃ, παραμένουν στὰ σπίτια τους καὶ ἐνώνουνται μὲ τοὺς ἄλλους κακοποιούς καὶ ληστῆς καὶ γίνονται τόσο δυνατοί, ὥστε ἔπειτα ἡμεῖς, πὸν ποθοῦμε τὴν εἰρήνην καὶ τὴν ἡσυχία καὶ θέλομε νὰ περάσομε τὴ ζωὴ μας στὴν ὑπηρεσία τῆς Γαληνότητος αὐτῆς Δημοκρατίας καὶ ἀκόμη νὰ δειχτοῦμε πιστοὶ σ' αὐτή, δύσκολα μποροῦμε νὰ τοὺς περιορίσομε· ὥστε, εἴαν ἡ Ἐξοχότητά Σας νομίζει, πὸς θὰ ἐξυπηρετηθεῖ τὸ κοινὸ καλὸ, ὅπως πραγματικὰ θὰ ἐξυπηρετηθεῖ, ἐπειδὴ, ἐκεῖνοι πὸν θὰ θέλουν νὰ φρυγοδικοῦν — ἂν καὶ ἔχομε τὴ φήμη πὸς εἴμαστε ὅλοι ἀπειθεῖς — θὰ εἶναι λίγοι, ἰκετεύομε ταπεινὰ νὰ μᾶς διορίσῃ ἡ Γαληνότητι ἓνα Προβλεπτῆ, μὲ ἐξουσία ὑπέροχη πᾶνω σὲ ὅλους μας, πὸν νὰ μένει στὰ Σφακιά ἢ στὸ Φραγκοκάστελλο, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ἐπιβάλλῃ ἀμέσως στοὺς κακοποιούς τὶς ποινὲς ἐκεῖνες πὸν ἀρμόζουν στὰ ἐγκλήματα τους.

loro ricercassero: perche si come sa V(ostra) S(ignori)a Ill(ustris-si)ma S(ua) S(ereni)tà potrà essere certa di haver più obediènza da noi, et per tema della vita, et della robba, sopra le quali sarà fatta immediate l'essecutione, se le mostreremo più obediènti noi, che altri sudditi. Et si come buona parte di noi Papadopulli, cioè quelli delli Casali Pathianò²⁷, et Gogna²⁸, per esser in questo Terr(ito)rio della Canea, siamo sottoposti al Prov(vedito)r della Sfacchia; così non saria se non bene quando S(ua) S(ereni)tà restasse servita di mandar questo Prov(vedito)r di sottoponer anco alla sua giurisdittione il resto di noi Papadopulli, che habitamo nelli Casali Capsodassi²⁹, Scalotti, Agalè³⁰, Rodachino, Finichia, et Seglia Terr(ito)rio di Rethimo³¹; perche confinando con la Sfacchia potremo facilmente esser suffragati nelle occorrenze nostre dalla giustitia, et esser anco puniti, quando falleremo; et a questo modo essendovi chi faccia ragione a chi la ricercherà, et

Γιατί, ἄν, ὅπως ἀντιλαμβάνεται ἡ ἐκλαμπρότατη Ἐξοχότητά Σας, ὁ Γαληνότατος Ἀρχοντάς μας μπορέσει νά ᾖ βέβαιος ὅτι θά ᾔχει περισσότερη ὑπακοή ἀπό μᾶς, γιατί φοβόμαστε τόσο γιά τή ζωή μας ὅσο καί γιά τήν περιουσία μας, πού πάνω σ' αὐτά θά γίνεται ἀμέσως ἡ ἐκτέλεση, τότε θά ἀποδειχτοῦμε πύθ περὶταρχεικοὶ ἀπὸ ἄλλους ὑπηκόους. Καί ἐπειδὴ ἀρκετοὶ ἀπὸ μᾶς τοὺς Παπαδόπουλους, τῶν χωριῶν δηλαδὴ Παθιανὸ καὶ Γωνιά, ὑπαγόμαστε στὸν Προβλεπτή τῶν Σφακιῶν, βέβαια καλὸ θά ᾔτανε, στὴν περίπτωση πού ἡ Γαληνότατη θά εὐκολόνωνταν νά στείλει αὐτὸν τὸν Προβλεπτή, νὰ ὑπαγάγει στὴ δικαιοδοσία του καὶ τοὺς ὑπόλοιπους ἀπὸ μᾶς Παπαδόπουλους, πού κατοικοῦμε στὰ χωριά Καυροδάσο, Σκαλωτή, Ἀγαλέ, Ροδάκινο, Φοινικιά καὶ Σελιά τῆς περιφέρειας τοῦ Ρεθύμνου. Γιατί, ἀποκτώντας τὰ ἴδια σύνορα μὲ τὰ Σφακιά εὐκόλα θά μπορούμε νὰ ἐξυτηροῦμαστε ἀπὸ τὴ δικαιοσύνη σὲ κάθε ἀνάγκη πού θά μᾶς λάχει καὶ ἀκόμη νὰ τιμωροῦμαστε, ὅταν θά σφάλουμε. Κι ἔτσι, ὅταν ὑπάρχει κάποιος πού θά δώσει τὸ δίκιο σ' ὅποιο

²⁷⁾ Πρόκειται γιά τὸ χωριὸ Πατσιανό, πού, μαζί μὲ τὸ χωριὸ Καυροδάσο, ὑπαγότανε στὴν περιφέρεια τοῦ Φραγκοκάστελλου (Σ. Ξανθοσίδιδη, Ἡ Ἐνετοκρατία κλπ., σ. 142).

²⁸⁾ Τὸ χωριὸ Ἀσὴ Γωνιά. Ἡ ἐπωνομασία Ἀσὴ δόθηκε ἐπὶ Τουρκοκρατίας.

²⁹⁾ Ἀναφέρεται καὶ οἰκογενειακὸ ἐπώνυμο Καψοδάσος (Hir. Noiret, Documents Inédits, Paris 1892).

³⁰⁾ Τὸ σημερινὸ χωριὸ Ἀργουλές, ὅπως δείχνει καὶ ἡ σειρά τῶν ὀνομάτων.

³¹⁾ Τὰ τρία χωριά, Καψοδάσος, Σκαλωτή καὶ Ἀργουλές ὑπήχθησαν στὰ Σφακιά ἀπὸ τὸ 1866 (Γ. Παπαδοπετράκη, Ἱστορία τῶν Σφακιῶν, Ἀθῆναι 1888, σ. 34).

sarà offeso, non procurerà di farsela da se. Il che habbiamo voluto riverentemente dire a V(ostra) S(ignoria) Ill(ustrissi)ma affinche ella possi esser sicura del desiderio, che havemo di viver con quella pace, et con più fondamento di doverla osservare, che mai habbiamo fatto al presente, così per inclination naturale nelli buoni, come in tutti per la tema della giustizia, che V(ostra) S(ignoria) Ill(ustrissi)ma esercita verso tutti, et alla sua buona gratia humilm(en)le si race(omandia)mo.

COPIA DALLA PRESENTATA ALL' ILL(USTRISSIMO) S(IGNOR) FILIPPO PASQUALIGO PROV(VEDITO)R DELLA CANEA SOTTO DI 27 OTTOBRE 1594, PER GL' INFRANOMINATI SFACCHIOTTI, TRADOTTA DA GRECO IN FRANCO COME STA ET GIACE.

Ill(ustrissi)mo et Ecc(ellentissi)mo S(ignor) Filippo Pasqualigo Meritiss(im)o Prov(vedito)r della Canea, et suo distretto:

Vedendo noi poveri Capitanei, et resto di populo, che habitano in questo luoco della Sfachia, amorevoli, et fidei Ser(vito)ri di V(ostra) S(ignoria) Ecc(ellentissi)ma qualmente il tempo passa,

τὸ ζητήσῃ, ὅταν προσβληθεῖ, κανεῖς δὲν θὰ ἀποπειραθεῖ νὰ αὐτοδικήσῃ.

Ἀπὸ τὴν θελήσαμε νὰ ἀναφέρουμε ἐνλαβῶς στὴν Ἐξοχότητά Σας, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ βεβαιωθεῖ γιὰ τὸν πόθο μας νὰ ζήσουμε μ' αὐτὴ τὴν εὐεργίαν καὶ νὰ τὴ διατηρήσουμε, πρῶγμα ποὺ δὲν ἔχομε κάνει ποτὲ ὡς τώρα, ὅπως πρέπει, μὲ πῶς γερά θεμέλια, τόσο ἀπὸ φυσικὴ κλίση γιὰ τὸ καλὸ ὅσο καὶ ἀπὸ φόβο, σὲ κάθε περίπτωσι, μπροστὰ στὴ Δικαιοσύνη, ποὺ ἡ Ἐξοχότητά Σας ἀπονέμει σὲ ὅλους· καὶ ἐμπιστευόμαστε τοὺς ἑαυτοὺς μας ταπεινὰ στὴν ἐνμένειά Της.

ΑΝΤΙΓΡΑΦΟ ΤΗΣ ΑΝΑΦΟΡΑΣ ΠΟΥ ΕΠΙΔΟΘΗΚΕ ΣΤΟΝ ΕΚΛΑΜΠΡΟΤΑΤΟ κ. ΦΙΛΙΠΠΟ ΠΑΣΚΟΥΑΛΙΓΚΟ, ΠΡΟΒΛΕΠΤΗ ΤΩΝ ΧΑΝΙΩΝ, ΥΠΟ ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ 27 ΤΟΥ ΟΚΤΩΒΡΗ 1594 ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΑΝΑΦΕΡΟΜΕΝΟΥΣ ΠΑΡΑΚΑΤΩ ΣΦΑΚΙΑΝΟΥΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΜΕΝΗΣ ΑΠΟ ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΤΑ ΦΡΑΓΚΙΚΑ.

Ἐκλαμπρότατε καὶ ἐξοχότατε κ. Φίλιππε Πασκουαλίγκο, ἀξιότατε Προβλεπτὴ τῶν Χανίων καὶ τῆς περιφέρειάς των.

Βλέποντας ἡμεῖς οἱ φτωχοὶ καπεταναῖοι καὶ ὁ ὑπόλοιπος λαός, ποὺ κατοικοῦν στὸν τόπον αὐτὸ τῶν Σφακιῶν, ἀφοσιωμένοι καὶ πιστοὶ θεράποντες τῆς Ἐξοχότητάς Σας, πῶς ὁ καιρὸς περνᾷ καὶ μαζὶ μ' αὐ-

et la speranza, che ci ha promesso l'Eccellentissimo s(igno)r Prov(vedito)r G(e)n(er)al Mocenigo in due supplicationi, che presentassimo a sua S(ignoria) Eccellentissima nel tempo del suo generalato³², per quiete di questo luoco, et delli buoni servitori di S. Marco, et per istirpation degl'huomeni malfattori, con le quali supplicationi dimandavamo, et pregavamo sua S(ignoria) Eccellentissima di esser contenta d'accettare la nostra dimanda, et far appresso il Ser(enissimo) nostro Principe, che vi venga qui, per nostro giudice³³ Nobile da Venetia, che habbia auttorità di tuor³⁴ per ciò che questi molti, et infiniti mali, che giornalmente fanno, procedono dall' impotenza delli Nobili giudici, che qui ci manda l' Ill(ustrissima) S(ignoria) N(ost)ra³⁵; li quali non ha-

τὸν ἢ ἐλίδα πὸν μᾶς ἔδωσεν ὁ ἐξοχότατος κύριος Γενικός Προβλεπτής Μοισενίγκο, ὕστερα ἀπὸ δυὸ αἰτήσεις, πὸν ὑποβάλαμε στὴν Ἐκλαμπρότητά Του, τὸν καιρὸ πὸν ὑπηροετοῦσε σὰν Γενικός Προβλεπτής, ζητώντας τὴν ἡσυχία τοῦ τόπου τούτου καὶ τῶν καλῶν ὑπηκόων τοῦ Ἁγίου Μάρκου καὶ τὸ ξερορίζωμα τῶν κακοποιῶν, μὲ τις ὅποιες αἰτήσεις ζητούσαμε καὶ παρακαλούσαμε τὴν Ἐξοχότητά Του νὰ εὐαρεστηθεῖ νὰ δεχθεῖ τὴν παράκλησή μας καὶ νὰ μεσιτέψει στὸ Γαληνότατο Ἄρχοντά μας, γιὰ νὰ μᾶς στείλει ἐδῶ, σὰν Ἄρχοντα δικαστὴ (Judex), ἕναν εὐγενῆ ἀπὸ τὴ Βενετία, πὸν νὰ ἔχει ἐξουσία νὰ λάβει μέτρα σχετικὰ μ' αὐτό, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται αὐτὰ τὰ πολλὰ καὶ ἀτέλειωτα κακά, πὸν καθημερινὰ κάνουν ἐξ αἰτίας τῆς ἀδυναμίας τῶν εὐγενῶν δικαστῶν, πὸν μᾶς στέλνει ἐδῶ ἡ ἐκλαμπρότατη Ἀθηνεία μας (Signoria)· γιὰτὶ οἱ δικαστὲς αὐτοί, μὴ ἔχοντας ἐξουσία πάνω στὴ ζωὴ τῶν

³²) Ἡ δεύτερη ἀπὸ τίς ἀναφορὲς αὐτὲς εἶναι ἐκείνη πὸν δημοσιεύεται παραπάνω. Γιὰ τὴν πρώτη βλ. παραπάνω σ. 434.

³³) Δὲν ἔννοεῖ ἐδῶ ἀπλὸ δικαστὴ, ἀλλὰ Προβλεπτὴ μὲ εἰδικὴ δικαστικὴ δικαιοδοσία, ἀρχὴ δηλαδὴ ἀνάλογη μὲ τὴν ἀρχὴ τῶν Judices πὸν ἀντὶ καστελλάνων στέλλονταν στὶς ἐπαρχίες Ἀμαρίου καὶ Κάτω Σοβρίτου (Ἁγ. Βασιλείου)· πρβλ. Σ. Ξανθοῦ δίδη, Ἡ Ἑνετοκρατία κλπ. σ. 13 ὑποσ. 1.

³⁴) Σπάνιο ρῆμα ἀπὸ τὸ λατιν. tuor—tueri μὲ τὴν ἔννοια: ἐπιβλέπω, φροντίζω.

³⁵) Ἡ Signoria, τὸ Συμβούλιο δηλαδὴ πὸν ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τὸ ρέκτορα καὶ δυὸ συμβούλους (πβλ. Σ. Ξανθοῦ δίδη, ὅ.π. σ. 12), διόριζε τὸν Προβλεπτὴ τῶν Σφακιῶν, πὸν ἐδῶ ὀνομάζεται Judex. Ἀκριβέστερα ἡ δικαιοδοσία του καθορίζεται στὴν ἔκθεσι τοῦ Ἰωάν. Μοισενίγκο τοῦ 1589: «ἐκλέγεται ἀνὰ διετίαν μεταξὺ τῶν εὐγενῶν ἀποίκων τῶν κατοικοῦντων εἰς Χανία. Ὁδῖος ἔχει μεγαλυτέραν ἐξουσίαν ἐκείνης τὴν ὅποιαν ἔχουν οἱ κασελλάνοι τῶν κασελλίων τοῦ Βασιλείου, δυνάμενος νὰ καταδικάζῃ μέχρι 18 μηνῶν εἰς τὰ κάτεργα, εἰς δὲ τὰ ἀστικά νὰ κρίνῃ ἀνεξαργίτως ποσοῦ» (Σ. Γ. Σπανάκη, Μνημεῖα κλπ. τόμ.

vendo auctorità nella vita dell'huomo, per li errori suoi, le danno il castigo in danari, la qual cosa vedendo li malfattori, come con li danari medicano le sue male operationi, continuano da anno in anno in peggio: Di modo, che in poco tempo, se non si farà questo rimedio, ha da dishabitar totalmente questo luoco che restino li tristi, et che li buoni si istirpano, che sono servitori di San Marco, et Marangoni, calafati, et Maestri, che fanno il legname, et pegole, e quali sono stati sempre pronti nelli servitij delli Arsenali del Ser(enissimo) Principe nostro, con grandissimo vantaggio di danari. Al presente di nuovo habbiamo voluto noi poveri suoi servitori, con questa nostra supplicatione buttarsi sotto i piedi di V(ostra) S(ignoria) Ecc(ellentissima) con li giuocochi in terra; pregandola esser contenta di far, che questa nostra dimanda sia intesa presso il Ser(enissimo) N(ostro) Principe; mettendo sopra ciò V(ostra) S(ignoria) Ill(ustrissima) diligenza, et l'auctorità sua per noi suoi fidelissimi servitori, per ciò, che facendosi questo pare, che V(ostra) S(ignoria) Ecc(ellentissima) libera da gran schiavitù, et fastidij noi, et il suo luoco, che ne ha molto bisogno di esso per ogni sua occasione, et a V(ostra) S(ignoria) Ecc(ellen-

ἀνθρώπων γὰρ τὰ πταίσματά τους, τοὺς ἐπιβάλλον χρηματικὴ ποινὴ καὶ ἔτσι οἱ κακοποιοί, βλέποντας πὸς μὲ τὰ χρήματα μποροῦν νὰ ξεπληρώσουν τίς κακὰς πράξεις των, ἐξακολουθοῦν ἀπὸ χρόνον σὲ χρόνον νὰ κάνουν χειρότερα, ἔτσι πού, ἂν δὲν γίνει αὐτὴ ἡ θεραπεία, ἔχει νὰ ἐρημονθεῖ σὲ λίγο καιρὸ ὁλότελα ὁ τόπος αὐτός, γιὰ νὰ μείνουν οἱ κακοὶ καὶ νὰ ξεριζωθοῦν οἱ καλοί, πού εἶναι σὴν ὑπηρεσίᾳ τοῦ Ἁγίου Μάρκου, μαραγκοί, καλαφάτες καὶ μαστόροι, ἐργάτες τοῦ ξύλου καὶ τῆς ρετσίνας, πού πάντοτε προθύμα ὑπηρετήσαν στὰ ναυπηγεῖα τοῦ Γαληνότατου Ἄρχοντά μας, πρὸς μεγάλη χρηματικὴ ὀφέλειά του,

τώρα πάλι ἐμεῖς, οἱ ταπεινοὶ θεράποντές Του, μ' αὐτὴ μας τὴν αἴτησι θελήσαμε νὰ πέσομε στὰ πόδια τῆς Ἐξοχότητάς Σας μὲ τὰ γόνατα στὴ γῆ, παρακαλώντας Τὴν νὰ εὐαρεστηθεῖ καὶ νὰ ἐνεργήσει ἡ αἴτησί μας αὐτὴ νὰ εἰσακουστεῖ ἀπὸ τὸ Γαληνότατο Ἄρχοντά μας· καὶ νὰ προσθέσει πάνω σ' αὐτὸ ἡ Ἐκλαμπρότητά Σας τὴν ἐπιμέλεια καὶ τὸ κῆρος Τῆς γιὰ μᾶς τοὺς πιστότατους δούλους Τῆς, κι' ἔτσι πού, κάνοντας αὐτὸ ἡ Ἐκλαμπρότητά Σας, νὰ ἀποδειχθεῖ πὸς ἐλευθερώνει ἀπὸ μεγάλη σκλαβιὰ καὶ ἀναστατώσεις τόσοσιν ἐμᾶς ὅσο καὶ τὸν τόπο, πού ἔχει

I, σ. 8-9). Αὐτὸ πού ζητοῦν τώρα μὲ τὴν ἀναφορὰ οἱ Σφακιανοὶ εἶναι: α' ὁ Προβλεπτῆς τους νὰ εἶναι εὐγενὴς βενετὸς ἀπὸ τὴ Βενετία, καὶ β' ἡ ἐνίσχυσι τῆς ἐξουσίας του.

lissima affectionatissimam(en)te si offerimo, baciandole le mani.

Fu scritta alla Canea adli 22 ottobre 1594.

Io Paulo Scordilli scrivo, per nome del Cap(ita)n Calergi lignò³⁶ qualm(en)te afferma³⁷ ut s(upr)a³⁸.

Io Paulo Scordili affermo ut s(upr)a.

Io Papà Capudoca lignò Nod(ar)o affermo ut s(upr)a.

Io sud(ell)o Papà sottoscrivo per D(om)in)o Piero lignò, et afferma ut s(upr)a.

Io Gier(omi)m)o Scordilli sottoscrivo per nome del cap(ita)n Stratigò mio padre qual afferma ut s(upr)a.

Io Papà Nicolò Scordilli affermo ut s(upr)a.

Io Manusso lignò Alfieri del cap(ita)n Calergi hò sottoscritto.

μεγάλη ανάγκη ἀπ' αὐτὸ γιὰ κάθε περίπτωση· καὶ διατελοῦμε ἐξαιρετικὰ ἀφοσιωμένοι στὴν Ἐκλαμπρότητά Σας, φιλώντας Σας τὰ χέρια.

Γράφτηκε στὰ Χανιά στίς 22 τοῦ Ὀχτώβρη 1594.

Ἐγὼ Παῦλος Σκορδίλης γράφω στὸ ὄνομα τοῦ καπετὰν Καλέργη καὶ μαρκάρω (:) ἔτσι ποὺ βεβαιώνει ὡς ἀνωτέρω.

Ἐγὼ Παῦλος Σκορδίλης βεβαιώνω ὡς ἀνωτέρω.

Ἐγὼ Παπὰ Καπαδόκας μαρκάρω, νοτάρος, καὶ βεβαιώνω ὡς ἀνωτέρω.

Ἐγὼ ὁ ὡς ἄνω Παπὰς ὑπογράφω γιὰ τὸν κ.δρ. Πιέρο καὶ βεβαιώνει ὡς ἀνωτέρω.

Ἐγὼ Γερόννμος Σκορδίλης ὑπογράφω στὸ ὄνομα τοῦ καπετὰν Στρατηγοῦ, πατέρα μου, ποὺ βεβαιώνει ὡς ἀνωτέρω.

Ἐγὼ Παπὰ Νικολὸς Σκορδίλης βεβαιώνω ὡς ἀνωτέρω.

Ἐγὼ Μανουῖσος μαρκάρω, σημαιοφόρος τοῦ καπετὰν Καλέργη ὑπόγραφα.

³⁶⁾ Τὸ ἀπόγραφο ἀναγράφει καὶ ἐδῶ καὶ παρακάτω τὴ λέξη lignò. Ἐὰν πρόκειται περὶ τύπου τοῦ βενετ. ρήματος lignàr (linear) = μαρκάρω μὲ σπάγγο εὐθείες γραμμές, θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγηθεῖ: μαρκάρω. Τὸ ρῆμα δὲν θὰ ἦταν ἀταίριαστο στὴ γλῶσσα ναυπηγῶν καὶ τέτοιο ἦταν ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς Σφακιανούς. Δὲν θεωρῶ πιθανὸν ὅτι πρόκειται γιὰ λάθος τοῦ ἀντιγραφῆ ἀντὶ lignò (= ὑπογράφω), ἐπειδὴ ἀναφέρεται στὸ κείμενο τέσσερις φορές. Ἀνεξήγητος εἶναι ἐπίσης ὁ τονισμὸς ποὺ δίνει τύπο τρίτου ἐνικῆ προσώπου τοῦ passato remoto, ἀπαράδεκτον ἐδῶ.

³⁷⁾ Ἡ λέξη affermare (ἀφερμάρω) ἐπεκράτησε καὶ στὴν ὀρολογία κρητικῶν συμβολαίων· πρβλ. στὰ συμβόλαια τοῦ Ἀρετίου («Χριστιανικὴ Κρήτη» Α', σ. 242: «Ἐγὼ Γερμανὸς ἱερομόναχος ἀφερμάρω τὰ κάτωθεν»). Στὰ ἴδια συμβόλαια ἀπαντᾶται καὶ κοφερμάρω.

³⁸⁾ Ἡ λατινικὴ ἔκφραση ut supra ἐξακολουθεῖ ἀκόμη: αἱ σήμερα νὰ

Io Papà Janni Scordilli affermo ut s(ubr)a.
Io Panfilo Scordilli cap(itan)o stratigio ho sottoscritto.
Io Papà Ja(n)ni ho sottoscritto per nome di D(ominio) (?) Giorgi Vacichi, et afferma ut s(ubr)a.
Io Polo Polopulo Cap(itan)o affermo ut s(ubr)a.
Io Giorgi Scordili Nod(ar)o dell' Imperial auctorità³⁹ ho sottoscritto.
Io Stratti Scordilli sottoscrivero.
Io Cost(anti)n Scordilli sottoscrivero.
Io Papà Cost(anti)n Eulogine affermo.
Io Papà Cost(anti)n scrivo per nome del cap(ita)n Giorgio Cazzaneva, et afferma ut s(ubr)a.

Ἐγὼ Παπὰ Γιάννης Σκορδίλης βεβαιῶνω ὡς ἄνωτέρω.
Ἐγὼ Πάμφιλος Σκορδίλης καπετὰν στρατηγὸς ὑπόγραφα.
*Ἐγὼ Παπὰ Γιάννης ὑπόγραφα στὸ ὄνομα τοῦ κύριου Γιώργου Βασιί-
 κη καὶ βεβαιώνει ὡς ἄνωτέρω.*
Ἐγὼ Πῶλος Πολόπουλος καπετάνιος βεβαιῶνω ὡς ἄνωτέρω.
*Ἐγὼ Γιώργης Σκορδίλης, νοδάρως τῆς αυτοκρατορικῆς ἐξουσίας
 ὑπόγραφα.*
Ἐγὼ Στρατῆς Σκορδίλης ὑπογράφω.
Ἐγὼ Κωνσταντῖνος Σκορδίλης ὑπογράφω.
Ἐγὼ Παπὰ Κωνσταντῖνος Εὐλόγιнос βεβαιῶνω.
*Ἐγὼ Παπὰ Κωνσταντῖνος γράφω στὸ ὄνομα τοῦ καπετὰν Γιώργου
 Κατσαρέβα καὶ βεβαιώνει ὡς ἄνωτέρω.*

χρησιμοποιεῖται σὲ δικαστικά ἔγγραφα στὴ Γαλλία (βλ. Petit Larousse illustré : allocutions).

³⁹⁾ Γιὰ τὴν καταγωγή τῶν Σκορδιλῶν ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς ἀρχοντόπου-
 λους βλ. Σ. Ξανθοῦδίδη, Τὸ δίπλωμα (προβελέγιον) τῶν Σκορδιλῶν Κρή-
 τῆς, ΕΕΚΣ, Β', σ. 300. Στὰ συμβόλαια τοῦ Ἀρετίου («Χριστ. Κρήτη» Α') εἶ-
 ναι συνηθέστατη ἡ ἔκφραση : «νοτᾶρος τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας», δηλαδὴ δημό-
 σιος συμβολαιογράφος καὶ : «νοτᾶρος τῆς ἀποστολικῆς καὶ βασιλικῆς ἐξουσίας», ἢ
 «νοτᾶρος πομπλικος». Σὲ συμβόλαια τοῦ 1447 (Β. Ψιλᾶκη, Ἱστορία τῆς Κρή-
 τῆς, Χανιά 1909, τόμ. Β', παράρτημα, σ. 98) ἀναφέρεται : «νοτᾶρος ἱμπε-
 ριάλης», δηλαδὴ αυτοκρατορικὸς ἢ τῆς αυτοκρατορικῆς ἐξουσίας. Ἡ ἔκφρα-
 ση αὐτὴ εἶναι ὑπόλειμμα τῆς βυζαντινῆς Ἀυτοκρατορίας, ποὺ διατηρήθηκε στὰ
 Σφακιά καὶ στὴν περίοδο τῆς βενετσάνικης κατοχῆς : «Ὅντοι (οἱ Σφακιανοὶ) θεω-
 ροῦν ἑαυτοὺς εὐγενεῖς τῆς Βυζαντινῆς Ἀυτοκρατορίας, διότι ὁ αυτοκράτωρ τῶν Ἑλ-
 λήνων τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶχε παραχωρήσει εἰς αὐτοὺς προνόμια τὰ ὅποια
 διατηροῦν ἀκόμη καὶ σήμερον» (βλ. Ἐκθεση τοῦ Φ. Πασκουαλίγκο, 1594 στὸ :
 Σ. Γ. Σπανᾶκη, Μνημεῖα κλπ. τόμ. ΙΙ).

Io Micheletto Papadopulo sottoscrivo, et affermo ut s(upra).

Io cap(ita)n Ianni Patero Gazzulli sottoscrivo per nome mio et per nome del cap(ita)n Vardi mio m(issie)r⁴⁰ et affermo ut s(upra).

Io lionin Stratigò scrivo per nome di Micali papadopulo ditto Vrexì figl(i)o di Nicola samaritti, il quale per nome suo, et per nome delli altri della sua prole supplica, et afferma quanto nella presente supplica appar.

Io leonin soprad(ett)o scrivo per nome di Nicola Papadopulo d(ill)o alivecri⁴¹ Alfier, il quale supplica per nome suo, et per li altri della sua prole quanto di sopra si contien.

Il⁴² scrive per nome di Giorgilà Papadopulo Papagliò Giorgilà, et con gran instantia supplica quanto nella presente supplicatione si contien.

Et perchè non sa niun di loro scriver ha scritto io essendo così pregato da loro.

Ἐγὼ Μιχελῆτος Παπαδόπουλος ὑπογράφω καὶ βεβαιῶνω ὡς ἄνωτέρω.

Ἐγὼ καπετὰν Γιάννης Πάτερος Κατσούλης ὑπογράφω στὸ ὄνομά μου καὶ στὸ ὄνομα τοῦ καπετὰν Βαροδῆ, τοῦ πεθεροῦ μου (;), καὶ βεβαιῶνω ὡς ἄνωτέρω.

Ἐγὼ Λιονῆς (Λεωνίδας) Στρατηγὸς γράφω στὸ ὄνομα τοῦ Μιχάλη Παπαδόπουλου, τοῦ ἐπιλεγόμενου Βρέξη, γιου τοῦ Νικόλαου Σαμαρίτη, πού, στὸ ὄνομά του καὶ στὸ ὄνομα τῶν ἄλλων τῆς γενιάς του, αἰτεῖται καὶ βεβαιώνει, ὅσα ἀναφέρονται στὴν αἴτηση τούτη.

Ἐγὼ ὁ ὡς ἄνω Λιονῆς γράφω στὸ ὄνομα τοῦ Νικολάου Παπαδόπουλου, τοῦ ἐπιλεγόμενου Ἀλιβεζοῦ Σημαιοφόρου, πὸν αἰτεῖται στὸ ὄνομά του καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους τῆς οἰκογένειάς του, ὅσα ἀναφέρονται παραπάνω.

Ἔτσι γράφει στὸ ὄνομα τοῦ Γιωργιλᾶ Παπαδόπουλου ὁ Παπαλιὸς Γιωργιλᾶς καὶ παρακαλεῖ θεομὰ γιὰ ὅσα περιέχονται στὴν παρούσα αἴτηση.

Καὶ ἐπειδὴ κανεὶς ἀπ' αὐτοὺς δὲν ξέρει γραφῆ ἔγραψα ἐγὼ παρακληθεὶς ἀπ' αὐτοὺς.

⁴⁰⁾ Ὑποθέτω πὼς πρόκειται γιὰ τὴ λέξη *missier*, τίτλο πὸν χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὸν πατέρα, τὸν πεθερὸ ἢ τὸν ἄνωτερο σὲ στρατιωτικὴ ἱεραρχία.

⁴¹⁾ Πρόκειται γιὰ παρωνύμιο; πρβλ. τὸ παραπάνω; ditto *vrexì*.

⁴²⁾ Ὑποθέτω ὅτι τὸ *il* εἶναι τὸ λατινικὸν *ita* (= ἔτσι).

Β Ι Β Λ Ι Ο Κ Ρ Ι Σ Ι Α Ι

Π. Π ρ ε β ε λ ά κ η : Θεοτοκόπουλος. *Τὰ βιογραφικά*. Ἔκδ. «Ἐετός», Ἀθήνα 1942· σελ. 80 μεγ., σελ. 174 + 32 πίνακες ἔξω κειμένου.

Ἡ παράδοση τύχη, ποὺ εἶχεν ἡ δόξα τοῦ μεγάλου κρητικοῦ ζωγράφου στὴ χώρα ποὺ ἔζησε καὶ δούλεψε τὸ μεγαλειότερο μέρος τῆς ζωῆς του, βύθισε στὴν ἀφάνεια τὰ περιστατικά τοῦ βίου του. Πρὶν ἀπὸ πενήντα-ἑξήντα χρόνια δὲν ἤξεραν καλὰ καλὰ τὴν πατρίδα του, ποιά ἐποχὴ ἔζησε, σὲ ποιὲς χώρες ταξίδεψε, σὲ ποιά πόλη ἔμεινε καὶ τί ἔργα ἔκανε. Ἔπρεπε νὰ γίνῃ ἡ ἐπανάσταση στὴν εὐρωπαϊκὴ ζωγραφικὴ τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰώνα, ποὺ ἀνύψωσε τὶς καθαρὰ ζωγραφικὲς ἀξίες, γιὰ νὰ ἀπαλλαγῶν οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς ἀκαδημαϊκῆς καὶ φυσιοκρατικῆς καλαισθησίας, καὶ ἔτσι νὰ μπορέσουν νὰ γυρίσουν τὰ μάτια ἐλεύθερα καὶ ἀνήσυχα σὲ παλιότερες παραγνωρισμένες δημιουργίες. Σ' αὐτὴ τὴ γενικὴ ἀναθεώρηση τῶν ἀξιῶν ποὺ ἀποκατάστησε τὴ βυζαντινὴ καὶ γενικώτερα τὴ μεσαιωνικὴ ζωγραφικὴ καὶ τὴν τέχνη τῶν μεγάλων ζωγράφων τῆς πρώιμης Ἀναγέννησης, ποὺ ἀποκαλοῦσαν περιφρονητικὰ «*primitifs*», ὀφείλεται ἡ καθυστερημένη ἀνακάλυψη καὶ ἀποκατάσταση τοῦ Δομήνικου Θεοτοκόπουλου.

Ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦτο παρακινήθηκαν Ἴσπανοὶ ἐπιστήμονες νὰ ἐρευνήσουν τὰ σχετικὰ μὲ τὸ μεγάλο πνεῦμα ποὺ ἀποκαλύπτονταν ἄλλη μιὰ φορὰ στὸν κόσμον. Ὁ Μ. Κοσσίο ἔθεσε τὸ 1908 μὲν τὰ σχετικὰ προβλήματα ποὺ ἔπρεπε νὰ λυθοῦν, συγκεντρώνοντας ὅσες πληροφορίες βρῆκε σὲ ἔγγραφα καὶ σὲ παλιὰ βιβλία, σύγχρονα ἢ μεταγενέστερα τοῦ ζωγράφου, καὶ σημειώνοντας τὸ γνωστὸ ὡς τότε ἔργο του. Ἐξ ἄλλου οἱ ἀρχαιοδιφικὲς ἐρευνες τοῦ F. de Borja de San Roman (1910 καὶ 1927) ἔδωσαν ἀφθονὰ τὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴ ζωὴ του στὸ Τολέδο : συμφωνητικὰ μὲ τοὺς παραγγελιοδότες του, δίκες, διαθήκες, καταλόγους τῶν πραγμάτων του, καὶ ἄλλα χρήσιμα στοιχεῖα. Ὅλα αὐτὰ τὰ ἔγγραφα ἀποτελοῦν μιὰ πλούσια πηγὴ, ἀπ' ὅπου μαθαίνομε εἴτε ἄμεσα εἴτε ἔμμεσα, ποῦ καὶ πότε γεννήθηκε καὶ πέθανε, ὅπου βρῆσκαμε ἐνδείξεις ἀφθονες γιὰ τὸ χαρακτῆρα του, γιὰ τὸ κῦρος του, γιὰ τὶς σχέσεις του. Γενικά, χάρις σ' αὐτὰ, εἴμαστε σήμερα κατατοπισμένοι γιὰ τὴν ἰδιωτικὴ καὶ δημόσια ζωὴ τοῦ Δομήνικου στὴν Ἰσπανία ἀπὸ τὸ 1577 ὡς τὸ 1614.

Γιὰ τὴ διαμονή του στὴ Ρώμη (1570 - 1576) ἔχομε ἐλάχιστες μαρτυρίες (δύο γράμματα τοῦ Κλόβιο καὶ τὸ χειρόγραφο τοῦ Μαντσίνι) καὶ γιὰ τὴ ζωὴ του στὴ Βενετία καὶ στὴν Κρήτη καμιὰ ἄμεση πληροφορία δὲν ὑπάρχει.

Ὁ κ. Π. Πρεβελάκης ἀσχολήθηκε μὲ τὸ χρήσιμο ἔργο νὰ συγκεντρώσει καὶ νὰ δώσει στὴ γλώσσα μας ταξινομημένα τὰ ἔξακριβωμένα αὐτὰ στοιχεῖα. Καὶ εἶναι χρήσιμο τὸ ἔργο, γιὰτὶ οἱ βιβλιοθῆκες στὸν τόπο μας στεροῦνται τὰ ἀπαραίτητα βιβλία, τοῦ Κοσσίου, τοῦ Σ. Ρομίν, ἀλλ' ἀκόμη καὶ τὸν κατάλογο τοῦ Α. Λ. Mayer, ποὺ εἶναι δυσεύρετα, καὶ ἔτσι ὅποιος θελήσει νὰ κατατοπισθῆ στὰ σχετικὰ μὲ τὸν Θεοτοκόπουλο, θὰ βρῆ στὸ βιβλίον τοῦ κ. Πρεβελάκη ἕνα χρήσιμο ὁδηγὸ γιὰ τὴ μελέτη τῶν βιογραφικῶν στοιχείων, ποὺ μπορεῖ ν' ἀναπληρώσει μερικὰ τὴν ἔλλειψη τῶν πρώτων πηγῶν καὶ τῶν κυριωτέρων βοηθημάτων.

Ἡ σύνθεση τοῦ βιβλίου εἶναι ἀπλῆ. Τὰ κεφάλαια ἀνταποκρίνονται στὶς κύριες περιόδους τῆς ζωῆς τοῦ Θεοτοκόπουλου καὶ σ' ὅ,τι τὸν ἀφορᾷ: Κρήτη, Ἰταλία, Ἰσπανία (τὰ κύρια ζωγραφικὰ ἔργα), ὁ Γκρέκο στὸ Τολέδο (τὸ σπίτι του, τὸ ἀνθρώπινο περιβάλλον), ὁ Λομίνικος Γκρέκο (ἡ θρησκεία του, ὁ ἑλληνισμὸς του, ἡ παιδεία του κλπ.), τὰ στερνὰ τοῦ Γκρέκο.

Σὲ κάθε κεφάλαιο συναρμολογοῦνται οἱ σχετικὲς πληροφορίες, ποὺ συνοδεύονται καμιὰ φορὰ ἀπὸ περίληψη τῆς πηγῆς ἢ καὶ ἀπὸ τὴν παράθεση ὀλοκλήρου τοῦ κειμένου της. Ἐπειδὴ, φυσικὰ, ὁ κ. Πρεβελάκης δὲν εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ κατάγινε νὰ χρησιμοποιήσῃ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ, ἀναγκάζεται νὰ ἐπαναλαμβάνει συχνὰ τὶς γνώμες τῶν ξένων μελετητῶν καὶ ἰδίως τοῦ Κοσσίου καὶ τοῦ Σ. Ρομίν καὶ μάλιστα δὲν διστάζει νὰ μεταφράζει, ἂν τὸ κρίνει σκόπιμο, σελίδες ὀλόκληρες ἀπὸ τὶς ἐργασίες τους. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ παραπομπὴ στοὺς συγγραφεῖς γίνεται μὲ πολλὴν εὐσυνειδησία. Ἀπ' τὴν ἄλλη μεριὰ ὁ συγγραφεὺς ἀποφεύγει—ἔξω ἀπὸ μιὰ περίπτωσιν—συστηματικά, ὄχι μόνον νὰ ζητήσῃ προσωπικά του συμπεράσματα, ἀλλὰ καὶ νὰ συσχετίσῃ ὀπωσδήποτε τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα μὲ τὴ μορφολογία τοῦ ζωγραφικοῦ ἔργου. Ἔτσι ἡ ἐργασία αὐτὴ δὲν ἀποτελεῖ κριτικὴ βιογραφία, ἀλλὰ τείνει νὰ πάρῃ τὴ μορφή μιᾶς ἐκλαϊκευμένης συλλογῆς τῶν βιογραφικῶν δεδομένων γιὰ τὸν Θεοτοκόπουλο. Ὁ κ. Πρεβελάκης ὅμως τὴ θέλει «*ἀδυστηρὰ ἱστορικὸ ἔργο*», ὅπου ἀποφεύγει «*τὶς περιπλανήσεις σὲ εἰκασίες καὶ ὑποθέσεις, ἀκόμα καὶ σὲ ἐρμηνεῖες ποὺ μοιάζουν νόμιμες*» (σελ. 13). Ἀπὸ ἕνα ἀδυστηρὰ ἱστορικὸ ἔργο δὲν πρέπει νὰ λείπουν οἱ εἰκασίες καὶ οἱ ἐρμηνεῖες, δηλαδὴ ἡ κριτικὴ θεώρηση τῶν δεδομένων καὶ ἡ ἐρμηνευτικὴ προσφορὰ καινούργιων στοιχείων, φθάνει νὰ γίνε-

ται με μέθοδο αὐστηρή. Δὲν εἶναι ἱστορική αὐστηρότητα ἢ ἀπλὴ παρ-
 αθήσεω τῶν πληροφοριῶν καὶ ἡ συγκέντρωσις μερικῶν ξένων γνωμῶν.
 Καὶ τοῦτα, γὰρ νὰ μὴ γίνεταί σύγχυσις ὡς πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις ποῦ
 πρέπει νὰ ἔχει κανένας ἀπὸ τὸ βιβλίον αὐτό,

Σὲ μιὰ μελέτη τοῦ εἴδους αὐτοῦ, ποῦ δὲν ἔχει τὴν ἀξία προσω-
 ρῆς προσωπικῶν σκέψεων ἢ ἐριμηνείας τοῦ ἔργου, ἀλλὰ κυρίως συλλε-
 κτικῆς ἐργασίας ἀπὸ βοηθήματα, προβάλλουν ἐντονώτερα ὁρισμέναι
 ἀπαιτήσεις μεθόδου, ἀκόμη καὶ ὅταν ἀπευθύνεται σ' εὐρύτερον κοινόν.
 Στὶς ἀπαιτήσεις αὐτὰς δὲν ἀνταποκρίνεται ἡ ἐργασία τοῦ κ. Πρεβε-
 λάκη καὶ οἱ γενικὲς τῆς γραμμῆς, μὰ καὶ οἱ λεπτομέρειαι. Παντοῦ
 εἶναι φανερὴ κάποια ἀπειρία τοῦ συγγραφέα νὰ κινηθῇ ἀνάμεσα σὲ
 πληροφορίες καὶ γνώμας διάφορας, σὲ παραπομπὰς καὶ βιβλιογραφίας,
 νὰ παραθέσει τὸ οὐσιώδες γὰρ τὴν ἔρευνα καὶ νὰ παραλείπει τὸ ἐπυ-
 σιῶδες, νὰ ὀργανώσει ἔτσι τὸ ὕλικόν του, ὥστε νὰ μὴ ἐπαναλαμβάνει
 συχνὰ τὰ ἴδια πράγματα. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἀκόμη ἡ μεγάλη ἐμ-
 πιστοσύνη του στὸ κῶρος τῶν ξένων μελετητῶν. Αὐτὰ δύνουν στὴν ἐρ-
 γασία μιὰν ἀπόχρωσιν ἐρασιτεχνισμοῦ.

Οἱ παρακάτω σποραδικαὶ παρατηρήσεις καὶ συμπληρώσεις σκοπὸν
 ἔχουν νὰ δεῖξουν τὸν τρόπο τῆς ἐργασίας τοῦ συγγραφέα, σύγχρονα
 ὅμως καὶ νὰ βοηθήσουν ὅποιον θὰ ἠθέλε νὰ προχωρήσει στὸ θέμα.

Ἐστὶ σημειωθῆ ὅτι ἡ μόνη περίπτωσις, ὅπου ὁ συγγραφέας βγαίνει
 ἀπὸ τὴν οὐδέτερον στάση του ἀπέναντι οἱς ξέναι γνώμααι, εἶναι στὸ
 κεφάλαιον γὰρ τὴν πατρίδα καὶ τὸ γένος τοῦ Θεοτοκόπουλου. Ἐκεῖ συ-
 ζητεῖ πολὺ ἀναλυτικὰ (σ. 30-39) καὶ σωστὰ ἀπορρίπτει τὴν περίεργον
 πραγματικὰ ὑπόθεσιν, ποῦ ἔτεινε νὰ καθιερωθῆ, ὅτι τὸ Φόδελε ἦταν ἡ
 πατρίδα του, ἐνῶ δέχεται τὴ μαρτυρημένη ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸ Θεοτοκό-
 πουλον καταγωγὴν τοῦ ἀπὸ τὸ Ἡράκλειον. Ὅσο γὰρ οἱ περιλάληται σχέ-
 σεαι μετὰ τὴν οἰκογένειαν Θεοτόκην, νομίζω ὅτι ἡ γνώμη τοῦ κ. Κ. Δ.
 Μέρτζιου (Θ. Φλαγγίνης καὶ ὁ μικρὸς Ἑλληνομονήμων, Ἀθήναι
 1939, σ. 189-190), ὅτι τὸ ἐπίθετον Θεοτοκόπουλος προέρχεται ἀπὸ τὸ
 βαφτιστικὸν ὄνομα Θεοτόκης, εἶναι ἡ μόνη σωστή. Ἐδῶ πρέπει
 νὰ προσθέσω ὅτι τὸ ἐπίθετον αὐτὸ ἀπαντᾷ στὴν Κρήτην, στὸ Σέλιον,
 ἠδὲ σὲ μιὰ ἐπιγραφὴν τοῦ 1488· ἀνάμεσα σὲ ἄλλοις ἀφιερωτὰς μιᾶς
 ἐκκλησίας βρισκομε καὶ τὴ Μάρθα Θεοτοκοπούλινα (βλ. G.
 Gerola, Monumenti Veneti nell' Isola di Creta, IV, Βενετία
 1932, σ. 471). Εἶναι ἀπίθανον νὰ ἔχει ἡ Μάρθα ὅποιαδήποτε συγγέ-
 νεια μετὰ τὸ ζωγράφον, φανερόναι ὅμως ἡ ἐπιγραφὴ ὅτι γὰρ τοὺς ἴδιους
 λόγους δημιουργήθηκε σὲ δυὸ διαφορετικὰ σημεῖα τὸ ἴδιον ἐπώνυμον.

Στὸ σύντομον κεφάλαιον γὰρ τὸν Θεοτοκόπουλον στὴ Βενετία, ἔπρεπε
 νὰ σημειωθῆ ἡ ἀρνητικὴ διαπίστωση ἀπὸ τὶς ἐρευναι τοῦ κ. Μέρτζιου,

ὅτι δὲν βρέθηκαν ὡς τώρα ἴχνη του οὔτε στὸ Μητροῶο, οὔτε στὰ Πρακτικὰ τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος Βενετίας. (Δὲν μιλοῦν γιὰ τὰ Κρατικὰ Ἐργεῖα τῆς Βενετίας, γιατί αὐτὰ εἶναι ἀνεξάντλητα: βλ. Μέρτζιος, σ. 186-187). Γενικὰ ἡ πολύτιμη ἐργασία τοῦ κ. Μέρτζιου, δὲν χρησιμοποιήθηκε ὅσο ἔπρεπε: π.χ. τὰ ἐξαίρετα πορίσματα τῆς γιὰ τὸν Μανούσο Θεοτοκόπουλο (Μέρτζιος σ. 186-202) μεταφέρονται στὸ βιβλίον τοῦ κ. Π. μὲ τὴν αὐτολεξεί ἀναδημοσίευση ἐνὸς σημειώματος καθημερινῆς ἐφημερίδας, γραμμένο μὲ βάση ἓνα ἄλλο σημείωμα τοῦ κ. Μέρτζιου, καὶ ὅχι κατ' εὐθείαν ἀπὸ τὸ βιβλίον, ὅπου βρίσκεις τὴν ὑπεύθυνη καὶ ἐπιστημονικὴ ἐκθεση τῶν πορισμάτων του.

Χρήσιμοι εἶναι οἱ κατάλογοι τῶν ἔργων τοῦ Θ. Ὁ κατάλογος τῆς Ἰταλικῆς του περιόδου συνοδεύεται καὶ ἀπὸ τὶς σχετικὲς χρονολογήσεις ἐγκύρων μελετητῶν, πού συχνὰ δὲν συμφωνοῦν μεταξύ τους. Στὰ ἰσπανικὰ ἔργα ὅμως δὲν ἀκολουθεῖται τὸ ἴδιο σύστημα: δίνεται μιὰ χρονολογία χωρὶς καμμιά ἐνδειξη τοῦ ὑπεύθυνου γι' αὐτήν. Θὰ θέλαμε ἀκόμα νὰ ξέρομε, ἂν ἡ ἐπιλογή τῶν ἔργων πού ἀναφέρονται ὀφείλεται στὴν προσωπικὴ ἐκτίμηση τοῦ σ. ἢ ἀπλῶς βασίζεται στὸ κῦρος ξένων μελετητῶν. Ἐάν συμβαίνει τὸ πρῶτο, θὰ πρέπει νὰ ἔχομε καὶ κάποια δικαιολογία, τουλάχιστον γιὰ τὰ πρῶτα ἀμφισβητούμενα ἔργα, ἂν εἶναι τὸ δεύτερο, δὲν θὰ πρέπει νὰ παραλείπονται ἔργα πού πρότεινε ὁ Α. L. Mayer ν' ἀποδοθοῦν στὸν Θ. καὶ πού δὲν ὑπάρχουν στὸν Κατάλογόν του τοῦ 1926 (βλ. *Burl. Magazine*, 74, I, 1939, σ. 29 κ.έ.). Πάντως δὲν μποροῦν νὰ λείψουν ἀπὸ μιὰ τέτια ἀναγραφή οἱ δυὸ πίνακες πού ἀνακαλύφθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ κατὰ τὸν ἐμφύλιον πόλεμον τῆς Ἰσπανίας καὶ πού δὲν ἀναφέρονται σὲ κανένα παλιότερον κατάλογον (βλ. *Chr. Zervos*, *Les oeuvres de Greco en Espagne*, Παρίσι 1939, πίν. 216-220). Ἐπίσης ἀξιοσημείωτος εἶναι ὁ μικρὸς πίνακας πού βρέθηκε τελευταῖα σὲ μιὰ ἰδιωτικὴ συλλογὴ στὴ Γερμανία, καὶ πού ὁ Kehrer ἀποδίδει στὰ νεανικὰ χρόνια τοῦ Θ. Παριστάνει τὴν Δεύτερη Παρουσία καὶ μοιάζει πολὺ μὲ τὸ Τρίπτυχον τῆς Μοδένας (βλ. *H. Kehrer*, *Ein neuer Greco*, περιοδ. «*Pantheon*», 1940, Νοέμβρ., σ. 250-252). Προσθέτομεν ἀκόμα καὶ ἄλλα ἔργα πού ἀποδόθηκαν στὸν Θ. μ' ἐπιτυχία ἀπὸ τὸν Α. L. Mayer (*Burl. Mag.* T. 77, N. 452, Νοέμβρ. 1940, σ. 164 κ.έ.) καὶ τὸν T. Borenius (*Burl. Magaz.* T. 78, N. 458, Μάιος 1941, σ. 139-143).

Τὰ κεφάλαια Κρήτη καὶ Ἰταλία συνοδεύει ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία, ἀρκετὰ ἐκτενής, καὶ στὸ τέλος τοῦ βιβλίου προστίθεται ἡ γενικὴ βιβλιογραφία. Ἐάν ἡ βιβλιογραφία σκοπὸ ἔχει νὰ καθοδηγήσει τὸν μελετητὴ, εἶναι ἀπαραίτητον νὰ εἶναι κριτικὴ. Τοῦτο δυστυχῶς δὲν γίνεται ἐδῶ, καὶ ἔτσι μπαίνουν στὴν ἴδια σειρά βασικὲς μελέτες σὰν τοῦ

Dworjak ἢ τοῦ Vollmer μὲ πλῆθος ἄλλες ἀσήμαντες, χωρὶς καμμιὰ διάκριση. Ὁ ἀπληροφόρητος ἀναγνώστης βέβαια, δὲν μπορεῖ νὰ κυττάξει μόνος του ὅλες τὶς ἐργασίες γιὰ νὰ βρεῖ ποιὰ θὰ τοῦ εἶναι χρήσιμη. Ἄλλὰ στὰ βιβλιογραφικὰ τοῦ κ. Π. λείπει ἀκόμα καὶ μιὰ συστηματικὴ εἰδολογικὴ κατάταξη. Π.χ. θὰ ἔπρεπε τουλάχιστον νὰ σημειωθοῦν χωριστὰ οἱ μελέτες ποὺ ἀφοροῦν τὴν Κρητικὴ ζωγραφικὴ γενικὰ καὶ χωριστὰ αὐτὲς ποὺ ἐξετάζουν τὸ εἰδικὸ θέμα τῶν σχέσεων τοῦ Θ. μὲ τὴ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ. Στὶς πρώτες δὲν ἔπρεπε νὰ λείψει τοῦ G. Millet, *Recherches sur l'Iconographie de l'Évangile*, Παρίσι 1916, ὅπου γιὰ πρώτη φορὰ καθορίζονται οἱ χαρακτῆρες τῆς Κρητικῆς σχολῆς, τοῦ Ἄ. Ξυγγοπούλου: Κατάλογος τῶν εἰκόνων τοῦ Μουσείου Μπενάκη, Ἀθήναι 1935, καὶ 1ον Συμπλήρωμα, Ἀθήναι 1939, ποὺ εἶναι ἡ ἐπιστημονικώτερη σχετικὴ ἐργασία, καὶ τῶν Wulff-Alprato, *Denkmäler der Ikonenmalerei*, Hellegerau 1925. Στὴ γενικὴ βιβλιογραφία δὲν σημειώνεται ὅτι τὴν πληρέστερη καὶ πρὸ συγχρονισμένη βιβλιογραφία γιὰ τὸ θέμα παρέχει τὸ ἄρθρο τοῦ Vollmer, *Theotokopulos*, στὸ *Thieme-Becker*, *Allgemeines Lexikon der Bild. Künstler*, τ. 39, Λειψία 1939, σ. 4-12. Γιὰ τὴν ἱστορία τῶν ἐλληνικῶν μελετῶν γύρω στὸ Θ. σημειώνομε τοῦ Σ. Μ. Καλούτση, σημεῖωμα στὸ περιοδικὸ «Νέα Πανδώρα», (τόμος 6ος φύλ. ρλδ', Ὀκτώβριος 1855, Ἀθήναι, σ. 379), γιὰ τὸν Δομήνικον Θεοσκόπουλον ἢ Θεοτοκόπουλον καὶ τοῦ Κ. Σάθα, «Νεοελληνικὴ Φιλολογία», ἐν Ἀθήναις, 1868, σ. 224-226. Τὶς βιβλιογραφικὰς αὐτὰς παρατηρήσεις καὶ ὑποδείξεις τὶς ἐπιβάλλει ἡ σημασία ποὺ παίρνει ἡ ἀναγραφὴ τῶν βοηθημάτων σὲ μιὰ προπαιδευτικὴ ἐργασία τοῦ εἴδους αὐτοῦ.

Τὸ βιβλίον παρουσιάσθηκε μὲ ἀσυνήθιστη γιὰ τὶς περιστάσεις πολυτέλεια καὶ ἀποτέλεσε μιὰν ἀξιόλογη γιὰ τὸν τόπο μας προσπάθεια γιὰ ἔκδοση βιβλίου τέχνης. Ἐξαιρετὴ εἶναι ἡ τυπογραφικὴ σύνθεση ποὺ ὀφείλεται στὴν καλαισθησία τοῦ κ. Γιάννη Κεφαλληνοῦ. Ἐπειδὴ ὅμως στὴν Ἑλλάδα τὸ εἶδος αὐτὸ τοῦ βιβλίου βρῖσκεται στὴν ἀρχὴ του, πρέπει νὰ ποῦμε πὼς ἦταν ἄστοχη ἡ βαθυτυπία γιὰ τοὺς ἔξω κειμένου 32 πίνακες. Ἡ τεχνικὴ αὐτὴ εἶναι πολὺ κατάλληλη γιὰ περιοδικὰ μεγάλης κυκλοφορίας, ἀλλὰ ἐντελῶς ἀκατάλληλη γιὰ καλλιτεχνικὰ βιβλία, καὶ τοῦτο γιὰτὶ χάνονται οἱ λεπτομέρειες. Μάλιστα στὴν προκειμένη περίπτωσι, ὅλη ἡ σκᾶλα τῶν τόνων περιορίζεται σὲ δυὸ ἢ τρεῖς τὸ πολὺ, καὶ αὐτὸ δημιουργεῖ δυσάρεστη σκληρότητα καὶ ἀσάφεια. Ἡ τοιχογραφία μένει πάντα ἡ μόνη ἀρμόδια τεχνικὴ, ἀφοῦ ἡ φωτοτυπία δὲν ἐφαρμόζεται ἀκόμα ἐδῶ, καὶ τὴ σύγκριση μπορεῖ νὰ τὴν κάνει εὐκόλα ὁ καθένας παραβάλλοντας τὸ ὥραϊο ἐξώφυλλο τοῦ

βιβλίου (τοιχογραφία) με τούς βαθυτυπικούς λίνιακες.

Οἱ ἐλλείψεις ποὺ σημειώσαμε δείχνουν ὅτι ἡ ἐργασία τοῦ κ. Π. δὲν ἀνταποκρίνεται σ' ὅλες τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ ἐκδοτικῆς ἀπαιτήσεις τοῦ εἶδους τῆς. Πρέπει ὁμως νὰ σημειωθῇ ὅτι γιὰ τοῦτο δὲν παύει νὰ εἶναι χρήσιμη, ὄχι μόνον γιὰ τούς λόγους ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ μὲ τὸ περιποιημένο τῆς γράφιμο καὶ μὲ τὴ φροντισμένη τῆς ἐμφάνιση, προκαλεῖ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κοινοῦ γιὰ τὰ ζητήματα τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης καὶ εἰδικώτερα γιὰ τὸ ἔργο τοῦ μεγάλου Ἑλληνα.

Ἰανουάριος 1943

M. XATZHDAKHS

Const. Dem. Ktistopoulos, *A contribution to the problem of the Minoan script*, Athens 1945.

Κωνστ. Δημ. Κτιστοπούλου, *Παρατηρήσεις τινές ἐπὶ τῆς μινωικῆς γλώσσης*. (Μελέτη ὑποβληθεῖσα εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν τῇ 10ῃ Μαρτίου 1947). Πολυγραφημένη ἔκδοσις.

Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἐπιστῆμη ὄχι ὀλίγα ὀφείλει εἰς ἐρασιτέχνας, οἱ ὅποιοι ὠδηγήθησαν εἰς τὴν ἐπιτυχίαν ὑπὸ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ, τῆς αἰσιοδοξίας καὶ τῆς καλῆς τύχης των. Οὐχὶ σπανίως ἀπετόλμησαν ὅ,τι ὀσκειτικισμὸς καὶ ἡ περὶνοια δὲν ἐπέτρεπον εἰς ἐπιστήμονας νὰ ἀποτολήσουν καὶ ἡ τύχη ὡς τολμηροὺς τούς ἠνόνησε. Εἰς τὸ κεφάλαιον τῆς ἀναγνώσεως τῶν ἀρχαίων ἀγνώστων γραφῶν ὀρθῶς ὑπεροαμίσθη καὶ ὑπ' ἄλλων καὶ ὑπὸ τοῦ Σπ. Μαρινάτου (βλ. ἀνωτέρω σελ. 377), ὅτι εἰς ἐρασιτέχνας ὀφείλονται τὰ πρῶτα θετικὰ ἀποτελέσματα.

Θὰ ἦτο λοιπὸν ἀγνωμοσύνη ἐκ μέρους τῆς ἐπιστῆμης, ἂν αἴτη δὲν ἀπέβλεπε μὲ συμπάθειαν πρὸς τὴν προσπάθειαν ἐκείνων, οἱ ὅποιοι, χωρὶς νὰ εἶναι εἰδικοὶ ἐπιστήμονες, θυσιάζουν τὸ πλεῖστον τοῦ χρόνου των διὰ νὰ εὔρουν ἢ πλησιάσουν πρὸς τὴν λύσιν προβλήματος σφόδρα ἀπελπίσαντος τούς εἰδικούς, οἷον ἡ ἀνάγνωσις τῆς μινωικῆς γραφῆς. Καὶ ἡ μορφή τοῦ Κ. Κτιστοπούλου μᾶς γίνεται τόσον συμπαθεστέρα, ὅσον ἡ προσπάθειά του νὰ δώσῃ ἀπάντησιν εἰς τὸ αἴνιγμα τῆς Μινωικῆς Σφιγγὸς κορυφοῦται ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον μὲ τὴν πάροδον πολλῶν ἐτῶν ἐργασίας. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι διὰ τὴν λύσιν τοιοῦτου προβλήματος ἡ χρησιμοποίησις αὐστηρῶς ἐπιστημονικῆς μεθόδου καὶ ἡ εὐρεῖα γνώσις τῶν ἀνατολικῶν γλωσσῶν καὶ γραφῶν κρίνεται ἀπαραίτητος, ὅτι ἐπομένως ἢ ἄνευ τούτων γινομένη προσπάθεια ἐμφανίζει μᾶλλον δυσμενῆ πρόγνωσιν ἐπιτυχίας, ὁμως οὐδὲν ἀποκλείει, ὅτι εὐτυχῆς τις ἐπίνοια ἢ ἐφαρμογὴ ὑποθετικῆς λύσεως ἀποδεικνυομένη ἐπιτυχῆς θὰ συνετέλουν εἰς τὸ νὰ προωθήσουν σημαντικῶς ἐπὶ

τῆς ὁδοῦ πρὸς τὴν λύσιν. Ὁ Κ. δύναται ἐπομένως ἐπωφελῶς νὰ συνεχίσῃ τὴν προσπάθειάν του, βελτιῶν, ὅπως μέχρι σήμερον ἐπεδίωξε, τὸν τρόπον τῆς ἐργασίας κατὰ τὰς ὑποδείξεις τῶν εἰδικῶν.

Εἰς τὴν πρώτην ἐργασίαν του ὁ Κ. περικλείει εἰς ἤδη ἀποτετελεσμένον πίνακα τὰ περὶ τῆς φωνητικῆς ἀξίας 64 μινωικῶν σημείων συμπεράσματά του: ἀπλῶς καὶ ἐν παρόδῳ ἀναγράφει, ὅτι εἰς ταῦτα κατέληξε διὰ τῆς συγκριτικῆς μελέτης τούτων πρὸς ἄλλα ὅμοια τοῦ Κυπριακοῦ συλλαβαρίου καὶ τῶν ἀλφαβήτων τῆς Αἰγύπτου, Φοινίκης καὶ Ἑλλάδος καὶ διὰ τῆς συσχέτισεως ὁμάδων σημείων μὲ φαινομενικῶς προελληνικὰ ὀνόματα τόπων καὶ προσώπων. Ἡ πρώτη μέθοδος εἶναι ἡ γνωστή, ἡ ὑπὸ πάντων σχεδὸν χρησιμοποιηθεῖσα, κατὰ τρόπον ὀλιγώτερον ἐκλεκτικὸν ὑπὸ Evans καὶ Sundwall καὶ πολὺ μᾶλλον ἐκλεκτικὸν ὑπὸ Hrozny. Οὕτω ἡ ὀξύνους κριτικὴ τοῦ Σπ. Μαρινάτου ἐπὶ τῆς «συνδυαστικῆς καὶ παραβαλλούσης» μεθόδου τοῦ Hrozny (βλ. ἀνωτ. σ. 379 κ.ἑξ.) δύναται νὰ ἔχῃ ἐφαρμογὴν καὶ ἐν ταῦθα. Ἡ δευτέρα μέθοδος ὑποπίπτει εἰς τὸ λογικὸν σφάλμα τῆς «αἰτίσεως τῆς ἀρχῆς», ἀφοῦ ἡ φωνητικὴ ἀξία σημείων ἐξάγεται ἐκ συσχέτισεως πρὸς ὀνόματα, τὰ ὁποῖα ἀκολούθως θὰ προέλθουν ἐκ τῆς οὕτω κτηθείσης φωνητικῆς ἀξίας. Πλὴν τούτου αἱ συσχέτισεις εἰς τὰ παρατιθέμενα ἄφθονα παραδείγματα στηρίζονται εἰς ὀνόματα συχνὰ μὴ προελληνικὰ ἢ μὴ συναπτόμενα μὲ τὴν Κρήτην, ὀνόματα ἐξ ἄλλου τὰ ὁποῖα ἀπιθάνως θὰ συνεσθρεύοντο εἰς πινακίδας λογιστικοῦ περιεχομένου τῶν μινωικῶν ἀνακτόρων, ἐπὶ πλεόν δὲ εἰς ἠχητικὰ ὁμοιότητος πᾶν ἄλλο ἢ στενάς, π.χ. *a-ra-sa-no* cf. Ἄρσινὴ, *ri-su-meha* cf. Ριζηνία, *ne-ra-re-sho* cf. Νηρεὺς, *be-ni* cf. Πίνω.

Ὁ Κ. δὲν φθάνει νὰ ἐρμηνεύσῃ, ὡς ὁ Hrozny, ὀλόκληρα μινωικὰ κείμενα· αἱ ἀναγνώσεις του ἀναφέρονται εἰς περιορισμένας ὁμάδας σημείων, ἀποδιδομένας σχεδὸν κατὰ κανόνα διὰ κυρίων ὀνομάτων τόπων καὶ ὀλιγώτερον προσώπων. Ἐκ τούτων δὲν ἐξάγονται παρακεκινδυνευμένα ἱστορικὰ συμπεράσματα εὐφείας κλίμακος, οἷα τὰ τοῦ Hrozny καὶ ἡ ἐπὶ τῶν τελευταίων κριτικὴ τοῦ Μαρινάτου ἔχει πολὺ μικροτέραν λαβὴν ἐπὶ τῶν τοῦ Κ. Λογικῶς εἶναι τελείως ἀπαράδεκτον ὅτι αἱ πινακίδες ὁμιλοῦν περὶ τόπων καὶ προσώπων εὐρυτάτης περιοχῆς καὶ χρόνου. Θεωρῶ περιττὸν νὰ σημειώσω τί θὰ ἀπέδιδε παρομοία μέθοδος ἐφαρμοζομένη εἰς κείμενα ἀρχαίων ἐλληνικῶν ἐπιγραφῶν. Παραδόξως ὁ Κ. ἐλάχιστα ὀνόματα κατ' ἀρχὰς προσήγαγεν ἐκ τοῦ σήμερον ἀποδεικνυμένου πλουσίου λεξιλογίου τοῦ προελληνικοῦ κόσμου, περὶ τῆς μεθοδικῆς χρησιμοποίησεως τοῦ ὁποῖου ὁ Μαρινάτος μᾶς δίδει (σ. 388 κ.ἑξ.) μίαν τόσον σῶφρονα εἰσήγησιν· θὰ κατέληγεν οὕτω εἰς συμπεράσματα, μᾶλλον εὐλογοφανῆ.

Εἰς τὴν δευτέραν τῆς μελέτης ὁ Κ. δικαιολογεῖ, ἔστω καὶ παρεμπιπτόντως, τὴν ἀποδοθεῖσαν εἰς τινὰ σημεῖα φωνητικὴν ἀξίαν ἐξ ὁμοιότητος, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀνεπαρκoῦς, πρὸς σημεῖα ἄλλων γραφῶν. Ἐκ τούτου ὁμαῖται εἰς τὴν μετατροπὴν τῆς ἤδη καθορισθείσης ἀξίας τριῶν σημείων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀποδεικνύει ἐπὶ ποίας ἀσταθοῦς βάσεως ἐβασίσθησαν αἱ ἤδη καὶ καθ' ἑαυτὰς παρακεκινδυνευμένα ἀναγνώσεις, τῶν ὁποίων πολλὰ παραδείγματα προσθέτει. Τὸ ἐκ κυρίων ὀνομάτων ἐρμηνευτικόν του ὕλικόν ἐπαυξάνει νῦν διὰ προσηγορικῶν, ἀντλουμένων ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐκ τῶν «γλωσσῶν» τῶν ἀρχαίων λεξικογραφῶν ἢ ἐκ τοῦ λεξικοῦ τῆς τυρρηνικῆς ἢ τῶν ἀνατολικῶν γλωσσῶν. Αἱ συσχετίσεις εἰχεράνθησαν διὰ τῆς κηρύξεως ὡς ἰσοδυνάμων σημείων τινῶν τοῦ αὐτοῦ συστήματος ἢ τῶν δύο συστημάτων Α καὶ Β βάσει μικρᾶς ὁμοιότητος ἢ τῆς ἐναλλαγῆς τῶν εἰς ὁμοίας ομάδας. Γενικαί τινές παρατηρήσεις, (ὡς αἱ περὶ σημείων διὰ τὸν σχηματισμὸν πληθυντικοῦ), ἐστηρίχθησαν ἐπὶ ἑνὸς ἢ δύο παραδειγμάτων, ὥστε ἀυθόρμητως ἔρχεται εἰς τὴν σκέψιν ὅτι «μία χελιδὼν ἕα οὐ ποιεῖ». Ἐπὶ ὁμοίας βάσεως ἐστηρίχθη ἡ ἀνίχνευσις προελληνικῶν καταλήξεων, οἷαι ἡ -σός καὶ -νός, καὶ ὁμοιοτήτων—συνήθως διὰ τρία ἢ τέσσαρα γράμματα—κατὰ τὴν σύγκρισιν μὲ τὰς γνωστὰς ἑτεοκρητικὰς, μὲ ἑλληνικὰ στοιχεῖα γεγραμμένας, ἐπιγραφὰς τῆς Πραισοῦ.

Σοβαρότεροι εἶναι αἱ παρατηρήσεις τοῦ Κ. αἱ ἀφορῶσαι εἰς τὴν μορφολογίαν τῶν λέξεων (ἐπὶ τῶν προθημάτων, ἐπιθημάτων, προσδιοριστικῶν καὶ τοῦ συνθετικοῦ) καὶ εἰς τὴν μεταξὺ τῶν δύο συστημάτων τῆς Κρήτης σχέσιν, καὶ τούτων πρὸς τὴν γραφὴν τῆς κυρίως Ἑλλάδος, παρατηρήσεις ἐμπίπτουσαι εἰς τὸ πλαίσιον ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐκινήθησαν οἱ περὶ τὸ πρόβλημα ἀσχοληθέντες ἐπιστήμονες. Ὡς στηρίζονται ὅμως αὐταὶ δι' ἐλαχίστων παραδειγμάτων, παρέχουν μὲν ἀσθενεῖς ἐνδείξεις, οὐχὶ ὅμως ἀποδείξεις. Ἴσως τὸ περιορισμένον τοῦ δημοσιευμένου ὕλικου, τὸ ὁποῖον ἦτο εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ Κ., ἀποτελεῖ ἀποχρῶσαν ἐξήγησιν τῆς ἀδυναμίας. Παρὰ ταῦτα ὁ ἐπιστήμων θὰ δυνηθῆ νὰ ἀντλήσῃ ὠφέλιμα διδάγματα ἀπὸ τὴν ἐργασίαν ταύτην.

Θὰ ἠυχόμεθα ἡ ἐντατικὴ ἐργασία τοῦ Κ. περὶ τὴν λύσιν τοῦ δυσχεροῦς αἰνίγματος, τῆς κατὰ Kretschmer «ἐξισώσεως μὲ δύο ἀγνώστους», νὰ μὴ ἀποβῆ ἐπὶ ματαίῳ. Ὁρθῶς αἰσιοδοξῶν ἔθεσεν ὡς κατακλειδα τῆς μελέτης τὴν ῥῆσιν: «ἀλλ' ἄς ἐργαζώμεθα εὐελπιστοῦντες».

N. ΠΛΑΤΩΝ

Ν Ε Κ Ρ Ο Λ Ο Γ Ι Α Ι

SIR ARTHUR EVANS

Ὁ Ἀρθουῦρος Ἡβανς ὑπῆρξεν ἀρχαιολογικῶς «προφυρογέννητος»: ὁ πατήρ του sir John Evans διεκρίθη εἰς τὴν ἐποχὴν του ὡς ἄριστος ἀρχαιολόγος, μάλιστα εἰς τὴν βρεττανικὴν καὶ βορειοευρωπαϊκὴν προϊστορίαν καὶ εἰς τὴν βρεττανικὴν νομισματολογίαν. Λιέπρωψε παρὰ ταῦτα καὶ ὡς ἐξαιρετικῶς δραστήριος βιομήχανος, ἀσκήσας τὸν ἔλεγχον πέντε μεγάλων χαρτοποιείων.

Ὁ Ἀρθουῦρος, ὁ πρεσβύτερος υἱὸς του, ἐγεννήθη τὸ 1851 παρὰ τὸ Nash Mills, ὅπου ὁ πατήρ του εἰσγάγεται, ἐστάλη εἰς τὴν ὀνομαστὴν σχολὴν Harrow καὶ τὸ 1870 ἐγένετο δεκτὸς ὡς τελειόφοιτος τοῦ Brasenose College τῆς Ὁξφόρδης.

Τὸ ἐπόμενον ἔτος ἤρχισεν ἐκδρομικὰς περιουδεῖας εἰς τὰς βαλκανικὰς χώρας, αἱ ὁποῖαι τὰ μάλιστα ἐπηρέασαν τὴν μελλοντικὴν του σταδιοδρομίαν καὶ ἀπετύπωσαν εἰς τὸν χαρακτῆρά του τὸ πάθος διὰ τὸν ἀγῶνα ὑπὲρ τῶν μειονοτήτων καὶ τῶν μικρῶν χωρῶν κατὰ τῆς ἀπληστίας τῆς αὐστριακῆς καὶ τῆς σκληρότητος τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως.

Τὸ 1877 ἐργάζεται ὁ Ἡβανς ἐν Βοσνία ὡς ἀνταποκριτὴς τοῦ «Μαγχεστριανοῦ Φύλακος», γράφων ἐπιστολάς πλήρεις ἀγανακτήσεως διὰ τὰς τουρκικὰς θηριωδίας. Ἐν Ragusa τὸ πρῶτον συνήντησε τὴν Margaret Freeman, κόρην τοῦ διαπρεποῦς ἱστοριογράφου, συνεδέθη μετ' αὐτῆς, καὶ τέλος τὴν ἐνυμφεύθη μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν του εἰς τὴν Ἀγγλίαν τὸ 1878. Οἱ νεόνυμφοι ἐγκατεστάθησαν εἰς τὴν Ῥαγοῦσαν, ὅπου ὁ Ἀρθουῦρος συνέχισε τὴν ἀρθρογραφίαν του καὶ τὰς τηλεγραφικὰς ἀνταποκρίσεις πρὸς τὸν «Μαγχεστριανὸν Φύλακα» πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν καταπιεζομένων Βοσνίων, τῶρα ὅμως κυρίως κατὰ τῶν Αὐστριακῶν. Διὰ τὴν δρασίαν του ταύτην ἐφυλακίσθη ὑπὸ τῆς αὐστριακῆς Κυβερνήσεως εἰς τὰς παλαιὰς φυλακὰς τῆς Ragusa ἐπὶ ἑπτὰ ἑβδομάδας. Μετὰ τὴν ἀποφυλάκισίν του ἐπέστρεψεν εἰς Ἀγγλίαν.

Τὸ 1883 ἐπεσκέφθη τὸ πρῶτον τὴν Ἑλλάδα, ὅπου εἶδε τὸν Schliepman ἀνασκάπτοντα τὸν Ὀρχομενὸν καὶ ἐγοητεύθη ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα τῶν γερμανικῶν ἀνασκαφῶν τῶν Μυκηνῶν.

Τὸ 1884 ἐξελέγη ἔφορος (Keeper) τοῦ Ashmolean Museum τῆς Ὁξφόρδης καὶ εἰς τὴν θέσιν ταύτην παρέμεινε μέχρι τοῦ 1908, ὅτε

παραιτηθείς ἔλαβε τὸν τίτλον τοῦ ἐπιτίμου ἐφόρου (Honorary Keeper) τοῦ μουσείου τούτου. Ἦδη ἀπέβλεπεν εἰς τὴν Κρήτην ὡς ἀποδοτικὸν δι' ἐρεῖνας ἔδαφος καὶ ἡ πρὸς τὰ ἐκεῖ ἀπόκλισις του ἐνισχύθη ἀναμφιβόλως τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1892, ὅτε συνήντησε τὸ πρῶτον ἐν Ῥώμῃ τὸν δραστήριον ἰταλὸν ἀρχαιολόγον Federico Halbherr καὶ ἐπληροφόρηθη παρὰ τούτου τὰς ἀνασκαφικὰς του ἐπιτιμίας εἰς διαφόρους ἀρχαιολογικοὺς χώρους τῆς νήσου.

Τὸ 1893 ὁ Ἦβανς ἐπλήγη ἰδιαιτέως ἀπὸ τὸν θάνατον τῆς συζύγου του, ἡ ὁποία ἀπὸ τινος χρόνου ἠσθένει. Ἡ ψυχὴ του ἦτο πολὺ ἰσχυρὰ ὥστε νὰ συντριβῆ, ἀλλὰ βαθύτατα ἠσθάνθη τὴν ἀπώλειαν καὶ μέχρι τέλους τῆς ζωῆς του ἐχρησιμοποίησε πλαισιούμενον διὰ μέλανος ἐπιστολικὸν χάρτιν.

Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ πατήρ του ἐνυμφεύθη διὰ τρίτην φορὰν καὶ ὁ Ἄρθουρος ἀπέκτησεν ἑτεροθαλῆ ἀδελφὴν 40 ἔτη νεώτεραν του, τὴν μετὰ τὸν θάνατόν του συγγραφέα τῆς ἱστορίας τῆς οἰκογενείας Evans.

Τὴν 15ην Μαρτίου 1894 ὁ Ἄρθουρος Ἦβανς ἔφθασε διὰ πρώτην φορὰν εἰς Ἡράκλειον—τὸ ὄνόμαζε πῖντοτε Candia—, ἠγόρασε μικρὰς ἀρχαιότητας καὶ ἐπεσκέφθη τὰς ἰδιωτικὰς συλλογὰς τοῦ Ἰ. Μητσοτάκη καὶ Μίνως Καλοκαίρινοῦ. Τὴν 19ην ἐπεσκέφθη τὸν χώρον τῆς Κνωσοῦ καὶ τὴν ἐπομένην τὸ Μουσεῖον τοῦ Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου: συνεζήτησε μετὰ τοῦ Ἰωσήφ Χατζηδάκη τὰς δυνατότητας νὰ γίνῃ κύριος τοῦ χώρου δι' ἀνασκαφὰς καὶ προσέβη ἀμέσως εἰς ἀγορὰν τοῦ 1/4 αὐτοῦ, ἀνήκοντος ἀπὸ κοινοῦ εἰς δύο ἰδιοκτητάς. Προτοῦ τελειώσουν αἱ διαπραγματεύσεις τῆς ἀγορᾶς τοῦ συνόλου ἐξεργάγη ἡ κρητικὴ ἐπανάστασις τοῦ 1896, ἡ ὁποία ὅμως, μὲ μερικὰς παραχωρήσεις τῆς Ὑ. Πύλης, κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἐπισήμως ἐτεματίσθη. Ἐν τῷ μεταξὺ τόσον ὁ Ἦβανς ἐν Ἀγγλίᾳ, ὅσον καὶ ὁ Χατζηδάκης ἐν Κρήτῃ συνέλεγον ἐράνους, ὅχι ὅμως δι' ἀρχαιολογικοὺς σκοποὺς, ἀλλὰ διὰ τὰ θύματα τοῦ ἀγῶνος. Οἱ Τοῦρκοι δὲν ἐτήρησαν τὰς ὑποσχέσεις των καὶ τὸ ἐπόμενον ἔτος ἡ ἐπανάστασις ἐξέσπασεν ἐκ νέου. Ἡ Ἑλλὰς ἐκήρυξε τὸν πόλεμον κατὰ τῆς Τουρκίας κυρίως διὰ τὸ μακεδονικὸν ζήτημα καὶ ἑλληνικὰ στρατεύματα ἀπεστάλησαν διὰ νὰ βοηθήσουν τοὺς Κρητὰς ἀντάρτας.

Οὕτω μόλις τὸν Μάρτιον τοῦ 1898, ὅταν αἱ ἐχθροπραξίαι ἐτελείωσαν, ὁ Ἦβανς ἤλθεν εἰς Κρήτην, διὰ νὰ ἀρχίσῃ τὸ ἀρχαιολογικὸν του ἔργον συνοδευόμενος ὑπὸ τοῦ Myres καὶ τοῦ Hogarth: ἤρρον τὴν Κρήτην ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν Μεγάλων Δυνάμεων καὶ βρετανικὰ στρατεύματα ἐλέγχοντα τὸ Ἡράκλειον.

Τὸ 1899 αἱ συνθήκαι ἐγένοντο εὐνοϊκώτεραι δι' ἀνασκαφὰς: ὁ Πρίγκηψ Γεώργιος τῆς Ἑλλάδος ἀνεκηρύχθη Ὑπατος Ἀρμοστής καὶ

τὰ τελευταῖα τουρκικὰ στρατεύματα ἐγκατέλειψαν τὴν νῆσον· εἰσηγούμενων τῶν Χατζηδάκη καὶ Ξανθουδίδου ἐψηφίσθη προκαταρκτικὸς ἀρχαιολογικὸς Νόμος, ἐγκριθεὶς ὑπὸ τοῦ Ἑπάτου Ἀρμοστοῦ καὶ ἡ ἀγορὰ τοῦ χώρου Κνωσοῦ ὑπὸ τοῦ Ἡβανς ἐξησφαλίσθη.

Τὴν 23ην Μαρτίου ὁ Ἡβανς βοηθούμενος ὑπὸ τῶν Mackenzie καὶ Fyfe ἤρχισε τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ χώρου, ὅπου ἤρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται τὸ ἀνάκτορον τοῦ Μίνως. Τὴν ἐπομένην ἐβδομάδα ἦλθον εἰς φῶς αἱ πρῶται μινωικαὶ τοιχογραφίαι καὶ πινακίδες γραφῆς: ἡ γνωστὴ ὑπὸ τὸ ὄνομα «Ῥυτοφόρος» ὀνομαστὴ μινωικὴ τοιχογραφία ἀπεκαλύφθη τὴν 5ην Ἀπριλίου.

Τὰς ἀρχὰς τοῦ 1901 ἐδημοσιεύθη ἡ προκαταρκτικὴ ἔκθεσις τῆς πρώτης ἀνασκαφικῆς περιόδου καὶ ἤδη ἀπὸ τοῦ Φεβρουαρίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους ὁ Ἡβανς ἀνέσκαπτε πάλιν εἰς τὴν Κνωσόν, ὅπου ὁ πατήρ του, γέρον πλέον 77 ἐτῶν, τὸν ἐπεσκέφθη: ἡ μεγάλη ὄμως κλίμαξ τοῦ ἀνακτόρου ἀνεκαλύφθη μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ τελευταίου. Μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν του εἰς τὴν Ἀγγλίαν ὁ Ἀρθοῦρος Ἡβανς ἐτιμήθη διὰ ἀνακηρύξεως εἰς τιμητικὰ ἀξιώματα τῶν πανεπιστημίων τοῦ Δουβλίνου καὶ τοῦ Ἐδιμβούργου καὶ εἰς συνέλευσιν τῆς British Association ἐν Glasgow ἀνέγνωσε τὴν περίφημον πραγματείαν του ἐπὶ τῆς συστηματικῆς ταξινομήσεως καὶ ὑπαγωγῆς τῶν εὑρημάτων εἰς τὴν Κρητικὴν Νεολιθικὴν Περίοδον καὶ τὰς τρεῖς κυρίας περιόδους τῆς Χαλκῆς Ἐποχῆς, τὴν Πρῶτο-Μέσο- καὶ Ὑστερομινωικὴν, λαβούσας τὸ ὄνομα ἐκ τοῦ θρυλικοῦ βασιλέως Μίνως.

Κατὰ τὰ ἐπόμενα ἔτη νέαι καταπληκτικαὶ ἀνακαλύψεις διεδέχθησαν ἀλλήλας εἰς τὸ ἀνάκτορον τῆς Κνωσοῦ, ἐνῶ παραλλήλως τὰ κυριώτερα διαμερίσματα τούτου ἀνεστυλοῦντο καὶ ὠλοκλήρουντο ὑπὸ τοῦ Ἡβανς μέ δαπάνην σημαντικωτέραν τῆς διὰ τὰς ἀνασκαφὰς καταβληθείσης. Πολλοὶ ἔκριναν αὐστηρῶς τὸν σοφὸν ἀνασκαφέα διὰ τὴν ὑπέρομετρον χορῆσιν σιδηροπαγοῦς σιμεντοκονιάματος (béton armé), ἀλλ' εἶναι ἀναμφισβήτητον, ὅτι ἄνευ τοιούτων ἐργασιῶν τὸ κύριον μέρος τῶν ἔρειπίων θὰ κατεστρέφετο ἀνεπανορθώτως.

Τὸ 1906 ὁ Ἡβανς φκοδόμησε τὴν Ἑπαυλιν «Ἀριάδνη» ὡς βάσιν τῆς ἀρχαιολογικῆς του ἐν Κνωσῷ ἐρεῦνης καὶ ὡς θερινὴν διαμονήν, ἀλλὰ παρέμεινε λόγῳ πανεπιστημιακῶν ἀσχολιῶν κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἐν Ἀγγλίᾳ. Τὸ 1907 καὶ 1908 ἀνασκάπτει περὶ τὸ ἀνάκτορον καὶ ἀνακαλύπτει τὸ Μικρὸν Ἀνάκτορον, ὅπου ἐργαζόμενος ἐπληροφορήθη τὸν θάνατον τοῦ 83ετοῦς πατρὸς του. Καὶ μετὰ τὴν κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος παραίτησίν του ἀπὸ τὴν θέσιν του ὡς Ἐφόρου τοῦ Ashmolean Museum ὡς Ἐπίτιμος Ἐφορος δὲν ἔπαυσε νὰ εἶναι μέλος τοῦ διοικούντος συμβουλίου τοῦ μουσείου τούτου. Εἰργάζετο ἐκ παραλλήλου ἐντό-

ως διὰ τὴν ὀριστικὴν δημοσίευσιν τῶν ἐν Κνωσῶ ἔργασιῶν του—εἰς τὸ σύγγραμμα τὸ ὁποῖον μετὰ ἔτη ἐνεφανίσθη ὑπὸ τὸν τίτλον *The Palace of Minos*—καὶ ἐξέδωκε τὸν πρῶτον τόμον τῶν *Scripta Minoa*.

Τὸ 1911 ὁ Ἴβανς ἐπαρασημοφορήθη μὲ τὸ παράσημον τῶν ἱπποτῶν διὰ τὰς ὑπηρεσίας του εἰς τὴν ἀρχαιολογίαν. Ἐν τούτοις τὰ ἐνδιαφέροντά του ὑπῆρξαν ποικιλώτερα παρὰ ποτὲ καὶ τὸ ἐνδιαφέρον του διὰ τὸν προσκοπισμὸν ἐξεδηλώθη μὲ τὴν ἴδρυσιν τοῦ Σώματος *Youbury* ἐν Ὁξφόρδῃ μὲ ἀρχηγεῖον ἐγκατασταθὲν εἰς αὐτὰ τὰ κτήματά του τὸ 1914.

Ἐν τῷ μεταξύ, ἀπὸ τοῦ 1912, ἡ Κρήτη ἠνώθη μετὰ τῆς Ἑλλάδος, ἀλλὰ ὁ πρῶτος Παγκόσμιος Πόλεμος παρηπόδισεν ἐπὶ τινα ἔτη πᾶσαν ἀνασκαφικὴν του δράσιν εἰς τὴν Κνωσόν, οὐχὶ ὅμως καὶ τὴν ἀρχαιολογικὴν του δράσιν εἰς τὴν Ἀγγλίαν, ὁπόθεν μάλιστα ἐτάχθη ὑπερασπιστὴς τῶν δικαίων τῶν μικροτέρων ἐθνῶν.

Τὸ 1920 μετέβη εἰς Στοκχόλμην, ἵνα δεχθῆ παρὰ τῆς Σουηδικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἀνθρωπολογίας καὶ Γεωγραφίας τὸ Μέγα Χρυσοῦν Μετάλλιον, τὸ μέχρι τότε ἀπονεμηθὲν μόνον εἰς τὸν *Montelius*. Τὸ 1921 ἐξεδόθη ὁ πρῶτος τόμος τοῦ *The Palace of Minos*. Ἀπὸ τοῦ 1922 μέχρι τοῦ 1926 αἱ ἀνασκαφαί, περὶ τὸ ἀνάκτορον μάλιστα, ἐσυνεχίσθησαν παρὰ τοῦ Ἴβανς, ὡς καὶ ἀκολουθῶς, μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ δευτέρου (1928) καὶ τοῦ τρίτου (1930) τόμου τοῦ ἔργου του, ἀπὸ τοῦ 1930 μέχρι τοῦ 1931 : ὁ βοηθός του *MacKenzie* ἤρξατο κατ' ἔτος εἰς τὴν Κνωσόν. Τὸ 1934 ἐδέχθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀρχαιοδικτῶν ἀπονεμηθὲν Χρυσοῦν Μετάλλιον. Τὸ 1935 ἐξεδόθη ὁ τέταρτος καὶ τελευταῖος τόμος τοῦ *Palace of Minos* καὶ κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Ἴβανς ἐπεσκέπτετο διὰ τελευταίαν φορὰν τὴν Κνωσόν καὶ τὸ Ἡράκλειον, ὅπου ἐτιμήθη πολλαχῶς καὶ διὰ χαλκῆς προτομῆς ὑπὸ τοῦ Δήμου καὶ τῶν κατοίκων τῆς πόλεως.

Τὸ 1938 ἡ ὑγεία του ἤρχισε νὰ κλονίζεται καὶ ἐχρειασθῆ νὰ ὑποστῇ ἐγχείρησιν. Ὁ πόλεμος καὶ ἡ κατὰ τῶν βαλκανικῶν χωρῶν, τὰς ὁποίας τόσον ἠγάπησεν, εἰσβολὴ τοῦ 1940 ὑπῆρξαν σοβαρὰ πλήγματα διὰ τὸν Ἴβανς, ἐπὶ τοσοῦτον μᾶλλον καθ' ὅσον τὰς πραγματικὰς καταστροφὰς ἔμαθεν ἐπληξημένας ὑπὸ φημῶν, ὅτι ἡ Κνωσὸς ἐβομβαρδίσθη καὶ ὅτι τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου εἶχε κονιορτοποιηθῆ.

Τὸν Μάϊον 1940 μετέβη διὰ τελευταίαν φορὰν εἰς τὸ Λονδῖνον πρὸς ἐπίσκεψιν τοῦ βομβαρδισθέντος τμήματος τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου καὶ ἐζήτησε πληροφορίας περὶ τῆς τύχης τῶν εἰς Κρήτην καὶ λοιπὴν Ἑλλάδα εὐρισκομένων φίλων του. Περὶ τὸ τέλος τοῦ μηνὸς ἠσθένησε καὶ ἐχρειασθῆ δευτέραν ἐγχείρησιν.

Κατὰ τὴν ἐνενηκοστὴν ἐπέτειον τῶν γενεθλίων του ἀποστολὴ φί-

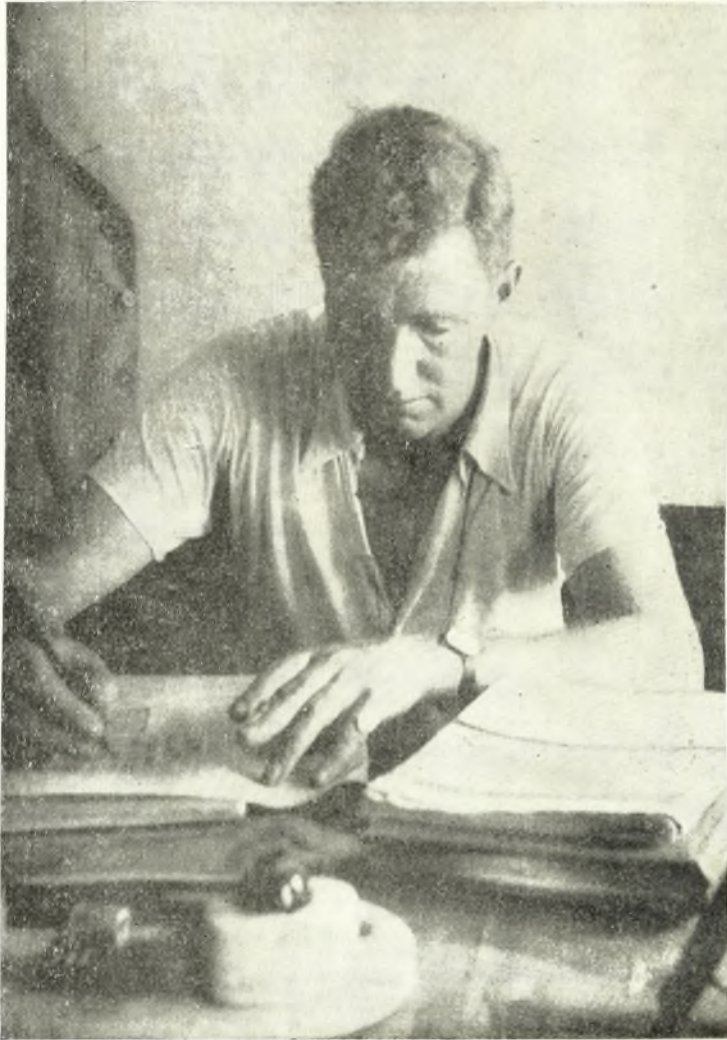

Sir ARTHUR EVANS

(Ἐκ τοῦ «Time and Chance, the Story of Arthur Evans» by Joan Evans, Longmans, Green and Co. 1943).

ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ Α.

ΤΙΝΑΞ ΙΗ*

JOHN PENDLEBURY

Ἡ τελευταία πρὸ τοῦ θανάτου του φωτογραφία (Φεβρ. 1941)

λων του παρουσίασεν εἰς αὐτὸν τιμητικὸν ψήφισμα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐταιρείας· τρεῖς ἡμέρας βραδύτερον ἀπέθνησκε, χωρὶς νὰ ἀφήσῃ τέκνα.

Ὅσοι ἐγνώρισαν τὸν Ἥβανς δὲν θὰ λησμονήσουν εὐκόλως τὴν μορφὴν του· δὲν θὰ λησμονήσουν τὴν μικρὰν, σαφῶς ἐνεργητικὴν του ὄψιν, τὰς ταχεῖας σχεδὸν ὡς πτηνοῦ χειρονομίας του, τὴν ὑπερήφανον κελτικὴν ῥωμαντικὴν ἰδιοσυγκρασίαν του, τὸν νευρώδη, τελείως ἄφοβον, ταχὺν καὶ γενναϊόφρονα χαρακτῆρά του, τὸν πάντοτε πρόθυμον ὑπερασπιστὴν τῶν ἀσθενεστέρων, τὸν ἀληθῶς φίλον τῶν μικρῶν ἐθνῶν καὶ τῶν καταθλιβομένων μειονοτήτων. Ἡ χαμηλή, μόλις ἀκουομένη φωνὴ του κατέστρεφε τὴν ἐντύπωσιν τῶν διαλέξεών του, τῶν ὁποίων τὸ θέμα ἦτο ἐξαιρετικόν, ἀλλ' εἰς στενὸν κύκλον δὲν θὰ εὐρίσκετο πλέον εὐχάριστος σύντροφος, καλύτερος εἰς τὰς διηγήσεις καὶ τὰ ἀνέκδοτα.

Ὡς ἀρχαιολόγος ὁ Ἥβανς ὑπῆρξε «θεαματικός». Συχνὰ διετύπωνε συμπεράσματα μὲ τὴν διαίσθησιν καὶ τὴν στυλνότητα τοῦ κελτικοῦ πνεύματός του, συμπεράσματα τῶν ὁποίων τὴν προφάνειαν τὸ βραδὺ ἀγγλοσάξωνικὸν πνεῦμα εὗρισκεν ἀνεπαρκῆ, ἀλλὰ ταῦτα τοσάκις ἐπηλήθευσαν διὰ μεταγενεστέρων ἐρευνῶν, ὥστε ὁ Ἥβανς ἀκόμη καὶ εἰς προκεχωρημένην ἡλικίαν ἐθεωρεῖτο πάντοτε ὁ σκαπανεὺς, τοῦ ὁποίου αἱ θεωρίαι εἶχον προορισμὸν νὰ ἀποδειχθοῦν καὶ νὰ ἀποβοῦν βραδύτερον κανόνες.

Τὸν ὁμοίον του βεβαίως δὲν θὰ εὔρωμεν εὐκόλως· ἀλλὰ δὲν θὰ εἶπω «*re quiescat in pace*», διότι ὁ μόνος Παράδεισος ὁ ὁποῖος θὰ ἠδύνατο νὰ ἱκανοποιήσῃ τὸν Sir Arthur Evans θὰ ἦτο ὁ τῆς ἀκαταπαύστου ἐνεργητικότητος!

JOHN PENDLEBURY

Ὁ John Devitt Strongfellow Pendlebury, υἱὸς τοῦ Δρος H. S. Pendlebury, διακεκριμένου χειρουργοῦ καὶ παθολόγου, ἐγεννήθη ἐν Λονδίῳ τὸ 1904 καὶ ἐξεπαιδεύθη εἰς τὸ Winchester School καὶ εἰς τὸ Pembroke College τοῦ Καϊμπριτζ.

Ἀκόμη καὶ ὡς μαθητὴς ἐπέδειξεν ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν αἰγυπτιολογίαν καὶ τοὺς κλασικοὺς καὶ ἔνωρὶς ἐταξίδευσεν εἰς τὴν Ἑλλάδα, χωρὶς ὅμως τότε νὰ ἐπισκεφθῇ καὶ τὴν Κρήτην, τὴν νῆσον τὴν ὁποίαν τόσον ἠγάπησε καὶ εἰς ὑπεράσπισιν τῆς ὁποίας τόσον προθύμως ἐθυσίασθη.

Εἰς τὸ Cambridge, ὅπου τὸ πρῶτον τὸν συνήνησα, διέπρεψε τόσον ὡς ἐξαιρέτος ἀθλητὴς ὅσον καὶ σπουδαστὴς καὶ ἦτο ὑπερήφανος, διότι ἀντεπροσώπευσε τὴν Ἀγγλίαν εἰς τὸ ἄλμα εἰς ὕψος κατὰ τοὺς Ὀλυμπιακοὺς Ἀγῶνας.

Ἀπεστάλη ὡς σπουδαστὴς τῆς Βρεττανικῆς Σχολῆς Ἀρχαιολογίας εἰς τὰς Ἀθήνας τὸ 1927 καὶ τὸ ἐπόμενον ἔτος ἐνυμφεύθη τὴν συσπουδάστριάν του Hilda White, ἧς ἀπέκτησε υἱὸν καὶ κόρην. Παρεστάθη αὐτὴ ὡς βοηθὸς εἰς τὸ ἀρχαιολογικόν του ἔργον μέχρι τοῦ 1939.

Αἱ κύριαι δημοσιεύσεις του ὑπῆρξαν τὰ *Aegyptiaca* (1930), τὸ *Handbook to the Palace of Minos* (1933) καὶ τὸ *Archaeology of Crete* (1939). Παρὰλλήλως μὲ τὴν ἐργασίαν του εἰς τὰς ἀνωτέρω δημοσιεύσεις ὁ P. ὑπῆρξεν ἐπὶ ἑπτὰ ἔτη Διευθυντὴς τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Tell el Amarna ἐν Αἰγύπτῳ καὶ ἐπὶ ἕξ ἔτη Ἐπιμελητὴς τῆς Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολ. Σχολῆς ἐν Κνωσῶ, δημοσιεύσας πολυτίμους ἐκθέσεις τῶν ἀνασκαφῶν του εἰς ἀμφοτέροισιν τοῖς χώροις τούτοις καὶ εἰς τὸ Τζερμιάδο Λασηθίου, ὡς καὶ ἀνεκτίμητον κατάλογον τοῦ Στρωματογραφικοῦ Μουσείου τῆς Κνωσοῦ. Εἰς τὰς ἐργασίας του ταῦτας ἔσχε βοηθοὺς, πλὴν τῆς συζύγου του, καὶ ἄλλα μέλη τῆς Ἀγγλικῆς Σχολῆς.

Ὁ P. ὠδοιπόρησε εὐρύτατα περὶ ὅλοκλήρου τῆς Κρήτης καὶ οὐδεὶς θὰ ἠδύνατο νὰ τὸν συναγωνισθῇ εἰς τὴν γνῶσιν τῶν ὁρέων καὶ διαβάσεων τῆς νήσου. Ἀγωγιᾶται θὰ ἠδύναντο καλύτερον τούτου νὰ γνωρίζουν τὰς ἰδίας αὐτῶν μικρὰς περιοχάς, ἀλλὰ οὐδεὶς ἐγνώριζε τὸ σύνολον τῆς νήσου κάλλιον τοῦ Ἰωάννου Πεντλέμπιουρου, οὐδεὶς εἶχε τόσους φίλους εἰς τόσα χωρία, ὅσους οὗτος.

Τὸ 1940 διωρίσθη ὑποπρόξενος τῆς Βρετανίας εἰς τὸ Ἡράκλειον καὶ ὅταν οἱ Ἰταλοὶ εἰσέβαλον εἰς τὰ ἑλληνικὰ σύνορα ἔλαβε τὴν θέσιν τοῦ Ἀξιωματικοῦ Συνδέσμου μεταξὺ τῶν ἑλληνικῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων καὶ τῆς Βρεττανικῆς Στρατιωτικῆς Ἀποστολῆς. Ἐπικειμένης τῆς γερμανικῆς εἰσβολῆς εἰς τὴν νῆσον ἀνέλαβε τὴν ὁργάνωσιν ὁμάδων κλεφτοπολέμου ἐπὶ τῶν ὁρέων τῆς νήσου. Τὴν 21ην Μαΐου, ὁπότε ἐξάπελύθη ἡ δι' ἀλεξιπτωτιστῶν γερμανικὴ ἐπίθεσις κατὰ τοῦ Ἡρακλείου, ὁ P. ἔλαβεν ἐνεργὸν μέρος εἰς τὴν ἀμυναν: τὸ ἀπόγευμα ἀπεφάσισε νὰ ἀποπειραθῇ τολμηρὰν καὶ αὐτόβουλον προσπάθειαν διασπάσεως τῆς ζώνης τῶν ἀλεξιπτωτιστῶν, ἵνα φθάσῃ εἰς τὸ χ. Κρουσώνας, τὸ ὁποῖον εἶχε καθορίσει ὡς βᾶσιν τοῦ κλεφτοπολέμου του.

Ὁ Πέντλεμπιουρου ἐπληρώθη εἰς τὴν τοποθεσίαν Καμίνια ἕξω τῆς Πόρτας τῶν Χανίων τῆς πόλεως Ἡρακλείου, ἐνῶ ἐπυροβόλει ἀλεξιπτωτιστὰς καὶ διηύθυνε τὸ πῦρ ἑλληνικοῦ πολυβόλου. Μετεκομίσθη εἰς παρακείμενον οἰκίσκον, ὅπου αἱ πληγαὶ του ἐπεδέθησαν ὑπὸ γερμανοῦ ἰατροῦ, ὅστις ὑπεσχέθη νὰ τὸν ἀποστείλῃ τὴν ἐπομένην εἰς νοσοκομεῖον. Τὴν ἐπομένην ὅμως κατέφθασαν ἐκεῖ δύο ἄλλοι ἀλεξιπτωτισταὶ καὶ ἀπέπεμψαν τὴν γυναῖκα τοῦ οἰκίσκου. Τοὺς εἶδον ἀργότερον ἀνακρίνοντας τὸν P. ἕξω τοῦ οἰκίσκου περὶ τῶν θέσεων τῶν βρετανικῶν δυνάμεων καὶ ἀφοῦ τρεῖς ἡρνήθη νὰ δώσῃ οἰανδήποτε πλη-

ροφορίαν, τὸν ἐπυροβόλησαν καὶ τὸν ἔρριψαν ἄπνον.

Ὁ πρόωρος θάνατος τοῦ Πέντλεμπιουρου ὑπῆρξε μεγάλη ἀπώλεια διὰ τὸ κίνημα τῆς ἀντιστάσεως, ἀλλὰ ἐκ τοῦ ἔργου του σημαντικὸν μέρος παρέμεινε καὶ ὑπάρχουν Καπετάνιοι, τώρα φημισμένοι μεταξὺ τῶν ἀνταρτῶν, οἱ ὁποῖοι διὰ πρώτην φοράν ἐστρατολογήθησαν ὑπ' αὐτοῦ.

Εἶναι δύσκολον νὰ συγκεφαλαιώσῃ τις εἰς ὀλίγας λέξεις τὰ προτερήματα ἐκείνου, τὸν ὁποῖον προσωπικῶς ἐσεβάσθη ὡς ἄνθρωπον καὶ ἠγάπησεν ὡς φίλον, ἀλλὰ τοῦλάχιστον θὰ ἐπεθύμουν ἐγὼ νὰ τονίσω τὴν πολυμέρειαν καὶ πληρότητα τῆς ἐκφράσεώς του. Τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ὁ ζήλος ἦσαν ἕξ ἴσου ἐντονα, εἴτε συνεζήτει δι' ἀρχαιολογίαν εἴτε διὰ τὸ κρίκει, τὴν κρητικὴν διάλεκτον, τὴν ἀγγλικὴν λογοτεχνίαν ἢ διὰ τὸν καλύτερον οἶνον κάποιας περιοχῆς.

Ἡ ζωὴ του καὶ ὁ θάνατός του ὑπῆρξαν ὅποια αὐτὸς οὗτος θὰ ἐπεθύμει μᾶς ἔρχονται εἰς τὸν νοῦν οἱ στίχοι τοῦ Stevenson:

Under the wide and starry sky
Dig my grave and let me lie
Glad did I live and gladly die,
And I laid me down with a will. *

(Ἐκ τοῦ Ἀγγλικοῦ)

RICHARD HUTCHINSON
Curator at Knossos

*) Κάτω ἀπὸ τ' ἄστρα τ' ἀνοιχτοῦ οὐρανοῦ,
γιὰ νὰ ξαπλώσω, σκάψε μου τὸ μνημα'
—ζωὴ καὶ θάνατος γιὰ μὲ χαρά—
μὲ προθυμίᾳ σ' αὐτὸ ὁδηγῶ τὸ βῆμα.

(Μετάφρ. Μ. Π.)

Χ Ρ Ο Ν Ι Κ Α

(ΜΑΤΟΣ — ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1947)

ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΚΕΙΜΗΛΙΩΝ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΚΡΗΤΗΣ

Ἡ Ἐπιτροπὴ Π.Π.Μ.Κ.Μ.Κ. συνεστήθη δι' Ὑπουργικῆς Ἀποφάσεως (ὑπ' ἀριθ. 92.856 τῆς 24-2-1940) κατόπιν εἰσηγήσεως τοῦ Ἐφόρου Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων κ. Ἄνδρ. Ξυγκοπούλου καὶ σχετικῆς γνωματεύσεως τοῦ Ἀρχαιολ. Συμβουλίου, κυρίως διὰ τὴν περισυλλογὴν τῶν μεσαιωνικῶν κειμηλίων Κρήτης, τὴν προστασίαν τούτων καὶ τὴν συγκρότησιν Μεσαιωνικοῦ Μουσείου. Λιὰ τῆς ἀποφάσεως ταύτης ἡ συσταθεῖσα Ἐπιτροπὴ γίνεται φορεὺς μέρους τῆς δικαιοδοσίας τοῦ Ἐφόρου Βυζαντινῶν καὶ Μεσαιωνικῶν Ἀρχαιοτήτων, ἐδρεύοντος ἐκτὸς τῆς νήσου. Ἡ εἰς ταύτην συμμετοχὴ ἐκπροσώπων τῆς Ἱ. Μητροπόλεως, τῆς Νομαρχίας Ἡρακλείου, τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Ἡρακλείου, τοῦ Δήμου τῆς πόλεως, τῆς τοπικῆς Ἐπιτροπῆς Τουρισμοῦ καὶ ἐμπειρογνομιῶνων, ἐξισφαλίξει τὴν ἀρίστην λειτουργίαν αὐτῆς, ἀλλ' αἱ ἐπακολουθήσασαι ἀνόμαλοι συνθήκαι ἐκ τῆς ἐμπολέμου καταστάσεως παρημιόδισαν πᾶσαν δρᾶσιν.

Τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1946 ἐγένετο, μετ' τὴν ἔγκρισιν τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, ἐπανασύστασις καὶ διεύρυνσις τῆς Ἐπιτροπῆς, ἀνάλαβούσης νῦν καὶ τὸ εὐρύτερον ἔργον τῆς προστασίας τῶν μεσαιωνικῶν γενικῶς μνημείων τῆς Νήσου. Πρὸς ἐξέυρεσιν τῶν ἀναγκαίων οἰκονομικῶν πόρων ἡ Ἐπιτροπὴ ἀπετάθη πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον Παιδείας, πρὸς τὴν Ἱ. Μητρόπολιν καὶ τὰς Ἐπισκοπίας, πρὸς τὸν Δήμον Ἡρακλείου, πολλὰ νομικὰ πρόσωπα, ἐπίλεκτα μέλη τῆς κοινοῖας, ὡς καὶ πρὸς τὰς ἑλληνικὰς παροικίας Αἰγύπτου καὶ Ἀμερικῆς. Ἀτυχῶς ἡ παρασχεθεῖσα συνδρομὴ ὑπῆρξε μᾶλλον πενιχρὰ καὶ λίαν δυσανάλογος πρὸς τὰς ἐπιτακτικὰς ἀνάγκας τοῦ ἔργου τῆς προστασίας καὶ περισυλλογῆς : ἡ Ἐκκλησία ἀνταπεκρίθη δι' ἐρανικῶν τιμῶν ἐπ' ἐκκλησιαστικῆς εἰσφορῶν ἡ Ἱ. Μονὴ Πρέβελη παρέσχε γενναιοτέραν συνεισφορὰν ἐξ ἑνὸς ἑκατομμυρίου δραχμῶν, ὁ Δήμος Ἡρακλείου προσέφερε πενιχρὸν ποσόν, τὸ Λύκειον «ὁ Κορτῆς» περὶ τὸ ἔν ἑκατομμύριον ἐκ μαθητικῆς παραστάσεως, διάφοροι δὲ ἰδιῶται συνεισέφερον, ἀλλὰ μόνον ἐφ' ἅπαξ, τὴν συνδρομὴν των.

Ὅχι ἡ προσήκουσα ὑπῆρξε καὶ ἡ ἠθικὴ ἐνίσχυσις καὶ κατανόησις τοῦ ἐπιμόθου καὶ σημαντικοῦ ἔργου τῆς Ἐπιτροπῆς ἐκ μέρους τῶν πολλῶν τινὲς μάλιστα, εὐτυχῶς ὀλίγοι, καὶ ἀντέδρασαν εἰς τὴν ἐθνικὴν καὶ ἱερὰν ταύτην προσπάθειαν.

Παρὰ ταῦτα ἡ Ἐπιτροπὴ ἐχώρησεν μετ' ἐπιμονῆς εἰς τὸ ἔργον τῆς καὶ ἐντὸς διαστήματος ἑπτὰ μηνῶν, ἀπὸ τοῦ Φεβρουαρίου μέχρι τοῦ Σεπτεμβρίου 1946, ὅποτε ἐλλεῖπει κυρίως πόρων προσωρινῶς ἡ προσπάθειά τῆς ἀνεστάλη, ἐπραγματοποίησε τὰ ἀκόλουθα :

Α'. Διαπίστωσις τῆς καταστάσεως τῶν μεσαιωνικῶν μνημείων.

1ον) Ἐν τῇ πόλει Ἡρακλείου ἐγένετο ἐξαντλητικὴ ἔρευνα πρὸς διαπίστωσιν

τῶν σφoζομένων εἰσέτι κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἤτιον παλαιῶν ναῶν τοῦ Χάνδακος ἐκ τῶν 140 περίπου τῶν σημειωμένων εἰς τοὺς μεσαιωνικοὺς καταλόγους ἢ χάριτας. Διὰ τῆς ἀναπροσαρμογῆς τοῦ γνωστοῦ χάριτος τοῦ στρατηγοῦ *Werdmüller* (*Gerola*, *Mon. Ven.* I, tav. 3) εἰς τὸ νεώτερον σχέδιον τῆς πόλεως ἐπετεύχθη, τῇ βοήθειᾳ καὶ πολλῶν ἄλλων στοιχείων, ἢ ἀνεύρεσις λειψάνων ἢ ἡ ἐξακριβωσις τῆς θέσεως πολλῶν τέως ἀγνώστων ναῶν, τοῦ συνόλου τῶν ἤδη γνωστῶν ἀνελευθύντων εἰς ἐνεήκοντα. Διεπιστώθη ἐπίσης ἡ κατάστασις τῶν ἐνετικῶν καὶ τουρδικῶν κρητῶν καὶ δεξαμενῶν, ἐνετικῶν τιμῶν μεγάλων (ὅς τοῦ στρατηγοῦ *Werdmüller*, τῶν *Barozzi* καὶ τοῦ καλουμένου μεγάρου *Ἰττάρ*), τῶν ἡρειωμένων νεωρίων, τῶν ὄχυρωματικῶν ἔργων κλπ. Ἐπὶ πλέον ἐξητάσθη ἡ κατάστασις ἤδη γνωστῶν, κατεσπαρμένων ἐν τῇ πόλει καὶ εἰς ἐκκλησίας, εἰς οἰκίας ἰδιωτῶν ἢ εἰς τὸ ἔθαιθρον ἀποκειμένων ἢ ἐντειχισμένων κειμηλίων, ὡς γλυπτῶν καὶ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ἐπιγραφῶν, ξυλογημάτων, εἰκότων, σκευῶν κλπ. καὶ ἐγένετο ἀνίχνευσις πολλῶν ἄλλων τέως ἀγνώστων.

2ον) Ἐν τῇ ὑπαίθρῳ, καὶ μάλιστα κατὰ τοὺς νομοὺς Ἡρακλείου καὶ Ῥεθύμνης (τῶν ἐπαρχιῶν Τεμένους, Μαλεβυζίου, Καινουρίου, Πυργιωτίσης, Πεδιάδος, Ῥεθύμνης, Ἁγ. Βασιλείου καὶ Ἁμωρίου), ἐγένετο εἰς εὐρείαν κλίμακα ἐπίσκεψις ὑπὸ μελῶν τῆς Ἐπιτροπῆς, διὰ διαδοχικῶν ἐκδρομῶν, πλείστον—ἐν τῷ συνόλῳ ἐνεήκοντα—τοιχογραφημένων ἢ ἄλλως ἀξιολόγων παλαιῶν ἐκκλησιῶν, τῶν ὁποίων κατεγράφησαν τὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα τοῦ διακόσμου καὶ τῆς ἐν γένει καταστάσεώς των. Ἐπίσης ἐγένετο ἐπίσκεψις καὶ ἐξέτασις τῶν μονῶν τῆς αὐτῆς περιφερείας. Ἐπὶ πλέον διεπιστώθη ἡ κατάστασις πλείστον ὄσων εἰς τὴν ἔθαιθρον κατεσπαρμένων κειμηλίων, ἐκ τῶν ὡς ἄνω περιγραφέντων, διὰ τὰ ὁποῖα ἐκρᾶτήθησαν σημειώσεις διὰ τὴν ἐν καιρῷ περισυλλογῇ.

Β'. Περισυλλογὴ μεσαιωνικῶν κειμηλίων.

Κύριον μέλημα τῆς Ἐπιτροπῆς ὑπῆρξεν ἡ περισυλλογὴ τῶν ἀνὰ τὴν πόλιν Ἡρακλείου καὶ τὴν ἔθαιθρον κατεσπαρμένων καὶ εἰς ἄμεσον κίνδυνον καταστροφῆς καὶ ἀπωλείας ὑποκειμένων κειμηλίων καὶ ἡ διὰ τούτων ἐπαύξησις τῆς ὑπαρχούσης ἐν τῷ Μουσείῳ Ἡρακλείου καὶ ἰδίως μερίμνη τοῦ ἀειμνήστου Στεφάνου Ξανθοῦ διδοῦ καταρτισθείσης μεσαιωνικῆς Συλλογῆς. Προσωρινῇ στέγασις τούτων γίνεται εἰς ἐπὶ τοῦτο διατεθείσας ὑπὸ τοῦ Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων αἰθούσας τοῦ Μουσείου, ἐλπίζεται ὅμως ὅτι θὰ καταστῇ συντόμως δυνατὸς ὁ καταρτισμὸς Μουσείου Μεσαιωνικῶν Ἀρχαιοτήτων εἰς ἴδιον κτίριον. Ἐπὶ τοῦ παρόντος, συμφώνως πρὸς τὸ καταρτισθὲν πρόγραμμα, ἡ περισυλλογὴ περιορίσθη ἐν τῷ Νομῷ Ἡρακλείου, τῆς ἀρχῆς γενομένης ἐκ τῆς πόλεως Ἡρακλείου:

1ον) Ἐκ τῶν κινητῶν μεσαιωνικῶν ἀρχαιοτήτων τῆς πόλεως περιουλεῖθησαν: α) Ἐνδιαφέροντα βυζαντινὰ γλυπτὰ καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ὡς τὸ γνωστὸν πολύτιμον ἐπιστόμιον φρέατος (βλ. *Gerola*, *Mon. Ven.* IV, 59 εἰκ. 33α), τινὰ κιονόκρανα καὶ ἐπίκρανα ἐκ τῶν ναῶν Ἁγ. Δημητρίου καὶ Ἁγίου Ἰωάννου τῶν Ἀρμενίων (τοῦ ποτε Ἁγ. Γεωργίου Δωριανοῦ), ἰονίσκοι καὶ βαπτιστήρια λίθινα ἐκ γνωστῶν ὀρθοδόξων ναῶν τῆς πόλεως, τεμάχια τοιχογραφῶν ἐκ τῶν ναῶν τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ καὶ τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου. β) Ποικίλα ἐνετικῶν χρόνων γλυπτὰ καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη προερχόμενα ἐξ ἐνετικῶν ἢ ἐπιχωρίων μνημείων, ὡς τὰ λίαν ἐνδιαφέροντα γλυπτὰ τοῦ λεγομένου μεγάρου Ἰττάρ (πεποικιλιμένα τόξα τριβήλων, ἀνάγλυφοι πλάκες, mensolae

εξώστου υπό μορφήν αέτου και λέοντος κρατούντων οικόσημα), πλήθος κιονοκράνων ἐκ λατινικῶν ἢ ὀρθοδόξων ναῶν τοῦ Χάνδακος, ὄρατα γλυπτά θωράκια ἐπιφανῶν τάφων τοῦ Ἁγ. Τίτου, λέοντες, οικόσημα και ἐπιγραφαι κ.ά. Μεταξὺ τούτων ἐξαιρετικὴν θέσιν κατέχει ἡ ἐκ πώρου λίθου ὄρατα πρόσομις ἐνετικῆς κρήνης (πίναξ ΙΘ'), ἀνηκούσης ποτε εἰς τὸ ἐνετικὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἰττάρ γνωστὸν μέγαρον, περιεληθούσα εἰς τὸ Μουσεῖον διὰ δωρεᾶς τοῦ κατόχου τῆς Κωνστ. Ρ α σ ι δ ἄ κ η : τὸ κελαρύζον ὕδωρ διαβιβαζόμενον ἐκ τῆς κορυφῆς διὰ μέσου σειρᾶς λεκανιδίων, τῶν ὁποίων τὰ ἀκραῖα ἔχουν τὴν μορφήν περιστερῶν, ἐγένετο τελικῶς δεκτὸν διὰ τριῶν κρουῶν εἰς δύο ἐπαλλήλους λεκάνας φαίνεται ἔργον τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος. γ) Διάφορα τουρκικὰ και ἄρμενικὰ γλυπτά, ὡς και ἐπιγραφαι τῶν ὁποίων τινὲς ἱστορικῆς σημασίας, προερχόμενα ἐκ τεμενῶν, τεκέδων, νεκροταφείων, κρηνῶν κ.ά. δ) Φορηταὶ εἰκόνες περιουλεγγήσαν ὀλίγαι, λόγῳ τῆς ἐλλείψεως κατανοήσεως ἐκ μέρους τῶν κατόχων τοῦ ὑψηλοῦ ἐπιδικωμένου σκοποῦ: ἐκ τοῦ Ἱ. Ναοῦ Ἁγ. Δημητρίου προέρχεται παλαιὰ εἰκὼν τοῦ Γενεθλίου τῆς Θεοτόκου, ἐκ δὲ τοῦ Ἱ. Ναοῦ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τῶν Ἀρμενίων εἰκὼν τοῦ ΙΖ' αἰῶνος εἰκονίζουσα τὴν Ζωοδόχον Πηγὴν. Κατετέθησαν ἐπίσης δύο δωρεὰ ὑπὸ τοῦ Εὐαγγέλου Μαρκογιαννάκη μικρὰ εἰκὼν τοῦ ΙΙ' αἰῶνος, παριστώσα τὸν Ἅγιον Νικόλαον και τὴν Παναγίαν Γαλακτοτροφοῦσαν, και δύο ἀντίγραφα εἰκόνος τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς και τῆς τοιχογραφίας τοῦ Θεοδόχου Συμεῶνος τῆς Μονῆς Βροντησοῦ.

2ον) Ἐκ τῆς ὑπαίθρου τοῦ Νομοῦ Ἡρακλείου περιουλεγγήσαν και κατετέθησαν ἐν τῇ Μουσείῳ: α) Γλυπτά τινὰ ἐνετικῶν χρόνων: οικόσημον τῆς οἰκογενείας Καλλέργη με χρονολογίαν 1555 ἐκ Κάτω Ἀστρακῶν, μαρμάρινον μανοῦάλιον με ἐπιτεδόγλυφον διακόσμησιν κλάδων και κεφαλῇ ἄλλου ἐκ τοῦ Ἀφέντη Χριστοῦ τῶν Ποταμιῶν, πλαίσιον φατωμάτων ἢ παραθύρων με παραστάσεις πολεμικῶν ἐμβλημάτων ἐκ Τεκὲ Ἡρακλείου κ.ά. β) Ἑβραϊκαὶ ἐπιγραφαι ἐξ ἀγνώστου τέως νεκροταφείου παρὰ τὸ Θέρισον Ἡρακλείου. γ) Φορηταὶ εἰκόνες, βημόθυρα και ξύλινος Σταυρὸς ἐκ τοῦ Ἱ. Ναοῦ τῆς Παναγίας Γκουβερνιάτισσας, τοῦ παρὰ τὸ γ. Ποταμῆς ἄλλοτε μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου, τὰ πλεῖστα τοῦ ΙΖ' αἰῶνος. Ἀξιόλογοι εἶναι αἱ εἰκόνες «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται» με τὴν ὑπογραφὴν ΚΑΛΑΚΗΣ (βλ. πίνακα Κ'), «Ζωοδόχος Πηγὴ» προφανῶς τοῦ αὐτοῦ καλλιτέχου, ἡ τῶν Ἰσαποστόλων Κωνσταντίνου και Ἐλένης, παλαιότερα τῶν ἄλλων και ἐνδιαφέρουσα διὰ τὴν τεχνοτροπίαν τῆς, δι' ἧς ἐμψυχοῦνται διὰ λευκοῦ τὰ σκοτεινὰ πρόσωπα, δύο μικρότεροι, τοῦ Ἐπιταφίου και τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, και μία μικρὰ ἐκ τῶν Δωδεκαόρτων, παριστώσα τὴν εἰς Ἄδου Κάθοδον τοῦ Κυρίου. Ἀντίγραφα τῶν περιουλεγγέντων διὰ χειρὸς Εὐαγγέλου Μαρκογιαννάκη θὰ ἀναπληρώσουν τὰ εἰς τὸ Μουσεῖον κατατεθέντα (δύο παρεδόθησαν ἤδη). Λυπηρὰ εἶναι ἡ διαπιστωθεῖσα καταστροφὴ τῆς εἰκόνος τοῦ Ἁγ. Παύλου και τοῦ Τέμπλου τοῦ Ἀφέντη Χριστοῦ ὑπὸ τῶν Ἱταλῶν και ἡ ἐξαφάνισις τοῦ συνόλου σχεδὸν τῶν εἰκόνων τοῦ Δωδεκαόρτου τῆς Παναγίας Γκουβερνιάτισσας. Τινὲς τῶν περιουλεγγεσῶν εἰκόνων, ὡς ἦσαν ἐγκαταλειμμένα, ὑπέστησαν σημαντικὴν φθοράν. Ἐκ τῆς Μονῆς Σαββαθιανῶν περιουλεγγήσαν δύο εἰκόνες: μία συνδυάζουσα στοιχεῖα τοῦ «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται», τῆς Ρίζης τοῦ Ἰεσοῦ και τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς και ἕτερα παριστώσα τὸν Ἐπιτάφιον Θρῆνον, ἀμφοτέραι τοῦ ΙΖ' αἰῶνος. Ἐκ τοῦ ἐξωκκλησίου τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῆς περιοχῆς τῆς αὐτῆς Ἱ. Μονῆς περιουλεγγή μικρὰ εἰκὼν τοῦ Ἁγ. Νικολάου. Τὸ ἔργον τῆς περιουλλογῆς εἰκόνων ἐκ τῆς ὑπαίθρου εἰς εὐρυτέραν κλίμακα προσέκοψεν εἰς ἀντιδράσεις λόγῳ τῶν

προκαταλήψεων και του τοπικιστικού πνεύματος.

Γ'. Προστασία και συντήρησις μεσαιωνικῶν μνημείων.

Ἡ Ἐπιτροπή πρὸς προστασίαν τῶν μνημείων ἐχρησιμοποίησε ποικίλα μέσα διαφωτισμοῦ τῶν πολλῶν διὰ δημοσιευμάτων, ὁμιλιῶν ἐπ' ἐκκλησίαις πρὸς τοὺς κατοίκους τῶν περιοχῶν, ἔνθα τὰ μνημεῖα, δι' ἐγκυκλίων καὶ ἐγγράφων πρὸς τὰς Κοινότητας, τὰς Ἐνορίας, τὰς Ἱ. Μονὰς κλπ. Πολλὰ ζητήματα ἀφορῶντα εἰς τὴν προστασίαν καὶ συντήρησιν εὔρον τὴν λύσιν τῶν διὰ τοῦ Ὑπουργείου Θρησκευμάτων καὶ Παιδείας καὶ τῆς ἀρμοδίας Ἐφορείας Βυζαντινῶν καὶ Μεσαιωνικῶν Ἀρχαιοτήτων: ὁ Ἔφορος κ. Μαρίνος Καλλιγὰς περιώδευσε συνοδευόμενος ὑπὸ μελῶν τῆς Ἐπιτροπῆς πρὸς ἐπίσκεψιν πολλῶν μνημείων, ἰδίᾳ τῆς Κεντρικῆς Κρήτης καὶ τῆς ἐπαρχίας Ἀμαρίου, καὶ ἐπέδειξεν ἔκτοτε ζῶηρὸν ἐνδιαφέρον διὰ τὰ προβλήματα τῆς συντηρήσεως τῶν μεσαιωνικῶν ἀρχαιοτήτων Κρήτης. Ἐζητήθη παρὰ τοῦ Ὑπουργείου ὑπὸ τῆς Ἐπιτροπῆς ἡ σύστασις τοπικῶν Ἐπιτροπῶν ἐν Ῥεθύμνῳ—πραγματοποιηθεῖσα ἤδη—καὶ Χανίοις διὰ τὴν εὐχερεστέραν διεξαγωγὴν τοῦ ἔργου κατὰ τὴν περιοχὴν Δυτ. Κρήτης.

1ον. Διὰ τὰ μνημεῖα τῆς πόλεως Ἡρακλείου ἐλήφθησαν τὰ ἀκόλουθα μέτρα: Εἰσηγήσει τῆς Ἐπιτροπῆς ἐδημοσιεύθη μετὰ γνώμην τοῦ ἀρμοδίου Ἐφόρου Βασιλ. Διάταγμα περὶ κηρύξεως ὡς ἱστορικῶν διατηρητέων μνημείων τῆς πόλεως Ἡρακλείου (Ε.Κ. φύλλον 45 τῆς 18-3-47) 29 ναῶν ὀρθοδόξων καὶ καθολικῶν, 4 ἐνετικῶν μεγάρων, 2 ἐνετικῶν καὶ 4 τουρκικῶν κρηνῶν, δύο ἐκτεταμένων ἐνετικῶν δεξαμενῶν καὶ τῶν ὑφισταμένων εἰσέτι λειψάνων τῶν ἐνετικῶν νεωρίων.

Ἰδιαιτέρα μέριμνα κατεβλήθη διὰ τὴν προστασίαν τῶν ἐνετικῶν τειχῶν τοῦ Χάνδακος, τοῦ μοναδικοῦ τούτου μνημείου τῆς ὀχυρωματικῆς ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Τὸ νέον ὀχυρωματικὸν σχέδιον τῆς πόλεως προέβλεπεν εὐρέα τοῦ περιβόλου τῶν τειχῶν ῥήγματα: δι' ἐνεργειῶν τῆς Ἐπιτροπῆς καὶ τοῦ ἀρμοδίου Ἐφόρου Μεσαιων. Ἀρχαιοτήτων τὸ σχέδιον διανοίξεως περιορίσθη εἰς τὸ ἀπαραίτητως ἀναγκαῖον. Ἀλλὰ καὶ γενικώτερον εἰς τὸ νέον σχέδιον ὀχυρωματικῆς τῆς πόλεως ἐτέθη ὁ ἀναγκαῖος διὰ τὴν διάσωσιν σημαντικῶν μνημείων περιορισμός.

Εἰδικώτερα μέτρα ἐλήφθησαν διὰ τινὰ τῶν καθ' ἕκαστα μνημείων τῆς πόλεως. Οὕτω πρὸς προστασίαν τῆς ἱστορικῆς Κρήνης Πιρίουλι, ἡ ὁποία κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων πολιτοκρίας τοῦ Χάνδακος ἔσωσε τὴν πόλιν ἐκ τῆς μαστιχοῦσης ταύτην λειψυδρίας, κατεσκευάσθη κιγκλίδωμα, τοῦ δὲ Μεγάλου Ἰτάρῳ ἡ ὄραία μὲ τὴν γλυπτὴν πύλην πρόσοψις, ὡς καὶ ἡ ἑσωτερικὴ κλιμαξ, ἀπεκατεστάθησαν ὑπὸ τῶν ἰδιοκτητῶν ἰδιωτῶν κατὰ τὰς ὁδηγίας τῆς Ἐπιτροπῆς.

2ον. Ἐκ τῶν μνημείων τῆς ὑπαίθρου ἐγένοντο ἔργα συντηρήσεως εἰς τὰ ἀκόλουθα: Εἰς τὴν μικρὰν ἐκκλησίαν τοῦ Ἀφέντη Χριστοῦ τῶν Ποταμιῶν, ἡ ὁποία ἀνήκεν ὡς καὶ ἡ Γκουβερνιώτισσα εἰς τὸ Μετόχιον τοῦ Παναγίου Τάφου, ἐγένετο ἐπιμελὲς ἐργασία στερεώσεως, καθαρισμοῦ, συντηρήσεως καὶ ἀποκαταστάσεως τοῦ τοιχογραφικοῦ διακόσμου τὸν ὁποῖον ὁ Gerola (Elenco topografico d. chiese affrescate di Creta, «Atti d. R. Istituto Veneto», CXIV. σ. 193) καὶ ὁ Ἐανθοῦ διδῆς (Χριστιανικαὶ Ἐπιγραφαὶ Κρήτης, «Ἀθηνα» ΙΕ', 57) ἐπίστευον ἀνεπιστρέφτι κατεστραμμένον: ὁ καθαρισμὸς ἀπέδειξεν, ὅτι τὸ μεγαλύτερον τούτου τμήμα διασφύζεται καὶ ὅτι ἔχει ἰδιαιτέραν σημασίαν διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς κρητικῆς ζωγραφικῆς τῶν ἀρχῶν.

του ΙΔ' αιώνος. Λί εις τοὺς πίνακας ΚΑ' καὶ ΚΒ' ἀπεικονίσεις τοῦ Προφῆτου Μωυσέως καὶ τῶν Ἱσμοποστόλων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης, κατὰ φωτογραφίας εἰλημμένας πρὸ τοῦ πλήρους καθαρισμοῦ, παρατίθενται ὡς δείγματα τῆς ἐξαιρετοῦ τέχνης, ἰδίως περὶ τὴν πτύχωσιν καὶ διακόσμησιν τῶν ἐνδυμάτων καὶ περὶ τὴν ἔκφρασιν τῆς μορφῆς. Ὁ ναὸς ἀπηλλάγη τῆς περιβαλλούσης προσχώσεως μὲ τὴν πρόθυμον συνδρομὴν τῶν κατοίκων τοῦ χωρίου, ἀπέκτησε θύραν καὶ δάπεδον. Τὰ ἐγκαίνια ἐγένοντο ἐπιβλητικῶς χοροστατοῦντος τοῦ Μητροπολίτου Κρήτης ἐν μεγάλῃ συρροῇ κόσμου κατὰ τὴν ἐπέτειον τοῦ Ἱ. Ναοῦ.

Μικρότεραι καὶ οὐχὶ τελειωτικαὶ ἐργασίαι ἐγένοντο εἰς τρεῖς ναοὺς τοῦ χωρίου Ἰ. Ἀβδοῦ Πεδιάδος, ἥτοι εἰς τὸν Ἁγ. Κωνσταντίνον, τοιχογραφημένον ὑπὸ τῶν ζωγράφων Μανουὴλ καὶ Ἰωάννου τῶν Φωκάδων κατὰ τὸ ἔτος 1446, εἰς τὸν Ἁγ. Γεώργιον, ἴσως ὑπὸ τῶν αὐτῶν ζωγράφων εἰκονογραφηθέντα, καὶ εἰς τὸν Ἁγιον Ἀντώνιον, μικρότατον ναὸν τοιχογραφημένον κατ' ἀρχαίῃν σπινίαν τεχνοτροπίαν, χρησιμοποιοῦσαν τόνους δύο μόνον χρωμάτων. Μικρὰ δοκιμὴ γενομένη εἰς τὸν ἐν τῷ αὐτῷ χωρίῳ βυζαντινοῦ ῥυθμοῦ Ἱ. Ναὸν τῆς Εὐαγγελιστρίας ἀπέδειξε τὴν ὑπαρξίν παλαιᾶς τοιχογραφῆσεως, ἡ ὁποία ἐπιβάλλεται νὰ ἀποκαλυφθῇ. Ὑπὸ τῆς τεχνικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, ἡ ὁποία ἐξετέλεσε τὰ ἔργα ταῦτα, ἐλήφθη ἀπὸ τῆς ἐκμαγειῶν διὰ τὸ μεσαιωνικὸν μουσεῖον τοῦ ὀρειοτάτου «ἀγιοθύριδου» τῆς Παντάνασσας (Ξ α ν θ ο υ δ ῖ δ ο υ , αὐτόθι σ. 59).

Λόγῳ ἐλλείψεως μέσων δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἐκτελεσθοῦν ἐργασίαι συντηρήσεως εἰς πλῆθος ἄλλων τοιχογραφημένων ναῶν, οἱ ὅποιοι χρῆζον ἀμέσῃ προστασίας καὶ μάλιστα εἰς τοὺς μοναδικῆς σπουδαιότητος διὰ τὴν τοιχογραφῆσιν των καὶ τὴν μορφὴν των ναοὺς τῆς Γκυβερνιώτισσας καὶ τοῦ Ἁγ. Φαουρίου τοῦ Βαλαμονέρου.

Ἐλπίζεται ὅτι τὸ ἔργον τῆς Ἐπιτροπῆς θὰ καταστῇ δυνατόν νὰ συνεχισθῇ ὑπὸ μᾶλλον εὐνοϊκᾶς συνθήκας εἰς εὐρύτεραν κλίμακα, ὅταν ἐπέλθῃ ἡ πρὸς τοῦτο ἀναγκαία κατανόησις καὶ παρασχεθῇ ἡ ἀπαραίτητος ἠθικὴ καὶ ὕλικὴ ἀρωγή.

† Ο ΛΑΜΠΗΣ ΚΑΙ ΣΦΑΚΙΩΝ ΕΥΜΕΝΙΟΣ

Σημ. τῆς Συντάξεως :

Λόγῳ ἐλλείψεως χώρου ἢ συνέχεια τοῦ σημειώματος τῶν Χρονικῶν «Ἡ τύχη τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς Κρήτης κατὰ τὸν πόλεμον» θὰ δημοσιευθῇ εἰς τὸ ἐπόμενον τεῦχος.

Τυπογραφικὸν ἐργαστήριον Ἀ. Γ. Καλοκαιρινῶν, Ἡράκλειον Κρήτης. Ἄρ. 2 — 1947

Ἡ ἐνετικὴ πηγή τοῦ Μεγάλου Ἰτάου.

Ἡ εἰκὼν «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται» τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Γκουβερνιώτισσας
παρὰ τὸ χωρίον Ἰοταμιῆς Πεδιάδος.

Ὁ Προφήτης Μωϋσῆς, τοιχογραφία τοῦ Ἀφέντη Χειροῦ παρὰ τὸ γ. Ποταμιές.

Κοινοτανίος καί Έλιένη, τοιχογραφαία τοῦ Ἀλένη Χοιροῦ παρὰ τὸ χωρίον Ποταμιές Πεδιάδος.